

BUDAPESTI SZEMLE

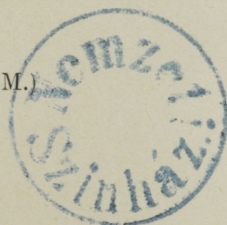
MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HARMINCZADIK KÖTET

(64. 65. 66. SZÁM.)

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1882.

Orsz. Lovászok Könyvtára

TARTALOM.

LXIV. SZÁM.

	Lap
PLAUTUS NŐALAKJAI. — Csiky Gergelytől	1
A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (IV.) —	
Concha Győzötől	32
MUNKÁCSY MIHÁLY OLAJFESTMÉNYE: Krisztus Pilátus előtt. —	
Pasteiner Gyulától	71
A PORTA ÉS HITELEZŐI. — th.	103
A FELSŐHÁZ REFORMJA. — Trefort Ágostontól	116
KÖLTEMÉNYEK: <i>A hü leány</i> . Gyulai Páltól. — <i>Egy trappistához</i> .	
Hugo Victor után, francziából. Jánosi Gusztávtól	127
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. — Földes Bélától	131
HAYNALD ÉRSEK MEMORANDUMA ÉS A KATHOLIKUS ÁLLÁS- PONT. — m.	141
MAGYARORSZÁG II. JÓZSEF KORÁBAN. Marczali H. műve. —	
Pauler Gyulától	150

LXV. SZÁM.

ÓCSKAY LÁSZLÓ. — Angyal Dávidtól	161
A VÁROSOK KELETKEZÉSE, ÁTALAKULÁSA ÉS SZEREPLÉSÉ- NEK TÖRVÉNYEI (II). — Kautz Gyulától	203
A MUHAMMEDÁN KÖZVÉLEMÉNYRŐL. — Goldziher Ignácztól	234
A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (V.) —	
Concha Győzötől	266
EGY ÖSSZEESKÜVÉS I. NAPOLEON ELLEN. — Wertheimer Edétől	285
A KÖZÉPTANODAI TÖRVÉNYJAVASLAT. (I). — Fraknoi Vilmostól	295
KÖLTEMÉNYEK: <i>Volnék csak a sors kegyencze</i> . Vargha Gyulától. —	
<i>Olasz népdalok</i> . I—X. Olaszból. Radó Antaltól	314
STATISZTIKAI SZEMLE. — Földes Bélától	319

ÉRTESITŐ: Pekár Imre: <i>Földünk buzája és lisztje</i> . Keleti Károlytól. ---	
Szász Károly: <i>A világirodalom nagy eposzai</i> . Riedl Frigyesztől. —	
<i>Kalauz az országos magyar iparművészeti muzeum részéről rendezett könyvkiállításához</i> . Szilágyi Sándortól. —	
Lehr Albert: <i>Arany János Toldija, nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal</i>	326

LXVI. SZÁM.

ADALÉKOK A PAPIRPÉNZ TÖRTÉNETÉHEZ ÉS STATISZTIKÁJÁHOZ. — Földes Bélától	337
A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉJÉ ÉS ELŐZMÉNYEIK. (VI.) —	
Concha Győzöttől... ..	369
A KÖZÉPTANODAI TÖRVÉNYJAVASLAT. (II.) — Fraknói Vilmostól	391
TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. (I.) <i>Parlamentarismus. Administratori rendszer</i> . — Kovács Lajostól	407
MAGYAR NŐI TYPUSOK. — Ágai Adolftól	431
IBIKUS DARVAL. — Schiller után. Németből. — Vargha Gyulától	448
KÖZOKTATÁSÜGYÜNK LEGUJABB MOZZANATAI. — Komáromy Lajostól	454
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. — F. B.	464
ÉRTESITŐ: Alexander Bernát: <i>Kant élete, fejlődése és philosophiája</i> . — p. — Beksics Gusztáv: <i>A magyar doctriinairek</i> . — Wlasics Gyulától. Loew: <i>Gems from Petöfi and other hungarian poets</i> . — Renan E.: <i>Marc Aurèle et la fin du monde antique</i> . K. P. — <i>Nyílt levelek a szerkesztőhöz</i> . I—III.... ..	470

PLAUTUS NŐALAKJAI. *)

Midőn köszönetet mondok a megtisztelő választásért, melylyel a magyar tudományos Akadémia tagjai közé emelt, előre bocsátom, hogy e székfoglaló értekezésben nem szándékom mindazt felölelni, mit a legnagyobb római komikusról, Marcus Accius Plautusról mondani lehet. Csupán egy részét választottam ki a roppant anyagnak: jellemző erejének méltatását, s ennek is csak egyik, de legfőbb és legjelentékenyebb ágát, a nők jellemzését. Fölösleges megemlítenem, hogy Plautus működése a második pún háború idejére esik, azon korra, midőn Róma egyetlen veszedelmes vetélytársának legyőzésével először látta határozott alakban föltűnni szemei előtt a világalalom eszméjét. Ennek a kornak költője és bírója volt Plautus. Az új hatalmi állással föllépő erények és bűnök, melyek a maganélet megfelelő átalakulását hozták létre, tükröződnek vissza comédiáiban. Ezt a korszakot jellemzik a *Trinummus*ban Megadorus szavai:

Tulságosan terjed már a ragály,
S úgy megragadta az erkölcsöket,
Hogy legnagyobb részt mind halálra váltunk.
S míg az erkölcsök így hanyatlanak,
A feslettség, mint dudva, nagyra nő.
Nem olcsóbb nálunk semmi, mint a gazság:
Dús aratás vár itt mindenkire.
Sokan versengnek kevesek kegyéért,
S a közjónál ezt többre becsülik.

*) Mint székfoglaló olvastatott a magyar tudományos Akadémia 1881 október 24-dikén tartott ülésében.

A jólét így a hízélgésnek enged,
 Mely sok gonosznak anyja, sok vizsályt vet,
 S meggátol mindent, a mi jó s nemes,
 Köz- és magándolgokban egyaránt.

E korszak nőit vezetik elénk Plautus comédiái.

Mentől közelebb jár a színmű a valódi elethez, annál nagyobb tért nyer benne a nő; mentől inkább igyekeznek visszatükrözni a társadalmat, melynek közepette játszik, annál nagyobb figyelemmel van a nők állására, melyet e társadalomban elfoglalnak. Ez az állás pedig, lényegében kezdettől fogva mindig ugyanaz volt: folytonos harc a férfi-nem nagyobb ereje és elnyomása ellen a gyöngédség és szenvedély, a csel és fufang, a szemérem és arczátlanság, a nemes és nemtelen érzések fegyvereivel. Ez a nő küzdelme a létért; a szív és érzés harca az ész és ítélet ellen. A kor és hely különfelesége szerint különbözők voltak a külső körülmények, élesebb vagy símább az ellentét, finomabbak vagy durvábbak a fegyverek, de a lényeg mindig ugyanaz volt: a két nem szakadatlan küzdelme saját természetének megfelelő eszközeivel. A színmű s névszerint a comédia, melynek egyetlen igaz fóladata a valódi élet hű visszatükrözése, nem mellőzhette ezt a harcot, s azon ösztönt, mely a két nemet szükségképen összeköti és egymásra utalja: a szerelmet. Ez központja az ember életének, törekvésének célja, lételének feltétele, s egyszersmind azon csatatér, melyen a két nemnek szükségképen találkoznia kell s melyen örökös harczát vívja egymással. Ez képezi magvát az élet hű tükrének, a színműnek is; testét pedig az az cselekvényét a két nem küzdelme egymásért és egymás ellen.

Ezt találjuk Plautus comédiáiban. A *Captivi* kivétellel valamennyinek uralkodó szenvedélye és mozgó eleme a szerelem. Nem a képzelt, eszményi, levegőbe festett, felhőkben lebegő szerelem, nem a szerelem abstractiója; hanem a valódi, élő, természetes ösztön, mely a két nemet elválaszthatatlanul egymásra utalja, s az egyének különfelesége szerint különböző fokokban és árnyalatokban nyilatkozik. Nála soha sem találkozunk a szerelem elvont fogalmával, mely emberi alakot ölt, hogy általános mondásokban ömlengjen és maximumakat szavaljon; hanem élő, szerető emberekkel, kiket az indulat egymás felé ragad, és pedig azon különféle módokon,

melyek fajukból, állásukból, nevelésökből s a lényöket alkotó mindenféle körülményből szükségképen származnak. Az egyik-nél mint merő érzékiség nyilatkozik, a másiknál mint neme-sebb rokonszeny, mely a sülyedtét fölemeli s megtisztítja; másoknál ismét mint magasztos lelki és szívbeli egyesülés, egybekötve önfeláldozással, önmagáról való lemondással, a szeretett lénybe való teljes átolvadással; majd mint lángoló, mindent romboló szenvedély, vagy mint nevetséges ferdeség, mely szájalmat és megvetést ébreszt. De mindig megfelel személyei jellemének és egyéniségének; mindegyik úgy van festve, úgy lép föl, úgy cselekszik és beszél, hogy csak azon módon szerethet, a mint szeret és nem máskép. Más a he-térák szerelme, más a rabszolgáké, más a szabadszülötteké; fokról fokra más módon, más színben lép föl, míg végre eléri legmagasztosabb és legszebb kifejezését a tiszta hitvesi szere-lemben.

Ez uralkodó szenvedely körül csoportosúlnak alakjai, kívánják, kergetik, esalják, csábítják, gyűlölik, gyötrik, ölelik és marják egymást, szünet nélkül, szakadatlanul, pihenés és boldogság nélkül. Mert semmitől sem áll oly távol a boldog-ság, mint a szerelemtől. A boldogság egyértelmű a megnyug-vással, a zavartalan békességgel, a szerelemnek pedig épen lényege a küzdelem. Így alakul az életben és színpadon a szerelem és a házasság drámája az örök nyugtalan forron-gásból, mely a boldogságra való természetszerű törekvésből s elérésének lehetetlenségéből keletkezik. Fájdalmasan nevet-séges komikum a szegény küzködő emberi nemnek, melyet a természeti szükségesség ellenállhatatlan törvénye arra kény-szerít, hogy épen ott keresse boldogságát, hol nem érheti el soha. Ezt az igazságot fejezi ki a *Persában* a szerelmes Lemnisele né sóhajtása (II. 1.)

Ah! mily boldogtalan az, ki szeret.

És igazságot ad neki Plautus valamennyi szerelmese. *Alcesimarchus (Cistellaria, II. 1.)* így beszél a szerelemről:

Az első kínpadot a szerelem
Találta fel; ezt önnön sorsomon
Tapasztalom, nem kell másutt keresnem.
Mert senki sincs, a kit felül ne múlték
Gyötrelmeimmel. Kínoz és dobál,

Hajt, furdal, forgat engem nyomorultat
 A szerelemnek gyötrő kereke;
 Hurczol, tép, öldös, széttör, szétszakít;
 Sűrű homály borítja lelkemet.
 A hol vagyok, ott nem vagyok; s a hol nem
 Vagyok, ott van lelkem színtelenül.
 És így van bennem minden gondolat:
 A mit kívánok, mindjárt nem kívánom.
 Ilyen játékot űz a szerelem
 Fáradt lelkemmel; üldöz, megragad,
 Hajt, csábit, megfog, eldob, visszatart.
 Azt, a mit ád, nem adja; csalogat,
 A mit tanácsol, arról lebeszél,
 És azzal biztat, miről lebeszél.
 Viharzó tengerként bánik velem,
 És megtöri szerelmes szívemet.
 Ah én szegény! gyötrelmeim közül
 Mi sem hiányzik már, csak a halál.

Még részletesebben elsorolja mindazon bajokat, melyek a szerelemmel járnak, Charinus (*Mercator*. I. 1.):

Sok baj, liha kíséri a szerelmet.

.
 Gond, álmatlanság, rénület, futás,
 Botorság, vakmerőség, butaság,
 Szerénytelenség, hebehurgyaság,
 Mohóság, pajkosság és rosszaság,
 Fukarság, méltatlanság, renyhesség,
 Inség, tékozlás, szégyen és gyalázat,
 Szószaporítás és kevés beszéd . . .
 S ez mind azért van, mert a szerető
 Gyakorta rosszkor mondja azt, mi nem
 Helyén való és semmi haszna sincs.

Érzik e szavak igazságát a szerelmesek valamennyien; csakhogy a reflexió természetesen mindig későn jő. A *Truculentus*-ban is csak akkor látja be az ifjú Dinarchus a szerelem veszedelmes voltát, mikor kedvese már kiadta útját s a zárt ajtó előtt elégtételt és alkalmat van a bölcsekedésre.

Szerelmesnek rövid az élete,
 Hogy megtanulja, mennyi módja vár
 Réa a pusztulásnak. Nem tanít
 Venus sem erre, a kiben pedig
 A szerelemnek összesége él.

Hányfélekép megy tönkre és csalódik,
S engesztelődik újra a szerelmes!
Mily sok hizelgés meg harag van itt!
Mily sok veszély is, oh nagy istenek!

És mégis szeretnek. Belátják, érzik, hogy boldogtalanok, hogy a szerelem nem hoz számokra egyebet szenvedésnél, és mégis szeretnek. Az ösztön kényszerítő hatalma föllázad az értelem ítélete ellen és legyőzi. Charinus, a ki oly részletesen, oly fájdalmas gúnynyal tudta elsorolni a szerelmi bajokat, egyszerre elveszti józan esztét, midőn meghallja, hogy kedvese eltűnt. Előbbi okoskodásának logikai folytatása az lett volna, hogy örüljön szabadulásán, csakhogy a szerelem nem ismer logikát. Nem gondolkozik, nem okoskodik többé; azon nyomban útra akar kelni, hogy föltalálja.

Mily hatalmas vagy te Amor!
A gyávát gyorsan bátorrá teszed,
És ép' úgy csüggedtét a vakmerőt.
. Igen a me lett maradok.
Reá találok, bárhová ragadták,
Folyó, hegy, tenger nem lesz gát nekem,
Fagy, szél, vihar, forróság nem riaszt,
Eltűnök záport, szomjat, naphevet,
És fáradalmat; meg nem nyugszom addig,
Nem lesz sem éjjelem, se' nappalom,
A míg fel nem találok a leányt vagy
Halálotat

(Mercator V. 2.)

Még erősebben tombol a szenvedély Alcesimarchusban s még esztelenebb tettekre ragadja. Kedvesének, Sileniumnak nevelő anyja, Melænis, föltalálta a leány valódi szüleit s most vissza akarja ezeknek adni. Alcesimarchus halállal fenyegeti őt is, kedvesét is, ha vissza nem tér hozzá; s midőn azt hiszi, hogy a leány örökre elveszett reá nézve, kardjába akar dőlni. Silenium hozzá rohan e sikoltással: szeretlek! Alcesimarchus fölkiált:

Oh én üdvöm! üdvömnél boldogitóbb!
Akarjam vagy nem, egyedül te kötsz
Erős lánczokkal földi életemhez

s ezzel karjaiba ragadja, elfut vele, házába viszi, eltorlaszolja kapuját és kész érte megküzdeni az egész világgal.
(Cistellaria. III. 1.)

Érette, a kiről előbb maga panaszkolta el, hogy oka minden boldogtalanságának. Ebben nincs semmi józan ész, de annál több és igazabb szerelem, melyhez a józan észnek vajmi kevés köze van. A szerelemben mindig van egy bizonyos foka az örültségnek; az akarattól és észtől független természeti ösztönnek föltámadása az akarat és ész ellen. Két állapota van az embernek, midőn teljesen elveszti esztét: a baldoklás és a szerelem, mondja Swift, és Plautus szerelmesei példájokkal igazolják e mondás második részét. A természet törvénye ez, s alóla nincs kivétel. Az emberi nem föntartására szükséges ösztön a szerelem; de annyi szenvedés van vele összekötve, hogy az ember józan megfontolással soha sem vetné magát igája alá; azért ugyanazon természeti törvénynél fogva, mely szükségessé tette a szerelmet, el kell vesztenie józan esztét. A szerelmesek tetteit más szempontból kell megítélni; épen úgy nem jöhetnek szigorú beszámítás alá, mint a részek és örültek. Mily röviden és igazán fejezi ki e természeti törvényt a *Curculio* (I. 3.) Phædromusa, midőn szolgája mérsékletre inti:

Mutass egyet, ki mértékkel szeret,
S ez egyért én arannyal fizetek.

És innen van, hogy minden szerelmes többé-kevésbé nevetséges, mert homlokán viseli bélyegét azon keserű játéknak, melyet a zsarnok természet űz a szegény vergődő emberiséggel. Ez a szomorúan nevetséges komikum tükröződik vissza Plautus valamennyi szerelmes alakján, de legkivált és legkegyetlenebbül a vén szerelmeseken. Ezeket különös előszeretettel mutatja be, s rájuk zúditja gúnyjának egész záporát. Ilyen a *Mercator* Demiphója, a *Casina* Stalinója, az *Asinaria* Demænetusa, a *Bacchides* Nicobulusa és Philoxenususa. A vén Demiphó így panaszkolja szerelmi gyötrelmét:

Megláttam s tüstént megszerettem őt,
De nem mint olyan, a kinek esze
Helyén van; nem, hanem mint a bolond.
Szerettem már ifjú koromban is,
De oly bolondul, mint most, még soha.

Találkozik aztán barátjával, az öreg Lysimachussal s kérdi tőle, hány évesnek tartja őt? No úgy fellábbal a kopor-

sóban, felel barátja; vénnek, aggnak, kiéltnek tartalak.
Rosszúl látsz! kiált az öreg szerelmes, gyermek vagyok, barátom, hét éves gyermek!

LYSIMACHUS.

Eszednél

Vagy-e, hogy gyermeknek mondd magad?

DEMIPHO.

Valót beszélek.

LYSIMACHUS.

Herculesre! most

Értem már, mit jelent szavad.

Az ember, ha megvénült, elveszíti

Eszét, érzekeit; s azért szokás

Azt mondani, hogy gyermekké lesz újra.

DEMIPHO.

Sőt kétszer annyit érek, mint előbb.

LYSIMACHUS.

No jó, örvendek rajta.

DEMIPHO.

Tudd meg azt is,

Hogy jobban látok most, mint azelőtt.

LYSIMACHUS.

Nagyon jó.

DEMIPHO.

Rossz biz' az.

LYSIMACHUS.

Hogy volna rossz?

DEMIPHO.

Kimondhatom, mi fekszik szívémen?

LYSIMACHUS.

Bátran.

DEMIPHO.

Vigyázz tehát rám.

LYSIMACHUS.

Figyelek.

DEMIPHO.

Az iskolába kezdtem járni ma,
S már nyolcz betűt tudok.

LYSIMACHUS.

Nos ?

DEMIPHO.

Szeretek.

LYSIMACHUS.

Ősz fejjel vagy szerelmes, vén gazember ?

DEMIPHO.

Ősz, barna vagy rőt fejjel — szeretek.

LYSIMACHUS.

Úgy látszik, csak bolonddá tartasz engem.

DEMIPHO.

Vágd le nyakam, ha nem valót beszélek ;
S hogy lásd, mint szeretek, vedd késedet,
És nyesd le újjamat, vagy fületem,
Vagy orromat, vagy ajkamat vele.
Ha érzek valamit, ha mukkanok,
Nem bánom, ölj meg, szerelmemmel együtt.

LYSIMACHUS.

A ki nem látott még festett szerelmemet,
Nézzen rá, itt áll. Mert én azt hiszem,
A vén, kiélt szerelmes épen annyi,
Miként a kép, mit falra festenek.

DEMIPHO.

Úgy látom, szidni készülsz.

LYSIMACHUS.

Én? Dehogy!

DEMIPHO.

Nincs is okod rá, hogy haragra gyúlj,
 Így tettek már előttem mások is,
 Tekintélyes nagy férfiak. Szeretni
 És megbocsátani emberi dolog.
 Ne korholj, nem szándékosan teszem.

(Mercator II. 2.)

Íme a szerelem philosophiája. «Ne korholj, nem szándékosan teszem. Tudom, hogy örültséget követek el, sőt bünt. Hiszen nőm van, kit megcsalok, fiam van, kinek kedvesét akarom elszeretni. Belátom, mily gonosz vagyok, és mily neveltség. Ősz fővel ifjúnak hazudom magamat, roskadozó lábaimmal szökélni akarok, holott tudom, hogy tüstént orra buknom, és mindenki nevetni fog rajtam, mindenki örülni fog kudarczomon. Pedig nem érdemlem meg, hiszen kényszerítve vagyok rá, józan belátásom, vergődő akaratom hasztalan küzd a kérelhetetlen törvény ellen. Ne korholjatok hát, nem szándékosan teszem.» Ezt érzi, mondja e pár szóban a szegény Demipho és hanyatt-homlok rohan a kudarczba, a neveltségbe. Bizonyára, nagyon neveltséges; a nézők annyit kacagnak rajta, hogy a könny kiesordul szemökből; s talán észre sem veszik, hogy e könnyben éppen annyi része van a fájdalomnak, mint a kielégített jó kedvnek. Mert Demipho esetében saját végzetöket szemlélik, szomorúan neveltséges komikumát az egész emberiségnek, mely vergődései közt vele együtt eseng: Ne ítéljük el egymást; hiszen senki sem teszi szándékosan; szeretni emberi dolog, legyen az a bocsánat is!

Ilyenek Plautus szerelmes férfiai. Lássuk most a nöket, kiket mellettök és ellenök fölléptet.

Helyén valónak tartom itt röviden megemlíteni, hogy mind a hűz darab, mely Plautus neve alatt fönmaradt, comédia palliata, melyben görög színteren, görög öltözetben, görög személyek léptek föl. A római tárgyú és öltönyű darab comédia togata volt. A palliata többnyire görög tárgy átdolgozása; Plautus némely prologjában meg is nevezi forrásait, Diphilost, Philemont, Menandert; sőt néha egyszerűen fordítónak

mondja magát. De másutt el is árulja, hogy miért használja e fogást. Ismerte közönségét, mely mindent többre becsült, mihelyt görög volt. Így a *Menaechmi* prologjában ezt mondja :

A költők vigjátékaikban
Mindent Athénbe tesznek rendesen,
Hogy tárgyuk annál görögébb legyen.

Meglehet, azért is rejtőzött görög mintái mögé, hogy ezek köpenye alól annál bátrabban ostorozhassa a honi ferdeségeket és hibákat. Elég az hozzá, hogy a görög palást alatt római alakokat vezet elő és a görög területen római életet rajzol. Darabjaiban minden lépten nyomon találkozunk oly szokásokkal, intézményekkel, emberekkel és czelzásokkal, melyekből kiténik, mennyire átdolgozta és rómaivá tette görög tárgyát a római költő. Ez a kérdés minden kétségen felül van már helyezve ; hosszas bizonyítása nyitott ajtó bedöntése volna. A számtalan példa közül csak kettőt említek, mely név szerint a nőkre vonatkozik. A *Cistellariában* (I. 1.) a sicyoni lena így oktatja a leányokat :

Ugy illik állásunkhoz, gyermekem,
Hogy összetartsunk, mint igaz barátok ;
Lásd mily szoros barátság fűzi össze
A legfőbb rangu nemes hölgyeket,
S mint összetartanak egymás között.
De ha mi is példájokat követjük,
Mindjárt irigység üldöz s gyűlölet.

.....
Azt mondják, hozzánk szítnak férjeik,
És minket szeretőkül tartanak.
Vesztünkre törnek, mert felszabadult
Rabszolgák lányai vagyunk.

Ez az ellentét a matrónák és meretrixek osztálya közt egészen római jellegű. Itt kerültek ki fölszabadult rabszolgák lányából ez utóbbiak, kik aztán szabadon és törvényesen gyakorolhatták életmódjokat, mely a patriciusi leányokra az infamia bélyegét sütötte volna. A lena, ki összetartásra buzdítja lányait az őket gyűlölő matrónák ellen, hiába mondja magát sicyoninak ; minden szava elárulja, hogy épen most lépett ki a Vicus tuscusból, az etruriai útezából, mely fő fészke volt a római csöceseléknak. És bizonyára innen került

ki az *Asinaria* Cleæretája is, kivel az ifjú arszlán, Diabolus, írásbeli szerződést köt, mely leányát egy évre kizárólag neki adja át. Hiába mondják magokat mind a hárman athénieknek; a görög köntösből kirí a valódi római, a merev, formalitásokhoz ragaszkodó, gyakorlati jellem, mely jogi formát ad a bűnnek is.

A nők, kik Plautus vígjátékaiban élénk lépnek, nem a nőiség abstractiói, hanem római nők. Mindegyik külön-külön egy-egy élő alak; a női természetnek olynemű alakulása, minővé kora, földje, éghajlata, tápláléka, környezete, nevelése, szokásai tették. Azok a nők, kiket Plautus saját szemével látott, és a kik darabjait néztek; saját ruháikkal, festékeikkel, modorukkal, erényeikkel és bűneikkel. Jók, rosszak vegyesen; a rossz több, mint a jó, de mindkettő igaz és való, mindazon ezernyi fokozásban és különféleségben, melyet az egyéniség ad a fajnak. Mindnyájan hasonlítanak egymáshoz és mindnyájan különböznek egymástól; és így képződik a hosszú, fokozatos, finoman rovátkolt lajtorja, melynek legalsó foka az állatot érinti, legfelső fokán a tiszta litves áll; a legalsó sem ördög, a legfelső sem angyal; ember valamennyi; az igaz emberi természet tartja össze elválaszthatatlanul és összetörhetetlenül a lajtorja minden fokát; az örök emberi, de nem elvont fogalmában, hanem azon concret formájában, melyet Rómában és Plautus társadalmában a jellemet alkotó körülmények adtak neki.

Ezeket a nőket vezeti élénk Plautus, úgy a hogy voltak, s a jó és rossz azon arányában, a mint voltak. Ez az alapja az erkölestelenség vádjának, melylyel némelyek illetik. Épen mint Molièret az új kor Tartuffejei . . . Az a bajok, hogy többnyire az élet szennyos oldalát mutatja, hogy túlságosan sokat foglalkozik a rossz és elvetemült személyekkel. Igaz, hogy ilyenekkel is foglalkozik s az életet a maga megrendítő igazságában mutatja be; de mellettök nemes, emelkedett alakok állnak, kiket szemlélni jól esik a léleknek, mert érzi, hogy ezek sem képzelt eszmények, hanem épen oly igazak, mint ellentéteik . . . A legnagyobb morális tanulságot az igazság adja, és sokkal erkölcsösebb és őszintébb eljárás, az emberiséget nyomorának és gyarlóságának igaz képe által szakadatlanul ébren tartani, mint szép festett képekkel ámítani s a lehetetlenség valószínűvé tétele által megcsalni.

Azt sem szabad felednünk, hogy a római comédia na-

gyon meg volt szorítva tárgyai választásában. A politikai vígjáték, az Aristophanes-féle személyes satyra Rómában lehetetlen volt. Nævius tett ugyan ily kísérletet, s Scipio és a Metellusok családjá ellen próbálta fordítani satyrája élet, de meg is adta árát, börtönbe került. A comédia tehát kénytelen volt a magánélet felé fordulni, a mi különben csak hasznára vált; csakhogy ebben is szűk korlátok közé szorította a rómaiak zárkózott családi élete. A ház szentélyébe nem hatolhatott be; meg kellett elégednie az élet azon részével, mely az utcán történik. Itt szedte föl Plautus is nőalakjait.

Általános jellemzést kevés helyén mond a nőkről; nála mindegyik nő önmagát jellemzi cselekedetei által. Ha néha általánosabb kifejezésekben szól, ezt mindig a beszélő személy jelleme s a helyzet igénye szerint teszi. Fecsegés, csaltság, fényűzés, hiúság azon jellemző vonások, melyeket a nőknek tulajdonít, vagyis inkább egyes személyei tulajdonítanak; mert mindegyik saját egyéni véleményét mondja ki, megengedve másoknak, hogy ellenkező véleményen legyenek. A nők rendszeren önmagok jellemzik nemöket. Így Eunomia (*Aulularia*. II. 1.):

. . . méltán fecsegőknek tartanak,
És azt mondják, mióta a világ áll,
Nem volt még hallgató asszony soha.

Ez a szeretetreméltó őszintesége még tovább megy, midőn bátyja, Megadorus legjobbnak szólítja.

. . . Csak igazat
Szólj: «legjobb» nincs az asszonyok között,
Mert egyik rosszabb, mint a másika.

Természetes aztán, hogy ily biztatások után Megadorus meglehetősen irtózik a házasságtól:

Inkább meghalni, mint megkérni egy
Leányt. De ha olyant tudsz, a ki holnap
Hozzám jön nőül s harmadnapra meghal,
Azt ily föltétel mellett elveszem.

A csaltság, fényűzés, hiúság vádját is nők emelik nemök ellen. Így Acroteleutium (*Miles glor.* III. 3.)

Ha csalfasággal csint kell tennie,
 A nő mindenre jól emlékezik.
 De ha nemesre, jóra jó a sor,
 Emléke tűnik, mindent elfeled.

Még őszintébb és kegyetlenebb, a mit Phronesium mond saját neméről (*Truculentus*. II. 5.):

A nő, ha rosszba fog s nem hajtja végre,
 Rá nézve az leggyötrőbb fájdalom;
 Ha jóba kezd, megbánja csakhamar.
 A nő nagyritkán fáradt el a rosszban,
 A nő nagyritkán hajtott végre jót,
 S a rosszra mindig készebb, mint a jóra.

Így jellemzik a nők saját nemöket. Nem a költő véleményét fejezik ki, nem általános axiomát mondanak, hanem önmagukról következtetnek a többi nőre. Itt tűnik ki legfőnyesebben Plautus mély emberismerete, mesteri jellemző ereje. Acroteleutium, a ki minden nőt csalfának nevez, maga a legcsalfább, legfurfangosabb teremés, a kit csak képzelni lehet. A költő úgy élénk állítja néhány hatalmas vonással, hogy azonnal megismerjük egész természetét, modorát, gondolkozását. Hegyke, eszes, vakmerő, csufondáros. Jól mondja róla s a hozzá hasonlókról Palæstrio, hogy nála csak mellről lehet beszélni, nem szívről, mert az nincs neki. A kedélyes öreg Periplectomenes és egy rabszolga szövetkeznek vele, hogy kijátszák Pyrgopoliniceszt, az önhitt, hetvenkedő katonát. Tüstént rááll a legnagyobb örömmel, nem a nyereségért, arról nincs is szó, hanem a csiny kedvéért, hogy kijátszihasson egy férfit. Szövetségesei oktatni akarják teendőire, de ő türelmetlenné lesz; alig várja, hogy a játékba foghasson. «Állítsátok ide emberemet, s a többit bízzátok reám!» Minden szavából, minden mozdulatából látszik, mennyire megveti a férfiakat, kivált azokat a hiú, elbizott, festett bábokat, kik magokat ellenállhatatlanoknak képzelik. Mikor aztán megkezdí játékát s tettetett szerelmével elbolondítja az önhitt katonát, sóhajain keresztül lehet érezni a keserű gúnykacszajt, forró vallomásaiból kirí a megvetés rikácsoló hangja. Szinte látszik, mint szeretné a lépre menő, olvadozó férfit megfrieskázni, s reá öltetni nyelvét, míg vállára borúl. Mikor aztán sikerült bolonddá tennie a katonát, megvetőleg, szó

nélkül ott hagyja. Plautus egyik nőalakjában sincs ily elesen kifejezve a nőnek pogány, az az természetes fogalma, egyiknél sem lép föl ily határozottan a női nem harcza elnyomói ellen, a hatalmát érző nő öntudatos gúnyja, véghetetlen megvetése a hiú, elámitott férfiú iránt.

Természetesen, az ilyen nő, ha jellemezni akarja nemét, ravasznak, furfangosnak fogja mondani; valamint Phronesium sem tehet arról, ha rossznak és szívtelennek találja. Hiszen ő is magáról ítél, s az bizonyos, hogy ő sokkal készebb a rosszra, mint a jóra. Egész élete hazugság, csalás; három férfit is bolondít egyszerre; mindenkit más-más furfanggal, de egyiket sem valami tisztességes módon. Tetteivel tökéletesen igazat ad a *Truculentus* prológjának, mely így mutatja be:

Korunk valódi példányképe ő:
 Soh' sem kívánja kedvesétől azt,
 A mit már megkapott; de az igaz, hogy
 A többiből semmit sem hagy neki,
 Mert koldul, vesz, mint a nők rendszeren.

Süllyedhet-e ennél mélyebbre a nő? Azt hinnők, nincs már több fokozat lefelé, pedig figyelmes vizsgálat után eleget találunk. Az olyan nők, kik fiatalágukat úgy élik, mint Phronesium, a korrallal mindig mélyebbre süllyednek s vénségökre lesznek a legrosszabbak. Ily elvetemült vén banyákat is mutat be Plautus. Íme az egyik, a legaljasabb valamennyi közt, a *Curculio* lenája (I. 2.) ott alszik és horkol az útczaajtón belül. Gazdája egy ifjú leány örizetét bizta rá, nehogy kedvesével találkozzék, ki szüntelen a ház körül kóvályog. Ez hogy kiesalja barlangjából, bort önt az ajtó elé, s a bor szagára csakugyan elöszompolyog a vén banya; neki esik a bornak, felszürcsöli a földről s oly rajongó kifejezésekkel beszél róla, mint a legörjögőbb szerelmes imádottjáról. Neki már nincs más vágya, mint a bor, a mámor: borért megtesz mindent, elárulja gazdáját, titkon segíti a szerelmeseket. Szennyes, visszataszító alak, kiből az állat egészen fölülkerekedett. Egészen más fajta teremtes Astaphium (*Truculentus*), méltó duennája Phronesiumnak. Ez már mindenben különbözik a másiktól, csak aljasságban egyezik vele. Nem szennyes, mint az, sőt elegáns. Hamis haját visel, fodrozva, fürtökbe szedve; illatszerekkel hinti be magát, arca pirosra

van festve. Szívesen elfogad udvarlást úrnője szeretőinek szolgáitól, még a durva Stratilaxot is meg akarja hódítani, a ki pedig egyre-másra a legkegyetlenebb gorombaságokat mondja szemébe. Arczátlan, vakmerő, cynikus. Ő viszi Phronesium szerelmi eselszövényeit, egyszerre hármat is, nagy ügyességgel és furfanggal. Nyájás, hízlgő a gazdag falusi tuskóval szemben, a kit még csak ezután fognak kifosztani; goromba a kizsebelt szerető iránt, a ki dühöngve panaszkodik a zárt ajtó előtt. Elve, hogy a szeretők ellenséges városhoz hasonlítanak; mennél előbb kifosztják őket, annál jobb. Midőn a kidobott udvarló gaznak nevezi, nyugodtan felel: «Annak neveltek». Mily rettentő igazságot mond e két szóban! «Gaz vagyok, igaz, de nem tehetek róla; ilyené neveltek, ilyené tett a társadalom.» Itt is, mint sok más helyen, Plautus philosophiájának azon alaptétele nyilatkozik, hogy az egyén nem egyedül felelős tetteiért; s itt látszik egyszersmind a megdöbentő romlottság természetű bemutatásának mely erkölcsi alapja.

Több ily alakot rajzol Plautus, a nélkül, hogy önmagát utánozná. Mindegyikben külön, egyéni vonásokat használ, s a mennyire hasonlítanak egymáshoz a rosszaságban, épen úgy különböznek egyéni sajátságaikban. Itt van például Skapha (*Mostellaria* I. 3.) Philematium vén szolgáloja. Úrnője az öltöző asztal előtt ül, piperézi magát, kedvesét várja. A vén asszony körülötte tipeg, öltözteti, cifrázza, folytonosan fecsgeve, de nem czél és ok nélkül. Korholja, jó tanácsokkal oktatja, mert egy idő óta nincs megelégedve úrnője viseletével. Nagyon is híven ragaszkodik kedveséhez. Korholásait hízlgésekkel fűszerezi; egyenlő arányban osztja be mindkettőt, egy megrovásra egy hízlgés jó, s ismét egy jó tanács. Valóban jó tanácsok, az ő álláspontjából. De hát ő nem ismer egyéb jót, nem mutattak neki mást, nem tanították másra. Egyébre ő sem taníthatja az ifjabbakat. Megdicséri szépségét s egy lélekzet alatt szemére hányja, hogy csak egyet szeret, holott ez csak a matrónák szokása. Ne higye ám, hogy örökre híve marad Philolaches. Saját példájára hivatkozik. Ő is ilyen volt, s mikor haja szürkülni kezdett, cserben hagyták. Újra jön egy-két hízlgés, aztán szemére hányja, hogy nem elég takarékos; pedig a jövőre is kellene gondolni. Arra is inti, hogy ne fesse arczát, nem szeretik ezt a

férfiak; az illatszereket se használja nagyon bőven, mert «mulier recte olet, ubi nihil olet». Philematium leteszi az ezüst tükröt, melyben kedvtelve nézegette magát; az óvatos duenna tüstént megmossa ujjait, nehogy kedvese megérezze rajtok az ezüst-szagot és gyanakodjék. Mennyi gondosság, figyelem! Mennyi finom apró vonásból van e kép összeállítva, melyeknek mindegyike a legmélyebb emberismeret bizonyossága. És mily kedves világos pont e sötét alapon Philematium egy-két egyszerű szava. Vén szolgálója minden korholására, oktatására szerelmével felel. Hálája köti Philolacheshez, a hálából szerelem lett, s most csak az övé akar lenni egészen. Rossz volt ezelőtt, épen olyan, minőnek Skapha kívánta, de a hála és szerelem megnemesítette. Másképp érez, másképp gondolkodik, mint azelőtt. Midőn Skapha a szegénységgel, a jövőben leskelődő nyomorral akarja rémíteni, nyugodtan felel:

A férfit, ha már jó hírben áll,
Ezzel szercz magának nagy vagyont.
Én ha megtarthatom jó híremet,
Elég gazdag leszek.

De mit fognak mondani a többiek, a kik szeretnek? kérdi kétségsbeesetten az öreg asszony.

Annál jobban fognak szeretni,
Ha látják, mily hálás vagyok.

Így emelkednek ki súlyedésökből e boldogtalan teremtesek, kiket születésök, nevelésök, a római társadalom jogi rendje mintegy erőszakkal taszított a sárba. A nemesebb érzelem egy sugára esik reájok, megvilágítja a sötétséget, melyben tapogatóztak, s utat mutat, melyen kiemelkedhetnek. Nem egyformán; egyik magasabbra emelkedik, a másik alantabb marad, a milyen volt az érzelem, mely gyökeret vert szívökben; de a törekvés, a nemesülés vágya mindnyájokon látszik. Ilyen Lemniselene (*Persa*), Pasicompsa (*Mercator*), Planesium (*Curculio*), a kit szerelme tisztán megőriz Cappadox barlangjában, míg végre azé lesz, kit szeret.

Ilyen a szegény tanulatlan Phoenicium (*Pseudolus*) is. Alig tud írni, betűi egymás hátára másznak, s a csúfondáros Pseudolus, látva levelet, azt kérdi: van-e keze a tyúknak?

mert ezt a levelet csak tyúk írhatta. De ez a tudatlan leány szerelmében oly hangokat talál, melyeknek bensősége minden szívet megindít; s ez egymásra ágaskodó betűk közvetlen, igaz érzelmet fejeznek ki.

Phoenicium a kedves Calidornak
 Sok üdvöt kíván e levélke által,
 És tőle üdvösséget vár viszont,
 Aggódó szívvel, bús könnyek között.
 Oh édesem! hűsz minán eladott
 Gazdám egy macedoni katonának,
 Ki eltávozva innen, tizenöt
 Minát adott; még öttel tartozik.
 Azért jegyet hagyott itt, a saját
 Képét, gyűrűjével viaszba nyomva,
 Hogy gazdám majdan annak adjon át,
 A ki hasonló jeggyel lép eléje.
 A Dionysos-ünnep lesz e nap.
 Ah! együttlétünk boldog perczei,
 A tréfa, játék, vidám csevegés,
 Az édes csókok égi gyönyöre,
 Két szerető kar forró ölelése,
 Az ajkak édes összeolvadása,
 Mig szembe szem néz, mellen mell piheg —
 Ah! mindez elveszett, örökre el,
 Ha egymásnak segélyt nem hozhatunk.
 A mit tudok, tudattam mind veled,
 Meglátom most, szeretsz-e igazán,
 Vagy tettetés volt minden? Ég veled!

Philocomasiumot (*Miles glor.*), a félnék leányt, szerelme teszi ravaszszá, bátorrá. Pyrgopolinices hatalmában van, honnan ki akarja szabadítani kedvese, s e czélből szövetezik Periplectomenessal és Acroteleutiummal. Megtesz mindent egyre növekedő ügyességgel, a mire szövetségesei oktatják. Kitünően játsza szerepét örével, a buta rabszolgával szemben, s elhitheti vele, hogy nem látta azt, a mit látott. A játék folyamán mindegyre jobban fölbred női természete, már nem csupán szükségből ravaszkodik, hanem valódi élvezettel. Midőn a csel már sikerült s ő szabadon távozhat, nem megy el mindjárt; a búcsúzási jelenetben éri el tetőpontját egészen kifejlődött gúnyja és fensőségi érzete az együgyű önhitt férfi fölött. Nem akar távozni, sir, panaszkodik, elájul, a legotrombább hízlegéseket mondja a Miles gloriosus sze-

mébe ; kockáztatja szabadulását is, hogy minél tovább elvezhesse diadalát. Tökéletesen igazolja Palæstrio várakozását, ki a játék kezdetén így oktatta az akkor még ügyetlennek látszó leánykát :

Meg ne tagadja nő-természetét,
Használjon fel minden furfangot és csel,
S ne változtassa színét soha se.

.
Annak, ki látott, bizonyítsa be,
Hogy nem látott semmit sem ; és ha százszor
Meg százszor látta, csak tagadja el.
Hisz van jó szája, hegyke nyelve is,
Furfangban, cselben vakmerő s erős.
A vádló ellen bátran esküszik ;
Hamis beszéd, hamis tett, hamis eskü,
Hizelgés, fufang, gázság, csalfaság,
Hazugság és csel könnyen megy neki.
Mert nincs olyan nő, a ki idegen
Kertészhez fordul, ha csalárdkodik ;
Saját kertjében minden megterem.

(*Miles glor.* II. 2.)

Hol lehet szájalomra méltóbb és megindítóbb alakot találni, mint az *Asinaria* Phileniumja? Bizonyára mélyen súlyedt leány, de nem önkaratából. Születése helyezte az emberi társadalom posványába, szívtelen gonosz anyja tartja ott erőszakkal. De most rá esik a szerelem sugara és fölébreszti benne igaz női érzését. Mily megható vergődése, melylyel szabadulni törekszik a romlottság ezernyi karjából s fölemelkedni azon helyre, melyet szerelme mutatott meg neki. Anyja, *Cleæreta*, el van keseredve ellene, hogy *Argyrippust* szereti, kinek semmi pénze sincs ; holott ő már szerződést kötött a gazdag ifjú *Diabolussal*. Mennyire útjában van most e szerelem, melyet nem tud megérteni. Szidja, fenyegeti leányát ; megtiltja, hogy *Argyrippussal* találkozzék.

Ugyan mit kaptunk tőle, mit hozott ?
A szép szót tán aranynak tartod-e ?

.
Azt, a ki ád, bolondítod ; s ki téged
Bolondit, azt örülten szereted.

Fenyegetőzik, hogy e siránkozó szerelmezt kidobja a házból. — Vonj el tőlem minden ételt, anyám, elszenvedem

— felel a leány. Csak egyet szerethetek, szívemet már oda adtam — mit tegyek?

Még a pászturnak is, ki idegen
Nyáját legeltet, van közöttte egy
Kedvenceze, melyen boldogsága csügg.

Az anya nem enged, a szegény szeretőt kiutasítja a házból. Mily gyöngédséggel teljes, egyszerűségében mily meg-
ható, mennyi naiv igaz érzés hangját szólaltatja meg a jele-
net, mely erre a két szerető közt következik:

ARGYRIPPUS.

Mit tartasz vissza még?

PHILENIUM.

Szeretlek.

Bírnom kell tégedet.

ARGYRIPPUS.

Élj boldogul!

PHILENIUM.

Még boldogabban élnék, ha velem
Maradnál.

ARGYRIPPUS.

Jó egészséget tehát!

PHILENIUM.

Ah! távozásod beteggé teszen.

ARGYRIPPUS.

Távoznom kell, anyád parancsolá.

PHILENIUM.

Anyám megöl, ha tőled elragad.
.....

ARGYRIPPUS.

Isten veled!

PHILENIUM.

Hová mégysz ?

ARGYRIPPUS.

Ég veled !

Az alvilágban újra látsz. Lerázom
Minél előbb magamról életemet.

PHILENIUM.

S miért akarsz megölni engem is,
Ki ártatlan vagyok ?

ARGYRIPPUS.

Megölni téged !

Hiszen ha tűnni látnám életedet,
Örömmel érte adnám az enyémet.

PHILENIUM.

Mért mondod hát, hogy megölöd magad ?
Ah ! mit gondolsz, mit tennék akkor én ?
Nem gyilkolnám meg én is enmagam ?

Hogy kedveséé legyen, kész minden áldozatra. Oly áldozatra, melynek láttára ég felé mered minden hajok szála a conventionális színpadi morál hőseinek. Ki is van kiáltva az *Asinaria*, mint Plautus legerkölcstelenebb darabja. Valóban az is, a mi benne történik. De erkölctelenség volt-e a költőtől, azt színpadra vinni ? A hatás legalább nem azt mutatja. A szegény Philenium áldozatát nem undorral, hanem véghetetlen szájalommal nézzük ; s egész erkölcsi méltatlankodásunk föllázad a vén Demænetus ellen. A költő nem gyönyörködve, nem pajzán mosolylyal viszi színpadra ; lelki fölháborodásának legnagyobb hevességével nevetségessé teszi, megalázza, összezúzza, s az epilógban oda dörgi a nevető és borzongó néző tömegnek : «Se nem új, se nem szokatlan, mit ez öreg tett. Köztetek is elegen vannak, kik így tesznek !» Ez a valódi, félelmes komikuma az emberi nyomorúságnak, mely előtt megrázkódnak az idegek s kaczagás közben borzalomtól összeverődnek a fogak. E keserű nevetés hangzik felénk Plautus minden darabjából. Az életnek meg-

rázó igazságát dobja oda legnagyobb kíméletlenséggel hallgatóinak arczába, valahányszor fölemeli a leplet rejtegett sebeikről. A mit a *Bacchides* epilógjában mond, nem mentetetőzés, hanem a szigorú erkölcsbíró önérzetes manifestuma :

Nem adtuk volna ezt a darabot,
Ha minmagunk nem láttunk volna már
Elégszer oly atyát, ki szerelemben
Fiának versenytársa volt

A *Cistellaria* első jelenetében ismét más kép tárul eléink. Silenium, gyermekkorában kitett leány, kit Melanis nevelt föl azon szándékkal, hogy majdan általa kényelmes életet biztosítson magának. De Silenium irtózik ez élettől, s szerelme, melyet Alcesimarchus iránt érez, megóvjá a bukástól. De most azt a hírt hallja Alcesimarchusról, hogy más nőt készül elvenni, kit atyja szánt neki. Bánatában el akarja hagyni a házat, s búcsúlakomára meghívja barátnőjét, *Gymnasiumot*, anyjával, az öreg lenával. A lakomának épen végére értek ; mind a négyen az asztal körül ülnek és beszélgetnek : *Gymnasium* és a *lena* föl vannak cziczomázva ; a vén *lena* igen jól lakmározott, s bár a bort keveslette s többet is elbirt volna, nagyon kellemesen érzi magát, és mint jó ebéd végével szokás, bőbeszédűvé lesz, sőt böleselkedni is kezd, természetesen a maga világnézete szerint. Megdicséri leányát, ki mindenben szavát fogadja s kényelmes életet szerez neki. Kifejti nevelesi rendszerét :

Neque ego hanc superbiae causa
Repuli ad meretricium quaestum, nisi ut ne esurirem . . .
.
Haec quidem ecastor cotidie viro nubit, nupsitque hodie,
Nubet mox noctu; nunquam ego hanc viduam cubare sivi.
Nam si haec non nubat, lugubre fame familia pereat.

A szegény *Gymnasium*, ki ebben a borzasztó életnézetben nevelkedett s ki soha sem hallotta a jónak és kötelességnek más fogalmát, ígéri, hogy mindig meg fogja tenni kötelességét anyja iránt. Előtte nincs a nőnek más hivatása. Mily fölséges, fájdalmas komikum van e szegény leány öntudatlan romlottságában, naiv szavaiban. És mennyire fölemeli az egy tiszta emberi érzés, a baráti szeretet, mely egész gyöngédsé-

gével nyilatkozik nála. Észreveszi, hogy Silenium elkomorúlt beszélgetésök alatt.

Mi történt, szólj, Silenium, szemem
Világa? Vidámságod miért hagyott el?
Ily búsnak még nem láttalak soha,
Oly ékes sem vagy most, mint máskoron.
Nézzétek csak, mi mély sóhaj fakad
Kebléből. Oly halvány vagy; mondd, mi bánt?
Segíthetünk-e rajtad? Szólj, mi az,
Mit vágyad óhajt? Ah! ne sirj! e könnyek
Egész záport fakasztanak szememből.

SILENIUM.

Ah kedvesem! bajom van, szenvedek.
Kín van szívemben, kín szemem előtt,
Kín, gyötrelmem dúl bennem mindenütt.

De Gymnasium nem érti e szavakat. Mint fájhat valakinek a szíve? Neked szíved van? kérdi csodálkozva. Hogyan lehet az? magyarázd meg.

Hisz' sem nekem, sem másnak, semmi nőnek
Nincs szíve, azt mondják a férfiak.

SILENIUM.

Én nem tudom. Ha van szívem, nagyon fáj.
Ha nincs, úgy mégis fáj az, a mi itt van.
(Keblére szoritja kezét.)

GYMNASIUM.

E lány szerelmes!

SILENIUM.

Ah! a szerelemnek
Már kezdete is ilyen keserű?

GYMNASIUM.

Valóban mézet, mérget egyaránt
Pazar kezekkel oszt a szerelem.
Először édességgel csalogat,
Aztán épével táplál untalan.

SILENIUM.

Ilyen volt az én betegségem is.

GYMNASIUM.

A szerelem csalárd.

SILENIUM.

Tapasztalám.

GYMNASIUM.

Vigasztalódjál, meggyógyulsz te is.

SILENIUM.

Remélem, majd ha megjő orvosom.

Most már az öreg lena is közbeszól. Ilyen dolgokban egyedül ő az igazi szakértő. Elbeszéli magának Sileniummal, hogyan ismerkedett meg kedvesével; s nagyon megbotránkozik, midőn a leány azt mondja, hogy megszerette. Meg is rója tüstént.

Ej, ej Silenium!
Tettetni kellett volna a szerelmet,
De nem szeretni.

Silenium aztán megkéri barátnőjét, hogy lássa el házát néhány napig, míg ő távol lesz. Inti, hogy jól bánják Alcesimarchussal, ha azalatt meg találna jönni. Minden szavából látszik a gyöngéd szerető gondossága.

Vigyázz Gymnasium!
Ne szidd ki őt tulságos hevesen,
Ha addig megjő, míg távol vagyok.
Akárhogy bánt velem, én szeretem.
Beszélj hozzá szelíden, nyájasan,
Ne hallja azt, mi fájdalmára van.

Erre átadja kulcsait s távozni akar. Barátnője sirva fakad, nyakába borúl, alig tud tőle elválni. És azalatt, míg könnyek közt ölelgeti távozó barátnőjét, megigazgatja ruhája fodrait, rendbe hozza vállain köpenyét. Ily finom aprólékos vonásokkal teszi alakjait Plautus tökéletesekké, élökké.

A női barátság megragadó példáját mutatja be Palæstra és Ampelisca szeretetre méltó alakjaiban is (*Rudens*). A hajótörés Cyrene sziklás partjára veti őket; egyedül bolyongnak a szirtek közt, egymást keresve. Mennyivel könnyebben viselnék sorsukat, ha együtt lehetnének! Végre találkoznak. Mily heves és gyöngéd kitörése a szeretetnek! Mint símogatják, ölelik egymást, mily boldogok elhagyottságukban! Ampelisca így szól:

Neked, csupán neked köszönhetem,
 Hogy kedvvel élek; mert téged, szívem,
 Ismét öllek. Ah! alig tudom
 Elhinni, hogy karomban tartalak.
 Oh jer, csókolj meg hát vigasztalásom!
 Megenyhítsz minden kint és szenvedést.

De a másik leány, Palæstra, szerelmes. Mily finom vonása az igaz gyöngéd barátságnak, midőn Ampelisca kíméletesen a templomban hagyja zokogó barátnőjét, s minden munkát, a mit kettejüknek kellene tenni, maga végez. Vízért megy az áldozatra, melyet a papnő kíván tőlök, nem engedi, hogy barátnőjét háborgassák fájdalmában. És mily nemes egyszerűségben áll e két leány kedves alakja mellett Ptolemaia, a papnő, kinek templomába vetődtek. Méltóságos, szegénységében is jótékony. Magához fogadja a bolyongó lányokat, megosztja velök kenyerét, s midőn ezek hálálkodva köszönik jóságát, egyszerűen felel: ez kötelességem. Igaz, hogy azért nem tagadja meg általános női jellemvonását, a kíváncsiságot; sőt előbb a papnő érdeke is fölébred benne, s először arra szólítja föl a jövevényeket, hogy áldozatot kellene hozniok, hiszen ő is, istennője is ebből élnek. De mikor megismeri teljes elhagyottságukat, elfeled minden mást, csak jó, részvevő természete uralkodik rajta. Nem az elvont, tétlen phrasisokban ömledező részvét, hanem a gyakorlati, segítő jóság. Méltán mondja róla Ampelisca:

Nem láttam ily magasztos nőt soha,
 Ki méltóbb volna rá, hogy Isten, ember
 Egykép szeresse. Oh mily nyájasan,
 Mily szeretettel fogadott lakába,
 Minket, szegény, útázott, reszkető,
 Féltelt árvákat! Mily jó, mily nemes volt,
 Mintha anyánk lett vón' s mi lányai.
 Mint gyürkőzött fel tüstént, s önmaga
 Forralta fürdésünkre a vizet.

Mentől magasabbra emelkedünk a lépcső fokain, annál inkább oszlik a homály, tűnik a szenny; tiszta, nemes alakok lépnek elénk, kiket örömmel szemlélünk; mert érezzük, hogy valósággal élnek és közöttünk járnak. Megnyugvást érzünk látásukra, nem azt a leverő hatást, melyet az eszményi képek szoktak lelkünkben előidézni; mert ezek távozása s a költői mámor eltünése után csak az a csüggesztő tudat marad hátra, hogy ily tökéletesség csupán a költő képzeletében él s gyarló fajunk nem képes odáig emelkedni soha. Ellenkezőleg, mennyi természetesség és életigazság van a *Poenulus* Adelphasiumában és Anterastilisében. E lányok a karthagói Hanno elrabolt gyermekei, kik a gonosz Lycus házában nevelkednek föl, de a romlott környezetben tisztán megtartja őket önéretők. Adelphasium eszesebb, határozottabb, higgadtabb, Anterastilis naivabb és gyöngébb. Mily szép és igaz jelenetek azok, melyekben a két leány ellentéte nyilatkozik. Így midőn a piperéről beszélnek.

ADELPHASIMUM.

Ki sok gondot kíván nyakába venni,
Szerezzen nőt magának vagy hajót.
E kettő az, mi legtöbb gondot a'l,
Ha fölszerelni s ékesíteni kell.
S eléggé ékesíteni nem lehet soha:
Nem ismer ebben mértéket s határt.

ANTERASTILIS.

Oh hidd el testvér, olyanok vagyunk,
Mint a besózott hal, melyet előbb
Jól vízbe kell áztatni, jól befőzni,
És fölszerelni, hogy ízes legyen.
Különben nem kell senkinek. Ilyen
A nő is; mert ha nincs felpiperézve
S felékesítve, kelleetlen biz' az.

Midőn visszajönnek Venus templomából, Anterastilis el van ragadtatva a tömérdek fényes ajándéktól; a myrrha- és tömjén-illat elkábította fejét, a sok szép nő elbűvölte szemét. De legboldogabbá az teszi, hogy ők voltak a legszebbek, s a fiatal emberek nem nevétték ki őket, mint a többieket. «Inkább barátaid dicsérszének», felel rá Adelphasium. Ő nem szépségben hasonlítja össze magát másokkal, hanem tiszta

életben ; mert ezt kívánja tőle szabad születése. De Anteras-tilis még nem tud magához térni mámorából : «Oh testvér ! mily gyönyört ad a diadal ; ma mindenkit felülmúltunk szépségben». Adelphasium végre elveszti türelmét : «Ne légy együgyű ! Azt hiszed, a miért nem nevettek ki, már szép vagy ? Ne légy hiú, mert :

A nőnek sok hibája van, s a sok
Közt legnagyobb a tetszvágy és hiúság »

Mily szépen és bölcsen oktatja aztán ifjabb testvérét, ki attól fél, hogy fájni fog, ha összehasonlítva magokat más lányokkal, szebbeket fognak látni.

✓ Nem, testvér, nem volt én bennem soha
Gonoszság és irigység. Ékemül
Nem aranyat, csak jó szívet kívánok.
Sors adhat aranyat, de jó szívet
Csak a természet. Inkább akarom,
Hogy jónak, mint boldognak tartsanak.
Szemérem fődje a lányt, nem bibor,
Szemérem légyen dísze, nem arany.
A legszebb ékszert is beszennyezik
A rossz erkölcsök ; ám a szép erény
A hitvány köntöst is széppé teszi.

De valamennyi leányalakja közt legnemesebb, legszeretetre méltóbb a parasita leánya a *Persában*. Eszes, szelíd, önérzetes leány, kinek magasztosságát még inkább föltünteti a hitvány környezet, melyben föllép. Valóban nehéz lett volna aljasabb társaságot összehozni. Az egész darabban nem játszanak mások, mint fufangos, csaló rabszolgák, kerítők, örömlányok, éhes parasiták. Ezek közé helyezi a költő e dicső leányalakot, hogy a megdöbbenő ellentét fénye szinte elkápráztatja a szemet. Valódi virág a szemétdombon, nap-sugár a pocsolyában. Atyja, a silány parasita Saturio szövetkezik két rabszolgával, hogy kijátszák és megesealják Dordalust, a leány-kalmárt. E czélból a parasita színleg eladja neki leányát, hogy kicsalja pénzét, s aztán a törvénytelen vásárral ráijesztve leányát is vissza vegye. Az önérzetes leány vonakodik beleegyezni még a színleges eladásba is, de atyja kényszerítésének végre is engednie kell. Mily megható és megrázó

azon jelenet, midőn atyjának könyörög; mint küzd lelkében
önérzete és gyermeki tisztelete atyja iránt, kinek ismeri aljas-
ságát s ki cynikus szemérmertlenséggel tárja azt eléje.

Tudom, atyám, hogy gyomrod örömet
Táplálkozik idegen fazekakból:
De hát a lakomának kedvéért
Saját leányodat is eladod?

SATURIO.

Talán inkább Fülöp vagy Attalus király
Kedvéért adjalak el, mint magam
Hasznára, a kinek sajátja vagy?

LEÁNY.

Rabodnak vagy lányodnak tartasz-e?

SATURIO.

Ez gyomromtól függ; a mint az kívánja.
Ugy vélem, én parancsolok neked,
S nem te nekem.

LEÁNY.

Igen, atyám, hatalmad van fölöttem;
De vagyonunk csekély, s jobb volna, ha
Csendben, mértékkel s tisztességesen
Élnénk belőle; mert ha a szegénység
Mellé aljasság áll frígyes gyanánt,
Úgy a szegénység sokkal súlyosabb lesz,
Csekélyebb a hit s hűség.

SATURIO.

Oh ne kínozz!

LEÁNY.

Ne gondold, hogy kínozni vágylak én,
Ha, ifjan bár, erényre intelek.
Hisz' rossz hírünket ellenségeink
Még sokkal rosszabbá teszik.

SATURIO.

Mit bánom én! A szélvész hordja el!
Ép annyit tartok ellenségeimre,
Mint az üres asztalra éhesen.

LEÁNY.

A szégyen halhatatlan, oh atyám!
Él akkor is, ha rég holtnak hiszik.

SATURIO.

Attól félsz, hogy eladlak?

LEÁNY.

Nem, atyám.
De még a látszatát is gyűlölöm.

.

SATURIO.

Valóban ellenmondás szelleme
Él minden nőben. A leányok immár
Többet kívánnak tudni, mint szülőik.

LEÁNY.

Igen, az ellenmondás szellemét
Látjátok minden nőben, hogyha nem
Hallgatva nézik a rossz tetteket.

SATURIO.

Őrizkedj' a veréstől!

LEÁNY.

Mit tegyek?
Ha nem szabad . . . Bár gondolnál velem.

SATURIO.

Tán rossz vagyok?

LEÁNY.

Oh nem! Nem is szabad
Azt mondanom; de mégis meg szeretném
Gátolni, hogy mások se mondjanak
Rossznak, kiknek szabad lesz így beszélni.

Nem használ semmi kérés; kénytelen megadni magát apja akaratának. Viselete, midőn Dordalus elé vezetik, valódi mintája az eszes, önérzetes, nyugodt föllépésnek. Minden sza-

vát úgy válogatja, hogy se atyját el ne árulja, se egyetlen egy hazugságot ne mondjon. S végre, midőn megszabadul, eltávozik minden szó, minden szemrehányás vagy panasz nélkül. Mintha futna, hogy elrejtse akaratlan szégyenét. És nem is lép föl többé. Még egy hosszú fölvonás van hátra, melyben a rabszolgák és Saturio a sikerült cselet víg dorbézolással ünneplik, de a nemes leányról többé szó sincs. Világos sugár gyanánt vonúlt át e sötét képen, s eltűnt, hogy a sötétség annál megdöbbenőbb legyen.

Ennél magasabbra még csak egy érzelem emelheti a nőt: a hitvesi szerelem és hűség. Plautus ezt is bemutatja a *Stichus* két mesterileg rajzolt alakjában, Panegyrisben és Pinaciumban. Férjeik már három év óta távol vannak s nem adnak magokról semmi hírt. Atyjok, Antipho, megúnva a várakozást, újra férjhez akarja adni leányait. Az apai hatalom nagy, és különösen nagy volt Rómában. Mennyi küzdelembe kerül a két nőnek, hogy tisztán megőrizhesse hitvesi hűségét a kényszerítő apai hatalom ellen! Panegyris, az idősebb, már ingadozni kezd, de újra megerősíti és föntartja lelkét hűgának hősiessége.

PANEGYRIS.

Oh mily boldogtalan volt Penelope,
Hogy oly hosszú időn át távol élt
Férjétől. Ah! saját sorsunk mutatja,
Mit érze ő; hisz' a mi férjeink is
A messzeségben járnak, s éjt napot
Aggódva töltünk el sorsuk miatt.

PINACIUM.

Kötelmeinket teljesítenünk kell;
Érény s jogosság ezt kívánja tőlünk.

PANEGYRIS.

Nem három éve már, hogy férjeink
Eltávozának?

PINACIUM.

Úgy van, három éve.

PANEGYRIS.

S nem adnak hirt magokról, élnek-e,
Hogyan megy dolguk, mit cselekszenek,
Hol vannak s végre visszajönnek-e?

PINACIUM.

Fáj tán, hogy nem teszik kötelmöket,
Mig te hiven betöltöd a tied?

PANEGYRIS.

Nagyon fáj.

PINACIUM.

Oh hallgass! ne mondd e szót!
Ne szólj többé e hangon.

PANEGYRIS.

És miért ne?

PINACIUM.

Mert azt hiszem, hogy minden jó s derék
Embernek tenni s nagyra tartani
Kell a kötelességet minden áron.
Azért, oh testvér! intelek, habár
Idősebb is vagy: ne feledd soha
Kötelességed. És ha férjeink
Nem tesznek is mindenben úgy velünk,
Mint illenék, felednünk nem szabad,
Mit rendel a hűség s a szerelem.

Antipho most azzal a csellel akarja leányait új házasságra bírni, mintha különben ő maga nősülne meg. Sőt kérdezősködni is kezd tőlök, milyen nőt ajánlanak neki? Az asszonyok meg vannak lepetve; de Antipho tovább viszi a színlést, feleletet sürget kérdéseire. «Milyen legyen a jó nő?» Kérdezi.

PINACIUM.

Ha a városon
Keresztül megy, ne adjon senkinek
Okot rágalmazásra.

ANTIPHO.

Miről ismerjük meg legbiztosabban
A jó nőt?

PANEGYRIS.

Ha alkalma van a rosszra,
És nem teszi.

ANTIPHO.

Mily nő a legbölcsebb?

PANEGYRIS.

Ki önmagát
Szerencséjében is megismeri,
S bátor marad, ha sorsa rosszra fordul.

Miután ez a csel sem használ, Antipho újra rá akarja beszélni lányait, hogy más férjeket válasszanak. Most már Panegyrist is erőssé tette hűgának bátorsága, s kimondja atya szemébe, hogy vagy soha se adta volna férjhez őket, vagy ne szakítsa el most jogtalanul a távollévőktől. Antipho elkeseredve fölkiált: De hát egész éltemen át lássam, hogy koldusok nejei vagytok? — Soha még szebben, igazabban, egyszerűbben nem fejezte ki költő a hitvesi gyöngédséget, mint azon felelet, melyet e szemrehányásra Pinacium ad:

Oh! nekem tetszik az én koldusom,
Mint a királynőnek tetszik királya!

És ezzel elértünk a lépcső legfelső fokára, melynél magasabbra a nő már nem emelkedhetik. Ezen fölül a képzelem szülőttei, a tündérek, angyalok híg alakjai lebegnek. Az élet, a valóság itt van ezekben, kiket láttunk; a legalsótól, az állatiasságba merült iszákos vén banyától fokról fokra emelkedünk idáig, a tiszta hitvesig, ki ily szavakat tud érezni és mondani. Egytől egyig igaz, élő alak volt mindaz, kívül megismerkedtünk; igaz és természetes mindaz, a mit cselekszenek. Ez magyarázza meg Plautus roppant hatását korára, és nagy befolyását a világirodalomra. Ez a természetesség adta meg műveinek az örökkévalóságot; mert a művészetnek épen úgy, mint az emberi szellem minden alkotásának, csak egy biztosít örök életet: az igazság.

A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ES ELŐZ- MÉNYEIK.

Irodalomtörténeti vázlat.

Negyedik közlemény. *)

IV.

A röpiratokban elszórva, szaggatottan előttünk fekvő reformeszmények nagyobb szabású, átfogó, rendszeresebb kivitelre találnak gróf Batthyány Alajos, Martinovics Ignác, Laczkovics János, Hajnóczy József és az *Igaz hazafi* névtelen szerzőjének munkáiban.

Bennök éri el a szabadelvű magyar politikai gondolkodás tetőpontját.

Legfényesebb író közöttük Batthyány, legszenvedélyesebb Laczkovics, legmélyebb Hajnóczy, legérdekesebb az *Igaz hazafi*, leginkább a külföldi szellem hatása alatt áll Martinovics.

Mert mindannyinál nem emelkedik a külföldi politikai gondolkodás túlsúlyra, s ha befolyásolják is általa, mégis a hazai közállapotok szemléletéből fakad egész fölfogásmódjuk.

Fraknoi **) nagyérdemű munkájában messze megy, midőn általános chablonok híveinek, a hazai viszonyoktól teljesen elvonatkozóknak tünteti fel őket, mert politikai gondolkodásuk alapjellegét a Mária Terézia és József alatti reformesz-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 61., 62 és 63. számaiban.

**) *Martinovics és társai.*

mek, az abszolút királysággal szemben ezéba vett hazai alkotmány-tervek határozzák meg, sajátóságosan egybeolvadva a francia társadalmi szabadelvűség s az angol-francia alkotmányosság elveivel.

A francia eszmék hatása általános, az egész nemességre kiterjed, de míg ennek nagyobb része a republicanismust, mint az abszolút királyság ellen irányulót, örömmel fogadja és arisztokratiai ezélokra törekszik kizsákmányolni, addig Batthyány és nézetekronai nemcsak a királyság ellen fordulnak, a rendi viszonyok szabadelvű reformját is tanaik lényeges részének tekintik.

Batthyáynak, a kiváló szellemnek, életírója nem akadt még, egyszerű emléket is csak Fraknoi újította föl legutóbb; vajmi csekély, a mit életeről tudunk; a vallásügyben tartott beszéde, melynek híre az ország határain túl messze elhatott, majdnem az egyedüli emlékkő soká; Kazinczy már 1814-ben azt írja róla Dessewffynek, midőn vele Debreczenben találkozott: «Reá nem ismertem, a hatalmasra, az igazán nagyra . . . ő tülte magát».

Főmunkája a négy füzetben összesen 320 lapra terjedő és 1790 és 1791-ben megjelent: *Ad amicam aurem*, de egyéniségének jellemzésére a Szeitz Leo ellen írott: *Ad utramque aurem auctori operis hungarici cui titulus Magyar- és Erdélyországnak rövid isméréti* 1791, 150 l. nem kevésbbé fontos.*)

Batthyány államphilosophiáját helyesen visszaadni nem könnyű, mert maga sem kapcsolatosan közölte nézeteit; munkája első tekintetre rövid politikai axiomák tárházának látszik, melyek összekötő fonalára csak figyelmesb keresés után akadni; a munka e formája által veszít átlátszóság, de nyer élel tekintetében.

Inkább nehezíti azonban Batthyány jellemzését gondolkodásának belső tulajdonsága. Batthyány, mint korának legkiválóbb írói egész Európában, a királyság s a demokratiai köztársaság között haboz; határozottan csak az arisztokrátiát kárhoztatja s a hierarchiát, mindenütt ostorozza az abszolút hatalmat, de a monarchia és demokratia között nem tud választani, azt szokás szerint a zsarnokságtól, ezt a szabados-

*) Neki tulajdonítatik még: *Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer.*

ságtól felti; mondhatni skeptikussá válik, azt találva, hogy az emberi nem körben forog, lerontja, a mit előbb épített, visszatér oda, a honnan elindult, majd ismét némi reményt merit, hogy Európa nem esik vissza a régi barbárságba, ettől talán megóvja a könyvnyomtatás találmánya.

A királyság szüksége kétségtelen előtte, de nem mint a souverainitás egyik alakja, hanem mint az alkotmánynak csak egy része; Montesquieu fölfogása található nála is, de republicanusan mérsékelve az államhatalmak elválasztására nézve, melyet majdnem Montesquieu szavaival indokol: «ha a törvényhozó és végrehajtó hatalom egy kézben egyesítetik, a köztársaság szabadsága veszélyben van, «tyrannica etenim imperia tyrannica methodo executioni mandabuntur». (Mint az *Esprit des Lois* XI. Chap. VI. «ne fosse des lois tyranniques pour les exécuter tyranniquement».)

A királynak nagy hatalmat akar adni; (ut maximam apud omnes constitutam habeat auctoritatem ut que illos qui dignitatem ipsius infringere aut solvere Majestatem vellent, refrænare possit, hinc eidem integrum est comitia quoque dissolvere), de miért; mert a király hihetetlen erőt kölcsönöz az igazságszolgáltatás kezének és egyesek zsarnokoskodásának határt vet; ezért nem lehet semmifele törvényszeknek alávetve, s ha tőle mégis valami igazságtalanság eredne, az minisztereinek tulajdonítandó.

Annaira lényegesnek tartja a királyságot, hogy nélküle a közállományt nem is képzelheti: «A köztársaság javával *) oly szoros kapcsolatban van a király tekintélye, hogy őket egymástól elválasztani nem lehet . . . hogy a dicső alkotmány mind a két rész veszedelmére össze ne roskadjon.»

A királyság becsét, nélkülözhetetlenségét Batthyány szemeiben eléggé tanúsítják ez idézetek, pedig mily bizalmatlan iránta! Állandó óhaja, legfőbb törekvése a királyság megköttése, veszélyes hajlamainak megakadályozása.

Miben látja főleg a királyság veszélyességét? A király souverainnek, a nemzettől függetlennek, Isten kegyelméből uralkodónak hiszi magát, pedig, mondja Batthyány, csak a nép akaratából uralkodik, népének nem censora, csak tanácsadója, nem lehet hát souverain, souverain csak az összes nép.

*) *Ad amicam aurem*. Fasc. 3., 19.

Hogy a nép eredetileg a souverain, ez Batthyánynak is bizonyítást nem kívánó kiinduló pontja, hisz maga a hivatalos észjog ezt tanítja, a magánjogi írók közelismerésű igazságként hirdetik, *) «hogy a fő hatalmat magok a szabad nemzetek, melyek összekapcsolták a polgári társaságokat, tulajdon megegyezésekkel szerzették és önként bocsátották magokat a fő hatalom alá» s a közvélemény előtt megtámadhatatlan tekintélyű Verböczy szerint is a népnél volt eredetileg a fő hatalom, a király hatalma csak átruházott.

Mint a népsouverainitás híve, nem lehet természetesen a királyok Isten kegyelméből való hatalmának sem pártolója. E tant, elfeledve a Suarezeket és Morianákat, a ligue pamphletistáit, s csak a Bossuet-k és Fenelonokra gondolva, ugyan helytelenül nevezi a papság álmának, de kitűnően bírálja: **) «A királyok hatalma, úgy mond, nem származtatható másként az örök természettől, mint úgy, hogy az emberi dolgokban semmi az istenség nélkül nem történhetik, hogy az egész természet az ő leghatalmasabb parancsának engedelmeskedik, melylyel azonban azért közvetlenül az ember lelkén erőszakot nem tesz; azt hiszem, ily értelemben volt a keresztyén tan tizenkét apostola is, midőn azok egyike a királyi hatalmat Istentől származtatta, a másik pedig emberi föltalálásnak állította.»

A társadalmi szerződés, a nép eredeti souverainitása, annyira összenőtt e kor gondolkodásával, hogy a conservatív irányúak is belőle merítik érveiket, hogy a vele legkisebb kapcsolatban nem álló kérdéseknél hozzá folyamodnak s akad, a ki ***) a szerzetesi fogadalmat is a nép részéről tartja fölbonthatónak, mert az a nép és a szerzetes között, az összerződésben alapját bíró egyezmény.

Batthyány sem egyszerűen a francia, nálunk a forradalmival synonym használatú eszmék alapján tagadja meg a souverainitás legfőbb sajátságait a királyságtól, hanem mint korának és hazájának szülötte, mint logicus fő, a ki a dogma tekintélyére emelkedett társadalmi szerződés következményeit szorosán megvonja.

*) Balia Sámuel. *Erdélyország közönséges nemz. törv.* 1791.

**) *Ad amicum aur.* Fasc. 2. § 6.

***) *Hungaria liberrima.*

Batthyány semmikép sem nevezhető forradalmi irányúnak, sőt irtózik tőle: *) «Örök idők óta gyülő hamu alatt növekszik nem a szabadság, hanem a szabadosság lángja, mely a száraz tárgyakba, sőt a szomszédházakba könnyen bele kaphat, mely azonban előbb kitörni nem fog, míg az elviselhetetlen terhek által kimerített nemzetek lelkek véglehelletéig nem érnek, melyet csak azért tartanak még magukénak, mivel bérbe nem vehető és közárverésnek tárgya nem lehet. Valóban legutóbb egy nagy birodalom az országok-élén állóknak nem mindennapi szolgálatot tett, óva őket, kerüljék a tekervényes utakat, nehogy elkésve szomorkodjanak a fölbomlott országok romjain.» «Ha a polgárok halálhoz hasonló álmukból fölocsúdnak, olyanok, mint a rabszolgák, kiszabadulva börtöneikből, boszújoknak azokat is föláldozzák, a kik szolgaságuk idejében velök jól tettek: az elnyomás természetében fekszik, hogy a lenyomott tárgy, ha a nyomás megszűnik, annak szeme közé ugrik, a ki a nyomásnak véget vett.» **)

A szenvedélyesség daczára, melylyel a zsarnokságot ostromolja, némi rokonszenvei mellett az aranybulla záradeka iránt nem hagyja el eszélyessége, s az akkor tájt erősen hangoztatott elvvel szemben, hogy József törvénytelen uralkodása által a Habsburg-ház örökösödésének fonala megszakadt, a poroszra számító párttal szemben így tanít: «ha a szerződés fonala (a nép és a kormány között) megszakadt s egyik a másik nélkül el nem lehet, jobb olyannal szerződni, a kinek törekvései már ismeretesek, mint egy másikkal, a ki új, megismeretlen cselekkel forgathatná föl a haza szabadságát».

Batthyány népsouverainitási s a királyságot nullifikáló elmélete teljességgel nem forradalmi célzatú.

Batthyány s az övéhez hasonló elméletek egészen más-honnan fakadnak.

Az absolut királyságnak a társadalom önálló létét és öntevékenységet megsemmisítő túlsága a másik túlságot teremti, a társadalmi feledékenységet az állami lét elodázhatatlan követelményei tekintetében.

*) *Ad amicum aurem*. Fasc. 4. § 12.

***) *Ad amicum aurem* Fasc. I. előszó.

****) *Ad amicum aurem*. Fasc. 1. § 27.

A meglevő viszonyok által nyomva az ősidők képzelt állapotába szállnak vissza a szabadságvágyó lelkek s ez állapotot constituálatlan souverainitása szempontjából alkotják meg magoknak a szabadság új épületét, így lesz a királyság az állam formájából a társadalom egyszerű végrehajtójává, csak visszaéléseire gondolnak, nagy és üdvös intézményei, fentartó, elevenítő ereje egészen feledvék.

A magyar alkotmány akkori állapotában, de főleg tradícióiban a szabadsági törekvéseknek a gyakorlatiasság és kivihetőség érvét is kölcsönzi s Batthyány elvont fejtegetései hátterében nem ritkán ismerhetni föl reminiscentiáit.

Józsefre es Lipótra czélozva, mondja: «A koronázások oka a fejedelmek emlékeztetése, hogy az ország kormányzását nem csak a születés esetlegének, hanem a polgárok akaratának köszönhetik», és hogy, «ha a köztársaság a fejedelemmel együtt alkotja a törvényeket, nincs miért hálálkodjék ennek s beleegyezését gyáván, a törvényhozó társhoz nem illő módon keresse, vagy a törvényjavaslatokat sérelmeknek mondja, midőn mind a két rész jogának egyforma súlya van az igazság mérlegében».

A királyság sorsa törvény-alkotó hatalmával van elválatatlanul összefűzve s a francia alkotmányozó gyűlés logikai hibáját, hogy a királyt a souverainitás hordozójának el nem ismerve s csak a végrehajtó hatalom birtokára szorítva, mégis szentesítési hatalommal ruházta föl, el nem takarhatta se Mirabeau legnagyobb politikai beszéde a veto tárgyában, se magának az újkori államtan mesterének, Montesquieu-nak fényes szelleme, kinek tanát igtatta tulajdonképen törvénybe a constituante.

Batthyány következetesebb a királyság állása tekintetében, tanát nem kifogásolhatja a forma, de annál inkább az élet logikája.

Szerinte a király a nemzet egyező akaratától a szentesítést meg nem tagadhatja, mert a milliókból összealkotott köztársaság egy embernek föl nem áldoztathatik és sokkal igazságosabb, hogy egy, mint a sokaság legyen az áldozat; a nemzet egyező akarata előtt a királynak meg kell hajolnia, különben vagy függőben kellene a kérdésnek maradni, vagy egy harmadiknak kellene a király és nemzet között dönteni, vagy ki kellene mondani, «hogy a nép gyapjas marha, mely

gyapját a gazda nyíró ollója alá tartja, ha ennek úgy tetszik». Csak akkor, ha a szavazatok nem egyezők, halaszthatja el a király a következő országgyűlésig a nemzet többsége akaratának végrehajtását.

De nem elég a király törvényhozó hatalmát megsemmisíteni, a végrehajtót is ártalmatlanná kell tenni. Talán a miniszteri felelősség által? Nem, az angol-francia rendszabályt alig érinti Batthyány, van neki hazai szere a végrehajtó hatalom ártalmassága ellen, melynek gyógyerejéhez általános volt a bizalom e tájt hazánkban.

A kerületek három évre választott küldötteiből alkottasok egy állandó tanács, mely a kerületektől utasítva, felelősséggel terhelve, a fejedelemmel együtt alkossa a szükséges rendeleteket és semmisítse meg ily módon a cancellaria és helytartó tanács usurpált hatalmát; a kormányzat és igazgatás összes közegei választassanak a nemzet által.

De a királyság főereje a hadseregben, annak kasztszellemeiben rejlik, meg kell tehát mindazt semmisíteni, a mi e szellemet neveli, föntartja, először is tehát a kaszárnya-életet; nem a király, hanem a nemzet iránt kell esküre kötelezni a katonát s a sereg tiszteit a nép által kell választatni; de még ez sem elég; legyen a nemzetnek a király seregén kívül külön 30,000 főnyi, megyénként szervezett serege, mely nem zsoldért, hanem családjá, gyermekei, s mi legfőbb, a régi szabadságért fog harcolni és saját királyi seregével se legyen szabad a királynak a nemzet tudta nélkül háborút indítani.

A politikai éleslátásnak e tervek bizonyára nem tanúságai, a kormány általok teljesen megsemmisül, az államszervezet egyetlen tényezőre, a változó, ingadozó választásra alapítottatik.

Ha jelen politikai életünk küzdelmeit tekintjük, ha visszatekintünk az előbbi három századra, s látjuk, mint szerepel a választás és pedig a kormányzat, igazgatás és jogszolgáltatás terén egyaránt, mint állittatik oda a szabadság egyedüli palladiumaként s az érveket tekintjük, melyekkel léteért küzd, melyekkel magát igazolni törekszik, vajon mit találunk?

Az állam általános természetéből, az egyes intézmények exigentiájából, az eszély, a czélszerűség követelményeiből vont eredményekre mivel felel? Mysticismussal.

Ha az okokból kifogy, ha védvei gyöngeséget beismerni

kénytelen, bevallja, hogy a nemzet úgy vélt ezredéves ragaszkodása, megmagyarázhatatlan szeretete a választáshoz, az ő egyedüli, de döntő érve, igazolása.

Miczkievicz némi rokonságban Milton demokratiai theokrátiájának eszméivel, a lengyelek még nagyobb ragaszkodását a választó rendszerhez, megkísérlé a szentség dicsfényével is övezni. «A választás, a hogy az egyház s a lengyel nép fölfogá, Isten műve, a gondviselés közvetlen hatása, szóval csoda volt. Ezért tartottak minden előző rendszabályt vétkesnek és a szent lélek elleni bűnök közé sorozták; *) de azért szabad lesz e magyar nemzeti sajátságának vett mysticus szeretetet, a lengyelektől meg csoda jellegével fölrüházott választást egyszerűbben magyarázni.

A választás elvének kivétel nélkül érvényre emelése az összes államélet minden részében az egyén önmagát korlátozni nem akaró uralmi ösztönének természetes folyománya, s ezért minden republicanismus természetes, naiv nyilatkozása. Nemesak Harrington utópiájában, nemesak Milton Istensugallta választásaiban, az angol, a francia nagy forradalmak első positiv alkotásaiban ez uralmi ösztön a ható erő.

A magyarnak jellemében az önmagát korlátozni nem tudó egyéni erő hatását bizonyítani fölösleges, ennek vegyülete a jellemében szintűgy gyökerező monarchismussal magyarázza államrendszerének sajátságos ellentéteit.

A Batthyány elméletére is befoly ez általános nemzeti jelleg, de módosítva az író egyénisége által.

A királyságot megfosztva végrehajtó hatalmától a meléje állított állandó tanács, az összes végrehajtó, még a katonai tisztségeknek is választása által, seregével a nemzet megyei seregét állítva szembe, bámulni lehet, miként állíthatta a köztársaság szabadságát s a király hatalmát oly elváthatatlanul egybe forrottak.

Csak úgy érthetjük meg, azt hiszem, ez ellenmondást, ha Batthyány politikai tanainak másik részét is tekintetbe vesszük.

Batthyány mindenek előtt az aristokratikus uralom, a rendi szűkkeblőség, a vallási elnyomás ellensége; az ember

*) Miczkievicz 3. fölolv.

jogegyenlőségét, szabadságát akarja a társadalmi viszonyokban, a politikai szabadságot erre csak eszköznek tekinti.

Alapgondolata a boldog, az egyéni szabadságot élvező, a fölvilágosodott ember, tekintet nélkül rendre, osztályra, vallásra. A szabadság, melyet eddig védelmezett, s melynek érdekében kivihetetlen alkotmány szerkezetét föllállította, abból áll, hogy az állam ne függjön a fejedelem önkényes akaratától, de van ennél becsesebb szabadság is, mert bár szerinte a politikai szabadságból rendszerint a legtöbb előny háramlik a polgárok egyéni szabadságára, még is megtörténhetik, hogy az állam szabad, de polgárai járom alatt nyögnek s az emberrel született jogai ismeretlenek, az állam kebelében ezer apró zsarnokot táplál. E becsesebb szabadság az egyéni szabadság, melyet némelyek egyedül abba belyeznek, hogy az embert csak megidézve s büntetést bizonyítva, lehessen büntetni, hogy az ember minden tehertől ment legyen, pedig inkább abban áll, hogy a törvények őtalma alatt se embertársa, se a fejedelemtől félnie ne kelljen, mindenki a maga dolgában király legyen, s ámbár hozzájárul a közállomány terheihez, de azt önként, szabadon teszi.

Batthyány monarchismusa az aristokratia iránt táplált gyűlöletéből s democraticai hajlamából érthető. Sokkal inkább fél az aristokratia, mint a királyság uralmától. «Ha a monarchicus forma többé fönn nem állhat, minden áron azon legyenek a népek, hogy az aristokratiai irány lábra ne kapjon, mert a rend és vagyon különbsége a hatalmasokat elnyomásra ösztönzi, s az aristokratia igája sokkal nehezebb lesz, mint az elűzött zsarnokságé, mert előbb csak egy, most százakra menő vérszopót hizlálnak.» Sokat foglalkozik általában a vagyon-egyenlőtlenség káros következményeivel, melyek elhárítására nem szükség a magán-tulajdon elkobzása, csak a majoratusokat, a substitutiokat, a lányok kizárását az örökségből kell megszüntetni.

Ösztönszerűleg érzi, hogy az elnyomott osztályok föl szabadulása ezek saját erejétől nem várható, az uralkodó osztály pedig nem fog önszántából fölszabadításukon munkálkodni; ezért szükséges a királyság, ezért elvállhatatlan a közállomány boldogságától a király hatalma, mely azonban alkotmányi tervei szerint megsemmisült volna.

De Batthyány munkájának súlypontja nem is esik a

politikai szabadságról alkotott elméletébe; a mi munkájában általános beesű, hazánk szellemi életében nagy haladást jelző, az a rendi viszonyok helyére teendő új társadalmi szerkezet képe s alkotmány-elméletének leginkább az a része értékes, mely a rendi viszonyokból való kibontakozás s a társadalmi demokratia fejlesztésével áll kapcsolatban.

A rendi viszonyokat, az egyházat, a közoktatást, a közgazdaságot, az igazságszolgáltatást és közigazgatást mind a haladás és jogegyenlőség szolgálatába vonva tárgyalja, a legcsekélyebb közfeladatot sem feleli a legnagyobb mellett, s bármiről szól, mondásait elmeel és kedélymelegség, ostorozó gúny és emelkedett lelkesedés jellemzik egyszerre.

A szabadságot nem tudja másként képzelni, mintha az a közállomány minden tagjára kiterjed. «A köztársaság dicső szabadsága bizonyos megkülönböztetések által meg nem szorítható, körül nem írható; a kiváltságok és mentességek a régi barbár kor szüleményei, mely az emberi jogokat nem ismerte, a zsarnokok galád találmányai, haszonleső képtelenségek, melyeket az uralomvágy szült.» A míg a közszabadság elérve nincs, addig a szabadságot élvező rész sem lehet nyugodt, mert a zavarosban halászni kívánók az elnyomott osztályhoz fordulnak, hogy annak segélyével a meglevő szabadságot is fölforgassák; de az emberhez nem is méltó más szabadság, mint az, mely mindenkire igazságos arányban kiterjed.

A szabadság e közösségből folyólag barátja az ország ügyeit legszélesebb körbe elvivő nyilvánosságnak, az adóknak nemcsak évenkénti megszavazását, hanem egyúttal a közpénzek kezelésének sajtó útján közzétételét kívánja.

A nemzetek, a vallások, a rendek különbsége nyomja el a szabadságot, ezért gúnyolja és ostorozza a megkülönböztetés külső jeleit, a rendjeleket.

A szabadság e veszélyeit csak úgy lehet elhárítani, ha a közállomány előnyei és terhei közöseké tételnek, ha a polgárok levetkőzve a kiváltság és előkelőség hibáját, meggondolják, hogy a mit a köznek áldoznak, nem idegennek, hanem önmaguknak teszik. A kiváltságok visszavonást, a jogok egyenlősége szüli az emberek solidaritását.

De a szabadság még sem oly egyszerű, a hogy sokan gondolják, «sokan hordják nyelvökön, merészen beszélnek

róla, pedig ha tudnák mily áldozatokat kíván, mily hősi szolgálatot vár, mily borzasztó utat jelöl ki követőinek, mérsékelnék beszédességöket, kézzel-lábbal menekednének tőle és még örülnének, ha vándorlásuk végén nem maradnának színhelyén».

Mi kívántatik hát a szabadsághoz? Mindenek előtt a terhek közös viselése, «mert a hol csak a köznép fizeti az adókat és földözi az ország többi szükségleteit, ott a kiváltásoltak csak lehajtott fővel nézhetik a földet, melyen mások kegyelméből járnak és a melyet kegyetlen kiváltságaik fölládozása által kell még kiérdemelniök. A kibúvó, hogy a köznép birtokának csak haszonélvezője, hiú, erőtelen, mert az a köznek fizetett adókkal rég megszerezte annak tulajdonát, igazában magas áron vásárolta meg.»

Részletesen elemézi a jobbágyság állapotát élesen, bár nem igaztalanul festve a reá nehezedő terheket.

De mint képzeli a jobbágyságból a kibontakozást? Vajon abból indul-e ki a jobbágyság reformjában, hogy a jobbágy a hosszas és egyedüli adófizetés által szinte telke tulajdonosává lett? Sokkal mérsékeltebb, csak szabad költözködést kíván részére biztosítani, föl akarja szabadítani az úri hatóság alól s közhatóság alá helyezve, az emberi jogok egyenlő részesévé tenni, birtokszerzési és hivatalviselési képességgel ellátni, minthogy azonban alacsony műveltségénél fogva önnön érdekeit egyelőre nem bírná képviselni, az pedig igazságtalanság, hogy a köznép minden képviselet nélkül marad az ország törvényhozásában, arra megyéenként külön két, esküvel kötelezett nemes lenne választandó.

S a jobbágy birtok kérdésével mi történjék? A jobbágyot csak bérlőnek kívánja tekinteni a ki azonban a földes urral, jobban mondva a földtulajdonossal szabadon egyezkedhessék a bérlet föltételeire nézve. De vajon a szabad szerződési elv a Batthyánytól javasolt egyéb reformokkal együtt, képes lett volna-e a jobbágyot tényleg is fölszabadítani ha csak bérlő félnek tekintetik?

A kárpótlás eszméjét, a jobbágyi tartozások megváltását az állam közvetítése mellett nem veti föl Batthyány, egyrészt a szerződési szabadság elismerésétől, a terhek egyenlőségétől várja a jobbágyság emelkedését, másrészt a hazai ipar föllendülésétől, a műveltséggel keletkező általános jóléttől.

Munkája ezért felöleli a művelődés és gazdasági jólét minden eszközeit s a mercantilismus szellemében kívánja a nyers anyagok kiviteli tilalmát, gyárak közsegélyből, részben az egyházi javak elkobzásával lehetséges fölállítást, szárazföldi és vízi közlekedési utak teremtését, gazdasági iskolák állítását. A munka tisztületének emelése szempontjából kívánja a lotteria s a kolduló szerzetek eltiltását, mert mind a kettő annak állandó bizonyítéka, hogy az ember munka nélkül is megélhet; a katonaság alkalmaztassék béke idején polgári munkára, a népszámra tekintettel is ellenzi a coelibatust; de nem minden áron populationisticus, mit a telepítés kérdésében is tanúsít, nem a külföldről telepítést, hanem az ország népességének egyik vidékről a másikkra telepítését javalja.

Tekintetbe veszi a magánjogi intézményeket, azok arisztokratiai, igazságtalan, a közgazdaságra káros természetét részleteiben elemzi, s különösen az ingatlan zálog gazdasági hátrányait emeli ki.

Ha Batthyánynak íme az egész conceptioját vesszük a jobbágyság felszabadítása kérdésében azt gyakorlatilag nem mondhatjuk; csak politikai tekintetben kedvező a jobbágyságra, magánjogilag visszaesést jelez, mert a földesurat és jobbágyot mint tulajdonost és bérlőt állítja szembe, a jobbágnak egyszerű bérlői, szerződési jogokat enged csak, holott jobbágyságunknak éppen nem kedvező törvényhozásunk, de főleg a királyság elfogadott elve volt, hogy a jobbágyság sorsa nem bízható a Verbóczy értelmében tulajdoni joggal egyedül bíró, vagyonuk, műveltségöknél fogva túlhatalmas földesurak akaratára, kedvező vagy kedvezőtlen szerződési hajlamára, hogy bár a jobbágyokat tulajdonosoknak nem tekintette is, helyzetöket, állásukat éppen ezért, éppen gyöngeségök miatt úgy saját, mint a közállomány szempontjából az államnak kell vedeni, szabályozni.

Batthyány negatív szerződési szabadsága, bár a legjobb szándékból eredt, a gyöngét állította volna szembe a hatalmasokkal, s reménye, hogy a szabad versenyben utóbbiak győztek volna, alaptalan. A jobbágyi viszonyok átalakulásának története egész Európában igazolta, hogy a személyes szabadság, a megváltás megengedése szabad egyezkedés útján, mily kis mérvben bírt a jobbágyi birtok felszabadításán lendi-

teni; *) sőt az egyik érdeklett fel akarata ellen megengedett, úgynevezett kényszerű megváltás elvének elismerése az állam másnemű közbenjárása nélkül sem volt arra képes.

Batthyány az 1789 augusztus 4-iki francia decretumban kifejezett elvet, hogy a jobbággyi tartozások megválthatók bizonyára ismerte, miért nem követte? Alkalmasint igen radikálisnak tartotta s megelégedett a felek szabad egyezkedésének conservatívabb elvével, a minthogy más téreken is a rendi viszonyokkal igen kíméletesen bánik, így bár az államtagnak egyenlő hívatalképességét követeli, verseny esetében az egyen-teletségük közt azoknak ad elsőbbséget, a kik ösössel is jeleskednek.

Nem akarjuk Batthyány érdemét terve hiányosságának feltüntetésével kisebbiteni, a kivitelre vonatkozó hibája, mely úgy is elég távolban volt, nem kisebbiti az elv érdekében annyi szellemmel, nemes lelkesedéssel folytatott küzdelmét.

Mellözve Batthyány fejtegetéseit a sajtó, a polgári és büntető jogszolgáltatás, a közigazgatásra vonatkozólag, melyekben a bíraskodás és közigazgatás elválasztását, a börtönrendszer refomját, a polgári házasságot, a levéltitok szentségének megőrzését, a tankötelezettséget, a felsőbb oktatás állami szervezését követeli, s melyekkel sok, csak a jelen század második felében megvalósúlt reformnak lett első kezdeményezője, — irodalmi jellemének harmadik fővonását kell föltüntetnem, azt, mely vallási és egyházi álláspontjából tükröződik vissza.

Batthyány politikai elméletében ugyanis a vallás és egyház ugyan olyan, ha nem fontosabb helyet foglal el, mint a politikai és egyéni szabadság.

A politikai és vallási eszmék szoros kapcsolata kétségtelen előtté; politikai reformot vallás-egyházi nélkül nem tud képzelni.

Batthyány egész írói egyénisége magán hordja az érzélgősség és ábrándosság egy nemét, az emberbaráti szeretet ama melegét, mely a fölvilágosodás emberei egy részét annyira megkülönbözteti a csak támadó, a múltat gúnyoló, egyedül az értelemre támaszkodó résztől.

*) Ingenheim: *Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa.*

E vonás uralkodik alapjában véve Batthyány vallási és egyházi fölfogásán, a részletekben egyes egyházi intézmények bírálatában tanúsított hevedése, kíméletlensége nem változtat azon.

A Szeicz Leotól a «nagy papramorgó» gúnynévvel illetett Batthyány különösen is vallásos, sőt keresztyén lélek, bár keresztyénségének nincs határozott confessionalis jellege s keresztyénségében nem a mysticus, hanem a morál tanoknak bámulója.

A mit híres országgyűlési beszédéről mond, melylyel a protestánsok vallásszabadságát védelmezte: «Életemnek végső perczében, utolsó lehelletemmel, dadogó nyelvvel is áldani fogom a mindenség örök urát, kinek nagyságához illő nevet a gyöngé emberi elme találni nem tud . . . hogy megengedte nekem a haza atyjainak népes gyülekezetében oly sok jó polgár állandó boldogságához egy szemernyivel járulhatni», csak vallásos kedélyből eredhet.

Egyes kíméletlensége, gúnyos, kétkedő mondása daczára Batthyány vallásos kedély, csak hogy a hitélet akkori gyakorlatából a keresztyénség ősi korába száll vissza ábrándjaiban, Krisztus országába vágyik, a hol «nem volt szükség sem törvényhozóra, sem törvényhozó hatalomra, mert a szíveinkbe vésett szeretetnek, a törvényekre nem szoruló igazságnak, a zsarnokoskodást megvető észnek, a földre nappalt árasztó világosságnak, a minden hatalmat megvető kölesönös szeretetnek birodalma volt».

A hit előtte tisztán belső, küleszközökre, tehát az egyház részéről támogatásra nem szoruló lélekjelenség; a hit birodalmának Krisztus a királya, «a ki legyőz minden nehézséget, nem fél semmitől, pedig nincs királyi apparatusa, nincs törvényhozó hatalma, nincs fegyveres ereje».

A hit és egyház ily fölfogásával nagyon ellentétben állott a XVIII. század katolikus egyháza, de alapjában véve bármifele egyház; közös hitvallás lehetetlenné válik, ha a hitet aanyira kiszakítjuk az emberiség összeletéből, aanyira az egyeni kedélyvilágba szorítjuk.

Mentül nagyobb valakiben az ilyenféle vallásosság, annál erősebb lesz az egyház-ellenesség.

A hit és az úgynevezett világi társadalom egymással a kölesönhatás viszonyában állnak, a ki tehát, mint Batthyány,

azt kívánja, hogy a keresztyén vallás olyan legyen, mint midőn «isten szerzőjének kezéből kijött», annak az akkori társadalmat, az akkori államot is vissza kell varázsolnia.

De nemcsak ez alapján helytelen fölfogás tereli Batthyányt az egyház-ellenes táborba, egész gondolkodása erősen rationalisticus, lelkesedik a keresztyénségért nem annyira a hitnél fogva, hanem mert erkölcsi tanainak megegyezését látja a bölcseséggel, az államtudomány akkori szabadelvű irányával s a keresztyénség történetileg fejlett intézményeit melleseknek, lényegteleneknek, sőt a valódi keresztyénséggel ellenkezőknek tekinti.

Nagyra becüli a vallást, mert «semmi a polgárokat annyira nem javítja és kötelességeikre nem serkenti, mint a vallás, a ki ezt támadná meg, nemcsak a köz- de a magán boldogság alapját is megingatná, mert a mint a polgárokat a vallás zabolázza, úgy a féktelen zsarnokoskodásnak is ez vet határokat». Védi a keresztyénséget Rousseau ellenében, bizonyítgatva, hogy az nem áll ellentétben a hazafisággal, a polgári kötelességekkel és pietisticus ömlengéssel, magasztalja a boldogságot, melyet a keresztyénség a társadalomra is áraszthat.

A fölvilágosodás a keresztyén vallást rationalisticus irányban fejtegetve, nem jó vele szükségkép összeütközésbe, sőt erkölcsi tanaiért lelkesedni is tud, a haszon miatt, melyet azok a társadalomnak hajthatnak; így azonban a fölvilágosodás vallásának szükségkép bizonyos fokig utilitarianus jellege lesz.

Batthyány előtt is a vallás «a természet alkotójának tiszteletéből és erkölcsi szabályokból áll, a többi a vallásban az ösöktől reánk maradt s az előző korszakok tanúsága szerint átszármazott kegyes vélemények egésze, melyek iránt a legnagyobb tisztelettel kell, hogy viseltessünk, a nélkül, hogy föbb, minden halandó iránti kötelességeinkről megfeleldezhetnénk».

De egy vallás sem lehet ily egyszerű; az alkotónak e fölfogás szerint mi által sem közvetített tiszteletén s az erkölcsi szabályokon kívül a Batthyány által alárendelteknek tartott kegyes vélemények, a teremtes, a bűnbeesés, a megigazulás, az ember egyesülése Istennel, az emberi életnek a bölcseségben örökké folyó, örökké vitás mysteriumai alkotják

annak az erkölcsre, az Isten-tiszteletre is alapúl szolgáló elemeit.

A vallást történeti, positiv elemeitől elvontan tekintő Batthyány tehát már vallási alapnézeténél fogva ellentétbe jő a történelmileg keletkezett egyházzal, de különösen a katolikus egyházzal, miután ezenkívül a töle ostromolt rendiség fő oszlopa, a kiváltságos társadalom első kiváltságosa.

A szoros vallási és egyházi téren a laikus és papi elemek ellentétét ostromolja, a pápa főnökségét febronianus szemmel nézi s a keresztyénség sorsát nem látja azzal elválhatatlanúl összefűzve, mert a papság hatalma megszűnhetik, «de fönmarad helyette a keresztyén vitézek serege s a pokol kapui nem fognak rajta erőt venni».

Figyelmének fő tárgya a papság rendi állása, törekvése a papságot tisztán egyházi földatára szorítani, a politikai élet minden részéből kizárni, vagyonát, melyet alapjában állami jellegűnek s *sæcularis*alhatónak tart, köztekintetek szerint rendezni, a tizedet megszüntetni s a francia eszmékkel megegyezőleg a közhivatalnokok egy nemévé téve, az alkotmányra felesketni.

Különösen a szerzetesek ellen küzd, közülök csak a betegápolással foglalkozókat tartja létjogosúltnak, sőt ezek magasztalásában ép oly áradozó, a mily szuevedélyességgel támadja meg a többieket.

Egyes javasolt rendszabályai, mint a püspökök évi nyilvános megszámloltatása, a stólak megszüntetése, az ünnepek nemzetgazdasági kárának kiszámítása és korlátozása nem érdek nélküliek, mások, mint a zárdáknak nem csak kór- és lelenczházakká, de bordélyokká alakítása josefinus kiméletlenségről tanúskodnak.

Egészben véve, Batthyány a XVIII. század fölvilágosodásának és természetjogának éles szellemű, önálló fölfogású, magyaros színezetű képviselőjének mutatja magát műveiben.

Ez irányban benn rejtlő fogyatkozások és előnyök egyformán előtörnek Batthyánynál is, emelkedettsége, eszményisége nem épül a történelmi fejlődésen, nem a létező viszonyokból fakad, az emberi értelem elvonása, a kedély alkotta képzeleti világban honol; magas czélok, mohó haladási vágy gyakorlatiasság nélkül, ábrándos emberszeretet általában s kiméletlenség az embereknek nem annyira egyéni, mint a viszonyokból

folyó hibáival szemben, hazafias áldozatkészség, humanizmus, magas kötelességérzet s az egyén bizonyos érzelgős dédelgetése vonúl végig Batthyány munkáin, de melyek a bennök rejlő szikrázó szellem, az érzés melegsége, az egyetemes, az emberi művelődés összes tényezőivel számoló színvonal által a magyar gondolkodásnak legnemesb gyümölcsei közé tartoznak.

Martinovics és Laczkovics inkább az élet, mint az irodalom emberei, a gondolat náluk az érzés, a szenvedély tengerébe vész.

Együtt említem őket, mert Laczkovics csak követője, terjesztője Martinovics gondolatainak; nem eredeti dolgozatai *) által tűnik ki, fordításai a *Macedoniai vitéz*, Trenck után s Martinovics *Oratio ad proceres*ének magyar átdolgozása **) miatt érdemel az irodalomban még említést. Martinovicsnak a hazai viszonyokra eléggé nem tekintő munkáját Laczkovics alkalmazza ezekhez, megtoldja, kibővíti, elvileg szelidebbé, modor tekintetében még hevesebbé teszi.

Martinovics munkáinak száma nincs egészen tisztázva, †) az ismertekből azonban sokkal könnyebb Martinovics és Laczkovics irodalmi jellemének vázolása, mint Batthyányé.

Vezérgondolatuk, a társasági szerződés, elmékedéseik állandó tárgya az aristocratia és a theocratia visszaélései.

A társasági szerződés elévülhetetlenül tartalmazza a népek jogait, biztosságát, szabadságát; bár mint éktelenítik el azt a történet folyamában keletkezett ellenkező határozatok, melyek a törvény szent nevét sehogy sem érdemlik, a nép soha sem veszti azért el jogát ez ősi szerződés megvédésére, az minden nemzedékkel újra születik s mihelyt a népnek kellő

*) *A magyar történeteknek rövid foglalata.*

**) *A magyar országgyűlésében egybegyűlt méltóságos és tekintetes nemes rendekhez 1790. esztendőben tartatott beszéd.* 1791. 182. l.

†) E részben is sokat köszönünk Fraknói kutatásainak; kétségtelenül tőle származik az *Oratio pro Leopoldo . . . ab hungaris proceribus accusato* 1792. 99 l. — *Status Regni Hungariae.* 1792. 32 l. — Neki tulajdonítja Fraknói a *Testament politique de l'Empereur Joseph II. Roi des Romains* 1791. 2. köt. és *Litterae ad Imperat. et Hungariae Regem Franciscum II.* d. d. 7. oct. 1792. *Rei publicae vero Gallicae anno primo data a Goriano*, mely utóbbi azonban nem ismerem; Fraknói szerint kevés benne a doctrinalis elem.

physikai ereje van, visszaszerezheti s az emberiség trónjára helyezve ismét imádlhatja.

A későbbi nemzedékek nem kiskorúak az előbbiekhöz képest, mindent megtehetnek tehát, a mit javok kíván, az ősök intézményeit már csak azért sem tekinthetik megváltoztatatlannak, mert az ősök nem léteznek többé s az utódoknak okozott bajokat meg nem szüntethetik.

De mit tartalmaz a társasági szerződés? Íme Laczkovics felelete: «Az emberek között levő kétféle méltóságos és nemes rendet a társaságnak egyeztető kötéséből semmiféle módon sem lehet kieredezteni. A fejedelemmel egyben kapcsolt országigazgatás és a polgári társaságban levő embereknek alattvalóságai, engedelmeskedései teszik egyedül a polgári társaság egyeztető kötésének természetét és tulajdonságait, a melyen kívül semmi más egyébféle boldogulás a városi társaságnak kebeleiben nem lehet.»

A társasági szerződés tehát csak annyi alávetést kíván, a mennyi az állam főnnállására szükséges, csak az állam irányában lehet engedelmességet követelni, az uralkodik az egyesek fölött, de nem ezek egymás fölött, a mint Laczkovics mondja: «A társaságban levő polgároknak nincsen egyéb törvények s hatalmasságok egyiknek a másikán, hanem csak az, mely a társaságnak egyeztető kötéséből, alkujából egyenesen származik.» (*Una civium classis in aliam nullum aliud jus, quam quod e pacto civitatis resultat, habere potest, quia nulla alia in societate civili datur subjectio, quam quae e pacto hoc immediate derivatur*; Martinovics, *Oratio* 10. l.)

A társasági szerződés veleje a szabadság és egyenlőség, mondja Martinovics, az állam hatalma csak e szerződésen nyugszik, melytől, ha az állam eltér, az egész társaság chaoticus uralommá válik, melyben nincs elv, nincs rendszer, ilyen Magyarország, melynek alkotmánya nem a társasági szerződésen nyugszik, hanem kiváltságokból van összetákolva.

A társasági szerződés e conceptiójában tehát az egyenlőség, a szabadság, a polgárok jogai képezik a főelemet, nem az uralom eszméje, mint a Rousseauében, mely szerint a társasági szerződés azt a problémát oldja meg, hogyan lehet a társaságnak oly formáját kitalálni, . . . «melyben mindenki, egyesülve mindenkivel, mégis csak magának engedelmeskedjék s oly szabad maradjon, mint előbb».

Nem is szükséges, Rousseau szerint, e szerződés feltételeit közelebbről meghatározni, annyira a dolog természetében fekszenek azok, hogy bár alakilag talán még soha körül nem írtattak, hallgatag mindenütt elfogadják.

A mi két írónk ellenkezőleg éppen ezekre helyezi a súlyt s a souverain és alattvaló közti különbség eltörlésével, mely Rousseau tanának az eredetiséget kölcsönzi s szerzőjének különös örömét kezezi, nem is foglalkoznak, sőt e különbséget nagyon is főnállónak hiszik, mi már közlött mondásaikból, de még inkább látszik az *Oratio ad proceres*ben említett «egyezés és alattvalóságnak kötéséből», *) melyeket habozás nélkül elismernek. Rousseau tanával azonban csak az «egyezés» kötése fér meg, nem az «alattvalóságé» s ő ezt, a mi tanából önkényt foly, mert különben egész contrat socialjának nem lenne értelme a legvilágosabban ki is fejezi, **) állítván, hogy «nagyon is igazok van azoknak, a kikvitatják, hogy a tény, mely által a nép magát főnökeinek aláveti, nem szerződés, hanem megbízás, hivatal, melyben mint a souverain egyszerű tisztviselői, annak nevében gyakorolják a rájuk átruházott hatalmat és melyet az korlátolhat, módosíthat s visszavehet, a mikor neki tetszik».

Rousseau és Martinovics az alap, a kiinduló pont tekintetében igen messze állnak egymástól, utóbbi az alkotmány alapkérdését még a Puffendorf, Wolf és Martini-fele tan alapján tárgyalja s csak az egyenlőség kérdésében közeledik a genfi philosophushoz, noha az egyenlőség eszméjét is sok helyt inkább az arányosságra alapítja s Rousseau számtani egyenlőségével szemben úgy találja, hogy «minden jól rendezett országban különböző osztályú polgároknak kell lenni, mert a természet, midőn különböző tehetségű, eszű és vérmérsékletű embereket hoz létre, eléggé figyelmeztet bennünket, hogy az emberek ez egyenlőtlenségét minden jó államformában főnn kell tartani».

De Martinovics republicanismusról sem szólhatunk, a kate nem tartozik e jellemzés keretébe, mely főleg az irodalmat veszi alapul s a Garani neve alatt írt levél sem; mindkettő szük körben volt csak ismeretes, sajtó útján nem tétetett

*) *Oratio ad proc.* 37. l.

***) *Contrat social.* Livre III., Chap. 1.

közzé, a mely művei pedig Martinovicsnak sajtó útján jelentek meg, határozottan monarchicusok, még a köztársaság felé némileg hajlani látszó *Oratio ad proceres* is.

Fraknoi ítélete, hogy Martinovics utóbbi munkájában bár eleve csak az abszolút monarchiát kárhoztatja, de fejtegetéseit a köztársaság dicsőítésével végzi, téves, mert ha Martinovics azon mondásában republicanismus volna, «hogy ha a fejedelem egyedül maga alkotja és hajtja végre a törvényeket, ha csak kegyessége vagy szerencsés véralkata véletlenül vissza nem tartja, az államot bármikor fölládozhatja ambíciójának, uralomvágyának és zsarnoki dühének»: úgy a magyar alkotmány is köztársasági jellegű lett volna, hisz évszázados alaptétele volt, hogy a király egyedül maga ne alkothassa a törvényeket.

Nem a monarchiának általában, hanem csak a monarchia azon formájának, a hol princeps est solus et legum conditor et executor (Martinovics *Oratio ad proceres* 11. lap) a következése, hogy «nincs benne sem igazi biztosság, sem szabadság, de sőt a szabadság ösztöne is kihal a nép lelkéből». (Ugyanott 12. lap.) Erről a monarchiáról s a kiváltságokat föntartó aristokratiáról mondja, hosszabb jellemzések után, «vessétek el örökre a monarchicus kormányformát s az aristokratiának árnyékát is». (Ugyanott 16. lap.)*

Martinovics *Oratio ad proceres*ében, *Oratio pro Leopoldo* és *Status regni Hungariae*ájában, valamint a *Testament politique*ben még nem republicanus, nem a királyság, csak a papság és a nemesi kiváltságos alkotmány ellen küzd, sőt az abszolút királyságokat is dicsőíti, csak a fölvilágosodás, a jogegyenlőségnek szolgáljanak, II. Frigvest halhatatlannak (38. lap) mondja és II. József monarchicus igáját üdvösebbnek tekinti, mint papjaink és nemeseink esztelen elnyomási vágyát. (53. lap.)

Mi különösen az *Oratio ad proceres*ben a kiemelkedő, a mindent domináló szempont? Magyarország elmaradása a

*) Martinovics a monarchicus kifejezést rendszerint csak az abszolút monarchiákról szólva használja: «Petite de nostrae nationis progressa et meae orationis ad salutem veram patriae procurandam destinatae veritate, si monarchicas aversamini civitates, ab anglis a senatu cultissimo Philadelphiae, a statibus galliae illustrissimis, ab helvetis et hollandis sapientissimam opinionem . . .» 33. 1. és sok más helyen.

nyugat civilizációjától, szellemi és gazdasági alantos színvonalra, hogy majdnem a legutolsó Európa összes népei között, foglalkoztatják főleg Martinovicot, s a magyar művelődéstörténet majdani megírójának az *Oratio* párhuzamai, melyekben az akkori tudomány minden ágának állása külföldön a mienkkel összehasonlíttatik, érdekes adatul szolgálhatnak a kor jellemzéséhez.

Figyelemre méltó, hogy nem a polgári szolgaság elviselhetetlensége, nem a kiváltságok nyomasztó volta, hanem a hazánk szellemi inferioritása bántja leginkább Martinovicot *Oratio*-jában; e központ körül sorakoztatja érveit, a szellemi szabadság hiánya, az értelmi fejletlenség, a műveltség minden nemében, az elmaradás az egész beszéd végső indító oka. Minek kell e szomorú állapotot tulajdonítanunk? Martinovic szerint a papság, különösen a szerzetesek túlságos elhatalmasodásának és az aristokratiai magyar szabadságnak.

Kezdetben ugyan az emberiségnek a szabadságért vívott harczeit eseteli, s mutogatja, mit áldoztak érte a népek, mit mi magyarok, majd azonban átsap a szabadság közönséges fogalmáról az igazi, a művelt nemzetek szabadságára, mely különösen a társadalmi jogegyenlőségben, a kiváltságok hiányában s az értelmi műveltségben áll.

Martinovicnak *Oratio ad procerese* mindenenk fölött a fölvilágosodás érdekének van szentelve, támadásában leghevesebb, mikor a fölvilágosodás fő ellenségéről, a papságról szól, mikor a nemesség előítéleteken alapuló kiváltságait ostromolja s a fölvilágosodás hiányából származtatja. Honnan van áldott hazánk gyászos állapota? A papságtól, hazai törvényeinktől és szokásainktól származik az, melyek Európa mai állapotaitól annyira elütnek. «Mi magyarok csak a nemességben gyönyörködünk, dicsvágyók vagyunk, uralkodni kívánunk, a papok ravaszágát igazi áhítatosságnak tartjuk, a gazdasági, az ipari munkát, magokat az iparosokat megvetjük, az urak zsarnok igáját békével türjük s a tudatlan, műveletlen népek módjára mindenféle czeremoniákhoz ragaszkodunk, semmiféle, akár vallási, akár politikai tényt érvényesnek nem tekintünk, ha csak hozzá hiába való pompa nem járul, ezért kell a királyt koronázni, a primást, a nádort, a püspököket és főispánokat hiú szertartásokkal beigtatni, mintha bizony ilyen komikai tények által hivatalaikra alkalmasabbakká tétetnének.

Legutóbb a korona Budára hozatalánál a szertartások oly nagy kedvelését mutattuk a világnak, hogy a tanultabb honfiak s a művelt külföld kikaczagott bennünket . . . Az ausztriai ház ismeri tudatlanságunkat, gyermekes ragaszkodásunkat a külsőségekhez, úgy bánik majd velünk, mint Columbus, Cook a vadnépekkel, hitvány semmiségekért, a nemzeti ruha felöltéseért, czeremoniáink megtartásáért oda adunk neki mindent, a mit előbb nagy szenvedélyességgel megtagadtunk.»

A fölvilágosodás hiveinek hangja szól hozzánk Martinovics *Oratio*jából, ez adja meg annak alapjellegét, democratismusa sem más természetű, elvileg nem magasabb, nem engesztelhetetlenebb, monarchomachus irányzata pedig nincs, ha az absolut és alkotmányos vagy, mint akkor nevezték, a vegyes államformát, ha a fölvilágosodott, a közjóra törekvő fejedelemség s a despotiát illetőleg mondottakat az *Oratio*ban megkülönböztetjük.

Az *Oratio* végén, hol József és Leopold uralkodása s a nemesség tervei hasonlítottak egybe, hol a nemzetben működő széthúzó erők rajzoltatnak, egyenesen képtelenségnek tünteti föl Martinovics a királyság ellen a harczot s a jövő nemzedékek haláljával kecsegteti a rendeket, ha elkeseredett harczukat, dühöket a királyság ellen való szelíd, okos politikával váltják föl s tőle semmi olyast nem követelnek, a mi méltóságával és tekintélyével ellenkezik; de a fő, a mire őtet inti: a régi, a mai fölvilágosult európai világba többé nem illő alkotmány átalakítása a fölvilágosodás szellemében.

Az *Oratio ad proceres*ben a monarchiára itt-ott mért vágások részint az absolut monarchiát illetik, részint az udvari párthoz tartozás granujának elhárítására célzottak; a többi iratokban pedig a leghatározottabb az állásfoglalás a királyság mellett a papság és nemesség ellen; a francia állapotok dicsőítése akkoriban még nem jelenthet egyenes republicanismust.

A Martinovics nevéhez fűződő hagyományokkal szemben szükséges irodalmi munkásságának e részben tisztázása, de tán az emberről is változik ítéletünk, ha udvari szereplését és politikai actiója első idejébe eső nyomtatott műveiben mutatkozó irányát egybe vetjük.

Érdekes Martinovicsnál a mód, mely szerint a reformok megvalósítását képzei; öröknek, megváltozhatatlannak tartja

ugyan a társasági szerződés alaptételeit, de elismeri, hogy a mik abban «a formának, a módosságnak rendelkezéseihez tartoznak, a politikus testnek s dolognak változásával szükség, hogy ők is ezekkel együtt megváltoztatódjanak». Érveléseiben soha sem következtet mereven általános elvekből, a múlt idők körülményeiben látja a régi törvények igazolását s a jelen változott követelményeiből vezeti le a reformok szükségét; a nemesi fölkelés chimæra, mióta Nagy Frigyes a hadviselés módját gyökeresen átalakította, annak mainap csak a patagonok vagy otahaitiak kelhetnek védelmére.

Tisztultak nézetei a szabadságról: «Mindenféle jól elrendezett társaságban kinek-kinek szabad és tágas útjának kellene lenni, a melyen mind belső, mind külső állapotjának boldogítására előre ható lépéseket tehessen, azon kívül, hogy másokat károsítson vagy a gyökeres törvényeket, melyekben kinek-kinek szándéka és közakarata be vagyon zárva és foglalva, keresztül hágja.» S ha a *Testament politique* csakugyan az ő műve, ebben épen hosszadalmasan fejtegeti, mennyire helytelen, a szabadságot a korlátlanóságba helyezni, s Montesquieu értelmében úgy találja, hogy az a társaságban nem más, mint tehetni azt, a mit az embernek akarnia kell, s nem lenni kényszerítve arra, a mit akarnia nem kell.

Az alkotmány szervezeti kérdéseinek aránylag kevés helyet szentel Martinovics munkáiban, az egyéni szabadság és társadalmi egyenlőségre fekteti a fősúlyt s határozottan hiszi, hogy Európa ítélőszéke, mely egyedül az emberiség szent törvényeit tartja becsben, fölmentené Leopoldot az esküszegés vádjá alól, ha ez a nép boldogságát fölforgató kiváltságokat megszüntetné.

Kétfele forradalmat ismer, az egyik a jó rend ellen támadása némelyeknek s ezt rebelliónak, az emberiség mirigyei, genyes betegségeinek nevezi; a másik, mely a törvénynek hibáit és sebeit, a minők főleg a kiváltságok, akarja kiirtani; az első méreg, az utóbbi a leghathatósabb orvosság a polgári társaság bajai ellen; így nevezi Mátyás és József uralkodását forradalminak, azt akarva jelezni, hogy a jót, ha másként nem lehet, a törvény ellenére is meg kell valósítani.

A forradalom és reform között Martinovics és Laczkovics nem bírják eléggé meghúzni a helyes határvonalat; de irataiknak még sem ez adja forradalmi jellegét, elveik közösek

hazánk akkori szabadelvű férfiival, kik ilyszerű reformokat törvényes úton akarnak megvalósítani, a modor, a hang, a melylyel a főnállót, de különösen a papság és nemesség kiváltságait ostromolják, teszi írataikat forradalmi jellegűvé.

A támadások a papság és nemesség ellen érik el a forradalmi izgatás határát, a királyságnak ellenben Batthyánynál is, kit pedig forradalminak senki sem mondhat, erősebb tüzet kell kiállnia.

Kifejezésök módja mindig a szenvedélyek ébresztésére czélzott, a kiváltságokat «ragadó és emésztő gúgás betegségeknek» mondják; vádolják Verbőczyt, hogy a «nép szent nevetől milliókat megfoszt, a néphez csak a főpapokat, főurakat és nemeseket sorozza, ellenben a nagy többséget az emberhez méltatlan sorsra kárhóztatja, hogy vagy a főpapok és főurak örökös rabszolgája legyen, vagy a barmok sorsára jusson».

«A nemesség mindent, még az igazságszolgáltatást is önkénye eszközévé tette, a septemviratusból decisiói által második törvényhozó hatalmat csinált s a latin nyelv által áthatolhatatlan homályba tudta burkolni galádságait.»

A nemességet, a papságot az emberiség kores szülötteinnek mondják, beszélnek «a pokolnak kénkőves mélységéből visszahívott szerzetesek csordái és nyájairól s bele foglalva kifakadásaikba superintendenseket, prédikátorokat, pópákat, archimandritákat, metropolitákat és igumánokat, jövendölik, hogy ezek is «a mi püspökeink módjára nagy jószágokban való részeskedést fognak kívánni, úgy annyira, hogy a parasztság izzadsággal vegyeledett fáradtságának gyümölcsei csupa papos fagygyúvá és zsírrá változódni fognak».

A nemzet szellemi színvonala, mint már érintém, Martinovics érdeklődésének kiváló tárgya, és értelmi hátramaradásának ostorozása nem kevésbé heves, mint a kiváltságok ellen folytatott csatározása; felsorolja más nemzetek nagy jogtudósait, bölcselőit, természetbúvárait, «mi pedig» úgy mond «a legszomorabb Verbőczy, Huszti, Szegedi, Kitionich munkáival az igazságnak csak színét s formáját írjuk le s ezekhez a bugyborekos, tisztátalan forrásokhoz, mint Minosznak törvényeihez, ragaszkodunk».

Míg a többi népek előre haladtak, addig mink a régi törvényeink és privilégumaink által mintegy álmos betegséggel meg levén vesztegetődvé, henyélésben, tudatlanságban és

semmi oszlopokra nem támasztódott kevelységtől fölfuvalkodva mások előtt ismeretlen voltunkban éltünk és maradtunk.»

«Magyarországot nyomorúlt állapotából az értelem ki-művelése és a nép szerfölött való nyomása fogják kiszabadítani. A kiváltságos rendek meg is tettek mindent, hogy az utóbbi által szétvert sötétség újra helyre állíttassék. De hogy céljokat elérjék, szükséges, volna, hogy a szabad népek által írt munkákat elégeztessék s azokat tőlünk chinai fallal vegyék körül.»

Egészen más úton jár ugyanazon célok után, melyek Batthyányt, Martinovicsot Laczkovicsot lelkesítik, a 90-es évek legnagyobb írója, Hajnóczy József.

Batthyány tündöklő, szellemes modorát, Martinovics hevét a mélyen járó, exact politikai gondolkodásával könnyen feledteti Hajnóczy; ő lát legtovább, ő hatol legmélyebbre, ő előtte domborul ki legtisztábban, legkapcsolatosabban az új társadalom és állam egész rendszere.

Hajnóczy nem egyoldalú rationalista, nemzetével legkongenialisabb; a történeti jog szolgál neki kiinduló pontul, igaz csak azért, hogy ennek reformját annál világosabbá, szükségesebbé tehesse.

Hajnóczy is a főmállót támadja, de nem lerombolni, csak fejleszteni akarja; munkái nem meddő bírálatok, a reformot positiv alakban vázolják.

De a történelmi alap, a positivitás nem kötik le szelleme szárnyait, nem áll Batthyány elméleti magaslatán alul, ép oly fönnen szárnyal, szempontjai ép oly emelkedettek s még is nála sokkal bevezettebb, összhangzóbb a modern szabadsága képe.

Hajnóczy historismusa, mérséklete nem elvi álláspontjának elmaradottságában, sőt épen gondolkozása, szelleme átfogóbb erejében, nagyobb mélységében gyökerezik. Tudja jól, hogy a történetileg kifejlett s hosszasan főmállott intézmények, bármily ok- és jogtalanoknak tűnjenek is föl az emberiség újabb törekvései világánál, nem voltak mindig ilyenek, tudja, hogy az élet össztényezői, nem egyesek akarata hozta létre úgy a régi, mint az újkor vezéreszméit s ezekre fektetett intézményeit, hogy az eszmék nem lebegnek magas fellegek

gyanánt az élet fölött, hanem benne vannak, belőle törnek elő s mindenek fölött az élet durva anyagát kell mintázniok.

Eszméi nem üres mértani figurák, főleg nem változhatatlan, mozdulatlanul valók, hanem csak úgy mint az ügynevezett élet jelenségei fejlődésképesek, van múltjuk, jövőjük, nem kész alakok, a minökké például az örök és változhatatlan emberi jogok a XVIII. század gondolkodásában akaratlanul is lettek.

Szellemének ez irányával áll Hajnóczy oly magasan kortársai fölött s ebbeli fölényét még tetőzi magas szempontja. Hajnóczy hona történelmének, közjogának teljes közepéből, de egyszersmind ismerve Európa akkori irányadó szellemét, alkotja meg saját elméletét; a mily magyar az indokokra nézve, melyek gondolkodásra ösztönzik s az eredmények tekintetében, melyekre jut, ép oly európaias ez eredmények megtalálásának, a módszernek, az összehasonlítás mérvének tekintetében. Ismeri nem csak a francia, de a német s az angol szellemet irodalmi és politikai alkotásaiban, mégis széles látókörűsége nem teszi kicsinylővé hazája elmaradott állapotaival szemben, nem idegenné annak bajai, szükségei iránt.

Művei,*) szorosán véve, inkább közjogiaknak mint politikaiaknak mondhatók, mert a közjogi állapot rajzolása bennök a fő s politikai elmélete csak közbe szűrt reflexiókban van letéve; de e reflexiókban van mégis művei fő értéke s azért rövidségek daczára a kor összes nagy kérdéseit egybe foglalják, még pedig a legharmonicusabban.

Hajnóczy az első hazánkban, a kinél az újkori alkotmányos, képviseleti királyság öntudatos elméletét találjuk, jóllehet a részletekben inkább annak francia mint angol editio princeps-ével rokonszenvez, sőt néhol a köztársaság útaira téved.

A népsouverainitási elmélet alapján áll ugyan, de a királyság önálló hatalmát, a végrehajtó hatalom függetlenségét, főleg Magyarországra nézve, ép úgy védelmezi. Nem csak

*) *De comitiis Regni Hungariae, deque organisatione eorundem dissert. jur. publici hungarici.* 1791. 176. — *Dissert. politica-publica de Regiae potestatis in Hungaria limitibus.* 1791. 174 l. — *De diversis subsidiis publicis dissert.* 1792. 224 l. — *Extractus legum de statu ecclesiastico cathol. in Regno Hungariae latorum.* 1792. 213 l.

mondja, mint Batthyány, hogy a király hatalma és a közállomány szabadsága elválaszthatlanul egybe vannak fűzve, meg is adja a királynak a mi által a közállomány szabadságát föntharthatja.

Általában azt véli ugyan, hogy a törvényhozó hatalom csak a nemzetnél van, hogy ez minden egyéb jogát átruházhatja, csak ezt nem s ebből folyólag a király, mint szerinte is csak a végrehajtó hatalom birtokosa, meg nem tagadhatja a nemzet akaratától a szentesítést s legföljebb időleg akadályozó, felfüggesztő vetőt adhatni neki azon az alapon, hogy a képviselők nem mindig fejezik ki a valódi nemzeti akaratot, s így a király kötelessége, ha ez irányban kételyei merülnek föl, vetője által a nemzetre hivatkozni.

De hazánkban egészen más a királyság állása; a mi feudalis alkotmányunkban egészen rendén van a király szentesítési joga, mert itt a király «a nemesség törekvései ellen védelmezi a népet».

A francia alkotmány-typus e kegyelése, a királyságnak Magyarországon kijelölt tribunicus hivatás nem látszanak talán némelyek előtt eléggé igazolni Hajnóczy fölött mondott ítéletünket, hisz az első a republikára vezet, ez pedig az alkotmányosság, igazabban a parlamentarismussal ellenkezik.

Ha az alkotmányos monarchia közkeletnek örvendő elméletei kevesebbé szenvednének hibában, mint a Hajnóczyé, szükséges lenne ennek elméletével hosszasabban foglalkozni, a míg azonban a többi teoriák is a népsouverainitás, az elvileg helyes, de gyakorlatilag kivihetetlennek mondott republica álláspontján állnak s az alkotmányos monarchiát csak legjobb expediensnek ismerik el, talán szabad lesz tovább mennünk s a magyar elfogultsággal szemben Hajnóczy magas álláspontját főleg a végrehajtó hatalomra nézve kiemelni.

Nem a végrehajtó hatalom gyöngeségében és függőségében látja ő az orvosszert annak visszaélései ellen, hanem felelőségében; ő hirdeti először a miniszteri felelőség rendszerét, a végrehajtó hatalom közegei kinevezésének szükségét. Élesen szembe száll e részben a hazai közveleménnyel, mely úgy az irodalmi, mint a politikai élet terén örökké választani, candidálni kíván s ép a magyar viszonyokra való tekintettel követeli a végrehajtó közegek kinevezését, mert csak így lehet a nemzet nagy részének védelmére számítani a nemesség

ellenében. A miben a magyar fölfogás minden szabadság legfőbb védezközét látja, a végrehajtó hatalomnak a kormányzattól függésében, ez ellen száll síkra Hajnóczy, mondván: «a böles nemzetek azért bízzák a végrehajtást egy emberre, mert így nagyobb erejük és foganatuk van a törvényeknek».

Jól tudja, hogy a végrehajtó hatalom szerfölött állanodósítva és függetlenítve előbb-utóbb átesap a törvényhozóba, de azt is tudja, hogy utóbbinak szintén meg van a hajlandósága minden hatalmat magához ragadni, mi által a közállomány alapjait ingatja meg s a nemzet kárára az önkény eszközévé válik, hogy tehát a szabadság vesztének okát nem szabad egyedül a végrehajtó hatalomban keresni, ép úgy fenyegeti azt veszely a törvényhozás részéről.

Hogyan lehet tehát a végrehajtó hatalom veszélyességét ellensúlyozni? Hajnóczy szerint, ha közegei «nem a fejedelem kénye, hanem a törvények értelme szerint járnak el s így biztosítvák, hogy őket kötelességek teljesítése miatt a fejedelem állásuktól meg nem foszthatja»; önálló, a törvényektől függő, felelős miniszterium lebeg Hajnóczy szemei előtt; ő nála nem az országgyűlés consilium nationalejában, nem Batthyány Alajos és más írók monstruosus kormányzati terveiben kell a miniszteri felelősség rendszerét keresniünk.

Ugyancsak Hajnóczy látja legtisztábban a modern képviseleti rendszer alapjait, de bár mennyire kívánja is, mint politikai és társadalmi eszményeinek konkrét megvalósítási módját, belátja annak lehetetlenségét a mi nemesi társadalmi szerkezetünkben; e pont körül különösen látszik Hajnóczy mely fölfogása, Balogh Péter például a publico-politikus országos választmánynak habozás nélkül javalja az utasítások rendszerének eltörlését a bajok, a nehézségek miatt, melyek attól a tanácskozás, az ügyek elintézése tekintetében elválaszthatatlanok. Hajnóczy gondolata ellenben az, hogy a míg a tulajdon, a birtok csak a nemzet egyrészének kezén van, a míg a követek csak a nemzet kisebbségét képviselik, addig a képviseleti rendszerre gondolni nem lehet, mert ez az általános nemzeti érdekek tudatán alapszik, míg rendi különérdek, habár az a Balogh-féle conceptióban szélesb körű, a városi polgárságot felölelő is, csak utasítások által körülírható.

A választó képességet nem általános emberi jogból, hanem a tulajdonból származtatja, azon kell tehát lenni, mentül

többen juthassanak birtokhoz, mert a törvényeknek csak ott van ereje a hol a nemzetnek mentül nagyobb része osztozik a törvényhozó tartalomban.

A közszellem, a közérdek ápolása csak úgy várható, ha mentül kevesebb külön érdek, külön kiváltság van az államban, mert a különös kiváltsággal fölruházottak külön szellemet szívnak magukba: «*proprii (esprit de corps) quam publici commodi spiritum nibuunt*». Miért oly terjedt a közszellem Angliában, mert ott a törvényhozó test nem külön rendekből, hanem a nemzet képviselőiből áll; a lordoknak ugyan külön háza van, de nincsenek az alsó háztól külön érdekeik.

A közérdekért lelkesedve s a kiváltságok minden nemétől irtózva, nem tudja elfogadni a törvényhozó test két házra válását, mert ez által egy rendnek a legkülönlegesebb állás adatik az államban és hogy Angliában a lordok háza a közszabadságra nem veszélyes, onnan magyarázza, mert annak az alsó házzal egyező szelleme biztosítva van és pedig az által, hogy a főrendi családoknak csak elsőszülöttei vehetnek részt a felső házban, többi tagjai ellenben nem bírnak a közönséges jogtól eltérő kiváltságokkal.

A két házraválás mellett a fő érv az alsóház mérséklése, ámde ennek egyrészt csak addig volt értelme, a míg a magnások alkották a korona tanácsát, másrészt e czél, a mérséklés nem csak a kétkamra-rendszer útján biztosítható; nálunk különösen mire való a főrendiház? eszköz arra, hogy a végrehajtó hatalom a törvényhozó urává lehessen.

E tekintetek döntök reá nézve az egykamra-rendszer mellett, a társadalom természetes tagosulásának, melyre végelemzésben a kétkamra-rendszer visszavezethető, nincs előtte elég nyomatéka e kérdésben, pedig Hajnóczynak igen finom érzéke van a társadalmi rendek természetes alakulása iránt s egyáltalán nem radikális irányú a politikai jogok megalapításában, hisz a választó képességet a tulajdonra alapítja, s ha e fontos kérdésben a *republicanus unificatio* híve, talán nem szükséges álláspontja magyarázatára mást fölhoznunk, mint sok conservatív irányú politikust, a kik elvileg az egykamra-rendszert pártolják, de azt a gyakorlatban egy másikkal megoldani szükségesnek látják; Hajnóczy észjárása nem tűr meg ily kétes értékű *compromissumokat*, de, mint maga

mondja, egykamra elmélete csak «általános véleményén» gyökerezik, Magyarország különös viszonyai közt a kétkamra-rendszer értelmében tesz javaslatokat.

A képviselők három évi ülészakra választása, a királyi táblának s a közhivatalt viselőknek kizárása a törvényhozásból, elnökének választása, saját tagjai részéről képezik alkotmány-szervezetének főbb vonásait.

Hazánk múlt századi írói között a sajtó és oktatásügy tekintetében is legmagasabban áll Hajnóczy.

Az oktatásügy szabadságának a mily lelkes, ép oly avatott, mely fölfogású védője, sikra száll szabadságáért, nem mivel a szabadság a kor jelszava, hanem mert a tudománynak főleg életető eleme, legkülönlegesebb szükséglete; az oktatásügy felekezeti monopolisálása ellenében országos rendezést kíván, az állam ellenében a tanszabadság elvét sürgeti; a felső oktatás terén a tanár részére követeli módszer, a tan és a tankönyv megválasztását, antonomiát óhajt az egyetemi facultásoknak s hogy a kari szűkkeblűség sem nyomhassa el az önálló, új gondolatot, a magán tanári intézményt sürgeti.

Az oktatásügy kérdésére fordított figyelem Hajnóczynál, a meddő általános érdeklődés helyett a szakszerű belátás annak leglényegesebb érdekeibe, eléggé mutatják szellemének magas röptét, a nélkül hogy az a részleteket eltevesztené; a mily jól ismeri hazája egyházi törvényeit, régi adórendszerét, ep úgy otthon van korának összmozgalmaiban, az európai szárazföldön csak úgy, mint a britt szigeteken, sőt túl az óceanon Amerikában: «A mint a dohányt, a tengerit, a burgonyát Amerikából vettük», így kiált föl a vallásszabadság kérdéseit elemezve, «miért ne vennők át az elveket is, melyeket az éjszakamerikai szövetséges állam 1786-ban nyilvánított.»

Mellözöm Hajnóczy egyházjogi álláspontjának bővebb kifejtését, mely államjogi elveivel szoros kapcsolatban áll, s melyről az akkoriban sokat vitatott kérdésre, vajon Magyarországon melyik vallás constitutionalis? azt a választ adja: egyik sem, mert a vallás nem lehet a társasági szerződés tárgya, a mint hogy a magyar vérszerződésben sem leljük annak semmi nyomát.

Röviden csak azt akarom Hajnóczy egyházpolitikájára nézve megjegyezni, hogy ámbár az kora fölvilágosodási irá-

nyával egy úton halad s a clerust a politikai életből kizárni, a házasságot polgári törvényszékekhez utalni, az egyházi javakat, melyek jogi természetével hosszasabban foglalkozik, saecularisálni akarja, annyiban eredeti, önálló, a mennyiben az egyházi téren sem egyoldalulag a kor elvont eszméiből, hanem a tételes magyar törvényhozás intenióiból van merítve és hangjában, modorában mérsékeltébb, mint elvtársaié.

Külön munkát — *De subsidiis publicis* — szentel annak kimutatására, hogy az ország törvényei szempontjából is mennyire túlélte magát annak adózási rendszere, hogy az okok, melyek miatt hajdan az adótörvények bizonyos módon megalkottattak, megszűntek, hogy az adómentesség, melyet a kiváltságos rendek a XVIII. században megváltozhatatlannak állítottak oda, az előbbeni századokban nem mindig létezett s hogy az ürügy, mely szerint a nemesség adómentességét vérről szerezte, hiú, könnyen megczáfolható, mert hisz a hol egy nemes sebesült meg a haza védelmében, ott tíz nem-nemes elesett.

A komoly jogtörténeti kritika a józan adó-theoriával fog kezelt Hajnóczy e munkájában, hogy az adó egyenlő, közös viselésének s különösen a földadónak szükségét igazolja.

A josphinus eszmék híve, a josphinus rendszer hajdani hívatalnoka szólal meg a földadóra vonatkozó fejtegetésekben.

«Igaz ugyan», úgy mond, «hogy az adó alapja a jövedelem, de azért az mégis helyesebben vettetik ki a földre, mert azt eltitkolni nem lehet, mert az emberek iparkodását nagyban előmozdítja, ha tudják, hogy földeik után, akár művelik azokat, akár nem, mindenkép adózniok kell. II. József tervezett katasztere által minden igazságszerető ember hálájára érdemessé tette magát, kataszter hiánya miatt nem sikerülhetett a magyar törvényhozás régi, sokszor megkísértett törekvése az adóalap tisztázására, az adózás igazságtalanságainak megszüntetésére.»

Végül az ellenvetésre, hogy a nemesség adómentességének megszűnésével az ország nyolczszáz éves alkotmánya ingattatik meg, azt feleli, hogy vajon az a jelenben az alkotmány nevét megérdemli-e, könnyen megítélheti minden igazságos és elfogulatlan férfi, ha tekintetbe veszi, hogy ez alkotmány az ország polgárainak nagy részét épen attól fosztja meg, a mi végett az emberek polgári társaságba lépnek.

Ily alapokon építi föl Hajnóczy új állami és társadalmi

szerkezetét, melynek alaptörvényeit következőleg szabatosítja :

1. Be- és kivándorlási szabadság; 2. vélemény, gondolat-, vallás- és sajtószabadság; 3. minden új királylyal új szerződés; 4. birtokszerzési és hívatalképesség; 5. teljes szabadság az úr és a jobbágyra nézve viszonyaik rendezése tekintetében; 6. a magyar szabadság magna ebartájának, a remon citatus non convictusnak kiterjesztése a nemzet minden tagjára; 7. egyenlőség a törvény előtt; 8. közteherviselés; 9. társulási szabadság.

Ez alaptörvényeket nem a közönséges törvényhozásnak kellene alkotni Hajnóczy szerint, különös meghatalmazásra a választók részéről lenne azokhoz szükség, míg a többi törvényeket, mint ezeknek csak folyományait utasítás nélkül alkothatnák a képviselők.

Ez alaptörvényeknek nem annyira tartalma, mint általános elvek alakjában formulázása, a közönséges törvényektől eltérő módon alkotása a francia szellem befolyását mutatják, de mégis látszik azok egyéni magyar vonása az egyes királyokkal kötendő új szerződésben, mely gondolatot kétségtelenül a koronázási hitlevél példája sugallta, látszik az az egyéni szabadság túlságos védelmében, a nemo non citatus elvének föntartása és az ország összes polgáraitra szándékolt kiterjesztésében.

Nem dicsérni, csak constatálni akartuk Hajnóczy ez eltéréseit, az első, a minden új királylyal kötendő szerződés az ország alkotmányának állandóságát teszi kockára, a másik messze túlmegy azon, a mit a legszabadelvűbb alkotmányok a vádlotnak megadhatni véltek.

Eszméi megvalósítását, az életbe átvitelét azonban a legóvatosabban, a meglevő viszonyok legnagyobb kimelésével képzeli Hajnóczy s az akkori országgyűléstől nem várt egyebet, mint hogy a közterhek és a jobbágyok szabadsága tekintetében tegyen egy lépést előre; ide vonatkozó javaslatai mint ha csak mintaképül szolgáltak volna a századunk harminczas éveiben föllépett reformereknek, oly nagy közöttök a hasonlóság; így a legelső teendőnek tartja Hajnóczy, hogy a nemeség vállalja át a házi pénztár terheinek egy részét, de különösen a követek napi díjainak viselését kellene levenni a jobbágyosság vállairól, mi azt eredményezné, hogy a követek

nálunk is, mint Angliában, díj nélkül, mint *nobile officiumot* viselnék tisztóket.

Ha Hajnóczy eszméit összeségökben tekintjük, azokban a földtehermentesítés kivételével a 48-as reformok mind föltalálhatók, sőt mint részleges rendszabály a földtehermentesítés, a jobbágyi terhek kényszerű megváltása is előbukkan; a saecularizált javakról szólva s fölhozva, hogy a papi javakon sokkal kedvezőbb volt a jobbágyok sorsa, mint a világi urak birtokain, mert nálunk tényleg állt a német közmondás: «*Unter den Krummstab ist gut wohnen*», indítványozza, hogy az ily javakon levő jobbágyoknak megengedendő lenne, úgy mint a jászok és kúnoknak jobbágyi szolgálányaik megváltása. A gyümölesző gondolat megvan, csak a végkövetkezmények nem vonatnak meg.

Hajnóczy mélyre ható szellemét eléggé tanúsítják tanának eddig vázolt körvonalai, valódi államphilosophus ő a javából, de egyszersmind messze látó gyakorlati politikus.

«A nemzet», úgy mond, «hasztalan küzd szabadságért, függetlenségért, az osztrák miniszterek beavatkozása ellen hiába alkotja újra meg újra törvényeit mindaddig, míg a közterhek egyenlővé nem tétetnek, míg a birtok és hivatalképesség általánossá nem lesz, míg a jogegyenlőség elve nem proclamáltatik. A történelem fényesen igazolta Hajnóczy jóslatát, ez elvek szentesítése egy időre esik a magyar független kormányzat érvényre jutásával. Hajnóczy nem indokolja jóslatát, de nem világos-e az magában is; a nemzet kis töredékével, a kiváltságos rendekkel szemben erős az osztrák uralom, az emberiségre mi nyereség sincs az elmaradt, rendi Magyarország függetlenségében, míg a korszellem szavát megértő, a többi népekkel haladni akaró és tudó Magyarország méltán kívánhatja, hogy független, önsorsának ura legyen.

Valóban a Vérmező bakója Hajnóczyban nemcsak egy nemes czélzatú, kiváló jellemű férfiúnak, hanem egy nagy szellemnek is oltotta ki élete lángját.

Sajátságosan válik ki e kor irodalmából egy ismeretlen szerző ily czimű munkája: *Az igaz hazafi, kinek tulajdonságait együgyű beszédbbe foglalta egy hazája és nemzete javát óhajtó szív.* Pesten, 1792. 126 lap.

Az *Igaz hazafi* az új állami és társadalmi rendért száll szintén síkra, de egészen önálló, eredeti fölfogással; a külföldi

eszméknek mi nyoma sincs a munkában, magából, eredeti alapon fejti ki az állam természetét s ebből folyólag a reformok szükségét s épen ebben van előttem kiváló becse.

Az igaz hazafi liberalismusa kétség kívül mérsékeltebb, mint e kor többi szabadelvű íróié, conservatív reformernek lenne leghelyesebben nevezhető, a ki előtt a meglevő államszerkezet a döntő, a ki csak ritkán épít teljesen új alapra, tudva, hogy a meglevőnek végkép lerombolásával, megsemmisítésével az újhoz is hiányzik a szükséges anyag. *Az igaz hazafi* a haladás nagy elve mellett küzd, de nem feledkezik meg az állami és társadalmi szerkezet állandó, változhatatlan szükségleteiről, s akkor is az egésznek eszméjéből indul ki, midőn az elnyomott részek fölszabadítását, haladását czélozza.

Fejtegetéseiben, érvelése módjában van ugyan az ódság bizonyos zamatja, nem hordja ajkán korának külföldi eredetű jelszavait, itt-ott talán nagyon is naivnak, a világtól elmaradottnak mutatkozik, de azért a főfontosságú kérdésekben a haladást pártolja mindig.

Az igaz hazafi különös érdeme, hogy semmiképen sem utánzó, alapja, iránya egyformán eredeti, s conservatív reformja nem abból áll, hogy a szabadelvű követelések életetöri s ilyképen lép compromissumra a múlttal, hanem fölvetett alapjából, nézletmódjából, mely az egésznek szemléletéből van merítve, következik haladási és föntartási iránya egyszerre, az egésznek érdeke, java teszi szükségessé egyiket vagy másikat s a mily éber védője a meglevőnek, ép oly távol áll az alaptörvények megváltoztathatlanságának tanától, mely még e század negyedik tizedében sem vesztette el egészen tekintélyét hazánkban.

A Rousseau ellen keletkezett visszahatás szülte e század első felében az úgynevezett organicus államtheoriát, melyet bár megváltozott, természettudományi alapokon oly fönnen hirdet a modern sociologia.

Az igaz hazafi bár minden ellenzési szándék, minden controversia-keresés nélkül, közvetlenül az organismusból indul ki az állam magyarázatában, melyet a rend és függés viszonyaként határoz meg. Kezdetben az organismus hasonlószerűségét, a symbolizálást túlságba viszi ugyan, de a munka folyamában az organismus a társadalmi rendek és osztályok,

valamint az állam élettelses kapcsolatának valódi forrásává válik nála.

«Úgy látszik, a ki e roppant világban levő számlálhatatlan, különb-különbféle formájú, erejű, nagyságú és tulajdonságú valóságokat valamennyire megtekinti, első szemléléssel könnyen azt gondolhatná, hogy ez a nemcsak egymástól különböző, hanem még jobbára egymással természetekre nézve ellenkező valóságoknak egybeszerkesztett alkotmánya csupán zavarodásra való . . . De figyelmesebben szemlélve, valóban észrevehetni, hogy épen a különb-különbféle mineműségű, munkájú és természeti tulajdonságú dolgoknak egy fő célra intézett munkásságukban áll e világ alkotmányának harmoniája, összeillése. — Az érzéketlen valóságok . . . véghez is viszik az ő alkotójoknak főcél járó, tartozó kötelességeiket . . . egyedül az ember, kibe az isteni jóság a maga tulajdonságának néminemű képét, úgy mint az értelem okosságát és a szabad akaratnak méltóságát benyomta, hibázza el a Teremtőnek célját. — A természeti világ dolgai egymást a tulajdonságukból folyó munkájokban nem akadályoztatják, természeti tehetségeikben nem sértik, sőt a mennyire szükséges, segítik; innét vagyon aztán, hogy noha minden különös teremtmények különböző, sőt néha egymással ellenkező munkában foglalatoskodni láttatnak, de valóban a világ alkotmányának harmoniájára megegyezőleg dolgoznak.»

«Valamint a természet országában, úgy vagyon a dolog a morale testben vagy is a közönséges társaságban. Ebben a fő a király, a szemek, fülek, száj, szív a böles miniszterek, tanácsosok, hadivezéreik és polgári tisztviselők; a has, belek és egyéb belső részek a papi, mágnási, nemesi és polgári rendek és tudós férfiak; az érzékenységek a tudományok, különböző vallások és vélekedések; a kezek továbbá és lábok a hadi seregek, kereskedők, hasznos kézművesek, köznép és földművesek. — Valamig mindezek egy főcélra, tudniillik a közjóra vezéreltetvén, egymás által nem háborítatnak, sőt minden lehető módon segítettvén, hivataljokból folyó kötelességeikben eljárhatnak, mind addig a birodalom testének békessége vagyon — ellenben a közönséges boldogságnak napja fogyatkozást szenved.»

E hosszab szemelvény igazolja, azt hiszem, hogy *Az igaz hazafi* ismeretlen szerzője az organicus tannal kezdetben ép

oly játékot űz, mint a Rohmerek vagy Bluntschli, kiktől — ha ugyan ebben valami dicsőség lehetne — az organicus elmélet egy bizonyos árnyalata föltalálásának dicsőségét magának követelhetné.

Ámde nemcsak játszik az organismus fogalmával! Nehézkesen bár, de még is érthetőleg kezd a fönnbbi alapon hozzá a «birodalom testének» leírásához, azt akarva föltüntetni, mint fűződnek egybe a «közönséges társaságnak» különböző elemei, mint szolgálnak egymásnak kölcsönösen.

A kellő kifejezési képesség hiányának kell tulajdonítanunk, ha a hazát és nemzetet megkülönböztetve látjuk a királytól, annak rendei és osztályaitól s az ezeket «egybe kapcsoló és boldogító fő tárgyaktól» úgy mint a «törvényektől, a vallás és lelkiismeret és különösen a katholika s az evangélika vallások, majd csak a megszenvedett vallások természetes jussaitól, végül az elmének, nyelvnek, írásnak, tudománynak jussaitól».

E megkülönböztetés azt akarja jelenteni, hogy mindezek egyenkint véve csak részei a hazának, hogy külön, magára azok egyikében sem áll a haza, hanem hogy azok mindegyike ennek czéljára tartozik szolgálni; e szolgálat azonban olyan, hogy «valamit csak a hazáért cselekszünk, azt mind magunkért s hozzánk tartozóinkért cselekeszszük, minthogy különösen mindenikünknek bátorságos volta és boldog állapota a haza javával oly szorosan vagyon egybe kapcsolva, mint a tagoknak épsége a főnek egészségével és a tengeri hajókázóknak bátorságos voltuk a gályának épségével».

A haza a «birodalom testének» elemzett részeiben az összetartó gondolatot, az éltető erőt képviseli; a különböző rendek, az állam egyes organumai, törvényei fölött áll szerző fölfogása szerint a haza s ezek «kötelesek ennek szolgálatjára a főtől fogva mind a legkisebb ízecekséig, mivel mindnyájan ettől vesznek eleveniséget, méltóságot, erőt, életet és az erre tartozó javak teljességét. A király, mint a nemzet feje, legelső szolgálja ennek és mivel nem a haza vagyon a királyért, hanem a király a hazáért, mind a természetnek, mind az Istennek szentséges jussai által köteleztetik ennek boldogságára, nemcsak minden külső és belső tehetségeit, de ha szükséges, még veret, sőt életét is fölládozni.» Ép így vannak minden rendnek a haza iránt kötelességei.

De megkülönböztetve találjuk a hazát a nemzettől is, utóbbi a hazának örököse, javainak sáfára és gondviselője; a haza tehát úgy tűnik föl mint a czélok, a föladatok, a javak összesége, melyekre a közület törekszik, a nemzet mint e föladatok alanya, munkása.

Az igaz hazafi social-politikájában állam és társadalom teljesen összeolvadva állítatnak élénk, a király, a hadsereg iránti hazafiúi kötelmek egy sorban, mint egyenlő természetűek tárgyalatnak az iparos, a földmives rend iránti kötelmekkel. Az emberi közület minden rétegbeli különbség nélkül egységes organismus alakjában állítatik oda, melyben a király és földmives nemcsak egyformán becses és nélkülözhetetlen szolgálatot tesznek az egész életének, hanem, szolgálatainknak becsüktől független belső különbségei mellőzöttek.

A király politikai értékét igen magasra helyezi, Isten képét viselőnek, földi helytartójának mondja, de kora jogbölcseletével összhangzólag hatalmát souverainnek még sem ismeri el s töle a veto vagy szentesítés hatalmát megtagadja, «mivel a királynak minden hatalma, méltósága és fényessége a néptől vette eredetét, a nép pedig a királynak csak annyi just adhatott által, a mennyi a közönséges társaságok javának előmozdítására szükséges, ebben a pontban pedig az egyenlő mértékű hatalom a szakadásokra könnyen szolgálhatna alkalmatosságot, azért talán illendőbb volna, hogy az illetén esetben a népnek végső meghatározása (úgy mint, mely a maga a főjavanak kereséséhez szorosabban kapcsoltatik) mintsem a királynak kívánsága nyomja le a mérték serpenyőjét».

A király értékét miben látja hát, ha a királyi hatalom legfőbb jogát megtagadja tőle? «A király . . . a különös tagokban elosztott hatalommal, erőnek és méltóságnak egybe foglalt sommája, a közönséges dolgok hathatós folytatásának középpontja, tengelye és a törvénytevő hatalomnak rugó tolla», de utóbbit nálunk nem egyedül bírja, hanem a néppel megosztva. Fő teendője azonban a törvények megtartására ügyelni, övé az örüllői hatalom, ebben van fő értéke; mint ilyen «a bekessegnek, bátorságnak, csöndességnek Istentől adott kincse, palladiuma». Ugyanis «azon társaságok, melyeknek kormányát a nép vezeti, a véghezvivő hatalmat pedig különféle kisebb méltóságú rendek bírják, sokkal inkább ki vannak tetetve a viszálkodásoknak, pártütéseknek, sőt a ha

nyatlásnak s végső romlásnak, mint azok, melyek a néptől vesznek ugyan törvényt, de a törvényekhez alkalmaztatott igazgatásra nézve csak egy királyi főméltóságtól függenek és kormányoztatnak.»

A mágnási és nemesi rend functióját különösen érdekes oldalról világítja meg, midőn bennök «a királyi felsőségek és a népek tartalék gátját látja, mely mind a maga akaratján járni kívánó fejedelmeket, mind pedig a zabolátlan községet, hogy vagy egyik vagy másik a maga hatalmából árvíz módjára ki ne öntse magát, a törvényeknek határai között tartóztatja. — Ez a király és a nép között a mérő serpenyőnek egyenlő pontja, mely a király felsőségét és a népek erejét úgy mérsekei, hogy egyik is a másikat el ne nyomhassa, hanem egymáshoz illendő meghatározott függéssel viseltetvén, mindenkor a közjónak pontjára intéztessenek. — Jaj annak az országnak, a hol ez oszlopok dűledeznek . . . Ilyetének a török birodalom, Hollandia s többek, melyeket a legkisebb véletlen történet és változásnak szele azonnal zavarodásba szokott hozni.»

Az aristocraticus elemek természetének, értékének, önkormányzati hivatásának helyes fölfogását mutatja a következő hely: «Ez a rend az, a mely a haza javának és díszének, vagyis a nemzeti gögnek csupán csak a tisztességnek s becsületnek üres héjáért majd ingyen szolgál.»

A nemesség értékenek ilyforma méltatása azonban nem akadályozza névtelenünket az iparos és kereskedő rend valódi jelentőségének fölismerésében; tudja jól, hogy az embert műveltté, a vadaktól különbözövé az ipar és kereskedelem teszi, s bár közgazdasági nezei meglehetősen primitívek, nem habozik szembe szállni nemességünk előítéleteivel; példaként állítja oda nekik Anglia főnemeseit, kik mindennemű kereskedelmi és iparvállalatokban részvényesek s végül így kiált föl: «Nosza tehát, ébredjünk föl már valaha mi is ama hét alvóknak hosszas álmából, vegyünk példát a szomszéd okos nemzetektől, a kikhez noha a természet sokkal mostohább mintsem mi hozzánk . . . még is csekély kezdetekről nagyra emelkedtenek.»

Még inkább föllekesül a földművesekért. «E rend», úgy mond, «a közönséges társaság fundamentuma, ez a hazának és királynak aranybányája, élésháza, ereje, kimeríthetetlen

tárháza, keze és lába, ezen áll s nyugszik mindenféle státu-
soknak és rendeknek boldogsága . . . Az emberi élet, a közön-
séges társaságnak legfőbb előzménye, ez pedig kiváltképen
a földművelés és baromttartás által tartathatik föl . . . Egyál-
talában szükséges dolog, hogy ez a rend . . . minden más
rendek fölött legbecsesebbnek tartassék és ne csak erőszak és
törvénytelenések ellen hathatósan oltalmaztassék, hanem
különös szabadságokkal, sőt még jutalmakkal is megajándé-
koztassék . . . Tegyük őket teljes bátorságba a fejedelemnek,
a földesuraságnak, a vármegyéknek és a katonaságnak hábor-
gatásai és elnyomásai ellen. A közterheket úgy nézzük és
intézzük, úgy oszszuk föl minden rendek és tagok között,
hogy a köznép is teljességgel elhitethesse magával, hogy a
nemességnek és főméltóságoknak terheik csak fényesebbek, de
súlyokra nézve az ő terheiknél semmivel sem könnyebbek.»

A hosszas fejtegetés, melyet a jobbágyság viszonyainak
szentel, s melyben az érdek és emberség nevében küzd annak
sorsa javításáért, eléggé tanúsítja, mennyire fölismerte a job-
bágy-kérdés legfőbb fontosságát.

Különösen jellemzi *Az igaz hazafi* íróját a nemzeti esz-
méért lelkesedése, mely míg többi liberalisainknál az általá-
nos szabadság mellett elhomályosul, nála főhelyet foglal el.

Szabadság fogalma összefogásának megfelelő, egyen-
értékű az nála a törvényességgel; «a társaság különböző tag-
jait a törvény kapcsolja egybe, melynek megtartásában áll a
valódi szabadság». Még a lelkiismeret-, vallás- és sajtószabad-
ság védelmében is, melynek a munka tetemes része van szen-
telve, nem tudja elválasztani a szabadságot a törvényességtől.
Nem időzök tovább e pontnál, a zsidóság tekintetében elfog-
lalt álláspontját már úgy is ismertettem, de kiemelendőnek
tartom, hogy a vallási kérdéseket is az összeség szempontjá-
ból tekinti s egyrészt csak azon vallásokat nem tartja az or-
szágban megtűrhetőeknek, melyek a közönséges társaság ellen
engedetlenségre buzdítanak, másrészt pedig, a mily meleg-
séggel szól saját protestáns vallása szabadsága mellett, ép
úgy kész a katolika vallás elsősültségi jogát elismerni,
«annak a rendbeli elsőbbség és méltóság jogát» megadni.

MUNKÁCSY MIHÁLY OLAJFESTMÉNYE:

KRISZTUS PILÁTUS ELŐTT.

Az 1882-dik év február 20-ikát kiváló hely illeti meg a magyar közműveltség történetében. Föl lesz jegyezve és a nemzet késő unokái is emlegetik majdán, hogy e napon tette ki az ország fővárosában közszemlére Munkácsy Mihálynak, a magyar művésznek, festési műalkotása: *Krisztus Pilátus előtt*.

A művelt Nyugat két művészeti központjában: Párisban és Bécsben aratott nem olesó és nem könnyű diadalainak híre előzte meg a festményt, s midőn alkotójával együtt ide köznénk érkezett, kitörő lelkesedés fogadta, a milyen csak legnagyobb eseményeknek jut osztályrészül. A közérzület ritkán csalódik; helyes ösztöne rendesen fölismeri, hogy az adott pillanatban melyik a nagy esemény. Nálunk sok ideig a politika volt a közérzületnek választottja, kedvence. Nagy lelkesedés kapott szárnyra sok kicsiséget is, a minek ma már alig van nyoma, és a történelem nem fogja hírét följegyezni. Végre a művészetre került a sor. Rákerült akkor, a midőn a politikában képzelhető oly esemény, mely nemzetünket mély gyászba borítja, de alig képzelhető olyan, a mi képes lenne a közhangulatot fölemelni és a lelkesedést hullámmzásba hozni.

Talán közműveltségünk fejlődésének melyen fekvő törvényével okszerű kapcsolatban van, hogy a magyar művész most alkotta meg a művet? E kérdésre a választ csak a jövő adhatja meg.

A miénk a jelen. Föladatunk azzal foglalkozni, hogy előkészítsük a jövőt. Azon munkálkodjunk, hogy a jövő válasza

kedvező legyen, s ne mondja majd, hogy az ünnepelt művész és lelkesedésünk csak ötlet volt. Sokan vannak hivatva e nagy munkára, — valamennyi közt legszerényebb a műbíró.

Szerény különösen nálunk, a hol elveszti öntudatát és majdnem elfelejti mesterségét, mert nincs alkalma gyakorolni. A legjobb orvos is kontár lesz, ha csak jelentéktelen esetei vannak. Utóbb oda vész tudománya, elfelejti, hogy van betegség a világon.

De ebből még nem következik, mintha a bírálónak is föladata lenne mindig csak fogyatkozást, hibát keresni, s azt gyógyítani akarni. A műbírónak nem is hívatása alkotni; talán I. Napoleonnak is igaza van, hogy a kritikusok közepeszerű szellemek: de néha mégis szerencsések, s föladatuk szép, nem is hálátlan és nem is nehéz.

Munkácsy műalkotásánál ez az eset. Itt az a föladat, hogy a bíráló a mesterművet a közönség értelméhez és műérzékéhez közelebb hozza, hogy az elragadó lelkesedés és a műremek közt szerves összeköttetést teremtsen, s eszközölje azt, hogy ha majd az ünnepek elmúltak, a zaj lecsendesedett, akkor ne maradjon üresség, hanem annak, a mi múltó, helyét elfoglalja az, a mi nem múlik: az öntudatosság a műérzékben, a művészi szép élvezetében. Ez a föladat nem is hálátlan, nem is nehéz, s csak akkor válik azzá, ha a közönséggel szemben célját nem éri el. Vagy azt is mondhatnák, hogy a nagy közönségből minek is válik ki a műbíró, s minek tolokodik a közönség és a műremek közé. Hisz a közönség lelkesedik a művön; a közönség és a művész egymással meg vannak elégedve.

Igazok lehet. De legyünk méltányosak. Hányszor hiányzott a lelkesedés, s a közönség és a művész hányszor nincsenek egymással megelégedve? Mindannyiszor a műbíróra vár a harmadiknak közmondásos szerepe, s rá hárul mindkettőnek keserősége.

Most az egyszer nincs mit félni a keserőségtől.

A ki annyit jár göröngyös úton, szűrő tövisek közt, miért azt most eltüntetni a művészet fényben úszó virányiról, hol a valódi szép, az emberi szellem legfönségesebb alkotása mosolyog felé, s a hol tövisek helyett ez egyszer illatos virágot szedhet és hervadhatatlan koszorút köthet lelke választottjának.

A koszorút a kritika metsző fegyverével együtt a műbiráló leteszi a nagy alkotás előtt a művészet oltárára és kezébe veszi a műtörténelmet.

I.

Krisztus Pilatus előtt. A tárgy nem új. Ezt biztató jelnek vehetjük, mielőtt a festményt láttuk volna. Új tárgyat csak az keres, a ki sokat vár az újtól és keveset a saját művészetétől. Hogy a mai művészetben annyira uralkodik az újdonságok utáni mohó kapkodás, a mi sokszor bizarrságra vezet, az annak a jele, hogy festő ugyan van sok, de az igazi művészi szellem ritkaság. Az elmúlt és a jelen valóságban oly sok általános érvényű jelenség, mindenki által megértett tény van, mely az igazi művészre nézve örökké új marad, ha százezerszer földolgozták is a régiek és a maiak. A valóság anyagi és erkölesi természetének oly sok oldala van, hogy éppen úgy kimeríthetetlen, mint a művészeti fölfogás. Egy nem nagy nevű angol regényíró nő igen egyszerűen, de szépen fejezi ki e nagy igazságot, midőn elbeszélésének hősnője utóbb anyává lesz: «E csoportot — az anyát gyermekével — látva, kérdém magamban, vajon mi akadályozza a festőket abban, hogy nekünk Madonnákat és gyermek Jézusokat adjanak? Azt mondják, hogy a tárgy ki van merítve. Mintha bizony valaha ki lehetne meríteni az emberi természet által nyújtott leggazdagabb tárgyat — az anyaságot.»

Midőn Phidias Zeus vagy Athena szobrát készítette, nem azért volt nagy művész, mert új tárgyat talált, hanem mert művészileg remekelt. S ki tudja, ha abban az időben a tárgyra, sőt a fölfogásra nézve a görög művészek a vallásos hagyományok és szokás szentesítette szabályok által nem lettek volna korlátozva: vajon elérte volna-e a szobrászat azt a formai tökélyt, mely örök idők bámulatának tárgyát képezi és nem következett volna-e be időnek előtte a hanyatlás?

Minden idők és nemzetek művészeti fejlődésének általános érvényű törvényét ismerjük föl e jelenségben. Azt mondtuk, hogy a vallásos hagyományok korlátozták a művészetet. Ez tény. A görög művészet történetének tudománya ellenmondás nélkül annak fogadja el. De kérjük, vajon meg-

fordítva, maga a művészet is saját fejlődése történetének tudatában nem járult-e sokban hozzá ama hagyományok megerősítéséhez? E kérdésre alig lehet föltétlenül tagadó választ adni. Az is tény, hogy midőn a görög szobrászat Athénben a formái tökély legmagasabb fokára hágott, ugyanabban a pillanatban és nem előbb és csakis Athénben ledöntötte ama korlátokat, kezdte keresni az újdonságot és a szobrászat, hogy úgy mondjuk, elvilágiasodott. Nincs adatunk, mely bizonyítaná, hogy ezzel kapcsolatban, ezt megelőzőleg Athénben a vallásos érzület ily nagy átalakuláson ment volna keresztül.

Különben a nagyon régi idők homályát nem tekintve, a művészetek conservativismusa, mint lényegöknek egyik inhærens sajátága általánosan elismert tény, sőt mondhatjuk: elfogadott, közhasználatban levő műszó, axioma, melyet magyarázni, bizonyítani nem kell, sőt hogy Goethének is némileg igaza legyen, magyarázni nem is lehet.

A rajzoló művészet története nem az egyiptomi művészetben, mint egy ideig tévesen hitték, hanem a byzanci művészetben mutatja a példáját annak, hogy a túlszigorú vallásos szabályok mily eredményt idéznek elő, ha másrészt a művészetek conservativismusa is megmerevül ott, a hol teljesen hiányzik a képesség a tökélyesedésre. Az Athos-hegyi festőkönv szabályainak hű képmását látjuk a byzanci festészet termékeiben. Ez a példa egyedül áll az egész műtörténelemben. A vallás törekvéseit támogatta, vele összhangban volt a művészi kimerültség, vagy helyesebben szólva, a művészi szellem hiánya, legalább a festészet és a szobrászat terén, tehát a művészet azon ágában, a hol főtényező a valóság alakjának egyéni utánzása.

Olaszországban ennek épen ellenkezőjét látjuk. Ott más szellem lengte át a vallást is, meg a művészetet is. A byzanci befolyás, melyről a művészet történetírói egy ideig sokat szerettek beszélni, ha tényleg egy ideig meg volt is, s ha írott okmányokkal be lehet is bizonyítani: a mi az eredményt magát illeti, csaknem egészen a rege országába tartozik. A Nyugaton is uralkodott a művészet fölött, hogy úgy mondjuk, hieraticus befolyás, de csak bizonyos fokig. Azonban már Durandus, mendei püspök, kinek *Rationale divinatorum officiorum* című írata az egyházi művészetre nézve a XIII. században irányadó volt, e jellemző szavakat mondja: «Különféle ábrá-

zolások az ó és az új szövetségből a festők akarata szerint festhetők, mert «pictoribus atque poetis Quidlibet audendi semper fuit æqua potestas». *)

A nyugati, vagy talán jellemzőbben, habár szokatlanul mondva : a római keresztyénség szelleme volt, mely legelőször Olaszországban a vallással összeegyeztethetőnek tartotta a szó szoros értelmében vett renaissanceot, vagyis a klasszicus műveltség és irodalom fölélesztését és művelését. Nagy pápák és kiváló egyházi férfiak előmozdították e törekvést, a mit újabb időben kivált divattá vált, ellentétbe hozni a keresztyénség es az egyház szellemével. A leginkább forgalomban levő újabb történeti munkák, melyek e korszakkal foglalkoznak, Rómát pogánynak szokták nevezni ; egyik kedvencz kifejezésök, hogy ezzel és ezzel a pápával a klasszicus pogányság ült a pápai trónra. Különösen a német történetírók tetszenek magoknak e fölfedezésben. Tagadhatatlan, hogy a keresztyén vallásosság és a klasszicus irodalom művelése kétféle cselekedet ; de a ki a történetíró tekintetével mélyebbre hatol, s nem elégszik meg a fölszín látszatával : az nem zárkozhatik el azon meggyőződés elöl, hogy ama kétféle cselekedet az egész emberiséget idő- és térbelileg felölelő mély és egységes eszmiének kútforrásából ered. Ez a lényege ama nagyszerű, az egész emberiség történetében páratlanul álló látványnak, melyet a renaissance-kor és annak élén haladó egyház és a pápaság nyújt.

Ez a szellem volt az, mely nem félt, mert nem volt oka felni sem Zeus, sem Juno, sem a klasszicus mythos többi alakjától és úgy a szobrászatnak, mint a festő-művészetnek a tárgy megválasztásában és a fölfogásban szabadságát érintetlenül hagyta. Aequa fuit potestas quidlibet audendi ; egyedül a művészettől függött azt tenni, a mit jónak látott, tárgyát úgy válogatni, a változatosságnak, az újnak, a meglepőnek oly tért nyitni, a mint a művészeti fejlődés, a tökélyesülés előmozdítására előnyösnek tartotta.

Nemesak a byzanci korlátok dőltek le, hanem még azoknak sem volt nyoma, melyek egykor a görög szobrászatot szabályozták. Teljes volt a szabadság Olaszország-szerte és e

*) Idézi Woltmann : *Geschichte der Malerei*. I. köt. 341. lap.

szabadságban nagyszerűen érvényesült a művészet conservativismusa.

A görög-római ókor iránti érdeklődés, kivált ha a hiúság is belejátszott — a mi végre is emberi — itt-ott szenvedélylőké fokozódott és a túlságtól sem maradt ment; de ennek daczára a szobrászat és a festészet, ez iker-művészetek, csak csekély tért adtak a klasszicus tárgyaknak és azt is csak későbbben. Nem mondunk sokat, ha állítjuk, hogy csak kivételesen s leginkább épen akkor, midőn a renaissance-láz már csillapulóban volt.

A testvérművészetek az allegoria és a symbolismus gyermekkorából kinöve, a keresztyén hit történetében, különösen a szent írásban és a szentek életében keresték és találták az alkotáshoz szükséges tárgyak gazdag forrását. A festészet nem ragadtatta el magát, nem dűskálódott a gazdagságban, hanem mersékelte magát és mindinkább szűkebb térre szorítkozott; sok kecsegtető, szép tárgyat hagyott érintetlenül, nehogy a fejlődést kockáztassa vagy hátráltassa. Természetesen most, midőn befejezett tények állanak előttünk, azt mondjuk, hogy az másképp nem is történhetett; azonban ha a szentírást, a szentek életét veszszük kezünkbe s abból indulunk ki, meggyőződünk, hogy az másképp is történhetett volna, ha a conservativismus törvénye, e legsarkalatosabb föltétele a tökélyesülésnek, az igazi haladásnak, nem érvényesül vala.

Készítsünk a szentírásból és a szentek életéből tárgymutatót, a milyen az Athos-hegyi festőkönyvben is van, s készítsük el a festmények tárgymutatóját is: a kettő között nagy lesz a különbség. Azonnal szembe ötlük, mily nagy volt a festészet önmérséklete, mennyire nem kereste az újat, s mily sokat mellőzött, a mit megfesthetett volna.

Míg a festészet ekként önmagát mersékelte, s egyes alakok és egyes jelenetek ábrázolásában bámulatos szorgalommal és hihetetlen kitartással gyakorolta magát: az alatt egyrészt biztosította művészi fejlődését, másrészt pedig megteremték a típusok.

Az ó szövetségi szentírásnak gazdag, változatos, drámai hatású eseményeiből, melyek első pillanatra is igen alkalmasoknak látszanak az ábrázolásra, a festészet igen keveset dolgozott föl; a szentek élete csak annyiban szolgáltatott tárgyat, a mennyiben egyes községek és testületek védszentjeinek

oltárképeire, zászlókra és hasonlókra a festészet igénybe vette, s aránylag ez is szűk körre szorítkozik: az újszövetségi történet, tehát Jézus, annak élete és a körüle csoportosuló alakok voltak azok, a hová a festészet minden tehetségét, művészi alkotó erejét összpontosította. Jézus életének eseményeiben ismerte föl a festészet a megoldandó művészi föladatot. Minden művész és művészi iskola ezen kezdte, ez képezte legfőbb becsvágyát, s ebben alkotta meg legnagyobb remekeit. A többi mind: az ó szövegségből, a szentek életéből, az egyház történetéből, a klasszicus mythosból vett tárgyak, ha még oly nagy számmal vannak is, mindig csak kivételt képeznek. Kivétel még Raphael is, és a Vaticánban a nevéről nevezett termek falfestményei, melyek eredetöket különös külső körülményeknek köszönik, a mennyiben tudniillik szükségessé vált a pápaság erkölcsi és hatalmi tekintélyének emelése és II. Gyula pápa ennek egyik eszközét ama művészeti alkotásban ismerte föl. *)

A festészet magva és tárgyi lényege elejétől fogva Jézus volt, s a mi vele kapcsolatban állott. Nézzünk végig a Madonna, a szent család, Jézus születése festésének történetén, továbbá Jézus tanítói működésének és szenvedésének eseményein, végül halálának, temetésének, feltámadásának és az utolsó ítéletnek ábrázolásain. A ki e tárgyak közül bármelyiket kiválasztja, s megírja festésének történetét, ugyanakkor legfőbb vonásaiban eseteli a festészet fejlődésének történetét is. Van-e a festés történetének bármily csekély mozzanata is, mely a Madonna vagy Jézus életének ábrázolásában nem lenne föllelhető? Nincs.

De ellenkezőleg akár hány olyan mozzanat van, mely csak is vagy a Madonnák képeiben, vagy Jézus életének valamely eseményében hagyott nyomokat. A Madonna ellen वाली azt a kifogást teheti, hogy nagyon általános. Legyen. De itt van például a festői beosztás, a nehézkesség alól fölszabadult, könnyed szerkesztés, a fejlődés e nagy vívmánya, melyet a műtörténelem a lángeszű Masaccio személyében ünnepel. Ennek nyomait csakis Jézus életének azon jeleneteiben birjuk, melyeket a művész Florenzben a Brancacci-kápolnában

*) Hettner Hermann: *Italienische Studien zur Geschichte der Renaissance*. V. fejezet.

festett. A mezítelen test ábrázolásának tárgya is Jézus és keresztelő szent János; csak később, Florenczben Pollajuolo, Felső-Olaszországban Mantegna idejében csatlakozik hozzájuk szent Sebestyén; Ádám alakja egészen mellékes. Hasonló példát lehet felsorolni akár hányat.

Ki nem hallotta volna azon annyiszor ismételt állítást az ó kor és a keresztény kor közötti művészeti ellentétről, mely abban állana, hogy míg az elsők a szobrászat volt a megfelelő művészet, addig az utóbbié a festészet? Ez ellentetre akár hány elméletet építettek. Azonban egyrészt az ókorban is magas tökélyre jutott a festés; másrészt pedig épen a kereszténység legszebb korában, a XIII. és XIV. században a szobrászat messze túlszárnyalta a festészetet. Rumohr e tényre hivatkozva, egész erélylyel visszautasítja a fönti állítást. *) Igaza van neki. De daczára annak, hogy az ellentét úgy nem fogadható el, a mint fölállított, mégis igaz, hogy a festés a keresztény eszme szolgálatában érte el a legnagyobb tökélyt, s hogy bámulatos remekeit akkor alkotta meg, midőn a kereszténységnek, s különösen Jézus életének történetét ábrázolta. Ezt a tényt tagadni nem lehet.

S ha valaki ma Jézus életének valamely jelenetét közpszerűen festi meg, azt szokták mondani, hogy nem is várható más, mert a választott tárgy közpszerű művészi képességre mutat. Az újság vált divattá; a festők nagy sokasága először is új, meglepő tárgy keresésén töri magát, s csak másod sorban gondol arra, hogy a tárgyat miként fesse meg. Ez jele a közpszerűségnek. Az igazi művészi szellemben az igazság és a szép össze van forrva, egy egészet képez, azért az esetleges nem gyakorol rá vonzerőt, hanem csak az, a mi általános érvényű. Ilyen a kereszténység, ez a nagy igazság, mely ma is vezérli, irányozza az emberiséget bámulatos haladásában. Munkácsy Mihály az által, hogy szakított a divattal, s hogy mint festő ellenállhatatlan erővel a kereszténység nagy alakja felé vonzatott, félre nem ismerhető bizonytságot adott művészetéről.

A festészet Európa művelt népei közt széles körben van elterjedve, üzik mindenfelé, a művészet iránti érdeklődés benne összpontosúl, egyik mester és egyik iskola a másik

*) Rumohr, *Italianische Forschungen*.

után támad, sok jó, kiváló művet alkotnak, a legjobbnak is sejtelmével bírnak, de azt Munkácsy alkotja meg.

Láttuk, hogy a keresztyénkori festészet által földolgozott tárgy milyen kapcsolatban van magával a festészetnek fejlődésével. Nem esetleges tehát, hanem valami szükségszerű, ha Munkácsy, a midőn betetőzi, célhoz vezet az újabb festészeti törekvéseket, akkor egyszerre, minden előzmény nélkül, egészen váratlanul tárgyaért visszanyúl a régi nagy mesterek hagyományaihoz.

Ez a tünemény olyan, mintha valami törvény nyilvánulna benne. És a mint Raphael Madonnája, úgy Munkácsy festménye — *Krisztus Pilátus előtt* — nemcsak festészeti nagydiadal, hanem dicsősége e hazának és a keresztyénségnek.

II.

Munkácsy festménye tehát tárgyánál fogva ősrégi és népes családnak legifjabb sarja; számos előddel dicsekszik, a mi nagy előnyére van. A mily bizonyos, hogy a legnagyobb lángelmének is előmunkásokra van szüksége: úgy nem szenved kétséget, hogy a tárgygyal magával a művész nem mérközhetett volna meg ily sikeresen, ha annyi század festője nem végezte volna a munkát, melyet végzett, s nem hagyott volna maga után emlékeket. Nem úgy kell érteni, hogy Munkácsy át és áttanúlmányozta a Krisztust ábrázoló festészet történetét, vagy mintha abból valamit közvetlenül fölhasznált volna. De nem szenved kétséget, hogy épen a legnagyobb művészi tehetség legkevesebbé bírja magát a művészet már kivívott vívmányainak észre sem vehető befolyása elől elzárni, a mi nek épen az a hatása, hogy az eredetiség még inkább kifejlődik.

Munkácsy műalkotásában épen a főalak, Krisztus, fényes bizonyítéka annak, hogy a művész a legnagyobb művészek között is azon kevés szerencsések közé tartozik, a melyenek csak századok időközeiben születnek, kik ott, a hol a tárgy úgy kívánja, nem félnek a hagyományokra támaszkodni, a nélkül azonban, hogy művészi egyéniségök eredetiségéből a legkevesebbet is fölálloznák, vagy azon legkisebb csorbát ejtenének.

A mint Munkácsy, festményének tárgyát megválasztva, ellen bírt állani a mai kor irányának, mely fölületességének és közepszerűségének palástolására hajhászsza az újat és meglepőt: úgy a régi festés remekeivel szemben is teljesen megővta önállóságát, le tudta küzdeni a csábítgatásokat. Krisztus alakja az első pillanattól fogva nem azt a benyomást teszi, mintha még soha sem láttuk volna. Eszünkbe jut, a mire a festészet története tanít, hogy Krisztus alakjának ábrázolásán századok dolgoztak; látjuk, hogy a művész az eddig elért eredményeket nem mellőzve, folytatja a művészethez legmértöbb munkát; de ugyanakkor lelkünk egész mélyében érezzük, hogy a mint a jelennel, úgy a múlttal szemben is megőrizte önállóságát. Krisztus alakjának hosszú sora vonúl el emlékezetünk előtt, de csak azért, hogy mindegyik bizonyítsa, hogy a Munkácsy Krisztusa Munkácsyé.

A kísérlet, mely vita tárgyává akarta tenni, vajon a művész Krisztust Isten-emberként ábrázolta-e, vagy tagadni akarta Krisztus istenségét, mindenkiben a ki a festészet történetét ismeri, a kinek van érzeke a művészet iránt, csak bámulatot kelthetett. Ez a vita, mely a művészet keretébe vonja azt, a mi nem oda való, és így művészileg egészen indokolatlan, azt a benyomást teszi, mintha nem Nyugaton, hanem Byzanczban lennénk. Ha valami, úgy ez az, a mi igazat látszik adni azon állításnak, hogy korunkban sokkal csekélyebb lenne a közvetlenség, vagyis az érzelmnek az igénye, s viszont sokkal erősebb a reflexio, vagy is az észnek az igénye, más szóval sokkal kevésbé akarunk érezni és sokkal inkább okoskodni, semhogy a művészet a közszellemben élet-erős gyökeret verhetne és virágozhatnék. Ez azt jelentené, Planche Gusztáv szavaival élve, hogy *Gutenberg megülte Palladiót*; a könyv fölöslegessé teszi a művészetet. *) Úgy rémlik, mintha Hegel szelleme jelennek még és szólana: «Még is csak igazam volt, midőn æsthetikámban azt mondtam, hogy a művészetek ideje lejárt, s legfőlebb a zenének lehet jövője. Festők, szobrászok, hiába töritek magatokat!»

Festőtől követelni, hogy tagadja azt, a mit kifejezni nem képes, annyit jelent, mint a művészetet a könyvvel összetéveszteni. Hány század festője és festői iskolája dolgo-

*) Planche Gustave, *Études sur l'école Française*. I. kötet.

zott Krisztus alakján, mindegyik törekedett a legfőbbet elérni, az isteniséget kifejezni, de egyik sem bírta még csak meg sem közelíteni! És ebben szükségszerűséget kell fölismer-nünk, mely a művészet lényegével, vagy is azzal, hogy a művészet utánzáson alapul, a legbensőbb kapcsolatban áll. A művészet e lényegénél és az eszközöknél fogva, melyekkel rendelkezik, eszmét nem teremthet, hanem csak is utánozhatja a valóságot — ha az nem áll is közvetlenül előtte — s a valóságot utánozva, úgy tudniillik a mint maga látja és egyénileg fölfogja, utánozza azon eszméket is, melyek a valóságban megvannak, annak bizonyos formai sajátosságai által tényleg kifejeztetnek, vagy pedig a közsokás hozzájuk köti, kifejeztetteknek veszi. Ebből önkényt következik, hogy némely német elméleti æsthetikának ideálja, minthogy merő abstractio, tehát a valóságban nincsenek egyenértékű formák, melyek azt kifejeznék, a rajzoló művészet keretébe nem tartozik, neki nincsen hozzá semmi köze. A rajzoló művészettől, melynek oly korlátozott eszközei vannak, azt követelni, hogy eszményt alkosson, eszményt valósítson meg, annyi mint megölni, lehetetlenné tenni az eszményt is, a művészetet is. Megmérhetetlen a kár, melyet az ideállal, az elméleti æsthetikának e barbár szavával való barbár visszaélés a művészet iránti helyes érzékben okozott. Itt az ideje, hogy szabaduljunk e képtelenségtől, mert a helyes érzeke vesztett közönséget a művészettől hova tovább áthidalhatatlan ür fogja elválasztani.

Ezer példa közül csak egyet említünk föl. Vajon a művész alkotta a bátorság eszméjét és kifejezését? Nem tette, hanem látott olyan valóságot, például embert, a ki bátor volt és bátorsága akár arcán, akár magatartásán külsőleg kifejezést nyert. A művész utánozta a valóságot, a mint volt és vele együtt a bátorságot is.

Vannak eszmék, fogalmak, melyek egészen elvontak, melyek anyagi valóság által kifejezést nem nyernek. Ilyen az Isten eszméje, a lélekhallhatatlanság fogalma. E szempontból a vallás és művészet lényege egymással ellentétben vannak, a mit nem szabad figyelmen kívül hagynunk, ha nem akarjuk a fogalmakat összezavarni. Az ellentét következtében a vallás csak kettő között választhatott: vagy megiltotta a művészetnek, hogy Istent ábrázolja, mint a mohamedanizmus;

vagy megengedte neki. Az utóbbi esetben a vallás kénytelen a művészet álláspontját elismerni, kénytelen a művészetnek csaknem teljesen szabad kezet hagyni. A nyugati egyház, melynek kebelén a festő-művészet fölnövekedett, soha sem feledte, hogy a festészetnek milyen eszközei vannak, azért nem is követelt tőle lehetetlent. A vallás szerint Isten tiszta szellemi lény. A művészet azonban a szellemi lényt nem használhatja, neki valóság kell, melyet utánozni lehet. De olyan valóságot nem talált, mely az Isten-eszmének csak árnyékát is megközelítette volna. Az alak, melylyel a művészet Istent ábrázolja, nem egyenértékű Isten eszméjével, tehát a vallásra nézve symbolum, a művészetre nézve azonban valóság, melynek húsa és vére van. Hegel azt mondja, hogy a genti oltárképen van legjobban megközelítve Isten fogalma. Van Eyck azon alakjának legjellemzőbb sajátága a nagy szakáll. Már most ha valaki a valóság utánzását és a conventiót nem ismeri el, hanem azt félre téve a művésztől eszme alkotását követeli, attól jogosan kérdezhetjük, hogy micsoda benső kapcsolat van az össze hajló nagy szakáll és Isten fogalma közt?

Munkácsy művészi nagyságát, dicsőségét szinte a mesésig fokozza, hogy magát az ilyféle æsthetikától megóva, képes volt ily remeket alkotni azon korban, melyben a művészi érzék ennyire megromlott, melyben a festőtől azt követelik és neki insinuálják, hogy Krisztus istenségét tagadja, melyben æsthetikai polemiáról beszélnek Krisztus alakjának dogmatikai hitelessége fölött. A hol és a mikor a művészet virágzott és nem burjánzott az elméleti æsthetika: ott és akkor ilyesmi szóba sem került. Donatello a fölfeszített Krisztus szobrát készítette; Brunelleschi fölötte elszörnyűködve mondá: «Te parasztot feszítettél meg!» E bírálatnak azonban nem dogmatikai, hanem művészi értelme van, tudniillik azt akarta mondani, hogy Donatello nem a megfelelő valóságot utánozta. Ujabb időben több mütörténétíron is megesett a baj, hogy a vallás és a művészet fogalmát összezavarva, kizárólagos vallásos álláspontból ítélték a művészet fölött, vagy is a művészetnek a vallás által tényleg mindig elismert szabadságát tagadásba vették és külön osztályzatot állítottak föl. E szerint Beato Angelico légies művei, melyekben kevesebb a valóság, képeznek a vallásos művészetet; Michel-Angelo művészetét pedig, mert alakjaiban sok a valóság, határozottan vallástalannak mondják és

elitelik. Beato Angelico légies és Michel-Angelo cröteljes, izmos alakjai közti különbség nem a vallásban keresendő, mert tudva van, hogy mind a kettő igen vallásos volt, hanem keresendő a művészi egyéniségben. Az elveket, melyeken e szigorú rendszer alapul, a vallás soha sem fogadta el és az egyház soha sem nyilatkozott Michel-Angelo művészetére ellen, hanem annak falfestményeit, mert ezekről van a szó, az egész világgal egyetemben nagyszerűen vallásos műveknek ismeri el. *)

Az előbb mondtuk, hogy Donatello nem a megfelelő tényleges valóságot ábrázolta. — A vallás és a művészet álláspontja Krisztus ábrázolásánál ugyan is nem volt oly ellentétes, s ezért a vallás nem is volt kénytelen oly nagy engedményt tenni, mint az Atyaistennél. A keresztyén vallásnak sarkalatos hitágazata szerint Krisztus Isten-ember. E kettős sajátság közül az utóbbiban közös alapot talált a vallás és a művészet; a vallás e sajátságban nyújtotta a művészetnek a valóságot, a mire szüksége van. Tehát midőn a művészet Krisztust ábrázolta, az a vallásra nézve nem symbolum volt, hanem valóság.

Kezdetben szakáltalanul ábrázolták Krisztust; az V. századtól kezdve azonban a Megráltó szakállas arczképe mind gyakoribb lesz, míg végre a művészet megállapodik a típusban, melyet hosszú, leomló haj, rövid, ketté választott szakáll, sovány hosszúdad arc, magas homlok, éles metszésű orr és ajkak, kevés rajz, ennek következtében egyszerű, szigorú, ünnepélyes kifejezés jellemeznek. A vallásos szokás és a művészet conservativismusa közreműködtek Krisztus típusának megőrzésében.

Azonban az annyi századon át megtartott ikonographiai szabály nem vált törvénynyé sem a vallásban, sem a művészetben. Nem is válhatott, mert midőn a művészet tőkélyesebb lett, s midőn Krisztus alakját nemesak mint arczképet elszigetelve, hanem élettörténetének egyes jeleneteiben ábrázolta, akkor a szigorú, ünnepélyes kifejezés többé nem volt elégséges. A típusnak formai sajátsága megmaradt, de más és más kifejezés járult hozzá. A gyermekkort leszámítva, Krisztus földi életének három fő mozzanata van: a tanítás, a szenvedés,

*) Rio, *L'Art chrétien*, és mások.

dés és a megdicsőülés; a negyedik az utolsó ítélet, a midőn mint bíró jelenik meg. A tanító Krisztust jóság, szenteség; a szenvedőt nyugodt önmegadás, de egyszersmind testi szenvedés, bágyadtság; a föltámadót győzelmes fönség; a bírót kérlelhetetlen szigor, a hatalom kifejezése jellemzi.

Giotto a páduai Aréna-kápolnában Krisztus tanítói működésének és szenvedésének tizenöt különböző jelenetét ábrázolta és a kiváló helynek, melyet a festészet történetében elfoglal, nem utolsó jogezíme, hogy e jelenetekben művészien megalakította az egyszerű keresztyéni fölfogásnak Krisztus-alakját, mely mivel művészi, azért vallásos is, s biztos támpontúl szolgált a jövő festői nemzedékeknek.

Figyelemre méltó, hogy Michel-Angelo az *Utolsó ítélet*-ben a kérlelhetetlen szigor és Lionardo da Vinci az *Utolsó vacsorában* a tanítói működés utolsó tényénél a legnagyobb jóság kifejezését akarván elérni, egyik is, másik is visszatért a legrégebbi typushoz és szakálltalanul ábrázolták Krisztust. De ugyanakkor az *Utolsó ítélet* festője teljesen szakított a Giotto-hagyományokkal, míg az *Utolsó vacsora* festőjének Krisztus alakjában, habár nincs szakáll, fölismerjük annak nyomait.

És a művészek a jóság, a fönség stb. eszméjét talán magok alkották? Nem. Ismét kerestek olyan valóságot, melyben az megvolt és azt a valósággal utánozták. Ez volt a megfelelő valóság. Michel-Angelo, a ki a gondolatot, a szellemet alakjainak mozdulata által fejezte ki, az anatómiát tanulmányozta bámulatos szorgalommal. Lionardoról tudjuk, hogy egy éven át reggel és este fölkereste a legaljasabb csöcseleket, a gonosztevők gyűlhelyeit, míg vegre megtalálta a valóságot, mely Judásnak megfelelő volt. A lassan készülő *Utolsó vacsorából* azonban még ekkor is hiányzott a Megváltó alakja, mert olyan valóságot, melyben a fönség, a méltóság, mely levertséggel párosul, sokkal nehezebben bírt találni, — vegre talált és a festmény egy nap alatt elkészült.

Lionardo da Vinci volt az, a kihez — mint majd látni fogjuk — Munkácsy legközelebb áll, sőt művészetének örököse, a mennyiben megvalósította azt, a mit a nagy mester, az universalis lángelme sejtett, a mire egész életén át törekedett, de elérni nem bírt.

Munkácsy a festészet által hagyományosan megtartott typushban állítja elénk Krisztust. De nem a tanító, nem is a

győzelmes, hanem a szenvedő Krisztust. Alakja egyenes, magatartása szilárd, az arczon meglátszik a szenvedés, s bár a csüggedésnek helyét, mely tegnap az olajfák hegyén megszállotta, az önmegadás foglalta el, de e mögött ott vannak nyomai a mély szomorúságnak. Az önmegadással az arczon nyugalom párosul és a magas homlok redőtlen, tiszta boltozatán a fenség fénye ragyog. Az arcz és homlok közti ellentét: az arczon a szenvedést és a szomorúságot, a homlokon a fönsséget még csak fokozza.

Ennél fönsségebb, s ugyanakkor annyire igaz, csak ritkán került ki festő ecsetje alól.

Ilyen Munkácsy Krisztusa egymagában.

III.

Mind a négy evangelista egyféleképen adja elő a Megváltó szenvedését, mielőtt Pilátus elé állíttatott. Elköltvén az utolsó vacsorát, Jézus kiméne tanítványaival a majorba, mely Getszemánének neveztetik. Maga mellé vevén Pétert, Jakabot és Jánost, kezde bánkódni és szomorkodni. Akkor mondá nekik: szomorú az én lelkem mindhalálig. Azután egy kevésbé előbb menvén, arczára borúlt, vért verejtekezett. Hogy szenvedése teljes legyen, csüggedés fogta el és imádkozott: «Atyám! ha lehetséges, müljék el e pohár tölem.» Beesteledvén, Judás megérkezett a papi fejedelem poroszlóival és elárulta csókjával a mestert, kit azok megkötöztek és elvivek Kaifáshoz, a papi fejedelemhez, hol az írástudók és vének egybegyültek vala. Ott hamis tanúk vádolták. A papi fejedelem és az írástudók zaklatták és kényszeríteni akarták, hogy a vádak ellen védje magát, Jézus pedig hallgata. Ekkor tagadta meg Péter. Másnap reggel megkötözve, Pilátus elé vitték, Jézus pedig a helytartó előtt álla és kérdé őt a helytartó, mondván: «Te vagy-e a zsidók királya?» Felelé neki Jézus: «Te mondád.»

És midőn vádoltatott a papi fejedelmektől és vénektől, semmit sem felele.

Akkor mondá neki Pilátus: «Nem hallod-e, mennyit vallanak ellened?»

És egy szavára sem felele neki, úgy hogy fölötte csodálkozék a helytartó.

Krisztus életének elhatározó és nagy drámai hatású azon mozzanatát, midőn a római helytartó ítélőszéke előtt állott, csak a XVI. században kezdte a festészet földolgozni. Azonban a kézmosás cselekményével befejezett ténnyt ábrázolván, a jelenetet drámaiságának javarésztől megfosztotta. Példa rá az Országos képtár 214. számú festménye, mely az ideiglenes mutató állítása szerint Rembrandt műterméből való lenne. Munkácsy ettől eltérve, festményében a főnti momentumot ábrázolta.

Azt a kérdést is fölvetették, vajon a mű vallásos vagy történeti festmény-e? A kérdés indokolatlan azért, mert bármilyen részletes osztályozását állítsuk is föl a festészeti műfajoknak, minden vallásos tárgyú festmény, még akkor is, ha symbolicus, egyszersmind történeti festmény. Így például Raphael *Disputája* is történeti festmény; a ki nagyon pontos akar lenni, az hozzáteszi, mint Burkhardt, történet-symbolicus. Tehát *Krisztus Pilátus előtt*, mihelyt vallásos tárgyú, azonnal a történeti festmény műfajához tartozik.

Ha azonban mégis megkülönböztetést akarunk tenni és a festményt közelebbről meghatározzuk, azt mondjuk, hogy olyan történeti festmény, mely a szó szorosabb értelmében nem cselekményt ábrázol, hanem csak hatást, helyzetet, mit valami előzmény, a kimondott szó idéz elő. Tudnunk kell az előzményt, az elmúlt ténnyt, a kimondott szót, hogy a jelenetet megértsük, fölfogjuk a lélektani situatiót, melyet a művész a multból fölidéz és esetjével szemünk elé állít.

Munkácsy műalkotása tehát történeti festmény, mely lélektani situatiót ábrázol.

Különösen hangsúlyozzuk ezt a meghatározást, vagy körülírást, mert a festmény egyik művészeti lényegére vonatkozik, s mert nélküle Munkácsy művészi valójáról helyes fogalmat alkotni, azt helyesen megítélni, lehetetlenség.

A történeti festmény közt, mely cselekményt ábrázol, s a közt, mely lélektani situatiót szemléltet, a különbség mérhetetlen. Ecsettel cselekményt ábrázolni, úgy, hogy a cselekmény jellemző legyen, nem könnyű föladat; de lélektani situatiót ábrázolni, a festészet legnagyobb problémája; tekintve a festő korlátolt eszközeit, hasonlíthatatlanul nagyobb, nehezebb annál, a mit Shakspere megoldott.

Hozhatnánk kisebb példákat is, de Munkácsy művészi

egyéniisége oly tüneményszerű, oly nagy, hogy a legnagyobbaktól sincs mit félnie. Nézzük Raphael *Heliodorját*, melyről a műtörténelem azt mondja, hogy a művész leírhatatlan hatalommal és fönséggel bevonul a drámai festészet országába. A világ örök időkhig elragadtatással fogja bámulni a festészet ez egyik legnagyobb remekét. De mi volt a föladat és melyek a megoldásnak eszközei? A templomrabló Heliodor kiűzetik a jeruzsálemi templomból. A rabló és társai már a templom előcsarnokába jutottak. Ekkor megjelenik a mennyei lovag és ellenállhatatlanul a földre tiporja Heliodort. Társai iparkodnak a zsákmánynyal elosonni, egyikök aggódva tekint vissza, vajon sikerül-e? A lovnak és kíséretének ellenállhatatlan erejét, magát az eseményt a letiport Heliodor, az üldözők és az üldözöttek tömegének mozdulata, maguktartásának, taglejtésének sokszerű és bámulatosan összhangzó szerkezete fejezi ki. Tehát a megoldás legfőbb eszköze: a támadásnak és a megfutamodásnak szemléltetése megfelelő testmozdulatok által. Fölsöleges bővebben fejtegetni, mily nagy föladat ily mozgalmas, nagy tömeggel elbánni; mekkora művészet, formaérzek és készülség a rajzban kivántatik hozzá. De a föladat a tömegnek helyes beosztásával és testmozdulatokkal megoldható. Ilyen *Galatea* a Farnesinában, ilyen Rembrandt *Keresztlevétele*, Rubens *Keresztlevétele*, vagy szent *Ildefonso oltárának* középrése, melyet nálunk is mindenki ismer, és száz és száz más festmény, mely cselekményt ábrázol. Sokszor néhány jellemző taglejtés vagy magatartás megoldja a föladatot.

De ha nehéz és nagy föladat a test tagjainak mozdulataival elbánni: mennyivel nehezebb föladat a lélek mozdulatait annyira ismerni, annyira az ecset hatalmába keríteni, hogy azokkal valamely helyzetet jellemezzünk?

Munkácsy e szédítően nehéz föladatra vállalkozott, mely lépten-nyomon torzképpel fenyegeti a művészt, ha csak a legcsekélyebb árnyalatát is eltéveszti a lélektannak. Nem egyszerűen, hanem három tényezöböl összealkotva, állította föl magának a problémát, hogy megkísértse, úgy szólván taglejtés, mozdulat nélkül, csupán az arezon visszatükrözödő lelki állapottal azt megoldani. Szédítő magasság, mely alatt szédítő mélységű örvény tátong. És Munkácsy nem vesztette el az egyensúlyt, művészi ihlettsége biztos kezekkel oly könnyen, oly bámulatos tökélyvel oldotta meg a problémát, mintha azt

rosszúl megoldani nem is lehetne. Munkácsy művészi nagyságának ez ismét egyik oldala, de nem utolsó, mert van még másik is. S ez egyike azoknak, a mit — nézetünk szerint — tanulni nem lehet, hanem a mire születni kell.

Munkácsy azonban nem az első, ki esetjével a lélektan terére lép; megtették előtte már mások is. A festészet legnagyobbjai e téren szerezték halhatatlanságukat.

Hogy megértsük, mi az, mi értéke van annak, a mit a magyar művész alkotott, s micsoda hely illeti meg a művészetek történetében: szükséges, hogy megismerjük azokat, kik megelőzték. Nem sokan vannak. Csak a legnagyobbakat említjük: Lionardo da Vinci, Michel-Angelo.

A mozdulat, a taglejtés is kétféle: az egyik cselekvést fejez ki, s ez szorosabban véve az emberi test mechanikai szervezetének törvényeihez tartja magát; a másik forrását, mint a hanglejtés is, a lélekben bírja, és képes kifejezni a legszelidebb, a legvilharsabb érzelmeket, a legmélyebb gondolatokat. A kettő közötti különbség a milyen véghetetlen, épen oly szembeötlő, s részletesen fejtegetni fölösleges. A milyen különbség van a kétféle mozdulat és taglejtés között, épen oly nagy s nem kisebb a különbség a festészet között, mely mozdulattal cselekményt, s a között, mely érzelmeket, gondolatokat ábrázol.

Nehogy felreértés támadjon, meg kell jegyeznünk, hogy minden cselekmény az ember érzelmeinek, gondolatainak kifejlődése, tehát a festmény, mely azt elének állítja, tartalmánál fogva épen olyan erkölcsi érvényű. E megkülönböztetés célja csakis az, hogy melyik föladat megoldása nehezebb.

Michel-Angelo bámulatos mestere a lelki állapot kifejezésének magatartás, mozdulat által. *A próféták és a sybillák* a Sixtus-kápolna boltozatán legszebb példái a mozdulatban rejlő azon magasabb igazságnak, melyet a lángelme fedez föl és belőlök halhatatlan alakokat teremt. Jeremiás, Dániel, Joel, Zachariás, az erythrei, cumei, delphii sybillák e nemben valódi alkotások. Minden taglejtésök, minden mozdulatuk a gondolat cselekvését, drámáját ábrázolja. *)

Önkénytelenül is az *Utolsó ítéletre* gondolunk, melyben a kérlelhetetlen bíró kimondott szava által előidézett iszony

*) Blanc Charles, *Grammaire des Arts du Dessin*. 553. l.

és borzalom helyzetét Michel-Angelo oly megrendítő nagy-szerűséggel ecseteli. Az embertömegek legvégső erejüket meg-feszítő, kétségbeesett mozdulatában a *Dies irae, Dies illa* szívet rázó zenéjét halljuk. Sokan festették e tárgyat Michel-Angelo előtt és után, de a lesújtó ítélet hatását, mely az iga-zokat is megrémíti, így senki sem fejezte ki: se Orcagna, se Fra Bartolomeo, se Luca Signorelli, se Rubens.

Michel-Angelo e monumentális alkotásaiban a lelkiál-
lapot kifejezésének a taglejtés, a mozdulat a főtényezője, az
mindent megmond; az arcot, a lélek tükrét, a művész csak-
nem egészen mellőzte, arra kevés súlyt fektetett. A festészet
története azonban elénk rakja a rajzolt tanulmányfők hosz-
szú sorát és bebizonyítja, hogy Michel-Angelo az érzelmeket
és gondolatokat épen oly bámulatos művészettel ki tudta fe-
jezni az arc vonásain is. Ebben emlékeztet Lionardo da
Vincire.

Ki ne ismerné az *Utolsó vacsorát*, e legelterjedtebb és
legnépszerűbb festményt? Ebben is helyzetet látunk, melyet
a Megváltó kimondott szava: «Egy közületek elárul engem»,
— idézett elő. Krisztus nyugodt fönséggel ül, az áruló Judás
megsemmisítve érzi magát, a kínos meglepetés által a tizen-
egy apostol érzelmét tizenegyféleképen ábrázolja az utolérhe-
tetlen lélekbúvár és művész: Lionardo da Vinci. *)

Azonban e műben, mely elévülhetetlen példája marad a
lélektani festészetnek, a taglejtés, a mozdulattal egyenlő mérv-
ben érvényesül az arczkifejezés. Lionardo három lélektani
mozzanatot fejez ki és viszonyít egymással úgy, hogy a hatást
kölesönösen fokozzák: Krisztus fönséges nyugalma, Judás za-
vara, az apostolok meglepetése és fölháborodása. Tudjuk, hogy
először készültek el az apostolok, az után Judás, végül Krisz-
tus. Főntebb mondtuk, hogy a művész egy egész évig ke-
reste volna az áruló erkölcsi nyomorúságának megfelelő ar-
czot, míg megtalálta. Mikor ez meg volt, akkor vált lehetővé
s pedig az ellentét hatása által Krisztus fönséges alakja.

Munkácsy festményét bátran oda helyezhetjük az *Utolsó
vacsora* mellé, Lionardo nem fogja megtagadni. A lélektani
nagy probléma megoldásának módja a két festmény közt meg-

*) Ulrici Hermann, *Abhandlungen zur Kunstgeschichte als an-
gewandter Aesthetik.* 108. lap.

lepő analógiát mutat. Munkácsy is három lélektani mozzanatot hoz egymással viszonylatba és a kölcsönösség által egyrészt a művészet eszközeinek határán túl jellemzi az alakokat, másrészt pedig a legvégsőkig fokozza a helyzet megkapó hatását.

A három lélektani mozzanatot két egészen nyugodt magatartású és egy diskrét mozdulatú alak arczában látjuk kifejezve. Krisztus arczában a szenvedést, szomorúságot, öntudatos megadást és fonséget; Pilátusében a tehetetlen, habozó gyávaságot; a harmadik a vörös ruhás, sárga turbános, ősz szakálú írástudó, ki Krisztus előtt az alacsony padon ül és a káröröm, a bosszú kegyetlen önmegelegedésével és kihívó gúnynyal néz a halálra keresett áldozatnak szemébe, az az csak akar nézni, de Krisztus őt nem veszi észre, a mi némileg zavarni látszik önmegelegedését, de annál inkább fokozza gyűlöletét. Krisztus szemét egyenesen Pilátusra irányozza és a hatalom képviselőjének tétova gyávasága, úgy mint az írástudónak fektelen dühe együttesen nagy tényezői Krisztus fonségének, nyugalmanak, ama megkapó hatásnak, melyet ez ellentét nélkül a művész, minden művészete mellett sem lett volna képes elérni, de még csak meg sem közelíteni. Az ellentét által a művész túllépi képzeletünk határát, a nélkül hogy megtagadná a valóságot. — Némelyek Krisztus arczában daczot vélnek látni és azt kifogásolják. Tévednek. Krisztus arczában dacz nincs, hanem van nyugalom. De épen az ellentétek rendkívüli, megmérhetetlen hatása, vagy is az, hogy Krisztus az írástudó kihívó gúnyját nem veszi észre: a nyugalmat képzeletünkön és fogalmunkon túl a dacz határáig fokozza.

Talán sikerült Munkácsynak a szenvedély, a gyűlölet eddig nem ismert kifejezőmódjait az arcban vagy a mozdulatban szemléltetni? Nem. Nézzük meg a mozdulatokat és az arckifejezést a tömeg változatos alakjaiban, melyeknek az írástudó — hogy úgy mondjuk — protagonistája. Eredetiek és meglepők mind és egyenként, de nem állítható, hogy bármelyik oly fokban fejezné ki a szenvedélyt, a mint eddig festve nem láttuk.

A régiek, ha Krisztus alakjában magában közelebb jutottak is az utolérhetetlenhez, annak hatását tetemesen leszálították az által, hogy az Isten-ember iránti hódolatból az ül-

döző alakokban, kik Krisztussal szemben álltak, nem fejezték ki a szenvedélyt: a zsidók, ha nagy mozdulatokat tesznek is, rendesen a meghunyászkodás, a felelem arnyéka ül arczukon, bizonyos elfogultság látszik rajtuk. Már láttunk fonségesebb Krisztus-alakot, és láttunk talán nagyobb aljasságot is, mint az írástudó és nyomorútabb gyávaságot, mint Pilátusé, — de nem láttuk még a három momentumot egymással így kölcsönös viszonyba állítva; nem láttuk a nyomorúlt, elvetemedett kihívást ily közvetlen ellentétbe helyezve Krisztus fonséges, nyugodt alakjával.

Ha Munkácsy festményéből a Krisztus-alakot kivesszük és egyedül tekintjük, nem találunk benne dacot, hanem anynyi fonséget, a mennyire a derült homlok és szenvedő arc ellentéte által az ecset képes. Pilátus egészen, az írástudó is, ki legerősebben jellemezve van önmagában is, jó részben elveszteni jellemzetességét. A két utóbbi alaknál a lélektani mozzanat helyett figyelmünket legelőször is a rajzhiba vonná magára: Pilátus balválla, jobb térde, az írástudó rövid lába; vagy az, hogy ez utóbbi alak magatartása meglehetősen conventionalis.

Munkácsy nagyon jól ismeri az ellentétek hatásának minden rugóját, nem is mulasztja el e tényezőt, a hol csak lehet alkalmazni; annak segélyével éri el azt az élettelmes physiognomicus kifejezést. Krisztus alakjánál már említettük az ellentétet a szenvedő, borús, redős arc és a nyílt, magas, derült, síma homlok között. Pilátus gyáva tétováját még inkább emeli az, hogy magas trónuson ül, s azon olvashatók a világhatalomnak betűi S. P. Q. R. Talán nem esalódunk azon föltevésben sem, hogy Pilátusnak a többieket felülmúló, óriási alakja nem rajzbeli tévedés, hanem szintén erre van számítva. Az írástudó tisztas, ősz szakálla mint ellentét szintén hozzájárul az arczát jellemző elvetemedettségnek emeléséhez.

A három lélektani mozzanathoz, tehát a helyzet három főalakjához, három mellék alak csatlakozik. Kettő közülök, hogy úgy mondjuk episodicus alak; a harmadik közvetítő. Egyik episodicus alak, mely szorosan véve nem tartozik a helyzet keretébe, a háttérben álló anya, gyermekeivel a karján. A gyöngéd anyai szeretet, az anya és gyermeke közti legártatlanabb viszony, mely egyrészt felkölti Jézus gyermek-

ségének édes emlékét, másrészt sejteti velünk az anya végtelen keserveit, magában nagy hatást ad a háttér e mellék alakjának; de itt is érvényesül az ellentét a gyöngéd szeretet és azon kegyetlen gyűlölet közt, mely szemünk láttára halálát keresi az ártatlannak. A művész a Madonna reminiscentiájával, melyet az anya és a gyermek compositiója a szemlélődön felkölt, leírhatatlan bájt kapcsolt a megragadó drámai jelenethez és az ocsmány csöcselék elől, Krisztus alakján kívül, még egy nyugopontot biztosított. A festményben ez képviseli a lyrai elemet.

Pilátus mellék alakja a katona, s a kevés erély, melyet a tolakodó zsidókkal szemben kifejt, az a léhaság, melylyel tartja a lándzsát, mintha árnyalata lenne Pilátus tehetetlenségének.

Kaifás, a papi fejedelem, ki a trón mellett áll és merev taglejtéssel vádol, képviseli a nép véneit, de ugyanakkor közvetíti az írástudót, mint protagonistát a féktelen gyűlölet által elragadott, ordító csöcselékkel. Kaifás a festmény valamennyi alakja közt legkevésbé sikerültnek mondható; feje aránytalanul kicsiny, arca bágyadt, kifejezéstelen; kinyújtott karja merev, az egész alak túlságos szikár, s előre tett jobb lábszára hibásan rajzolt. De ennek daczára az alakot, úgy a mint van, Tizián bátran elfogadhatná a magáénak, a nélkül, hogy hírnevén csorbát ejtsen. Hatás tekintetében ez a csöcselék, bármennyire tolakodik és ordít, az írástudó főalakja alá rendeli magát. Munkácsy a csöcselék változatos, de egy érzelmet kifejező alakjaival bámulatatos művészi erejének fényes bizonyítékát adta. A világosság és az igazság, melylyel a csoport alakjaiban az emberi vonások lélektani jelentőségét kiemeli, az életteljes physiognomicus kifejezés, általán a mint az arcvonásokat és a mozdulatokat, taglejtést fölfogta, különösen az a fekete arcú, sötét szürke ruhás siheder, ki egészen előre hajol Krisztus mögöl, hogy annak szemébe vigyorogjon, oly lélektani és művészeti képességre utal, mely — az újakat nem számítva — Lionardo da Vinci *Utolsó vacsorája* mellett is meglep és kielégít, s ha a mozdulatokban, taglejtésben a két halhatatlan florenczi rajzolásával nem is mérkőzhetik, mind az által a festménynek legkisebb kárt sem okoz, s benne a michel-angelói alakokat nem is nélkülözzük.

A psychológiával azonban még nincs kimerítve Munkácsy művészete. — Lássuk már most a festőnek festészeti eszközeit.

IV.

μορσιζή, σιωπώσιζ.

A műtörténelem egyik nem utolsó vívmánya azon elv, hogy minden idő és nemzet művészetét a maga álláspontjából foghatjuk föl és ítéelhetjük meg helyesen. A mai kor művészeti alkotásaival szemben is csak ez az elv lehet igazságos és helyes. Minden igazi műalkotásnak joga van ezt követelni, mert a maga szólásformáinak, vagy nézletének sánczai mögé rejtőző műbíralatnak rendszerint fogalomzavar az eredménye. Az előbbieken is arra törekedtünk, hogy a festészet történetének segítségével megvilágítsuk a művész saját álláspontját; támpontokat kerestünk a művész egyéniségének meghatározásához. Lehet, hogy ez nem sikerült, a mi azonban nem ment föl a kötelesség alól, hogy ugyanezen eljárást kövessük festészeti eszközeivel szemben is.

Midőn azonban a festészeti eszközöket illetőleg Munkácsy álláspontjára akarunk helyezkedni, nagy zavarba jutunk. Nem találunk magyar szót, s készíteni sem tudunk, egy festészeti fogalom megjelelésére, melyet a franczia így fejez ki «clair-obscur», az olasz «chiaroscuro», a német «Helldunkel». A fogalom kézzel fogható, de nincs rá szó, nincs szóképzési mód, mely a hiányon segítene. Világosság és árnyék. E két szó alkotja a fogalmat, ez a fogalom jelöli meg Munkácsy festési álláspontját; ebben rejlik tényezője annak a bámulatos hatásnak, melyet előidézett; ez teszi oly tüneményszerűvé, sőt a szó legszorosabb és sok században csak egyszer alkalmazható értelmében: korszakot alkotó művé a festményt.

Semmi egyéb: a világosság és az árnyék. Egyszerűnek látszik és még sem az; nem könnyű megérteni, mert ez a festészet legrejtélyesebb mysteriuma. Átvitt értelemben metaphysikának is mondhatnók; metaphysikai rendszert azonban sokat csináltak már, de ilyen képet nem festettek, mióta a világ áll. Azt is mondhatnók, hogy ez a fénynek szövevényes drámája, melynek minden pontján ellentét, összeütkö-

zés és megoldás van. De hagyjuk el a hasonlatokat, mert azok úgy sem teszik érthetővé a dolgot.

Munkácsy festészeti álláspontja a világosság és az árnyék. Más szóval: Munkácsy festékbe mártja ecsetjét, de nem festékkel fest, hanem fényvel; nála a festék csak közeg, csak anyaga, hordozója a fénynek, illetőleg a világosság és az árnyék véghetetlen fokozatának, mely a fehérből indul ki és eljut a legsötétebb feketéhez.

Lépten-nyomon halljuk festőkről mondani: ez rajzoló, ez meg színező. A két szó két irányt, két festészeti álláspontot jelez, melynek követői többé kevésbé éles ellentétben állanak egymással. Mind a két iránynak van pártja, vannak tekintélyes képviselői.

A rajz és a színezés egyaránt tényezője és föltétele a festészetnek, s a két párt, a nélkül hogy tagadná ezt, s kétségbe vonná a másiknak jogosultságát, még is sokszor heves harcot vív. Azért küzdenek, hogy az elsőség, az uralom kit illet meg a festészetben: a mint egykor Athéna és Poseidon harcoltak az uralomért Athén fölött. A rajzolóknak is meg vannak a magok érveik, a színezőknek is. A rajzoló az azt mondják, hogy a rajz önmagában is valami, hogy a tárgy lényegét, formáját adja vissza, hogy állandó, nincs változásnak alávetve, tehát hogy a művészet lényege, a festészet első föltétele; míg a szín önmagában semmi, nem egyéb fényüzésnél, járuléknál. A színezők viszont hivatkoznak arra, hogy a tárgyakat mégis színök szerint határozzuk meg közelebbről, hogy szín nélkül nincs semmi, s végül hivatkoznak a nagy hatásra, melyet elérnek. Ez a vita talán olyan régi, a milyen régi a festészet. Michel-Angelról, a ki oly nagy művészi elme volt, tudjuk, hogy nálánál jobban senki sem rajzolt, de tudjuk azt is, hogy a színezésnek ellensége volt, különösen gyűlölte az olajfestéket.

Munkácsy a két párt közül egyikhez sem tartozik: sem a rajz, sem a színezés pártjához; ezek fölött van, mert álláspontja a világosság és az árnyék. De hát ez az álláspont soha sem volt vita tárgya, soha sem csoportosult körüle párt? Nem és igen. Vagyis nem volt vita tárgya, mert mindenki, a ki magát festőnek nevezte, ez álláspontot elfogadta, magáévá tette, tehát mindenki csoportosult körüle. Azt talán nem mondhatjuk, hogy ez az álláspont olyan régi, mint a festészet,

mert valószínű a kezdetlegesség fokán volt festészet, mely rajzból és színből állott, világosság és árnyék nélkül; a rajzot a körvonal képezte. De ennek daczára bizonyos, hogy a világosság és árnyék a leglényegesebb tényezője a festészetnek, mint a sík fölületen való utánzásnak, mert az adja meg az alaknak a test látszatát, a gömbölyűséget, a kidomborodást. Lényeges kelléke az a rajznak is, meg a színnek is, mert az adja meg nekik a jellemet, az teszi rajzzá a körvonalat, az teszi színné a festéket. És meg kell jegyeznünk, hogy a rajzolás híveinek ama vitában azért nincs egészen igazuk, mert a világosságot és árnyékot önkényt értetődőleg magoknak követelik és ez képezi előnyüket a színezők elleni támadásban.

Néhány szóból álló magyarázat talán nem lesz egészen fölösleges. Sík fölületen utánozni a valóságot, mely a térben három kiterjedéssel bír, vagyis egyik kiterjedésétől megfosztani: ahhoz bizonyos fokú abstractio kívántatik. A sík fölületen levő utánzatnak két kiterjedése van, a harmadikat csalódás által kell előidézni, hogy testnek látszassék, a mi nem test. Ennek egyetlen eszköze a világosság és az árnyék. A tulajdonképeni festészet itt kezdődik. A keresztyénkori festészet kezdetét a világosság és árnyék nehézségeivel látjuk küzöködni. Már Giotto bizonyos kidomborodást, illetőleg gömbölyűséget adott alakjainak, és ez nagy vívmány volt akkor. A haladás ezen a téren azonban föltűnően lassú volt. A rajz és a színezés is gyorsabban haladt. Igaz, hogy a világosság mennyiségétől függ a színek árnyalata és ez irányban volt is haladás, de az árnyalatokat nem tudták úgy alkalmazni, mint világosságot és árnyékot, noha az benne volt a színekben. A térbeli harmadik kiterjedés szükségességét érezvén, egész szenvedélylyel vetette magát a kor a vonaltávlat vagy a lát-szattan művelésére. Szegény Paolo Uccello éjjeleit áldozta e tanulmányra, s midőn hitvese zsörtölődött, hogy ne fogyaszsa az olajat, így vigasztalta magát: Oh! mi édes ez a perspektíva! De nem is vesztegette el az olajat, mert a festészet a távolsági látszatban bámulatos haladást tett igen rövid idő alatt. Hozzá csatlakozott a légtávlati látszat is, mely a térben távollevő tárgyakat a szemlélő előtt légrétegek által is elválasztotta, vagyis míg a vonaltávlat kisebbitette, addig a légtávlat körvonalaikat és színöket elmosta. Ez utóbbiban is van szerepe a világosság fokozatának, de ez még nem a valódi. A táv-

lat nagy hasznára vált a rajznak is, mert a tagok rövidülésének látszatát ábrázolni megtanította.

Meg volt a rajz, az alakok is gömbölyűek voltak, azaz test látszatával bírtak, volt mögöttök tér is, csak egy hiányzott: nem domborodtak, nem emelkedtek ki a sík fölületből a néző felé. Sejtették, tudták, hogy ennek föltétele a világosság és az árnyék kölcsönhatása, a színértékek viszonylagossága, de a gyakorlatban annak alkalmazása csak kis részben sikerült.

Leone Battista Alberti 1435 szeptember 7-dikén fejezte be *Trattato della Pittura* című munkáját. Ha Munkácsy festményét láttuk, saját szerű érzelmek közt olvassuk a négy és fél század előtt írt munka második könyvének azon helyét, mely a színekről szól, s nem kis meglepetésünkre látjuk, hogy a XV. század ezen egyik nagy gondolkodója, ki az új nézet és észjárás irányát közvetlenül a művészet mezejére terelte, a színek helyett a világosságról és az árnyékról beszél, azoknak lényegét és hatását iparkodik meghatározni és kimondja, hogy a színeknél a lényeg a világosság és az árnyék, vagyis a fehér, mint a legnagyobb világosság, és a fekete, mint a legsötétebb árnyék közti fokozat. Alberti csak az építészetet üzte gyakorlatilag és a világ legnagyobb építész, s az emberiség egyik legnagyobb lángelméje Brunelleschi mellett e korban nem az utolsó helyet foglalja el, a festészetben azonban csak theoreticus. *)

Lionardo da Vinci, e szellem-óriás, a ki lángelméjének universalitásával egyedül áll az emberiség történetében, már a gyakorlat embere is volt. Az elvet, a mit Alberti kimondott, szintén magáévá tette és élete egyik legfőbb föladatául tűzte azt a festészetben megvalósítani. Művészeti álláspontja ugyanaz volt, mint Munkácsyé: a világosság és az árnyék. X. Leo pápa mondta volna róla: *Lionardo non è da fare nulla* — Lionardoval nem lehet semmire menni, mert mielőtt a festményt elkezdené, előbb füveket főz, új enyvet kutat.» Lionardo physikailag is tanulmányozta a fényt, arról könyvet is írt. A fösúlyt a festészetben is arra fektette. Fáradhatatlan, soha nem nyugovó törekvés jellemzi a festés technikáját minél

*) Leone Battista Alberti's *kleinere kunsttheoretische Schriften*. Kiadta Janitschek Hubert. 130. lap.

jobban megismerni, hatalmába ejteni a világosság és az árny viszonyának hatását, hogy így minél nagyobb reliefet érjen el, hogy az alakok ne csak valódi testnek látszassanak, hanem ki-
lépjenek a síkfölületből, a keretből és mintegy mozogjanak. Vasari mondja róla: «Lionardo kereste a feketéket, melyek sötétebb árnyékokt adnának a többi feketénél, hogy így a világos az eddiginél még fényesebb legyen. Végül oda jutott, hogy színei sötétebbé váltak, s nem maradt világos; a festmény olyan volt, mintha éjjel készült volna, s nem nappal. Mind nagyobb reliefet keresett, s ezzel a művészet legnagyobb tökélyét.» E törekvéseben követte el a balfogást, hogy az *Utolsó vacsorát* nem al fresco, sem nem enyvfestéssel festette a falra, hanem olajfestéssel, a minek következménye volt, hogy legnagyobb műve ötven év múlva pusztulni kezdett, ma pedig már valóságos rom.

Munkácsy festményét látva, önkénytelenül Lionardo jut eszünkbe és megrendít e nagy művésznek és remekének tragikai sorsa.

Utána Tiziant is e törekvés vezette és nem siker nélkül, de utóbb is a ragyogó színezés jutott érvényre, a minél a velencei művész megállapodott. Corregio és Rembrandt következtek, e két közeli rokon. Egyik is, másik is a világosság és az árnyék hatásának legnagyobb fokát a közvetített világítás által kísérlettel meg elérni, a mi abból áll, hogy a festmény vagy annak egyes alakja a világosságot nem közvetlenül a fény forrásából kapja, hanem valamely más tárgynak fölületétől, a honnét a fénysugarak visszaverődnek. Mindkettő, de különösen Rembrandt bűvöletes hatást tudott előidézni és nagy haladást képvisel a nehéz festészeti probléma megoldásában. Nem szabad azonban feledniünk, hogy Rembrandt korlátlan szabadsággal és önkénnyel szórta a fénysugarakat oda, a hol épen szüksége volt a hatásra, s innét van, hogy festményei sokszor inkább bűvösek, kápráztatók, mint igazak, de azért messze fölülmúlta elődeit és utolérhetetlen példája maradt az utódoknak.

Corregiónál és Rembrandtnál a módszert tekintve, a mennyiben a festmény világosságának forrása közvetített volt, a clair-obscur szónak értelme is módosult, s a közvetített világítás megjelölésére használták, a mi azonban mindig reliefet jelent. A közvetített világítás nagy lépés volt a cél felé, mert

egy sajátos oldalát tüntette föl a reliefnek és a légtávtatnak, illetőleg e két tényező egymáshoz való viszonyának.

Mi a kidomborodás, a relief? Clair-obscur, vagyis világosság és árnyék magán az alakon. Mi a légtávtat? Szintén világosság és árnyék az alakok távolsága vagyis a közbe eső légrétegek mérve szerint. Tehát a relief és légtávtat ugyanazon tényezőnek más és más alkalmazása. A közvetített világítás azonban megmutatta, hogy a relief ellenkező irányú a légtávtattal, mert kiemel, míg az utóbbi hátra tol: a szerint a légtávtat ellensége a reliefnek, hogy úgy mondjuk, azt elnyeli. A föladat határozottan formulázva volt: kiegyeztetni a reliefet és a légtávtatot.

Talán egy kicsit fárasztó volt az olvasóra a fönti fejtegetés. Kárpótlásul íme itt áll előttünk Munkácsy festői művészetének utolérhetetlen nagyságában. Itt van *Krisztus Pilátus előtt*, a festmény, melyben annyi század nagy problémája bámulatos megoldást nyert.

Rembrandt óta Rembrandt volt az egyedüli példa, az volt a kiinduló pont. Kétszázötven esztendeig dolgoztak ezen nagy művészek, számtalan iskola. A mit elértek, rendesen Rembrandton alul maradt. A németek a festészet újabb fölvirágzási korában nagy erőfeszítéseket tettek, sok jó colorista támadt, de a mire törekedtek, nem érték el. Böcklin a bécsi világtárlaton egy festményt állított ki, mely centaurok tusáját ábrázolta, s úgy látszott, mintha csak egy lépés választaná el a czéltől. Ott volt Piloty *Thusneldája* is, mely sűrű ködben úszott. Az ilyen ellentétek mindennaposak. A francziák egész hévvel dolgoztak és nem egészen alaptalanul dicsekedtek Regnault Henry festménye után, mely Prim tábornokot lovon ábrázolja, hogy «a franczia festők akár értelmességöknél, akár véralkatuknál fogva, Rembrandtot kivéve, valamennyi festő közt legjobban fölfogták a clair-obscur ekesszólását».*)

Fölfogták igen, de a jó sors a magyar haza szerencsés szülöttének tartotta fönn a megvalósítást. Íme tehát nem túlzás, hanem nagy, igen nagy oka van, midőn a külföld is Rembrandt mellett említi Munkácsyt. Rembrandt óta nem volt korszakot alkotó festő; Munkácsy az, mert az igazi festőiség nagy, mélységes rejtélyét megoldotta.

*) Blanc Charles id. műve 591. lap.

De ne mi állítsuk ki a bizonyítványt; szóljon Lionardo da Vinci, s mondja meg, hogy mekkora művész Munkácsy. A milanói Ambrosiánában a *Codex Atlanticus*t képező keziratai közt e szellem-óriásnak következő sorait találjuk, melyek négyszáz évvel ezelőtt megjelölték a czélt, a hová Munkácsy eljutott. Így szól:

«A festő első törekvése legyen, hogy festményének síkfölületéből a test kiemelkedni látszassék és a háttérből kiválják. A festő, ki e tekintetben fölülmúlja a többit, megérdemli, hogy művészetében a legnagyobb mesternek tartsák. Ez pedig a mi a művészetnek befejezése, az árnyék és a világosság helyes beosztásából származik, a mit chiaro-scuro-nak neveznek. A festő, a ki gazdálkodik az árnyékban ott, a hol rá szükség van, az magát nem tiszteli, s művét megvetés tárgyává teszi a hozzáértők előtt azért, hogy a köznapi szellemek tettségét kinyerje, és a tudatlanokét, a kik csak a ragyogó színeket keresik, a nélkül, hogy ismernék a reliefet.»*)

Lionardo bizonyítványa nem gyanús. Hasoultsuk azt össze a festményvel, melyből az alakok nem csak kiemelkednek, hanem kilépnek és mozognak, — és megtudjuk, hogy kit kell a festészetben legnagyobb mesternek tartani. Munkácsy művészi nagysága, mint utolérhetetlen tökély lebegett az universális lángelme előtt.

Midőn Munkácsy a *Siralomházat*, az *Éjjeli csavargókat*, a *Falu hőst* szürkén festette, már akkor kijelölte festői álláspontját, már akkor megvalósította a világosság és az árnyék nagy elvét, a művészi nézlet új világát. De nem volt kifejlesztve, kiművelve. Vajon a munka nagyobb és nehezebb része volt-e még hátra, azt csak a művész tudná megmondani, vagy talán az sem. A fehér és a fekete közti árnyalatok hatásának mérlegelését tunúlmányozó előiskola után a *Műhely* és *Milton* következtek. Utóbbi művében a háttér ablakán bebocsátott sugarakkal Rembrandtot elérte. Azt mondták róla, lenyeges átalakulás, mert a művész elhagyta a sötét modort és élénk színeket használ. Pedig ez a sötét modor is világos volt: a világosság és árnyék mennyiségének, erejének néma, de fönséges zenéje, a mint Simonides kifejezését átalakítva, jelszóul hasz-

*) Idézi Houssaye Arzène, *Histoire de Léonard da Vinci*. 38. lap.

náltak. A művész nem alakult át: lényegileg a régi maradt, ma is az, csak új és változatos értékeket vett föl modorába, a színeket tette az értékek hordozóivá. Munkácsy ma sem colorista, hisz alig van néhány szín a festményen, a mint nem rajzoló és művészetére nézve sértés, ha valaki festménye előtt coloritról beszél.

Mikor Munkácsy első képeit festette, nem tudott rajzolni és nem tudott színezn. Ma már nem mondjuk, hogy nem tud; hanem azt mondjuk nem rajzoló, nem színező: de igen is fényvel fest; a világosság és az árnyék viszonyának, az értékek rejtélyes kölcsönhatásának, e nagy művészi tudománynak első és legnagyobb mestere. Michel-Angelról sem mondták, s nem is mondják, hogy nem tudott színezn, hanem hogy rajzol. Tizianról sem mondják, hogy nem tud rajzolni, hanem hogy színez. Pedig Michel-Angelo annyira megvetette a színt, hogy nem tanult színezn; Tizian annyira nem tanult rajzolni, hogy megvetette a rajzot.

Ismerjük a művész álláspontját, arra kell helyezkednünk, ha a festményét megérteni és helyesen megítélni akarjuk. A rajzolás szempontjából a szerkesztésnek bizonyos, többé-kevésbé érvényes törvényei vannak. E törvények kiinduló pontja az architektonicus, symmetricus, egyensúlyozó beosztás volt. Utána következett a tömegnek, csoportnak körvonal szerinti compositiója. A ki ilyesminek csak nyomát is föllelni akarja Munkácsy festményében, az csalódn. fog. A művész a rajz szerinti compositio törvényeit nem követhette; ily értelemben a festményben nincs compositio, mert azt kizárja a jelzett álláspont. Munkácsy a világosság és árnyék hatása, tehát a szó legszorosabb értelmében vett festői törvények szerint rendezte a compositiót. A rajz szerinti compositio híve például elszörnyűködik a falhoz támaszkodó fekete ruhás alaktól; Munkácsy álláspontja szerint pedig az ott föltétlen szükségesség, hogy legyen a kép azon részén is a világosságot ellensúlyozó érték, a mint van a közepén és van a másik szélén. Pilátus sötét trónja nem volt elégséges, azon ellenszenves alaknak föl kellett állani a padra. Viszont a kép másik sarkában, a hol mélyebb a háttér, nagyobb az árnyék, ellensúlyul megfelelő szétszórt világosságra volt szükség. A kiáltozó síheder nem ok nélkül emeli föl mindkét karját, és a másik ott hátul, az a Rembrandtot felül-

múló rembrandti alak nem hiába ül föl a tömeg vállára. A mint volt idő, midőn a compositio æquilibrística volt a tömegek kiterjedése szerint: úgy Munkácsy compositiója is æquilibrística a világosság és árnyék értékével.

A művész nem colorista, de azért az ecset kezelésének, a festék fölrakásának biztosságában, a mi különösen a coloristák tudománya, semmi kifogás alá nem eshetik. Tudja egészen másképp kezelni a húst, a szövetet és a háttért elzáró fal, valamint a fa fölületét. Ecsetje soha sem ingadozik e téren. A nélkül, hogy a kivitel a képnek csak egy pontján is elhamarkodott, vagy fölületes volna, másrészt nem vész el a részletek kicsinyes kivitelének fárasztó gondjaiban, a mi által az ábrázolásnak nagyszerűségét, mely tárgyánál fogva megilleti, teljesen meg tudja őrizni. A szemet nem szórakoztatják a részletek, hanem a festménynek e részbeli egységessége és összhangja is hozzájárul a szemlélő lelkét megragadó hatáshoz, azt nem kis mértékben fokozza. Mióta művészet van, a középszerűség ismertető jele, hogy mulattatni akar, látható kezi ügyességet iparkodik kifejteni; az igazi művészi nagyság ellenben hatalmát érezteti akkor is, midőn a festéket rakja föl.

Láttuk, hogy a föladat nagy volt és láttuk miből állott. Kérdjük tehát, vajon sikerült-e a művésznak azt teljesen megoldani, vagy concrète szólva, sikerült-e a légtávlatot a relief fel teljesen kiegyeztetni közvetlen világításban is?

Ha e kérdésre választ akarunk, osszuk a festményt hosszában két egyenlő részre. Az alsó részt a felsővel összehasonlítva azt találjuk, hogy az alsónak a hatása sokkal nagyobb, mert ott kevesebb légtávlat. A birói emelvény lépcsői, a lépcső immenső oldalán ülő első írástudó alakja, térden nyugvó keze és végig az előtérben álló alakok lábszárai észrevehetőleg jobban kiemelkednek, erőteljesebben vannak mintázva, mint az alakok felső része: a törzs és a fej. Ezt a különbséget lehetetlen észre nem venni. Valamint azt is, hogy a festmény két szelén álló alakok szintén jobban kiemelkednek, mint a középsők. A szélső alakok, különösen: Pilátus, a kinek szinte a háta mögé látni, azután a lépcső előtt ülő írástudó, a túlsó oldalon a katona és a kék ruhás silheder, ki nem csak kiemelkedik, hanem kihajlik, festői szempontból a főalakok. Ezekben a festészet ne-továbbja áll előttünk, elérte, a mit elérhet. Egy alak elég, hogy bizto-

sítsa Munkácsy halhatatlanságát, hogy neve korszakot jelezzen a festészet történetében, s hogy a történet följegyezze: Munkácsy minden elődjét messze fölülmulta, mert úgy festett, a mint senkisé, mióta festészet van a világon.

Lionardo da Vinci, a kinek jóslata megvalósult Munkácsyban, ha föltámadna ismeretlen sírjából és meglátná ez alakokat, elragadtatva fölkiáltana: «Íme ez az, a mit egész életemen át kerestem, kutattam, de nem bírtam megtalálni!»

PASTEINER GYULA.

A PORTA ÉS HITELEZŐI.

A török kölcsönök története. — Az államháztartás állapota. — A múlt év végén létesült egység.

A múlt év végén hosszas tanácskozások után egység létesült a Porta és hitelezői közt, mely Törökország tényleg fönnállott fizetéseképtelenségét megszüntette, a hitelezőknek azt, a mit Törökország tőlök tényleg kapott, biztosította. Mindez az ottoman birodalom consolidatiójának szempontjából, általános politikai tekintetben is a legnagyobb fontossággal bír.

Mielőtt azonban ismertetnők ez egységet, szükséges, hogy egy rövid pillantást vessünk a török államkölesönök történetére és azon pénzügyi helyzetre, melyben Törökország ez egység létesülése előtt volt.

I.

Török történetírók már a XVII. században panaszozzák a pénzügyi rossz gazdálkodást és a hivatalnokok corruptióját.

Akkor azonban államháztartásról, a szó modern értelmében, természetesen Törökországban még kevésbé lehetett szó, mint másutt.

Csak a görög szabadságharcok óta és a reform-szultán Mahmud uralkodásának vége felé kezd a török államháztartásba némi világosság jönni.

Az ó-törökök nem minden ok nélkül kelteznek az európai viszonyokhoz való közeledéstől a pénzügyi zavarokat és a kölcsön-gazdálkodást. Az ozmanok mindaddig hódítók voltak.

A szultán palotájától kezdve a kolduló dervis gunyhójáig hadi zsákmányból fődözték szükségüket. Csak mikor a keresztyén civilizáció eléggé megerősödött, hogy az időközben bőségben megpuhult török világbirodalommal békében és hadban sikerrel szálljon szembe, volt a fényes Porta lassankint kénytelen hitelének igénybevételével pótolni, a mit a hadi sarez be nem hozott többé.

Az első nyilvános, de még belső kölcsön 1830-ban jött létre, papírpénzjegyek, vagyis inkább kincstári utalványok, az úgy nevezett kaimak kibocsátásának alakjában, 32,000 zacskó, azaz 160,000 török lira összegében, nyolcz százalékos kamatozás mellett. Több kibocsátás követte egymást, de a kamatozás lassanként teljesen megszűnt. 1838-ban állították föl a pénzügyminiszteriumot. A forgalomban fölszaporodott kaimákat Abdul-Medzsid szultán kényszer-árfolyam alapján akarta beváltani. De a krími háború és a palota nagy kiadásai fölemesztették az eredetileg e czélból fölvett 1854. és 1855-diki kölcsönöket. Az előbbi volt az első külföldi kölcsön. Deut Palmer és társával kötöttetett Londonban hat százalékos kamatlábra 80 kibocsátási árfolyamon. Biztosítékul az egyiptomi tributum szolgált és évi kisorsolás által 1889-ig törlesztendő lett volna.

A második kölcsön 1855-ben Anglia és Franciaország kezessége mellett létesült. Névértéke 5.000,000 font sterling, kamatlába négy százalék. Al pari visszafizetendő évi kisorsolások által 1900-ig. Biztosítékul ugyancsak az egyiptomi tributum és a sziriai vámbevételek szolgálnak. Megjegyezzük már itten, hogy ez a két kölcsön a hitelezőkkel legújabbán létesült egyezményből ki van véve. Az ezen egyezménybe befoglalt kölcsönök ezután létesültek. Az első az 1858-diki, Deut Palmer és társával és az ottoman bankkal kötve, melynek biztosítékául különösen a konstantinápolyi vám- és fogyasztási adójövedelmek és általán a birodalom jövedelmei szolgáltak. Kamatlába hat százalék, kibocsátási árfolyama 85 volt. Két részben bocsátatott ki, 3.000,000 font sterling 1858-ban és 2.000,000 font sterling 1859-ben. Visszafizetendő évi kisorsolás által 1893-ig. Effectiv eredménye a pénzügyminiszterium könyvei szerint 4.250,000 font sterling.

A következő kölcsön 1860-ban kötöttetett a Mirès czéggel Párisban, a vámok és a birodalom egyéb jövedelmeinek fődözete mellett, az eredeti terv szerint 16.000,000 font sterling,

de valósággal csupán 2.037,220 font sterling névértékben, hat százalékos kamatláb 52·25 kibocsátási árfolyammal, tehát 1.064,447 font sterling tényleges eredménynyel.

1862-ben új kölcsön létesült az ottoman bankkal és a párisi Deveaux czéggel. Födözetül különösen a dohány-, só-, bélyeg- és patens-adó, és általán a birodalom jövedelmei szolgáltak. Névértéke volt 8.000,000 font sterling, kamatlába hat százalék, kibocsátási árfolyama 68, tényleges eredménye tehát 5.440,000 font sterling.

1863-ban kölcsön köttetett az ottoman bankkal, a császári vámokra és tizedadóra alapítva, 6.000,000 font sterling névértékben, hat százalékos kamatlábbal, 68 kibocsátási árfolyammal. Tényleges eredménye tehát 4.080,000 font sterling volt.

1864-ben azon czélból vétetett föl újabb kölcsön, hogy az összes államadósságok convertáltassanak és unifikáltassanak. A szerződést megkötötte a londoni General-Credit-Comp. és a párisi Societé Général és több más bankintézet. A névérték volt 2.000,000 font sterling, a kamatláb hat százalék, a kibocsátási árfolyam 65, a tényleges eredmény 1.300,000 font sterling.

1865-ben megint az ottoman bankkal köttetett kölcsön, biztosítva a ruméliai és az archipeli juhadó és a tokati bányák által. Névértéke 5.773,680 font sterling, kamatlába hat százalék, kibocsátási árfolyama 63·55 és tényleges eredménye 3.664,600 font sterling volt.

Az 1869-diki kölcsönt megkötötte a párisi Societé général, Louis Cohen és társa ugyanott, és Dent Palmer és társa Londonban. Különleges illetek, vámjövedelmek és tizedadók egy sora és általán a birodalom jövedelmei által biztosított és névértéke 22.177,220 font sterling, kibocsátási árfolyama 52·95, kamatlába hat százalék, tényleges eredménye 11.745,396 font sterling volt.

1872 augusztusában új kölcsönt bocsátottak ki R. Raphael és fiai Londonban. Biztosítékul szolgáltak már elzálogosított adók, de a kötvény-tulajdonosok azon különös kiváltsággal, hogy szabadságukban áll kötvényeiket 550 font sterling készpénzfizetés arányában 1000 font sterling névérték ellen az általános államadósság öt százalékos kötvényeivel fölváltani. A tőke névértéke 11.126,200 font sterling, a kamatláb

kilencz százalék, a kibocsátási árfolyam 98 és egy fél, az effectív eredmény 10.000,000 font sterling.

1873 szeptemberében kísérlet történt 28.000,000 font sterlingnyi kölcsön fölvételére. Csak kisebb részletekben sikerült részint közlárдан, részint közvetítők által elhelyezni; az utóbbiak között főkép a párisi Comptoir d'Escompte és a Banque Imperial Ottoman volt tevékeny. Itt már mutatkozik a birodalom hitelének rohamos hanyatlása. Mert névértéke 27.777,780 font sterling, kamatlába hat százalék, de kibocsátási árfolyama csak 41·87 és effectív eredménye tehát csak 11.658,409 font sterling volt.

A legnagyobb adósságteher azonban, melyet a török birodalom az utóbbi húsz esztendő alatt magára vállalt, az öt százalékos úgynevezett Dette générale. Kezdődik 1282 (1864) Dzsemazi ul Akir 17-dikén a Louis Merton-fele arrangement által 47,820 font sterling névértékkel, 56 százalék kibocsátási árfolyammal, és 26,301 török font effectív eredménnyel.

A második részlet Konstantinápolyban M. Hanson által adatot el az 1865 (1283) február 28-ki arrangement alapján 128,500 török font névértékben 44·30 kibocsátási árfolyammal, 62,900·36 török font tényleges eredménnyel.

Gyorsan követték egymást a 70-es években a további részletek, összesen 26, a legkülönbözőbb, többnyire igen súlyos föltételek alatt, úgy, hogy az első emissió 36.363,640 font sterling névértékkel csupán 18.784,464 török lírát és 84 piastert eredményezett.

A második emissió ismét több, összesen tizenöt részletben eladva 11.561,000 font sterling névértékben 6.936,600 török fontot eredményezett.

A harmadik emissió, hét részletben eladva, 40.000,000 font sterling névértékben 14.582,700 török lírát eredményezett. Ennek második részlete tudniillik csupán 10 árfolyammal volt értékesíthető.

Az összes Dette générale tehát 87.924,640 font sterling névértékkel a kinestárnak ötven százaléknál kevesebbet, csak 40.303,764 török fontot hozott.

Az utolsó jelentékeny külföldi kölcsön a ruméliai vasutak kiépítésére fölvett nyeremény-kölcsön volt, — az úgyne-

vezett török sorsjegyek — mely két részletben átlag 37·409 árfolyammal, összesen effective 293.126,721 frankot hozott.

II.

A mi ezalatt a török pénzügyek fejlődését illeti, a 60-as évek elején a kiadásokat reducálni igyekeztek, sőt Mustapha Fazyl pasának sikerült egy ízben 170,000 török font többletet is fölmutatni. De szerencsés gazdálkodását megakadályozta a közte és Fuad pasa közt kitört feltékenység; az utóbbinak kalandos terveit fogadta el Abdul Aziz szultán, kinek évről évre fokozott pazarlási hajlama kielégítést talált bennök. Az állam eladósodásával karöltve haladt az adócsavar működése, mely a közjölétet súlyosan támadta meg. Így a sóadó behozatala óta dögvész pusztította a nyájakat és a gyapjútermeléstől függő iparok gyorsan hanyatlottak. Hasonló jelenségek mutatkoztak a selyemtenyésztesben és a selyemiparokban, valamint a dohánytermelésben is. A halászatot lelkiismeretlen bérlők aknázták ki, a tizedadó behajtásának módja pedig a mezei gazdaságot sújtotta.

A jövedelmek többnyire a palotába vándoroltak, a szultánnak és egyes főhivatalnokoknak magánpénztárába. Ezenkívül csakis katonai kiadásokra szántak jelentékeny összegeket, hadi hajók és fegyverek beszerzésére, fegyvergyárak és kaszárnyák építésére, várak erősítésére, és ez magyarázza meg azon nagy ellentállási képességet is, melyet a fényes Porta az utóbbi európai hadjáratokban a pénzügyi nyomor mellett is kifejtteni képes volt.

1858-tól 1874-ig, 16 rövid esztendő alatt a Porta 210 millió font sterling adósságterhet vállalt magára, melynek évi kamat és törlesztési szükséglete mintegy tizenegy millió font sterling volt. Ez állapot természetesen csak addig tarthatott, a meddig a Porta képes volt adósságot adóssággal fődözni.

1874 február 13-dikán Huszein Avni pasa nagyvezírré neveztetvén, az utolsó kísérletet tette a kialvó hitel fölélesztésére. Sadyk pasa rendkívüli missióban Párisba ment, hogy:

1. kieszközöljön 40 millió franknyi előleget a consolidák megfelelő címletszámának elzálogosításával;
2. kieszközöljön 100 millió font sterlingnyi kölcsönt;

3. létrehozzon «Banque Imperial Ottoman» czímmel egy intézetet Konstantinápolyban, mely tíz millió font sterling alaptőkével és tizennégy fiókintézettel az állami jövedelmeket és kiadásokat kezelje. Minden miniszterium a bank illető bizottságával állította volna össze költségvetését, és a bank csakis az így előírányzott költségeket fizette volna ki. E megszorítás alól csakis a civillista lett volna kivéve.

A tárgyalásokban részt vettek a Banque Ottoman, a Banque Austro-turque, az Erlanger, Hirsch, Haber és más kisebb házak. Ezek már márczius 13-dikán beleegyeztek a következő föltételekbe :

1. megadják az előleget ;
2. átveszik a 100 millió font sterling kölcsönt, ha az előleg idején visszafizettetik és ha a bankok által összeállított syndikatusnak megadatik a fölügyeleti jog a kormány pénzümveletei fölött ;
3. a Banque Ottoman és a Banque Austro-turque fusiónál a «Banque Impériale Ottomane» és a tizennégy fiókintézet letesítésére.

Együttal kidolgoztatott az 1874—75-diki budget meg lehetős ingatag alapon, a következő eredménynyel :

Bevétel	4.961,484	zacsó	
Kiadás	5.026,916	«	
Hiány	65,432	«	azaz mintegy három millió osztrák értékű forint.

Ugyanakkor egy angol consortium 60 millió font sterling további kölcsönre ajánlkozott.

Kitűnik tehát, hogy még 1874-ben 160 millió font sterling ajánlatott a Portának. Nevezetes tény, tekintve, hogy egy esztendővel később már kimondatott a bankrott.

Az említett egyezmény végre létrejött, de egyfelől késett a szultán helybenhagyása, másfelől az előleg esedékes visszafizetése. Az elzálogosított papírokat a bankok már a piacra dobták, midőn a szultán a legnagyobb szükség nyomása alatt július 20-dikán helybenhagyta az egyezményt. Mindez azonban meghiúsította a tervet és lehetetlenné tette a 160 milliós kölcsönt. Az elzálogosított papírok eladása miatt indított pört a török kormány francia bíróságok előtt elveszítette, a nagy kölcsön pedig létre nem jött. Akkor vállalkozott az újon szervezett Banque ottomane a Dette généralehoz tartozó 40

millió font sterling kölcsönre, ez azonban elégtelen volt, és mind fenyegetőbben közeledett az 1875 január 1-jei szelvény határideje. Ez időbe esik a Dette général több apró részlete. Ezekkel fődöztetett a januáriusi szelvény. A júliusi szelvény fődözésére 1875 június havában a Dette générale egy újabb, 800,000 forintnyi részlete adatott el. A budget, melynek márcziusra kellett volna megjelenni, csak júliusban adatott ki, és már 50 millió forintnyi deficitet mutatott föl. Már akkor mindenütt államtönkről beszéltek. Együttal kitört a boszniai fölkelés, a Portára nézve legszomorúbb események előzője.

Október 1-én esedékes volt a consolidált adósság szelvénye 1.600,000 font sterlinggel, és egy 1.500,000 font sterlingnyi előleg; ehhez járultak a fölkelés költségei, mintegy 2 millió font sterling.

Ismét az időközben létesült Banque Imperial Ottoman szólítatott föl öt millió font sterling előlegre. A Porta elfogadta a következő súlyos föltételeket:

1. tizenyolez százalékos évi kamat;
2. öt millió font consolidák elzálogosítása;
3. Visszafizetés 800,000 font sterling havi részletekben;
4. A zálog eladásának joga a határidők elmulasztása esetén.

A londoni főigazgatóság azonban a megállapodást elvetette.

Szeptember 25-dikén a fényes Porta kénytelen volt a galatai apró bankokhoz fordulni, melyektől tizenkét százalékos kamat és hat százalékos commissio, tehát tizenyolez százalék ellen kapott 2.784,000 török fontot, 800,000 forint havi törlesztésre.

Október másodikán egy héttel ez üzlet megkötése után elhatározta a kormány a bankrottot, mely daczára a szándékolt titoktartásnak, azonnal közismeretű lett és a papirook rohamos esését okozta.

Október hatodikán csakugyan megjelent az illető iráde, melynek legfőbb pontja a kamatok és törlesztések felenyire leszállítása öt esztendőre.

De már 1876 ápril 1-én megszüntetett a Porta minden fizetést.

Ápril 17-dikén újabb rendezési terv jelent meg, de ez is csak a papíron maradt. Mahmud nagyvezért májusban meg-

buktatta a szofta-tüntetés, és ugyane hóban vérés végére jutott Abdul Aziz.

Mindezzel az európai hitel teljesen megszűnt, de a galatai bankok az Impérial Ottomanne-nal élükön, még mindég adtak apró előlegeket, természetesen borzasztó kamatokra, és azon sikeres számítással, hogy azon biztosítási objectumokat, melyek a nyilvános kölcsönök javára már régen le voltak kötve, tényleg kezökre kerítsek.

1877 áprilisában megindultak az orosz hadak. A Porta tizenhat millió török lira födözetlen kaimét bocsátott ki és az összes államjövödelmeket csaknem kizárólag a háborura fordította.

A berlini congressus idején a Porta adóssága volt:

1. Nyilvános államadósság 191.000,000 font sterling,
2. kamathátralék 25.000,000 font sterling,
3. kaimék 16.000,000 török font,
4. galatai adósságok 12.000,000 font sterling.

Itten nincsenek számba véve a különböző adminisztrációk nehezen megállapítható lebegő adósságai és a 300 millió rubelnyi orosz hadi sarcz.

A berlini congressus egyik jegyzőkönyve nemzetközi interventiót helyezett kilátásba, ha a Porta hitelezőivel végleges megegyezésre jutni nem képes.

Ennek elkerülése és az európai hitel teljes megszűnése s az orosz hadi sarcz arra birták a fényes Portát, hogy az egység létesítésére komolyan gondoljon. Annyival inkább, mivel a benső hitel is végkép megszűnt. A galatai bankok minden pénzőket odakölcsönözték már, a belföldi hitelezőktől a többszörösen is elzálogosított objectumok erőszakkal visszavétettek, a kaimék és a rézpénz devalvalódtak. Az Imperial Ottomane részvényei tizenöt százalékra szálltak le.

Időközben több kitünő német tisztviselő engedélyt nyert, hogy a török adminisztráció szolgálatába lépjen. A jelenlegi szultán öntudatos és eléggé nem becsülhető erélyen kívül főleg az ő közreműködésüknek köszönhető, hogy a rendezés sikerült.

Az első lépés a projet Musurus volt, azon kiváló előnnyel, hogy az addig egymás ellen ármánykodó bondholdercomiték valamennyien elfogadták kiegyezési alapul.

1880 október 3-dikán a fényes Porta kijelentette, hogy

az egyezkedés útjára akar lépni, október 23-diki jegyzékével követeli által fölszólította hitelezőit, hogy meghatalmazottaitakat küldjék Konstantinápolyba.

Így létesült a hitelezők bizottsága, mely 1881 szeptember 1-en tartotta Konstantinápolyban első ülését.

Tagjai voltak:

Róbert Bourke, right honourable az angol és holland hitelezők képviselője,

M. Valfrey, a külügyminiszterium volt politikai aligazgatója, a francia hitelezők képviselője,

báró Mayr Ernő hazánkfia, a monarchia volt washingtoni követe, az osztrák-magyar hitelezők képviselője,

Primker, igazságügyi tanácsos, a német hitelezők képviselője,

Moncardi, az államadósságok volt igazgatója, az olasz hitelezők képviselője.

A fényes Porta részéről jelen voltak:

Szerver pasa, az államtanács elnöke, mint elnök, Musir bey pénzügyminiszter, Ohannesz Csamic, a számvevőszék elnöke, Wettendorf bey pénzügyi államtitkár, Gescher effendi külügyminiszteri tanácsos, Bertram effendi, a fő-vámigazgatóság musztesírja.

III.

A több havi tanácskozás után létesült, a szultán iradéjával helybenhagyott és a török kormány által 1881 december 31-diki rendelettel közzétett egység, oly tény, mely méltán tekinthető Törökország pénzügyi regenerációjának, jöllehet, sőt bizonyára épen azért is, mivel nevezetes nyereséget képez az eddigi állapotokkal szemben a hitelezőkre nézve is. De nagy horderővel bíró mozzanat tisztán politikai szempontból is. Érdekes lesz tehát létrejöttét, tartalmát és jelentőségét a fővonásokban megismertetni, különös tekintettel természetesen a magyar-osztrák hitelezők érdekeire.

A fényes Porta névleges adósságterhe minden arányon kívül állott segélyforrásaihoz. A pénzügyi év első szemeszterének összes jövedelmei, minden levonás nélkül a belső közgazgatásra nem lettek volna elegendők az ezen időszak felére

eső államadóssági kamatok fődözésére. Jövedelmei részint általában és összegekben, részint speciálisan el voltak zálogosítva a hitelezőknek, a különböző kölcsönök után. Pénzügyi helyzete szinte reménytelennek tetszett. Most már az adósság reductiója és pedig 254.320,790 font sterl. névértékű tőkéről 106.437,234 font sterlingre, a kamatokat illetőleg a névértékű tőke átlag hat százalékáról 0.46 százalékra, végre azon megállapodás, hogy ezentúl az évi törlesztésekre a jövedelmek csak egy része van elzálogosítva, azt eredményezték, hogy ezentúl a Porta által fizetendő államadóssági kamatok évi jövedelmének csak mintegy tized részét fogják igénybe venni, oly arány, mely kedvezőbb, mint bármely más európai államban; továbbá, hogy azon jövedelmek, melyek nincsenek különösen a bondholderek javára kijelölve, a Porta szabad rendelkezésére maradnak. Együttal szabadult a Porta a galatai bankárok követelését képező tizenegy milliós lebegő — és igen nyomasztó, adósságtól, melylyel szemben szintén a bondholderek léptek obligoba.

A hitelezők viszont, kiknek igényeik szemben a kétségbeejtő pénzügyi helyzettel és az erre vonatkozó nemzetközi viszonyokkal, szinte reménytelenek voltak, megmentették azt, a mi megmenthető volt. Mint egyezségek fődözetét egyenesen kezökbe kapták az illető jövedelmek adminisztrációját, a mit eddigi műveleteiknél a Portával soha sem érhettek el. Továbbá az által, hogy az egység a Portának is pénzügyi életképeséget nyújt, és hogy annak épségében tartásához saját érdekében is ragaszkodni kénytelen, megnyerték a képzelhető legerősebb biztosítékokat arra nézve, hogy obligóját teljesíteni fogja. De figyelembe veendő az is, hogy a reducált tőkeösszeg, habár távol is áll az eredeti névleges tőkétől, valósággal mégis megfelel az európai kölcsön-hitelezők által tényleg befizetett értéknek, hogy a bondholderek éveken át aránytalanul nagy kamatokat élveztek, melyek jelentékeny részben már általuk realizált nyereségnek tekintendők, és hogy végre a javukra adatott jövedelmek némelyike, mint jelesen a közvetett adók és ezek közt különösen a dohány utáni jövedelem nyilván nevezetes emelkedésnek fog indulni, hogy továbbá a bondholderek javára kiszakított némely más jövedelmi forrás, mint például a bulgár tributum, a Montenegrora, Szerbiára, Bulgáriára és Görögországra szállott török államadóssági quóták, azután a pátens-adó és a vámok fölemelése, melyek eddig non-valeurök-

nek tüntek föl, a bondholderek befolyása által az illető cabinetekre, és ez utóbbiaknak összeműködése által, egészben vagy részben valóságos, az államadóságok fődözésére szolgáló összjvedelmeket tetemesen fokozó értékekké fognak alakulhatni.

A bondholderek összeműködésére nézve azonban nyomatékosan jön tekintetbe azon körülmény, hogy valamennyi kölcsön hitelezőinek egyenlő elbánásban részesítése stipuláltatott, és hogy ugyanazon fődözetek közösen utalványoztatnak nekik.

Kítűnik ezekből, hogy pénzügyi szempontból a kérdéses egyezmény mind a két részre kiválóan előnyös, és hogy egyúttal megfelel a méltányosság minden igényeinek.

De politikailag is nagy horderővel bír, és pedig első sorban magára a Portára nézve.

Nem csak, hogy egy csapásra szabadult nyomasztó pénzügyi zavaraitól és visszanyerte szabad mozgását, mely most a kormányzat többi ágainak fog hasznára válni, hogy továbbá megmenekült a berlini congressus által kilátásba vett pénzügyi commissió egybehívásának fenyegető veszélyétől, mely a viszonyok természeténél fogva nem csak pénzügyi, hanem politikai gyámsággá is fajult volna, és pedig a pénzügyileg leginkább érdekelt nyugati hatalmasságok javára, hanem azon kedvezményben is részesül a Porta, hogy az államhitelezők, kiknek ingerültsége a fizetések megszüntetése fölött a közvéleménynek kapcsolatánál fogva a pénzvilág hangulatával lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a Portával szemben határozottan ellenséges európai áramlat fejlődött ki, most Törökország fontartásában és békés fejlődésében egyenesen érdekelve vannak, oly körülmény, melynek már most is észlelhető kedvező visszahatása van Törökországra nézve az egész európai közvéleményben.

Áttekintve ez eredményeket, el kell ismerni, hogy a bondholderek képviselői igen jelentékeny sikert értek, mely annál többre becsülendő, mivel nemesak magának a megoldandó föladatnak complicatiói és a törökök szívós tárgyalási modora, hanem az európai képviselőt összeállítására is a legnagyobb nehézségeket szülték. Némely képviselőnek föllépése nem egyszer kockáztatta a már-már létrejött egyességet.

Véleménykülönbség nélkül elismerik a részesek, hogy az

osztrák-magyar hitelezők képviselője, báró Mayr Ernő hazánkfi, monarchiánknak volt washingtoni követe — kit különben Magyarországon is, különösen a honvédségi gyakorlatoknál, melyekben mint szabadságolt állományú honvédtiszt vett részt, jól ismernek — savoir faire és kitünő tapintat, valamint alapos szakértelemmel párosult kiegyenlítő modora által nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a sokszerű nehézségek legyőzettek. Ő volt egyúttal az egyetlen a bondholderek képviselői közt, a ki mint a konstantinápolyi nagykövetség egykori tanácsosa, a török viszonyok és egyéniségek, valamint a török nyelv alapos ismeretével bírt, és ez által kiválóan azon helyzetben volt, hogy úgy társainak, valamint a közös műnek a leglényegesebb szolgálatokat tehesse. Missiójának befejezése után jelenleg Pozsonyban tartózkodó hazánkfiának e működéséért elismerésüket is nyilvánították úgy társai, valamint monarchiánk konstantinápolyi nagykövete is.

De jóllehet a közös érdekekben általános elismerést nyert működése, egyesíteni tudta ezzel különösen az osztrák-magyar hitelezők érdekeinek megóvását, különösen gondozva az adósság azon részét, mely ezeket közelebről érinti. A török sorsjegyeket értjük, melyeknek nagy része osztrák és magyar tőkepénzesek kezei közt van.

Ha a török sorsjegyek kamatosítási és törlesztési módzatait összehasonlítjuk a többi török kölcsönkéivel, az előbbiekre nézve tetemes hátrányok tűnnek ki. A török sorsjegyeknél tudniillik kamat és törlesztés összesen csak 4·93 százalékot tett, míg a többi kölcsön 5—9 százalékot kamatozott. Ezenfelül a török sorsjegyek semmiféle speciális jelzáloggal vagy biztosítékkal fődözve nem voltak. Minthogy már most az egyezség valamennyi kölcsönre nézve uniformis kamatozást stipulál, az azelőtt legalacsonyabban kamatozó török sorsjegyekre nézve evidens előny derül ki. De továbbá most már a török sorsjegyek mindazon biztosítékokban és hypothékákban részesülnek, melyeket a többi kölcsönök élveznek, oly biztosságot értek el tehát, melylyel azelőtt egyáltalán nem bírtak.

A török sorsjegyek ily kedvező egyenlősítése a többi kölcsönökkel annál nagyobb sikernek tekintendő, mivel különösen az angol képviselőkben természetes volt azon törekvés,

hogy a kamatok reductiója a minden egyes kölcsönre nézve külön stipulált kamatláb arányában történjék.

De a török sorsjegyek még az által is nyertek, hogy reductiónális árfolyamuk a liquidationális tőke megállapítására 41 százalékkal állapított meg, holott a többi kölcsönökkel való egyenlő megállapítás szerint ez árfolyam csupán harminczhétre ment volna.

Ha tekintetbe vesszük, hogy az osztrák-magyar képviselő a hitelezőknek aránylag csak igen csekély töredékét képviselte azon túlnyomó érdekekkel szemben, melyeknek érvényesítésével Valfrey és Bourke urak, a francia és angol képviselők voltak megbízva, akkor az elért siker valóban rendkívülinek mondható. —*th.*

A FELSŐHÁZ REFORMJA.

Ki az 1848 előtti régi magyar alkotmányt működésben nem látta, alig fog magának e sajátos szervezetről tiszta képet alkothatni. Rendi alkotmány volt az, de nagyban eltért más rendi alkotmányoktól; kifejlődött benne a tökéletes két kamarai rendszer s az alsóház vagy kamara, táblának nevezetve, akkor csak is egy rendet képviselt, mert a polgárság vagy is a városok meg voltak ugyan híva az országgyűlésre, de szavazati joguk nem volt. Oly jelenség az államjogban, melynek elemezése hosszabb tanulmányt érdemelne és érdekes rajzot adna művelődési állapotainkról. Tanúsága az minden esetre a polgárság s a közgazdasági állapotok gyöngeségének s a bécsi kormány politikai ügyetlenségének — de ez volt egyszersmind a régi alkotmány enyészetének csírája. A februári forradalom s abból következő események nyomása alatt átalakított ez alkotmány s az 1848-diki törvények, s mind annak következtében a mit azokból kifolyólag államjogunkban módosítottunk, ez alkotmányból egy modern a képviselői rendszeren nyugvó alkotmány lett parlamenti kormányzattal. Nevezetes jelenség az is hogy államjogunkban minden és társadalmi viszonyainkban igen sok változott, a főrendi ház változatlanul tartá fenn magát. E jelenség felsőházunk ereje de gyöngeségemellel is szól. Bizonyítja azt, hogy az országban él az öntudat, hogy a felsőház szükséges, hogy elemeiben bizhatik az ország, hogy alapja legalább részben helyes, s hogy föladatának megfelelni képes. De bizonyítja azt is hogy az ország még sem méltatja azt elég figyelmére, hogy nem gondol vele, ha tekintélye csökken,

hogy az egész intézménynek inkább formális, mint valódi jelentőséget tulajdonít.

De kik a politikai intézmények életébe mélyebben behatolnak, a felsőház reformja szükségét mélyen érzik; első vonalban pedig magok a felsőház tagjai, közelebről gróf Zichy Nándor is; ez értelemben nyilatkozott Tisza miniszterelnök is az utolsó választások idejében.

Én pedig szeptember 8-dikán Sopronyban tartott beszédemben ekként szoltam e kérdéstről: «Tény, hogy a mi felsőházunk az új alkotmányos ærában semmi üdvös törvény létrejöttét nem akadályoztatta; s én fölteszem felsőházunkról, hogy bír annyi önállósággal, hogy vele bármi rendszabályt, mely az ország kárára volna, nem lehetne keresztülvinni. Felsőházunkban nem csak valódi hazafiság, de józan politikai szellem is uralkodik. Annál fogva én nem hiszem, hogy annak reformja épen égető kérdés volna. Egyébiránt ha lehet a legközelebbi három évben azt is keresztülvinni, nekem az ellen annál kevésbbé volna kifogásom, mert felsőházunknak oly sajtászerű szervezete van, hogy azt állandóan mostani állapotában hagyni csakugyan nem lehet.»

«Nézetem szerint Magyarországon a felsőháznak épen úgy aristocraticus alapon kell állnia, mint a képviselőháznak democraticus alapon. Politikai tárgyalásainknál, valamint szervezkedéseknél mindig szem előtt kellene tartani, hogy aristocratia s democratia ma nem politikai institutiók, hanem társadalmi tények, melyekkel számolni kell, s a hol egymásnak megsemmisítésére dolgoznak, ott az alkotmányos élet lehetetlenné válik.»

«E szempontból indulva ki, én a felsőház szervezésénél érintetlenül hagynám mindazon magyar főúri családok jogait, melyek ma a felsőházba meghívottnak. De miután a felsőház természete szerint annak, a ki ott ül, valami társadalmi érdek vagy érdeket kell képviselnie, arra pusztán név és cím nem elégséges: vagyon-minimumot vagy adó-czensust hoznek be akkép, hogy a születési aristocratia tagjai közül csak az hivattnak meg a felsőházba, ki meghatározott összegű, például legalább három usque öt ezer forint adót fizet. Ez úton kimaradnának a felsőházból a proletárius-mágnások, valamint az oly fiatal emberek, kik apjuk életében még semmi vagyonnal sem bírnak és minek sem képviselői.»

«Továbbá meghagynám a felsőházban a valóságos és megyés püspököket, kik nagy érdekek képviselői. Nem nyom előttem e részben semmit a felekezetek paritása, mert a protestáns egyházak szervezete következtében, minélfogva nálók az egyházi és világi elem teljesen egyenjogú, azok a világi felügyelők s gondnokok által képviselve lehetnek a felsőházban. S a mennyiben gondnokaik és felügyelőik születés által nincsenek hívatva a felsőház tagjai lenni, közülök, valamint szuperintendenseik közül is azokat, kik a szükséges tulajdonokkal bírnak, lehetne ad dies vitæ, élethosszig, felsőházi tagoknak kinevezni.»

«Kimaradnának ellenben, nézetem szerint, a főispánok; nem csak azért, mert azoknak főleg megyéik administrációjával kell foglalkozniok, hanem azért is, mert folyvást változván, a felsőház igen fluctuáns jelleget nyer általok.»

«A főispánok helyébe jönnének élethossziglan kinevezendő felsőházi tagokúl oly férfiak, kik múltjoknál, érdemeiknél s társadalmi állásuknál fogva hívatottak a felsőházban a született paírek mellett helyet foglalni. A szükséges kvalifikációkat törvény szabná meg.»

«Ily szervezettel a felsőház kellőleg működhethetnek és teljesithetné magas hívatását, főleg két föltétel mellett: hogy az angol példára a peer-age a társadalom kitünőségei által időnként fölfrissíttetnék, de a kellő vagyon mellett; ellenben címekkel s öröklő felsőházi tagsággal ne ruháztassanak föl oly emberek, kiknek nincsen vagyonuk aristocraticus család alapítására, kik már a második generációban aristocraticus proletárusokká válnak.»

A legújabb időben közéletünk egyik nagyon tisztelt veteránja, ki kitünő érdemei, hosszú tapasztalata, európai műveltsége s terjedelmes ismeretei mellett minden tekintetben illetékes a felsőház szervezése, valamint minden politikai kérdés fejtegetésére, huszonnyolcz lapra terjedő, s kéziratként nyomtatott rőpiratban a főrendi ház szervezéséről értekezik. *) Előre bocsátva egy rövid, igen érdekes történeti vázlatot a főrendiház létrejöttéről és már előbbi időkben szándékolt reformja javaslatairól, és sok statistikai adatot a főrendiház

*) *Igénytelen nezetek a magyar főrendiház szervezéséről.* Sz. L. Kéziratként nyomtatva Számmer Imrénél, Székesfehérvárott. 1882.

elemeiről — formuláz egy tizenöt szakaszból álló törvényjavaslatot a magyar országgyűlés felsőházáról.

A felsőház, Sz. L. szerint, részint egyházi és világi méltóságok s állások, részint régi jog és öröklés, részint életfogytáig tartó kinevezés alapján meghívandó tagokból állana; különösen pedig a püspökökből és az egyházak egyéb főnökeiből; a magyar nemzeti és honosított mágnási családok korban legidősb tagjaiból — ha az országban lakhelyvel bírnak, s fekvő földbirtok után legalább ezer forint egyenes adót fizetnek — a mágnás családok hitbizományi fekvő vagyont bíró tagjaiból, ha ily hitbizományi birtokból legalább 3000 forint adót fizetnek, s a mágnási családok oly tagjaiból, kik fekvő birtokaik után tízezer forint egyenes adót fizetnek.

Végre «életfogytáig való kinevezés alapján tagjai a felsőháznak azok, kiket ő felsége a miniszterium előterjesztésére, a törvényhozás, állami vagy helyhatósági közszolgálatban, katonai vagy bírói pályán, a tudományok, irodalom, közoktatás, művészet, ipar, kereskedelem és gazdaság terén érdemsült jeles honpolgárok sorából — polgári és vagyoni állásra való tekintet nélkül — életök tartamára a felsőház tagjaivá kinevez.»

«E tagoknak száma, az egyházi s világi méltóság és állás alapján felsőházi tagságra jogosultak beleszámításával, a felsőház összes tagjainak egy harmadánál nagyobb nem lehet.»

Mielőtt e javaslatról némi megjegyzéseket tennék, hangsúlyozni akarom a felsőház reformja szükségét. Nem épen égető kérdés az, s elismerem hogy oly kényes természetű, hogy a legnagyobb óvatossággal kell benne eljárni, mellőzni azonban még sem lehet, és valaminth a beteget nem akkor kell gyógyítani, mikor vére dissolutióba ment s kevés a kilátás a gyógyulásra: úgy az intézményeket akkor kell reformálni, mikor még életképesek, mikor tekintélyük még nem járt le, s mikor még él az emberekben a hit, hogy az intézmény alapja helyes és való.

Az általános elismerés, hogy az alkotmányos szervezetben a felsőház mellőzhetetlen alkotó rész, nagy haladást jelez az államtudományban s a népek politikai érettségében; mert Görögország kivételével, a melyet politikai példánynak nem igen lehet föllállítani, s némely délamerikai köztársaságok

kivételével — melyek a folytonos anarchia s polgári háborúk által tündökölnek — a két kamarai rendszer mindenütt divatozik. A legrettentőbb példái az egy kamarai rendszernek a francia alkotmányok a múlt század végéből — s nagy politikai haladást tanúsít a mai Franciaország, hogy a senatus eszméjével meg tudott barátkozni. Fontosabb kérdés az, hogy mikép szerveztessék a felsőház s e tekintetben áll a költő mondása: Nicht Alles passt für Alle. A rendszer, mely az egyik országban helyesen működik, másutt rossz gyümölcsöt fog teremni. Vannak felső házak a választás, a kinevezés, s az örökösödés alapján vagy vegyesen két vagy mind három rendszerre fektetve. Hogy köztársaságokban örökös felsőházi tagság nem létezhetik, magától értetetik, de ott is a választásoknál oly combinatiókat keresnek, hogy a felsőház másnemű elemekből álljon vagy más érdekeket képviseljen mint az alsóház — világos példa arra az amerikai szövetséges államok, hol a felsőház, a senatus, tagjait nem a választók, hanem az egyes államok küldik. A monarchiában a választott felsőház nem felel meg hivatásának s nincs összhangzásban a monarchia intézményével. A választás által egészben véve a felsőházba ugyanolyan emberek kerülnek, mint az alsóházba; nincs tehát semmi valószínűség hogy a felsőházban más politikai áramlat létezzék — a felsőház ugyanazon nyomon fog járni, mint az alsóház s az egyedüli haszon csak az, hogy az ország a meglepetéseknek nincs kiteve, melyek az egykamarai rendszer mellett szükségképen előfordulnak. — De mi legyen a monarchiából, ha ő az egyetlen egy institutio, mely örökösödsre van fektetve?

A kinevezett pairek, főleg ha a kinevezés bizonyos kategóriákhoz van kötve, minden esetre több garantiát nyújtanak az állami egészséges szervezetnek — képviselik a stabilitást a mozgó elemekkel szemközt, függetlenebbek mint a választott képviselők — bírnak specialis ismeretekkel s tapasztalatokkal és megvédik nemcsak a trónust lefelé, de megvédhetik a népet is fölfelé. S ha ily testület minden kitünőséget magában foglal, nagy tekintélyt nyújt az államnak.

A monarchiában azonban az örökös felsőházi tagság érdemli meg az elsőseget. Az örökösödés alapján szervezendő felsőház mellett jobb érveket alig lehet fölhozni, mint a

francia képviselő-kamarában a pairie szervezése fölött 1831 szeptember s októberben tartott vitában, hol az örökösödés mellett oly férfiak, mint Thiers, Guizot s Royer Collard szóltak föl. Ha idő s tér engedné, érdemes volna e beszédeket egész terjedelemben közölni. Legyen szabad azok eszméjéért röviden ecsetelni. — Három kormányforma létezik Thiers szerint: a monarchia, az aristocratia, s a democratia. Mind hárman magokban viselik a pusztulás magvát, és elenyésznek az által, mi bennök hiányzik, s az államok nem állhatnak fenn, ha e formák közül csak egy kizárólag uralkodik. De látjuk miként egy állam, melynek kormánya e három elemekből áll, fönnállani s gyarapodni tud. — Angolország az, melynek kormánya a királyság egységes akaratjának előnyeit élvezi, annak szeszélyei nélkül, valamint az aristocratia szellemét s állandóságát a democratia erélyével köti össze. Kérdés vajon a képviseleti monarchia, minőt mi magunknál szervezni akarunk, nem áll-e a királyságból, az aristocratiából s a democratiából?

A királyság s a democratia előnyeit elismerik, miért akarják tőlünk az aristocratiát megtagadni? A királyságot senki sem akarja a democratiával kizárólag ellensúlyozni. Elismerik egy második kamara szükségét, de hogy ez döntő befolyást gyakoroljon, kell hogy külön érdeket képviseljen; csak akkor nem fölösleges ismétlés. A társadalomban van két érdek: a haladás s a stabilitas — e két érdeket kell képviseltetni. De egy hæreditarius kamara nem bír elégséges belátással s erre nézve ismételtetik a kopott mondat: hogy az apák érdeme nem száll át a fiakra. De e kamrában traditiokat kell találni; azok pedig örököltenek. A szellem sem fog hiányozni, mert az aristocratia nem egy családból áll. Ha egy családban nincs ész és talentum, meglesz az egy másik családban. De mondjuk, hogy az aristocratia privilegium, s a privilegium be nem illeszthető az új társadalomba. De ha az örökösödés privilegiuma az országnak hasznára van, az ép oly kevésbé áll ellentetben az új állammal, mint a királyság örökösödése.

Harminez év előtt hitték, hogy királyok és nemesek nem fognak többé létezni. Megjelent Napoleon s királyokat, sőt egy császárt is csinált, s azokból, kik a nemességről mit sem akartak hallani — hercegeket, grófokat, örgrófokat s

bárókat nevezett s azoknak az nem tetszett vissza. Aristocraticus elemek fognak mindig létezni s azok fogják adni a képviseleti monarchiának a legnagyobb erőt s consistentiát. — Ismétli, hogy a tapasztalás mutatja, miként ily monarchia mint az Angliában létezik, az egészséges államszervezet legbiztosabb garantiáit nyújtja — s ilyen monarchiát kíván Thiers Franciaország számára.

Royer-Collard október 4-dikén tartott beszéde még tartalmasabb, mint a Thiers-é. A pairie örökösödése nem az észszerűség, de a forradalom kérdése, pedig nem másról van itt szó, mint hogy az örökösödéssel elvész a pairie, azzal pedig el fog veszni az öröklött királyság, s azzal a stabilitás és tartósság elve. Mi tehát az örökös pairie megbocsáthatatlan bűne? Mondják, hogy a júliusi forradalom, hogy a nép akarhatja azt visszautasítja s elkárhoztatja, az az a pairie örökösödése proscibálva van. S itt megállhatnék; a proscriptio nem okoskodik. De én már eleget éltem, s láttam sok ilyenmű határozatokat megváltoztatni. — A pairie örökösödése nincs nagyobb mérvben elítelve a népsouverainitás által, mint negyven év előtt a két kamara s maga a királyság. De mint akkor úgy ma is, szabad a zajongó földszinttől egy figyelmesebb közönséghez appellálni, s a nép-souverainitástól egy más souverainitáshoz fordulni, mely egyedül érdemli meg e nevet: az ész souverainitásához, mely a népek s királyok fölött áll s az igazi törvényhozója az emberiségnek. Ellenvetésül használtatik a pairie örökösödése ellen, hogy a Bourbonok restaurációjával összeesik, s miután amaz megszűnt, ez sem tartható föl. De itt a kérdés az: jó-e az öröklött pairie vagy sem. Ha rossz, el kell törölni; de ha jó, nem kell kérdezni, hogy honnan ered s melyik csillag alatt született. — A charta kétféle képviseletet állított föl, mindegyiknek saját szerű természetű, törvénye és rendeltetése levén; az egyik az általános érdekek democraticus képviselése, mint a szabadság lényeges védnöke s azért választásnak van alávetve, a másik a társadalmi superioritások aristocraticus képviselése, mint lényeges védnöke a rendnek, mely fölött örököl s a stabilitásnak, melyel föntart, s azért örökös s annak kell maradnia.

Guizot október 5-dikén ekként szólt: Az anarchia mindenütt növekszik, mindenütt mutatkozik és szüntelenül fenyeget. Az eszmékben mindenütt nyilvánul, nem vezetnek azok

valamely erősebb impulsus által, nem tisztelnek semmiféle államhatalmat. A kamara érzi, hogy ő maga a reá nehezedő föladatnak nem tud megfelelni. A támaszpont, melyet kérésünk, megtalálható egy alkotmányos független hatalomban, mely létezik s a melyet meg akarunk semmisíteni. Az örökösödés be van iktatva a világ chartájában, s a tanok, melyek azt elvetik, barbar s valótlan tanok. A felsőház tehát, ha akarjuk hogy föladatának megfelelhessen, az örökösödésre kell fektetnünk. Az örökösödés adja a kész családok bizonyos számát, melyek a közügyek vezetésére mintegy neveltetnek, s a melyek nem válnak el a democratiától — mert a pairie magát szükségkép a democratiából újonczozza, a mint az angol felsőház statisztikája mutatja, melynek 1829-ben a püspökökön kívül 375 tagja volt. Azok közt csak 48 régiebb a XVII. századnál — 124 a XVIII. századnál, a többiek e század kinevezettjei. Nekünk okvetlenül szükségünk van egy politikai osztályra s az az örökösödés nélkül nem érhető el. Guizot így végzi beszédjét. «Ha önök az örökösödést a pairie-ban megtartják, Franciaország meg lesz mentve, az anarchia, melyről panaszkodunk meg fog szűnni, a júliusi forradalom be lesz fejezve, megállapítva. Ellenkező esetben tudom hova fog az uralkodó áramlat bennünket vezetni.» — Ha sokban Guizotnak igaza nem volt, de itt jóslata teljesült, mert ez áramlat Franciaországot a forradalmakhoz vezette, melyek sora úgy látszik a Gambetta s Paul Bert-fele experimentumok után, még nincsen befejezve.

E szempontokból indulva és szemmel tartva, nem ideális állapotokat vagy a külföld viszonyait, de hazánk concret viszonyait, megfelel-e a Sz. L. javaslata e kellékeknek?

A szerzőnek tökéletes igaza van, ha a traditiókhöz ragaszkodva, az egyházak főnökeit a felsőházba meghívandóknak, illetőleg kibővítéssel, ott meghagyandóknak véli. Ülnek a püspökök az angol felsőházban is — az angol vallás s egyházi szűkkeblőség mellett természetesen csak az anglicanus egyház főnökei. Nem szükséges bőven fejtegetni a javaslat e részét.

Hogy az öröklött nevek s birtokok adják a felsőház legnagyobb contingensét, ebben tökéletesen egyet értek a szerzővel. Egy régi monarchiában, melynek léalapja a történelmi fejlődés: politikai lehetetlenség egy neme a felsőházat

másképp szervezni. E kérdésnél csak is a módozatra nézve lehet véleménykülönbség. E módozatokra nézve nekem más nézetem van. Minthogy mi az angol mintára nem tudjuk szervezni a felsőházat, mert socialis viszonyaink és szokásaink teljességgel eltérnek az angolokétól, a magyar mágánások osztálya egészen valami más, mint az angol nobility — azt hiszem, hogy nem volna czélszerű egy részét a felsőháznak a mágánási családok legidősebbjeiből alkotni — hiszen hol majoratus nincs, miben különbözik a család legidősebb tagja a többitől — gyakran fordul elő például, hogy a fiatalabb ág sokkal vagyonosabb, mint az idősebb ág s hogy a család legidősbike éppen legkevesébbé alkalmas a törvényhozási functiókra; a felsőházban való részvét a modern jog alapján nem is tekinthető családi tulajdonnak. Ez állami functio, mely czélszerűség tekintetéből bizonyos családokhoz örökösülés alapján köttetik. Én tehát azt hiszem, ha mi a felsőház reformját könnyen s gyorsan akarjuk keresztül vinni, s magunkat bizonyos chance-oknak nem akarjuk kitenni, maradjunk, a mennyiben lehet, a létező alapon, hagyjuk meg a mágánási családok minden tagjának a részvétet a felsőházban, miután az angol nobility-félét, miszerint a családnak csak egy tagja viseljen nevet és címet s birjon azzal járó birtokot, nem tudjuk meghonosítani; de kössük e jogot bizonyos józan s indokolható föltételekhez, melyek ideiglenesen ki fogják zárni azt, a kinek társadalmi állása és hivatása nem fér össze a felsőházi tagsággal. Ki valamely segéd hivatalban öt vagy hat száz forint fizetésből él, bármi szép hangzású historicus neve legyen, s bármennyire tisztességes ember legyen, nem a felsőházba való — fia, meglehet hogy carrièret csinál s bele jöhet, addig a jog szüneteljen. Én tehát censust kívánok fölláttítani, mely szerint a felsőházban csak oly mágánás ülhessen, ki például 3000 forint adót fekvő birtok után fizet. Továbbá, miután a felsőháznak szerepe moderáló, az alsóház fölött ellenőrzést gyakorló, a fiatalság nem oda való; én tehát szükségesnek találnám a kort egy másik qualificatióként fölláttítani — legyen harmincz éves, ki a felsőházban törvényhozói szerepet játszik. E föltételnek két jó oldala volna, mert nem csak, hogy kizáratnék sok oly elem, a mely szintén nincs még hívatva a felsőházban ülni; de a ki tanulni akar s a kinek nemes ambitioja van a közéletben sze-

repelni, törekedni fog az alsóházba bejutni vagy hívatalt viselni; s mikor majd a felsőházba bejut, a politikai ügyek vitelében már jártas lesz.

Az én fölfogásom mellett tehát a másik két kathlegoria szükségessége úgy is esleik.

Tekintve szokásainkat, vagyoni viszonyainkat, s a felsőházban most divatozó praxist, ne szorítsuk meg nagyon a felsőház tagjainak számát, mert ha a czimzetes püspököket és főispánokat kizárjuk a felsőházból, könnyen oda juthatunk, hogy ritkán lesz határozatképes a felsőház, épen akkor nem, mikor arra leginkább szükségünk van, vagy oly elemekből fog össze állíttatni, melyek kelletlen időben az országnak kellemetlen meglepetéseket okozhatnak.

Miután a főispánok és czimzetes püspökök kizáratására nézve tökéletesen egyet értek a tisztelt szerzővel — magától értetik, hogy a kinevezés útján meghívandó pair-ekre nézve ugyan azon véleményben vagyok. Mind azon férfiak, kik nagy tevékenység s nagy érdemek által az állam s társadalom illustratioi, a felsőházba valók, így van az Angliában is — Brougham s Macaulay, valamint a Baring-család, a finanzia világ nagyságai a felsőház tagjai voltak. Angliában mindjárt örökös peer-eknek nevezettek ki, a mi gazdasági és specialis viszonyunk mellett az nem volna helyes — nálunk nem lehet oly könnyen nagy vagyont szerezni, mint Angliában. Aristocraticus családot pedig csak az alapíthat, a kinek vagyona van.

De kell meg két kérdést ériutenem, melyre nézve nézetem a szerző nézetétől eltér, — a felsőházi tagok számának megszorítása s a meghívás. A monarchiában — sőt bármi kormányformájú államokban is, ha forradalmakat vagy legalább igen komoly összeütközéseket nem akarunk — a koronának jogot kell bírnia az alsóház fölösztatására s új választások által az országhoz appellálásra; de mit tegyen, ha ily differenciák keletkeznek a felső s alsóház s a korona közt — a felsőházat nem lehet fölösztatni — tehát a legfelsőbb hatalom lenne a felsőház; így tehát valami correctivumnak kell létezni, s az nem lehet más, mint a tagok szaporítása, a nélkül még a kinevezett tagokból álló felsőház is oligarchicus testületté fajul. A második kérdés tisztán alaki — valamint az alsóház tagjai, ha egyszer megválasztatnak, nem hívatnak

meg külön, de benyújtják verificatio végett megbízó leveleiket: úgy nem tartom szükségesnek, hogy a felsőház tagjai külön hívassanak meg. A törvény meghatározza ki tagja a felsőháznak, az tehát jelenjen meg s legitimálja magát a verificationalis bizottság előtt — a meghívás sok munkával járó feudális szokás.

Nem akarok a törvény megalkotása esetére szükséges átmeneti intézkedésekről szólni; de miután az átmenet minden esetre huzamosb ideig fog tartani, már azért is idején volna a dologhoz fogni; mert mindig biztosabb a beteget akkor gyógyítani, mikor még sok chance mutatkozik arra, hogy meggyógyul.

TREFORT ÁGOSTON.

A HŰ LEÁNY.

Tölgyfa alatt
Űl egy árva leány ;
Azt énekli :
«Se' apám, se' anyám,
Szeretöm sincs,
Hejh pedig egykor volt,
Isten tudja :
Él-e még vagy megholt.

Meg van írva
Hozzá leveleském,
El is vinnéd
Úgy-e, kedves fecském ?
De mi haszna,
Küldeném hijába,
Nem találnád
Meg a nagy világba' .»

Egy idegen
Jön az uton arra :
Megáll, hogy a
Lyány panaszát hallja.
«Ne keseregj,
Árva leány, szegény !
Apád, anyád,
Szeretőd leszek én.»

« Ven szerető,
 Ifju apa lennél;
 Megmaradok
 Régi szeretőmnél.
 Vártam érte
 Teljes négy esztendőt,
 Elvárok még
 Legalább is kettőt. » »

« Nem érdeмли,
 Hogy soká várj reá,
 Nem hí az, ki
 Jegyesét elhagyá.
 Hova is tünt,
 Hol eli világát?
 Mert engedi
 Hervadni virágát? »

« «Hogy kisütött
 A szabadság napja,
 Honvédnek ment,
 Bár ellenzé apja.
 Tán elesett
 Egy véres csatában
 Vagy bujdosik
 Nagy Törökországban. » »

« Hátha megjő
 Rongyosan, betegen? »
 « «Rongya selyem,
 S baja is kedv nekem! » »
 « Hátha rut lett,
 Egy nagy seb az arczán? »
 « «Azt a sebet
 Százszor megcsókolnám! » »

« Hátha egyik
 Karját elvesztette? »

«Itt az enyém,
Dolgozom helyette!»
«Hátha megcsalt,
Többé nem szeretne?»
«Bánatában
Szivem megrepedne!»

«Oh ne halj meg,
Ölelj meg, jegyeseim!
Lásd, megjöttem
Rongyosan, betegen;
Félkarom nincs,
Sebhedt minden részem,
De szivem ép,
S a tiéd egészen.»

GYULAI PÁL.

EGY TRAPPISTÁHOZ.

Jó testvér, iszonyu vala a vész haragja;
Egyik sziklától a másikhoz üzi, hajtja
Hajónkat a vihar . . .
Midőn megintulál, fölverte a hullámot
S kis csolnakod körül mély örvényeket vágott
Fekete szárnyival.

Hajódnak végre is könnyitni kelle terhén,
Nehogy szétzuzza a vihar, sziklára vetvén,
Vagy eltemesse hab.
A mid volt mindened tengerbe kelle hánynod:
Szabadságot, gyönyört, szerelmed és családod,
Kíneseid s lantodat.

S most még magad hova visz a habok szeszélye,
Nincs kikötőd sehol, kifosztott vagy s szegény, de
Nyugodt, elégedett.

Hajódban, melyet a vész tőlünk messze sodra,
Kettő maradt csak : az iránytű és vitorla,
Lelked és Istened

HUGO VICTOR *után, francziából*

JÁNOSI GUSZTÁV.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE.

A közgazdasági kérdések között évek óta a mezőgazdasági kérdés áll első helyen. Mióta különösen Amerikának elemi hatalommal emelkedő nagy versenye a mezőgazdasági érdekeket Európában igen szomorú sorssal fenyegeti, mindenütt a mezőgazdaság képezi a tanulmányozás tárgyát. Érezzük, hogy az ipar és a kereskedelem legnagyobb fejlődése nem nyújthat, különösen a középeurópai államokban, kárpótlást azon veszteségeikért, melyek a mezőgazdaság hanyatlásával fenyegetnek. Megemlékezünk ismét arról, mit a római költő mondott: «*Cereris sunt omnia munera*», és minthogy haladás nem képzelhető, ha csak a tudomány fáklyája nekünk nem világít, újból tanulmány tárgyává tesszük a mezőgazdaságot. Százakra megy azon munkák száma, melyek e kérdéssel foglalkoznak.

A legérdekesebb közlemények egyike az olasz mezőgazdasági enquétének munkálatai, melyek eddigelé kilencz nagy kötetben jelentek meg. A mezőgazdasági viszonyok legrészletesebb rajzát találjuk ezekben; a mezőgazdasági népesség, a birtok- és hitelviszonyok, az erkölcsi és műveltségi viszonyok, egészségi állapot és közegészségügy, családi élet, élelmezés, ruházat, a külső természeti viszonyok, elemi csapások, a föld termékenységének foka, mindez a legrészletesebben méltányoltatik. Hozzá járul azon intézmények hatásának vizsgálata, melyek különösen az újabb időben hozattak be, mint az általános véd-kötelezettségé. Legyen szabad e gazdag anyagtárból egy néhány adatot bemutatni. *) Hiszen «*mutato nomine de te narratur fabula*»; ezt fogjuk nem egy pontra vonatkozólag mondhatni.

* *Atti della giunta per la inchiesta agraria.* Roma. 1881.

Az olasz mezőgazdaság kedvezőtlen helyzete különösen a föld csekély termékenységében és a silány termésekben mutatkozik. Ez országban, melyet a költők Európa kertjének neveztek, 29.600,000 hektárnyi területből nem kevesebb, mint 5.600,000 hektár egészen terméketlen; a maradó huszonnégymilliónak egy jelentékeny része is csak névleg termékeny; jó fele ennek köből, erdőmaradványokból, sovány legelőkből, mocsárokból, marem mákból áll. Innét van, hogy míg az átlagos termés tesz hektáronként

Angliában	32 hektolitert
Belgiumban	20 „
Franciaországban	15 „
addig Olaszországban csak	11 „

Vannak ugyan vidékek, hol a gabonatermelés kedvezőbb eredményeket is mutat föl, de vannak ezzel szemben vidékek, hol a föld átlagosan csak 3—4 hektolitert ad hektáronként.

Olaszországban nagyon elterjedt a kis birtok. Így Toscanában 1000 földbirtokos között van:

794, kinek jövedelme	200 líránál kisebb
173, „ „	200—2000 líra
31, „ „	2000—20,000 líra
2, „ „	20,000-en felül.

A földnek e felosztása kiválólag történeti okoknak tulajdonítandó. A mi a kisbirtoknak hatását a mezőgazdaságra illeti, úgy a toscanai jelentés határozottan kimondja, hogy a birtok fölosztása, hacsak végletek felé nem közeledik, a mezőgazdaságra nézve egészen közömbös; hogy azonban a társadalmi viszonyok szempontjából a kisbirtok egyáltalában előnyösebb. A mezőgazdaságra nézve főleg csak e két körülmény fontos: mennyi intelligenciával és mennyi tőkével műveltetik a föld. Némely előnyön kívül, mely a nagybirtokkal kapcsolatban van, a kisbirtok minden esetre sokkal több előnyt mutat: a tulajdonos és munkás között nincs oly nagy űr; a munkás és birtokos között ezért békésebb, jobb viszony létesül; a munkás többnyire közelebb lakik a művelendő földhöz, tehát kevesebb időt pazarol stb.

A mezőgazdaság nyomasztó helyzete a súlyos adóteherrel is kapcsolatban áll. A földadó tett Toscanában 1860-ban 6.875,821 lírát (a luccai tartomány nélkül); 1865-ben emel-

kedett 9.776,400 lirára, 1870-ben 10.928,540 lirára, 1880-ban 14.521,970 lirára. A földadó húsz év alatt tehát kétszeres összegére emelkedett. A földadó a katasztralis hozadéknak 46 százalékát emésztí föl; a becslés szerinti tényleges hozadéknak pedig 23 százalékát. Itt azonban a tiszta hozadék megállapításánál még számos tétel nincs is tekintetbe véve, ilyen például a jég-, állat-biztosítás céljaira fordítandó kiadások stb. Minthogy a toscanai föld egész hozadéka az adó levonása után 39 millió lirát tesz, a földbirtok értéke pedig 1,191 millió lirára van becsülve, e szerint a földbirtok nem hoz többet, mint 3·27 százalékot. Nem csoda tehát, mondja a jelentés, ha ily körülmények között a mezőgazdaság hanyatlik. A tulajdonosok számos esetben nincsenek azon helyzetben, hogy adókötelezettségeiknek megfeleljenek; a birtokok tehát árverés útján eladatnak. A birtokos kedvezőtlen helyzete következtében rendesen kénytelen más kereset után látni, és ekkor vagy gazdaságát elhanyagolja, vagy ha azt másra bízza, jövedelmének egy részét kénytelen átengedni. Ezek következtében egyáltalában lehetetlen a föld javítására csak a legkisebb áldozatot is hozni. Ha már most ily föld árverezés alá kerül, mi sem természetesebb, mint hogy ily birtokok vevőre nem találjanak, vagy csak a legalacsonyabb árak mellett adhatók el. Mutatják ezt a következő adatok: Földadóhátralék miatt elárvereztetett 1873—1879-ig:

Firenze kerületben	161	birtok
Arezzo	182	„
Siena	27	„
Lucca	967	„
Pisa	155	„
Livorno	574	„

Összesen 2,066 birtok.

Azonban a 2,066 birtok közül csak 930 talált vevőre, míg 1,136 az államé lett. Ily körülmények között joggal véli mondhatni a bizottság, hogy az adóteher az adóforrást megsemmisíti és hogy az súlyosabb, semhogy ily körülmények között a mezőgazdaság kedvezőbb fejlődése remélhető volna. Különben vannak vidékek, hol a földadó a nyers hozadék 93 százalékát emésztí föl; olyanok, hol, mint Cremonában a tiszta hozadék 60 százalékára emelkedik, nem véve tekintetbe az ingatlanokat terhelő adósságokat.

Az olasz mezőgazdaságnak egyik nagy veszélye a vidéken roppantul elterjedt uzsora. Ennek okait különböző körülményekben találják. A hitelügy még nem igen fejlődött; különösen a mezőgazdasági hitel nagyon elmaradt; a szegénység a kisbirtokosok között is egyik nagy akadálya a hitel meggyökerezésének; de az uzsora okai között szerepelnek számos esetben a tudatlanság is, a könnyelműség, a gondatlanság és bűn (l'imprevidenza e il vizio). Az uzsora a legkülönbözőbb alakokban lép föl. Számos eset említették, melyben a kamat 200 százalékot tett; sőt oly esetek is fordultak elő, melyekben öt lira után hetenként egy fizettetett, azaz 1,000 százalék. Sokan ily magas kamatnak alávetik magokat azért, hogy a kölcsönügyletet titokban tartásuk, vagy mivel a hitelintézetek által előírt alakiságok nekik kényelmetlenek. Az ingatlanokra való hitelezés csekély fejlődését bizonyítja azon körülmény is, hogy Olaszországban a 24 milliárd lirára becsült földbirtok mintegy négy milliárd lirát tevő jelzálogkölcsönökkel van terhelve.

A bizottság részletesen méltatja az erkölcsi, szellemi, physikai, egészségügyi viszonyokat, újabb politikai intézményeknek (például általános védkötelezettség) hatását a mezőgazdaságra, foglalkozik a családi étellel és az annak terén észlelt jelenségekkel stb. Sok helyen panaszkodnak arról, hogy a régi jó, szigorú erkölcsök hanyatlanak; hogy fényűzés és pazarlás terjednek a földműves nép között; ez sok helyen a védkötelezettséggel is kapcsolatban van, a mennyiben a férfiak a nagyobb városokban megismerkednek a jobb, könnyebb életmóddal, költsékezők, henyélők lesznek, és a mi fő, elvesztik a szeretetet a munka és a család iránt (perde il primitivo amore al lavoro ed alla famiglia). A mellett a védkötelezettség számos munkáskezdet von el a mezőgazdaságtól. Egyes esetekben azonban dicsérik is a védkötelezettséget, a mennyiben a fiatal emberek művelődnek. Számos helyen panaszkodnak a sűrűn előforduló mezei lopások miatt. A műveltségi viszonyok is nagyon rosszak. A sem írni, sem olvasni tudók száma a legtöbb vidéken hetven százalékra emelkedik, de van ennél kedvezőtlenebb arány is. Mi sem természetesebb, mint hogy a műveltség ily állapota mellett jobb, helyesebb gazdasági rendszerek nem terjedhetnek el. Ugyanezen körülménynek tulajdonítandó, hogy a gazdaságban a szigorú üzletvezetés hiányzik, a könyvelés több-

nyire egészen ismeretlen. Sok helyen panasz van rossz víz, rossz lakások miatt.

Míg Olaszország mezőgazdasági bajait különösen az itt említett tünemények mutatják, addig egy másik állam, melynek mezőgazdasága szintén nagy válsággal küzd, Anglia, *) egészen más képet mutat, és a mezőgazdasági kérdésnek is egészen más jellege, tartalma, megoldása van.

Már magában véve érdekes annak vizsgálása, mikép történik a nagy kérdések megoldása Angliában. A gyakorlati szempontok túlnyomók, a gyakorlati érvek és a nagyon is gyakorlati eszközök. A nagy tömegekre azon eszközökkel hatnak, melyek arra mindig legnagyobb hatást tettek: szónoklatok a szószelekről, hivatkozások a szentírásra, költemények, színi előadások. Így volt ez annak idején a gabonatorvények eltörlése alkalmával, így jelenleg a tenantkérdéssel. E kérdés néhány év óta követelőleg lép föl és ismétlődik azon nagy processus, melylyel a történetben annyiszor találkozunk. Mert azon egy dolog iránt tisztában kell lennünk, az iránt tudniillik, hogy a földbirtok ép úgy követeli a rendezését, mint a személyes szabadság és a földbirtok egészséges fejlődésének biztosítékait csak törvények nyújthatják. Innét származtak a római birtokkiosztások és az ager publicus nagy kérdése, melynek helytelen megoldása a római birodalom vesztét idézte elő; innét a középkorban és az újkor elején a parasztháborúk, a legújabb korban a földtehermentesítés. Angliában a birtokkérdés nem talált kellő megoldást. Itt az úrbéri tartozások igen korán pénzre változtattak át, mi által a régi naturalgazdaság egyik nagy és akkor leginkább érzett hátránya megszűnt. Míg tehát más államokban a parasztszabad és korlátlan tulajdonos lett, addig Angliában haszonbérlet lön. Minthogy a polgári törvények egyébként a földbirtok összehalmozását előmozdították, Angliában amaz osztály nem keletkezhetett, mely minden államnak legnagyobb erejét, legbiztosabb oszlopát képezi, tudniillik egy széles rétege a középbirtokos osztálynak. E kérdés fontosságát már Anglia egyik legnagyobb gazdasági reformere érezte, mert Cobden kijelentette, miszerint Angliának

*) Lásd különösen: Howard, *The tenant farmer: Land Laws and Landlords*. London, Macmillan.

a gabonavám eltörlése után nincs fontosabb kérdése, mint a földbirtok kérdése. Azonban épen mivel ez intézmény gyökerei mélyen bele nyúlnak az angol társadalmi élet szervezetébe, azokhoz nem lehet egy könnyen nyúlni. Az állam az újabb időben két irányban iparkodik a kérdés megoldására. Az egyik irányban a Church-Act és a Bright-Clauses által mozdítja elő kisebb birtokok megszerzését; előlegeket, kedvezményeket ad. Azonban ennek hatását alig lehet érezni. Gyakorlatilag még fontosabb a haszonbérleti kérdés megoldása és ezzel foglalkozik az általunk idézett röpirat is. A tökéletesebb gazdasági művelés («high farming») terjedésével tudniillik szükségessé válik, hogy a haszonbérlek bizonyos védelmet nyerjenek, minthogy nagy költségeket fordítanak a föld megművelésére, javítására. Ily védelem nélkül mindenütt rablógazdaságot üznének (exhaustive system), a helyett, hogy a földet javító rendszert (restorative system) követnék; és ez különösen áll Angliáról, hol a földbirtok háromnegyede félévi fölmondással van haszonbérbe adva (tenant at will system). Számos esetben a haszonbérlek igazságtalanul kiutasítottak és mivel hogy ez esetek szaporodtak, a haszonbérlek védelmére törvényes intézkedéseket tettek, az «Agricultural Holding-Act» által. Azonban e törvény is mintegy csak lábujjhegyen jár és így nem esoda, ha egy tekintélyes tagja a parlamentnek azt mondta e törvényről, hogy ily törvény keresztülvitelére annyi fáradságot sem venne magának, hogy a parlament kapuján bemenjen: egy másik meg, hogy e törvény nem éri a papírt, melyre nyomtatott és egyáltalában az újabb törvényhozás legnagyobb gyalázatát képezi (The act was not worth the paper upon which it was printed and it is universally regarded as the greatest sham in modern legislation). Rossz termések, a külföld erős versenye, több évi pangás az ipar és kereskedelem terén az összes mezőgazdasági kérdéseket megint napirendre hozták és bizonyos, hogy az onnét nem fog levétetni, míg csak a jogos érdekek elismerést nem találtak és Anglia azon kérdést megoldja, melyet eddig csak elhalasztott. *)

Legyen szabad még néhány kisebb fontosságú közle-

*) E sorok írója e kérdéssel 1880-ban szintén foglalkozott az *Augsburger Allgemeine Zeitung* hasábján.

ményre figyelmeztetni, mely a mezőgazdaság jelenlegi viszonyaira érdekes világosságot vet. Itt első sorban említenénk egy igen tanulságos francia közleményt.

Czime: *Récoltes des céréales et des pommes de terre de 1815 à 1876*, Paris (Gabona- és burgonya-termés 1815—1876). A testes kötet 471 lapra terjed és az 1877. és 1878. évre vonatkozó adatokat is magában foglalja. Ez adatok mutatják, hogy a gabonatermelés emelkedett és pedig a kenyértermények minden neménél. Az emelkedés két irányban mutatkozik, egyfelől a bevetett terület tekintetében, de azon kívül az ugyanazon területen nyert termény tekintetében is. Míg például 1815—1835-ig hektáronként termeltetett búza 11 hektoliter 57 liter, addig 1856—1876-ig 14·58; árpából 1815—1835-ig 13·31, 1856—1876-ig 18·06, zabból 1815—1835-ig 16, 1856—1876-ig 22·33.

Igen fontosak azon adatok, melyek a kisbirtokra vonatkozólag hozatnak föl, és melyek szemben az angol parlamentben néhány évvel ezelőtt folytatott vitával, nagyon érdekesek. Lord Beaconsfield ugyanis akkor arra hivatkozott, hogy míg Angliában a termés egy acre után 28 bushel, addig Franciaországban csak 14 és ebből következtette, hogy a Franciaországban elterjedt kisbirtok-rendszer kedvezőtlen. Azonban az ezen kötetben közölt adatok alapján e számot egészen másként fogjuk megítélni. Angliában a búzatermelés csak első rangú területen szokásos, Franciaországban ellenben minden felé. És ép azon tartományokban, hol a «petite culture» el van terjedve, tudniillik éjszak felé, ott az átlagos termés 20 hektoliter 36 liter.

Franciaország termelése tett átlag

	1815—1835-ig	1856—1876-ig		
búzából	57·3	99·3	millió	hektoliter
rozsból	28·2	26·5	“	“
zabból	42·1	72·1	“	“
árpából	17·3	20—	“	“ stb.

Legnagyobb az emelkedés a zabnál és búzánál, a rozs még csökkenést is mutat.

Ez emelkedés daczára Franciaország nem képes saját szükségletét fődözni. Jelenleg az évenként bevitt gabona átlag

7·8 millió hektoliterre tehető, mely deficit persze a száz millió hektoliternyi termelés mellett, csekélynek mondható.

Franciaország egész gabonatermelésének értékét következőre becsülik :

1840-ben	2116	millió	frank
1852-ben	2614	“	“
1862-ben	3865	“	“
1876-ban	4042	“	“

A termelés értéke e szerint mintegy száz százalékkal emelkedett.

A mezőgazdaság egyik fontos érdeke a földhitel kellő fejlődése. A Buda-Pesten 1876-ban tartott nemzetközi kongressus azon határozatot hozta, miszerint minden államban az ingatlan hitel statisztikája volna összeállítandó. Ez adatok Ausztriára vonatkozólag egy újabb közleményben *) tétettek közzé. Érdekesnek tartjuk e tanulmánynak fontosabb adatait ide igtatni. Ausztriában 1879-ben összesen 120,104 jelzálogkölsön kebeleztetett be a telekkönyvekbe; a kölcsönök összege 134.403,338 forintot tett. Bár e kölcsönök között előfordulnak olyanok, — habár csak igen kis összegeknél — hol a kamat 100—200 százalékot tett, mégis a kamatozó kölcsönök legnagyobb részénél a kamatláb 5—12 százalék között ingadozik. Volt ugyanis

	4 százalékig	2.569,530	forintnyi	kölcsön
4— 5	“	21,995,439	“	“
5— 6	“	41,312,810	“	“
6— 7	“	16,901,325	“	“
7— 8	“	8,872,169	“	“
8—10	“	4,126,030	“	“
10—12	“	2,107,223	“	“
12—20	“	532,203	“	“
20—30	“	131,076	“	“
30—40	“	28,044	“	“
40-en felül		9,242	“	“

*) *Statistische Nachweisungen über den Zinsfuß der Hypothekardarlehen.* Wien, 1881.

Kikölcsönzött ezer forint után volt
 296·01 forint, hol a kamatláb 6 százaléknál alacsonyabb volt,
 135·78 " " " " 6 százalékot tett,
 249·65 " " " " 6 százaléknál magasabb volt, és
 18·56 forint esett oly kölcsönökre, melyeknél a kamatláb nem
 volt kimutatva. Az átlagos kamatláb tett
 mezőgazdasági birtokokra adott kölcsönöknél 5·87 százalékot,
 bányabirtokoknál 5·83 "
 városi telkek és házak után 6·28 "

Mennyire érdekes volna, ha hazánkra vonatkozólag is hasonló adatok állanának rendelkezésünkre!

Igen érdekes tanulmányok tárgyává tétetett újabban a mezőgazdasági birtokok árverezése is és annak okai.

A bajor kormány, tekintve azon körülményt, hogy a mezőgazdaság helyzete tág körökben aggodalmat kelt, és hogy különösen a roppant számú árverezés következtében előforduló birtokátruházások iránt panaszok emeltettek, statisztikai fölvételeket rendelt el, melyekből igen érdekes adatokat merítünk. Összesen elárvereztetett 1880-ban 3,739 mezőgazdasági birtok. Leggyakrabban fordult elő árverezés a kisbirtoknál, tudniillik az összes esetek 77·7 százaléka esik e birtokosztályra és 22 százalék a középbirtokra, holott ez sokkal nagyobb arányban van képviselve. A kényszereladás következtében 953 birtoktest művelés nélkül maradt; ez tartott átlagban 11·5 hónapig, azaz majdnem egy egész évig. Igen tanulságosak az adatok, melyek az eladósodás okaira nézve közöltetnek. Ugyanis volt

40·14 százalék kedvezőtlen birtokátvétel miatt,
 34·34 " rossz gazdálkodás miatt,
 12·45 " tapasztalatlanság miatt,
 8·76 " elemi csapás miatt,
 4·31 " a mezőgazdaság válságos helyzete miatt.

Közelebről vizsgálván az eseteket, azt halljuk, hogy 1169 esetben könnyelműség, hanyagság, pazarlás, élvágy, 356 esetben iszákosság, 407 esetben a hitelező kőszívűsége volt az eladósodás oka.

Nálunk is a mezőgazdasági kérdés több oldalról tanulmány tárgyává tétetett. Ide tartoznak különösen az országos gazdasági egyesület által egybehívott enquete munkálatai, melyeket minden komoly hazafinak gondosan kellene tanul-

mányoznia, Korizmic's levelei Lónyay Gáborhoz és Pekár könyve: *Földünk búzája és lisztje*, melyet közelebbről a *Budapesti Szemle* is ismertetni fog. Éber szemmel kellene e kérdéseket vizsgálnunk és gyakorlati ügyességgel a világszerte tett tapasztalatokat fölhasználva, mezőgazdaságunkat rendezni és helyesebb alapokra fektetni. Mert alig van ország, melyről több joggal lehetne elmondani: «pauvre paysan, pauvre royaume». És ez így lesz még előreláthatatlan időn át!

FÖLDES BÉLA.

HAYNALD ÉRSEK MEMORANDUMA S A KATHOLIKUS ÁLLÁSPONT.

Mint tudva van, a középiskolai törvényjavaslatot tárgyaló képviselőházi albizottság a felekezetek képviselőit s tanügyi szakférfiakat hívott meg, hogy enquete-szerűleg, nézeteiket, illetőleg nehézségeiket adják elő a kormány által benyújtott törvényjavaslat iránt.

A katolikus egyházat a primás megbízásából dr. Haynald Lajos bíbornok, kalocsai érsek képviselte, ki az első ülésen egy emlékiratot is nyújtott be, melyről maga mondá, hogy az hevenyében készült a tizenegyedik órában s szerzőjének — ki a delegatióban elnökölt Bécsben — alig volt ideje a fontos tárgy körül összeszedni gondolatait s azokat kellőleg rendezni és formába önteni.

Kalocsa nagy nevű bíbornok-érseke e vallomással igen jó szolgálatot tett a kritikának, maga mondván ki — s fölmentvén ez által a kritikát a kellemetlen kötelességtől — hogy emlékirata hevenyében készült, kellőleg át nem gondolt s épen azért meglehetősen felületes mű.

Az idő rövidsége s abból kényszerűleg eredő elhamarkodás egy közönséges irodalmi műnek sem szolgálhat ugyan mentségül gyöngé voltáért; annál kevésbé valamely államiratnak — s azt hiszszük, a kalocsai érsek írata, szerzője magas személyiségéért is, de kivált az általa képviselt katolikus egyház állami nagy fontosságaert, ily jellegre tarthat s kíván is tartani igényt — mindamellert szívesen szemet húnyunk az írat formai, különösen nyelvi gyarlóságaira, az előadás külső következetlenségeire s egész elfogulatlansággal és jó akarattal, sőt

az ügy fontossága, a szerző egyénisége, s az általa képviselt érdek tekintélyes volta iránti tisztelettel vesszük bírálat alá az emlékirat lényeges tartalmát, mert fölteszszük, hogy a nagyevű érsek, ha műve kidolgozására több, vagy bármennyi idő adatott volna is, lényegileg csak ugyanazokat az érveket használhatta volna, melyeket így használt; mert föl nem tehető, hogy valamit a mi lényeges, elfeledett volna csak azért, mert ideje a kidolgozásra rövid volt.

Az emlékirat először is azért támadja meg a törvényjavaslatot, mert abban, szerinte, azon alapérvelés jutott érvényre, mintha a katolikus egyház, autonómiával nem bírván, oly befolyást tanintézeteire mint az autonom felekezetek, nem gyakorolhatna; s hosszan vitatja, hogy a magyar katolikus egyház igen is bír autonómiával, csakhogy ez autonómia, a katolikus egyház hitelveinél fogva, más természetű s mindenek fölött más formákban nyilatkozik, mint a protestansoké, vagy a görög keletieké.

Mondatott már a bíbornok érsek ez állítása ellenében (a *Pester Lloyd H.* jegyű cikkírója által), hogy az nem egyéb, mint játék a szók értelmével; de miután ugyanazon lapban *A katolikus álláspont* cím alatt megjelent — s állítólag egy tekintélyes egyháznagy tollából eredt — cikksorozat is ugyanazt vitatja, nagyobb készüllettel, de nem jobb érvekkel, mint Haynald érsek: szemébe kell néznünk ez állításnak s vizsgálnunk, vajon a katolikus autonómia létezésének vitatása több-e csakugyan, mint «játék a szók értelmével».

Lehet-e hierarchicus szerkezetű egyházban tulajdonképeni, szó-szerinti autonómia, az az: az egyháztagok egyetemének öntörvényhozása s önkormányzata (mert az autonómia szó szerint ezt jelenti) úgy hiszszük vita tárgya sem lehet. Szemben az állammal képzelhető a püspöki kar s egyházi főrendek függetlensége; de autonómia volna-e az egyházban, ha az államkormány helyett a püspöki kar rendelkeznek iskoláiban? ítéljük meg magok, az a bíboros és nem bíboros két főpap, a kik ezt vitatják.

De, mondják, ott van az erdélyi katolikus autonómia. A ki Erdély és Magyarország (1541 és 1691 közötti) külön történetét ismeri s tudja, hogy mikép lett Magyarországon uralkodó államvallássá a katolikus, Erdélyben pedig egyenjogúvá a négy recepta religio, a nemzeti fejedelmek alatt tul-

súlylyal a protestáns felekezetek előnyére; és ismét 1691 és 1848 között, az osztrák ház erdélyi uralma alatt mikép fejlődött a leopoldi hitlevéllel szemben a katolikus egyháznak is a protestánsok önkormányzati előnyeiben részeltetése: miből a katolikus ügynevezett autonómiának némi formái fejlődtek ki, melyek nem hasonlók ugyan a protestáns autonómiához, de abban legalább lényegesen különböznek a magyarországi katolikusok állapotaitól, hogy iskolai (és vallási) alapítványaik kezelésére bizonyos (korlátolt) befolyással ruházták föl a katolikus — egyházat? nem, hanem a katolikus alapítványi bizottságot, mely azonban nem volt az egyház egyetemének kifolyása, hanem a királyi kormányszék katolikus referenseiből alakult, mint Magyarországon is a «studiorum commissio» — melylyel Haynald érsek oly nagyra van s melyet a felelős kormány mellett is vissza akar állíttatni — a miről még szólunk.

Az erdélyi katolikus status ügynevezett autonómiájáról, a magyarországi katolikus autonómiára himet varrni azért nem lehet, mert a katolikus egyháznak a két országban lényegesen különböző államjogi helyzete hozta létre a különbséget; Erdélyben a leopoldi hitlevél biztosítván a négy recepta religio egyenjogúságát, a katolikus irányú osztrák uralom a protestánsok által teljes mértékben élvezett önkormányzati előnyöknek legalább külformáiban — részesíteni kívánta a katolikusokat is.

Ily mesterséges előnyök keresésére a magyarországi katolikus egyháznak nem volt szüksége. Magyarországon a katolikus vallás uralkodó vallás volt s a katolikus egyház az államhatalom jó részét is absorbeálván, nem volt szüksége az állammal s a többi — hátratett, sőt elnyomott — felekezetekkel szemben garantiákat keresni létezésének. A katolikus egyház ült a kormányon s természetes, hogy mint maga, úgy iskolái is kiváltságolt helyzetet foglaltak el a többiekkel szemben. A protestáns egyháznak volt szüksége arra, hogy garantiákat keressen magának s iskoláinak. E végből nyúlt egyfelől az ultima ratiohoz, a fegyverhez, s másfelől hitelvein alapuló egyház-szervezeténél — presbyteri alkotmányra autonóm irányánál — fogva követelte iskolai ügyeiben is az önkormányzatot a mindenkép (absolut és katolikus velleitásainál fogva) ellenséges államhatalom túlkapásaival szemben.

S van-e a katolikus egyháznak szüksége ma, iskolái tekintetében garantiákat keresni az állammal szemben?

Mondjuk ki tisztán, az 1848. XX. törvényezikk ellenére is, a katolikus egyház, úgy egyházi mint iskolai tekintetben, ma is tényleg kiváltságolt helyzetben van a magát felekezetenélkülinek valló államban. Az egyházi tekintetekről most nem szözlünk; e részben elég csak a főpapság államjogi helyzete előnyeire s arra utalnunk, hogy az 1799—91-diki XXVI., az 1844. III., az 1848. XX., és az 1868. LIII. törvényezikkek mellett is, a vallásegyenlőség még ma sem teljes hazánkban és pedig a katolikus egyház előnyére nem az. S iskolai tekintetben? A felekezet nélküli néhány — igen kevés — állami gymnasiumon s az új keletű állami reáliskolákon kívül az úgynevezett királyi gymnasiumok (az állami kezelés alatt levő középiskolák túlnyomó száma), tényleg katolikusok. A miniszter kezelése alatti alapokból tartatnak fenn, de tanáraik kizárólag katolikusok, a katolikusok hitoktató rendes tanár bennök, a többi hitoktatók csak lógósak s még díjazásban sem részesülnek; a hozzájuk kötött ösztöndíjak több mint kilencz-tizedrészben kizárólag katolikus tanulók által nyerhetők el s élvezhetők; s egészen a legújabb időig a tanulmányi rendszer is a régi katolikus bélyeget viselte magán. Ez az állami bélyeg is volt egyszersmind, melyet az állam, a katolikus iskolák fölötti rendelkezési jogánál fogva ütött azokra. Mert hiszen a közoktatás ügyében az 1790—91-iki országgyűlésen kinevezett bizottság által elkészített s Ferencz király által 1806-ban némi módosításokkal helyben hagyott és rendeleteileg közrebocsátott, de kötelezővé csak a katolikus iskolákra nézve lett *Ratio Educationis* mi egyéb, mint az állam rendelkezése a katolikus középiskolákban, a szervezetet, a tanrendszert, a tanerőket, szóval az iskola egész életét és működését illetőleg?

Nem szözlünk a szerzetes rendek iskoláiról; nem azon egy pár érseki és püspöki gymnasiumról, melyek főpapi alapítványokból tartatnak fenn; sőt azt is megengedjük, hogy a «tanulmányi alap» neve alatt összesített s mindig és ma is az államkormány kezelése alatt álló alapítványok egy része is tisztán katolikus, sőt papi eredetű. De tény az, hogy a túlnyomó rész, melytől az egész alap királyi nevet nyerte, a magyar királyoktól s állami (fiscalis) javakból származik. Oly

időből származván, mikor nem csak a király, de az állam is katolikus volt, vagy is a katolikus vallás uralkodó államvallás volt: mi természetesebb, mint hogy e királyi s állami alapítványok katolikusok lettek, de az állam megszűnván katolikus lenni s felekezet nélkülivé válván, legalább is kérdésbe tehető: vajon ez alapok állami vagy katolikus jellegüket tartásuk-e meg, illetőleg veszítsék-e el, miután e kettő most már együtt meg nem állhat, az állam s a katolikus egyház megszűnván azonos fogalmak lenni.

Ezt a kérdést Haynald érsek, a maga emlékiratában igen könnyedén s egy tollvonással akarja megoldani, mikor annak további rendén naiv ártatlansággal azt követeli, hogy a miniszter kezelése alatt álló tanulmányi alapból föntartott gymnasiumok elé téssek oda a katolikus jelző. Valóban ennél könnyebb megoldását képzelni sem lehet a kérdésnek s mi szívéből gratulálnánk e Kolumbus-tojás föltalálásáért a nagy tudományú s ép oly elmés kalocsai bíbornok-érseknek, ha a kérdés illetően megoldásának némi tények és előzmények nem állanának útjába.

Az alapok jogi természetének a kérdése már évek előtt fölvetett a törvényhozásban. Deák vallásügyi nevezetes beszédének hatása alatt s annak következtében, a törvényhozás e kérdést specialis tanulmány tárgyává tette; s hiába nevezi Haynald érsek gúnyosan «tulajdon-vizsgáló, új divatú neoacquisticus bizottság»-nak azt, melyet e részben az országgyűlés már évek előtt kiküldött, maga az a tény, hogy e bizottság foliansokat írt tele vizsgálódásai eredményeivel s a felölelt adathalmazsal és végeredményre még nem juthatott, annyit legalább bizonyít, hogy a kérdés oly könnyen meg nem oldható, mint a genialis bíbornok-érsek hiszi vagy elhittetni akarja.

S midőn a törvényhozás egy válogatott bizottság kiküldésével már engageirozta magát legalább arra, hogy e kérdést ex asse oldja meg: vajon lehet-e azt mellékesen, incidentaliter, egy középiskolai törvény keretében, annak szövegébe beszúrandó négy betűvel (kath.) megoldani?

A kérdés egy részét az élet és maga a törvényhozás már más irányban — még előbb — megoldotta. Értjük a budapesti egyetem jellegének kérdését. Ezt az egyetemet, vagy legalább annak egy részét, egy katolikus érsek, Páz-

mány bíbornok alapította; új alapjait egy katolikus magyar király Mária Terézia vetette meg; az tovább mint felszázadon át ép oly kizárólag katolikusnak tekintetett, mint akár a mai úgynevezett királyi gymnasiumok. Azonban a törvényhozás, mely 1848-ban a XIX. törvényczikkkel az egyetemet különösen is a közoktatási miniszter hatósága alá helyezni szükségesnek találta — a mi első tekintetre pleonasmusnak látszhatnék, miután a katolikus közoktatási ügyek is, az államiakkal együtt, amúgy is e miniszter hatósága alá helyeztetek az 1848 III. törvényczikk által; a törvényhozás, mondjuk, látván hogy az egyetemi alap jövedelmei korántsem elegendők a fejlődő s folyvást fejlesztendő egyetem szükségéi fődözésére, egyszerűen fölvette az egyetemet az állami költségvetésbe, az egyetemi alap jövedelmeit bevételbe ígtatta, a hiányt pedig az államkincstár egyéb jövedelmeiből költségvetésileg fődözte, non obstante — mint régen mondani szokták — *contradictione cleri catholici*. Ily előzmények után valóban igen naiv kívánság a kalocsai érsektől, az alapok jogi természetének függő kérdését ama négy betű közbeszúrásával ohne weiteres akarni eldönteni.

A miniszteri törvényjavaslat e bonyolult kérdésnek semmi irányban sem akar praëjudikálni. Nem mondja az alapokból föntartott gymnasiumokat államiaknak azért, mert magok ez alapok a miniszter kezelése alatt állanak; sőt világosan megmondja (2. §.), hogy a törvényhozás e részben teendő intézkedéseig ez iskolák mai jellegökben föntartandók; e jelleg ma tényleg katolikus; az-e jogilag? későbbre föntartott kérdés, melyet így *brevi manu*, mellekesen eldönteni nem lehet, s eldöntésének praëjudikálni nem szabad.

Nem fogunk belemenni *A katolikus álláspont* című *Lloyd*-beli cikksorozat tudós szerzőjének szórszálhasogató ama megkülönböztetése bírálatába, mely szerint a tanulmányi alapnak a király nem mint államfő, hanem mint apostoli fölség s a katolikus egyház, iskolák és alapítványok fő patronusa a kezeltetője; fölmentve érezzük magunkat ez alól a már föntebb is érintett ama tekintet által, hogy e viszony s magok ez alapok is oly időből származnak, mikor a király s főpatronus, az állam s a katolikus egyház nem volt egymástól megkülönböztethető; s a mi akkor kétségtelen történeti

fejlemény volt, új, szintoly kétségtelen történeti fejlemények által legalább is átváltozott.

Inkább visszaterünk Haynald érsek emlékiratának azon követelményéhez, miszerint ő, és pedig az egész törvényjavaslaton átmenőleg, az egykori *Studiorum Commissio* helyreállítását kívánja.

Sokkal nagyobb véleménynyel vagyunk a nagy tudományú bíbornok-érsek történeti s államtudományi jártassága felől, mintsem föltehetnők róla, hogy ne tudná: mi volt az a hajdani studiorum commissio, s mily helyet foglalt el az az államgépezetben. Ő bizonyosan csak oly jól, vagy jobban tudja mint mi, hogy az nem volt hatóság. Bizottság volt, a kormányzék bizottsága, a helytartótanács (Erdélyben a királyi főkormányzék) katolikus referenseiből alakulva. Működése vélemény-adásra s referálásra terjedt ki. Természetes szerkezet, helyzet és beilleszkedés, a nem felelős társas-kormányzatban. De mikép képzeli azt a nagy tudományú s ép oly alkotmányos érzelmű bíbornok-érsek a felelős miniszteri kormányzati rendszer mellett: ezt valóban el nem gondolhatjuk. Az alapok kezelésének ellenőrzésére most is van egy nagy tekintélyű bizottság a miniszter mellé rendelve; nem vitatjuk, megkönnyíti-e, vagy megnehezíti-e az az alapok kezelést s mindenek fölött jobbá teszi-e azt? Erről a nagyérdemű érsek, ki e bizottságnak, ha jól tudjuk, maga is tagja, alaposabban szólhatna. De hogy ily bizottságot az iskolák adminisztrációjának gépezetébe beilleszteni, ismételjük: a felelős miniszteri kormányzat mellett, lehetetlen, arról meg vagyunk győződve. Talán kerékkötőül a rohamos haladás ellen? Olyan kerékkötő volna az, mely mind a négy kereket egyszerre megkötné s a szekeret sima úton is kátyúba fenekeltetné. Hogy a tudós és tudománypártoló bíbornok-érsek, a józan haladás nagynevű bajnoka, ilyet komolyan akarna: azt róla föl nem tehetjük.

Végeztünk a Haynald érsek emlékiratával s a katolikus állásponttal. De befejezésül legyen szabad még egypár szót szólnunk általánosságban a felekezeti álláspontról.

Az egész közoktatás, de legalább a magasabb (közép- és felső) oktatás ügyének állami kézbe vétele oly irány, mely felé az egész civilizált világ s valamennyi modern állam törekszik. Jogosan-e, helyesen-e, ezt most nem kérdjük, nem vitat-

jük; annál kevésbé, mert Magyarország nincs s talán még egy századig sem lesz abban a helyzetben, hogy ezt tehesse. Kénytelen, már csak pénzügyi szempontból is, a felekezetek kezében hagyni a közép és felső oktatás egy részét, vagy is azon tért, melyet azok ebből ma elfoglalva tartanak.

De az állam e kényszerhelyzetéből két dolgot ne következtessen senki. Ne következtesse azt, hogy az állam a kezében levőt, az általa tényleg és történelmi jogalapon bírtat, bármí tekintetkből is kibocsássa a kezéből. S ne következtesse azt, hogy azon a téren melyet maga nem foglalhat el, szabadon engedje gazdálkodni a felekezeteket (vagy nemzetiségeket) még állam-ellenes irányokban is.

Az elsőt Haynald érseknek s a katolikus álláspont többi elfoglalóinak mondtuk. Ne higyük, hogy az állam azon örökségről, melyet az egykori katolikus államtól örökölt, a katolikus egyház vagy is a papság kedvéért lemondjon. A cultura ellen vétkeznek, ha lemondana; mert az állam közvetlen vezetése alatti iskolák nem csak tényleg jobbak, de sokkal több a garancia, hogy jobbak is maradnak s minden versenyben inkább megállanak, mint akár az erdélyi katolikus status kezelése, akár az egyes püspökök és érseknek rendelkezése alatti iskolák.

A másikat pedig mondtuk az iskolatartó autonóm felekezetek közül azoknak is, melyek nemzetiségi velleitásokat üznek és azoknak is, melyeket erről ugyan épen nem vádolhatni, de melyek részint régi hagyományok iránti ragaszkodásból, részint anyagi erő hiányából, a mai igényeknek meg nem felelő intézeteiket is föntartják s gédelgetik. — Ez autonóm felekezetekkel szemben szükséges, — reméljük, elég őszintén szólunk — hogy az állam a főfelügyelet szabályozásában keressen magának garantiákat, nem papiroson levő s kijátszható, hanem valódi garantiákat legszentebb érdekei megvédelhetésére. E felekezetek nyilvános intézeteket tartanak fönn, melyekben a leendő állampolgárok ezereit tauntják s nevelik evenként; ez intézeteknek az állam saját intézeteivel egyenlő jogosultságot követelnek; s ez — osztozván az állam terhes föladataiban — őket meg is illeti. De az államnak, mely nekik e jogosultságot adja: tudnia, látnia kell mit mívelnek. Ellenőriznie kell: mily képzettségűek tanáraik; tanrendszerök s magok választották tankönyveik; és meg kell

ítelni tudnia: mily alapon adják ki azon bizonyítványokat, melyek növendékeiket az állami intézetek megfelelő osztályaiba átlépésre, különösen pedig érettségi bizonyítványikat, melyek azokat a felsőbb oktatásra s az által az állami élet valamennyi magasb pályájára lépésre jogosítják; és végre — és mindenek fölött, látni, tudni, ismerni s ellenőriznie kell az iskola összes szellemét és életét, hogy a cultura templomai sem a szellemi elsatnyulásnak és elcsenevezésnek, sem erkölcsi bajoknak vagy épen államellenes üzemeknek góczyaivá ne váljanak.

Ezt követelni, ezt biztosítani: az államnak önfentartási kötelessége parancsolja s minél hazafiasb érzelmű és a közművelődésért áldozni kész valamely felekezet, legyen az katolikus vagy protestáns, autonom vagy nem, annál kevésbé zárkózhatik el az állam e jogos követelménye szükséges voltának érzete elől.

— m —

MAGYARORSZÁG II. JÓZSEF KORÁBAN. *)

Ha figyelemmel olvassuk földrészünk történetét, észre kell vennünk, hogy annak, mit európai társadalomnak nevezünk, s a mi nem egyéb, mint a régi nyugati egyházhoz tartozott népek összesége, melyhez csak újabban kezdenek símulni az oroszok, és legújabban a Balkán félsziget népei: több mint ezer éve, úgy szólván a középkornak kezdete óta, közös fejlődése van. De azt is észre kell vennünk, hogy e fejlődésnek tünetei nem mutatkoznak mindenütt egyszerre, nem mutatkoznak mindenütt egyenlő erővel. Menetők némileg hasonlít a gyűrűkhöz, melyeket a csöndes vízbe dobott kő idéz elő; egymás után támadnak, mind nagyobb kört képeznek, de mind inkább el is csöndesülnek, végre — a mozgó erőnek határa mind egyre fogyván — elenyésznek. Mióta Chlodwig az V. század végén a keresztyénséget, még pedig csupa arianus közt római katolikus formájában fölvette, mióta a VIII. században Nagy-Károly az első középkori államot megalapította, mindig Franciaország volt az a pont, a hol a kő a vízbe esett, a honnan az európai fejlődésnek hullámai megkezdődtek. Nemzetünk majdnem a legutolsó állott be az európai népek sorába. A föld, melyet elfoglalt, a nyugati társadalomnak határán feküdt. A mi e társadalmat mozgásba hozta, mind eljutott hozzánk, de csak későn és már meggyöngült erővel, és így csak természetes, hogy a midőn a középkornak hanyatlása Franciaországban már a XIV. században kezdődik, midőn nyugati Európának legnagyobb része annak letűntét a XV. század vé-

*) Irta Marczali Henrik. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága. Első kötet. Buda-Pest, 1882. V és 468 l.

géhez fűzi: mi csak a szathmári béke óta 1711-ben mondhatjuk, hogy az újkor nálunk is megkezdődött. A XVIII. század tehát minálunk nagy és drága romoknak, és — kivált eleinte — gyöngye szárnypróbálgatásoknak a kora, melyeket önkénytelenül még magunk is kisebbiteni vagyunk hajlandók, ha látjuk, mennyivel nagyobb, mennyivel szebbet alkotott már akkor az újkor szelleme a többi nyugati népeknél. Tespedést és hanyatlást látunk ott, a hol épen új élet, új fejlődés kel; és történetünk eddig alig foglalkozott a korról, mely a köztudatban úgy élt, mintha nem is volna története. Csak legújabbban tapasztalunk e tekintetben is új, örömdetesebb változást. Fraknói, a XVI. század történetét tanulmányozva, még időt lelt, hogy a XVIII. század végének leghomályosabb pontjára, a Martinovics-fele összeesküvésre meglepő világosságot árasztson. Molnár Aladár megírta a nemzeti élet egyik fontos ágának — a közoktatásügynek — történetét III. Károly alatt. Marczali munkája pedig, melynek címét e sorok elé írtuk, föladataiul tűzte ki, hogy Magyarország képét adja II. József korában, a midőn, hogy szerző szavaival éljek: «Az egész XVIII. századbéli európai világnézet látszott sikra kelni, a még középkori magyar szervezkedés ellen».

A munkának eddig még csak első kötete fekszik előttünk, de az befejezett egészet képez, úgy hogy már hozzá szólhatunk. Csak bevezetés II. József uralkodásához: de igen szükséges bevezetés. Futó pillantást vet az ország fejlődésére III. Károly király és Mária Terézia alatt, azután festeni igyekszik az állapotot, melyben II. József, anyja halálakor, az országot találta. Bemutatja a színpadot, melyen drámája játszani fog, s meg akar ismertetni a szereplőkkel: a magyar nemzettel, és ama «fölvilágosodott», philosophus eszméssel eltelt autokratával, kit a gondviselés vagy véletlen a nemzet élére, a Szent-Istvánok és Hunyadi Mátyásoknak trónjára szőlített. E beosztás nagyon jó. Nem is lehetne másképp. Kérdés csak az, mennyire sikerült szerzőnek tervét, a mint gondolta, keresztül vinni? Kezdjük a dolognak könnyebb végén, ama résznél, melyben szerző egy nemzet életének komplikált szálai helyett még csak egy emberrel — a trónörökös Józseffel — foglalkozik.

Sokat írtak már a nagy, vagy — hogy II. Józsefről szólva, félre ne értessünk — csak kiválóbb férfiak hatásáról a történelmi fejlődésre.

Az emberek legnagyobb része tudatosan, öntudatlanul Carlyle véleményében osztozik, és döntő szerepet tulajdonít a «heros»-oknak: annyit pedig a legkövetkezetesebb positivisták sem tagadhat, hogy kisebb-nagyobb hatású motorok, eszközök, egy magasabb hatalmasabb akaratnak kezében, nagyobb szerepet játszó színészek, kik tolmácsolják a költőnek gondolatát. Már pedig a színészek, tehetségök szerint, játszhatnak jól is, rosszul is, és az eszközöknek természete nem közönyös, a mikor hatásukat akarjuk mérlegelni. A vas- vagy kőbalta egész korszakot jellemez az emberiség történetében, s a történetíróra nézve főfontosságú kérdés a cselekvő személyeknek egyénisége, jelleme. Nem kételkedtünk, hogy Marczalinak is munkáj második felében főcélja lesz Józsefnek jellemzése, s e hitünkben nem zavartak meg e résznek — kissé Darwin ízű — bevezető szavai: «Két nagy törvény uralkodik az egész élő világ fejlődése fölött. Az öröklés és az alkalmazkodás» (363. lap). A fejlődésnek e két domináló (?) tényezője közt, gondoltuk, csak meg fogjuk találni azt is, mi Józsefben sajátságos, egyedi, mi az öröklésre emlékeztet, fejlődése következtében alkalmazkodik, de mégis valami külön álló; azonban csalódtunk. A «két nagy törvény», mint a munka végén értesülünk, nem is József személyére, egyéniségére, hanem — a mi annak úgy szólván már csak eredménye — politikájára, tetteire vonatkozik. «A világ első dynastiájának hatalmi igényei testesülnek meg benne. Ez öröksége. Ellensége fegyvereivel kell győznie. Ez alkalmazkodása» (427. lap). Előttünk áll tehát egy eszmei lény; csupa örökség és csupa alkalmazkodás. Nem kételkedhetünk, hogy ez a lény ember; de hogy milyen ember? azt Marczali több mint hatvan lapon sem ér rá nekünk elmondani. De nem szeretnék félreértetni. Nem mondom én azt, hogy szerző nem foglalkozik II. József egyéniségével. Ő szellemes ember, ki sok történeti munkát olvasott, s a ki, ha mástól nem, Ranketól tanulhatta, hogy szokás a történeti személyeknek jelleméről is szólni. Kapunk is számos — ha nem is elég — adatot gyermekségéről, ifjúságáról és kezdődő férfi koráról. Olvassuk a velencei követ jelentését az öt éves gyermekről, hogy a «tudományban» kitünő (369. lap), a porosz követ tudósítását «alig egy évvel később», mely szerint «nem akar tanulni» (370. lap). Halljuk, hogy első nejét mennyire szerette, mily gyöngéd volt iránta, bár ez szerelmét «nem viszonzá teljes

szívvel lélekkel» (374. lap), és mindjárt utána olvasunk keménységéről, gyöngédtelenségéről, melyet második neje iránt, ki pedig szerette, tanúsított (377. lap). Szerző idézi Mária Teréziának szavait, melyekből — pedig a szerető anya beszél — majdnem az tűnik ki, hogy rossz ember volt (424. lap); másutt pedig, férfikori ábrándjairól, tervezgetéseiről szólva, azt olvasuk, hogy minden a mit írt és tett, az emberiség javát, haladását előmozdító gondolkodáson és érzésen alapul (396. lap). És így még több, nem mindig egymást kizáró, de nem is könnyen összeillő vonást hozhatnánk föl, melyekkel szemben az olvasó joggal kérdi: hol van tehát az igazság? milyen volt tehát II. József? «Egész egyénisége még nem fejlődött ki» (423. lap), mondja szerző munkája végén, de azt II. Józsefről, ki már negyvenedik évében járt, és világnézetével annyira tisztában volt, mint kevés ember, oly értelemben, hogy még jellemezni ne lehetne, el nem fogadhatjuk. A dolognak más oka lehet. Szerző, úgy látszik, nem tudja még a történetírásnak legnagyobb titkát: a jellemzést, vagy azt egyáltalában nem tartja szükségesnek. Azon részben, melyről most szólnak, a mellékszemélyeknek egész rajában csak Mária Terézia férjének, Ferencz császárnak jellemzését kísérti meg, de abból is kiténik, — bár egészben véve sikerült, — hogy nincs elég ereje vagy érzéke az igazán jellemző élénkebb színek használására. Mária Teréziának nagy és sok tekintetben oly marquans alakja az ő kezében nem domborodik ki; mit várhatnak tehát a dii minorum gentiumok? Batthyány Károlyról, József nevelőjéről ugyan mond annyit, hogy «rideg, katonai modorú» és műveletlen ember volt: de már Bartensteinnak «a praktikus államférfi»; Bajtaynak «a széles műveltségű és szép modorú»; József első nejének, pármái Izabellának «a szép, fiatal» fölötté jellemző epithetonokkal kell beérni; Bittermannról, Martiniról, József második nejéről, Leopold öcscséről, Kaunitzról — Kaunitzról mondom — még ennyit sem hallunk, úgy hogy szinte meglep, midőn szerző Lichtenstein Eleonora hercegnőt, Józsefnek — úgy mondja — plátói ideálját «szép és nagyműveltségű hercegnő»-nek nevezi. Ily modor mellett nem csoda, hogy még József értelmi erejének megítélésére sem találunk kellő támpontot, és szerző műve után ép oly disputabilis tárgy marad, mint az előtt volt a kérdés: igazán lángész volt-e József, a minek a legenda szereti föltüntetni, vagy csak a divatos árral

uszó elme, — kisebb öcsésénél, Leopoldnál, — kinek nagy-szerű reformjai épen csak korlátolt fölfogásának voltak kifolyásai; vagy pedig valahol a közepén — de hol? — található az igazság? Jellemét, egyéniségét nem ismervén kellőleg, a hatásnak okát, természetét sem tudjuk teljesen appreciálni, melyet a vallástalan XVIII. századnak eszméi a vallásos Mária Teréziának fiára tettek. Marczali szerint «a szabadabb, újító mozgalom nem mondható az ő személyes meggyőződése és hajlama művének» (390. lap). A gyorsan emelkedő Orosz- és Poroszországgal szemben minden áron fokoznia kellett az állam erejét, ne hogy e két ragadozó szomszédnak könnyű szerrel zsákmányává legyen. «Addig a háború duellum volt. Most élethalálra szólott minden kihívás» (426. lap). E rosszul stylizált gondolatnak értelme valószínűleg az, hogy addig az államok csak verekedtek; II. József korában pedig már határozottan egymásnak meggyilkolásúra törekedtek; de így sem fogadhatjuk el igaznak. Szerző, úgy látszik, elfelejté a kort, — hogy csak egyet említsek, — melynek politikáját Macchiavelli írta meg. Mik a sziléziai háborúk, vagy Nagy-Péter harcrai a svédek ellen, tekintve az ádáz szándékot, Milano elfoglalásához, Nápolynak fölosztásához képest a XVI. század elején?

De tegyük föl, hogy az ausztriai háznak lételét nagyobb veszedelem fenyegette a XVIII. század második felében, mint akkor, midőn barbar és pogány ellenségek már Bécsnek falait vívták, — nagyobb, mint bár mikor annak előtte vagy az után; hiszi-e szerző, hogy Mária Terézia, hogy Kaunitz, hogy mindazok az államférfiak, kik később II. Józsefet is szolgálták, azt észre ne vették volna? Az ellen orvosszerről ne gondoskodtak vagy legalább gondoskodni ne akartak volna? És ha igen, — mit szerző sem igen fog kétségbe vonni, — honnan van az, hogy még sem fordultak mind amaz eszközökhöz, melyeket II. József használt, mint nem fordultak XIV. Lajos és miniszterei, kik pedig az államhatalom növelésében, országuk minden erejének e czélra való fölhasználásában Európának sokáig mintaképei voltak? Viszont, miért jártak sokban azon az úton, melyen József, Spanyolország és Portugallia? A Pombalok és Arandák, kiknek pedig nem volt okuk rettegni az oroszoktól vagy Nagy Frigyesztől. Nem is az a fő kérdés, nem azon fordul meg a dolog itt, hogy mit akart József reformjaival az állami hatalom gyarapítására elérni. Országának ha-

talmát növelni minden jóra való király akarja. A fő kérdés az, miért tartotta II. József arra a legalkalmasabb eszköznek a XVIII. század philosoph eszméit? miért alkalmazta azokat oly mértékben, oly kiterjedésben, minőkben nem alkalmazták philosoph és vetélytárs szomszédjai, nem II. Frigyes, nem II. Katalin, nem hasonlevű öcsce Leopold, mely mértékben már nemcsak nem gyarapíták többé az állam erejét kifelé, hanem, mint a következés mutatta, gyöngítésére, majdnem decompositiójára vezettek? A mi ezt megfejtethné és meg is fejt, az II. József császárnak jelleme, de arról szerző művében, pedig már itt volna helye, sehol világos, sehol összefüggő képet nem találunk.

A munkának tehát egy fontos része fölötte hiányos. Nagyon tévedne azonban valaki, ha ebből következtetné, hogy az egész munka el van hibázva. Az I. rész, melyről mondtuk, hogy nehezebb, hasonlíthatatlanul jobb, mint az, mely II. József személyével foglalkozik. Ez lehet feltűnő, de természetes. Verset könnyebb írni, — már annak, a kinek, — mint valamely matematikai nehéz problémát megoldani, és mégis, a matematikát meg lehet tanulni, de a költészetet nem «verhetik be bottal a professorok». Egy ország állapotáról okos és tanulságos jelentést készíthet bármely eszes és képzett — erdélyiesen szólva — «Beamter», ha kellő adatai vannak. De jellemezni, élő embert állítani élénk a holt adatokból, ahhoz már nemcsak tudomány, de az a csepp epikai tehetség is kell, mely nélkül nincs igazán jó történetíró. Szerző túlnyomóan a reflexiónak embere; bonczoló, elemező: nem festő, nem elbeszélő. Az I. részben inkább elemében van. Egyes részeire szedi szét a magyar társadalmat. A fölmerülő jelenségeknek rejtettebb okait is kutatja, s igen sok kérdést oly jól, és oly szépen fog föl, hogy ritkítja párját irodalmunkban. Fő gondolatja ama kétségtelen, de nálunk még kellően föl nem ismert, sőt gyakran tagadott igazság, hogy az ország a nemzet ama hetven esztendejét, mely a szathmári békétől II. Józsefnek trónra léptéig lefolyt, nem tekintheti a tespedés, a megállás, s mi azzal egy: a hanyatlás korszakának. S a mit a priori is lehet következtetni abból magából, mi később történt, például az irodalom úgynevezett újjáéledéséből, azt számos és érdekes adattal be is bizonyítja. Nyelve is folyékony, sőt kellemes lesz. Csak itt-ott bukkan még föl egy-egy rosszúl használt

igekötő vagy hibás szórend: «állottak ellen» e helyett «ellenállottak» (10. lap), «Az is érdemel megjegyzést» e helyett «Az is megjegyzést érdemel» (119. lap) stb. stb., de már oly szarvashibák, mint a munkának többi részeiben, melyekben ilyféléket olvashatunk: «A magyar történetben tanította» e helyett «A magyar történetre» (372. lap); «ritkán talál párjára» (375. lap), midőn azt akarja mondani, hogy «ritkítja párját»; áll a «korszak — kapuján» (7. lap), e helyett «küszöbén». Az elért eredmény «hágesóul szolgált», nem lépcsőül, «a további lényeges győzelemhez» (9. lap); az ellenfél «gyanus», midőn gyanakodó (ugyan ott); III. Károly «a legszentebb», «allerheiligste», nem a szentségnek kitétetől remél győzedelmet; és az alsóbb rangú papság «alacsony papság» (428. lap), — ily hibák, mondom, többé elő nem fordulnak. Teljesen értjük tehát a dicséretet, melylyel e munkát több oldalról elhalmozták. XVIII. századbéli állapotainkról még nem írtak így magyarul. Olyanok vagyunk e könyvet lapozva, mint a vándor, ki órákig künn botorkálva vak éjtszakában, egyszerre csak emberi lakra bukkan és világos szobába lép. Örül, hogy kivergődött a sötétségből, hogy pihenőre talált: és csak az után, később veszi észre, hogy a szoba nem elég tágas, az ülés nem kényelmes, a szerény mécs nem eléggé világos. Szerző művénel is némi gondolkodás kell, míg rájövünk, hogy, ha sokat gyűjtött, sokat világosított föl, még is sok még az, mit — ámbár tehette volna — meg nem oldott. Egy napilapnak bírálata — az *Ellenőr*é — egész sorát számítja föl a hiányoknak és hibáknak, melyeket szerző az adatokban elkövetett. Szorgalmasan búvárkodott a levéltárakban, de csak II. József korára nézve, és arra is — a magyar források közül — csak a kancelláriai levéltárt méltatta kellő figyelemre. Mária Terézia koráról azonban — mely pedig a jelen kötetnek fő tárgyát képezi, — alig van levéltári anyaga, s azt semmi sem bizonyítja inkább, mint ama körülmény, hogy alig tud valamit a nemzetiségi viszonyokról, pedig csak a Theresianum urbariumokat kellett volna megtekintenie, s azok nyelvéből a községek kétharmad részének nyelvét biztossággal megállapíthatta volna. Kétség kívül sok 70,000 actát átnézni, mint szerző előszavában mondja; de még sem elég, ha még hetvenezer, sőt annál is több van, melyszintén a fölvetett korszakra vonatkozik. Ennek, és részben a művészi érzék hiányának kell tulaj-

donítanunk, hogy szerzőnek rajzai nem oly élénkek, mint a minőknek kellene lenniök, mint a minők lehetnének. Ónnal rajzol, színezés nélkül. Előszámlálja — hogy példát idézzek — a főurak palotáit, de egybe sem enged belepillantánunk. Sokat beszél a főrangúakról, de egy családdal sem ismertet meg. Tabellákat ad, de képeket nem. Legélénkebben festi még a köznemességet, a melynek jellemzésére Kazinczy Ferencz önéletrajzában és Szirmay Antal kézírati művében néhány könnyen hozzáférhető adatot lelt. Itt tűnik ki azonban leginkább szerzőnek egy más hibája is, mit rendesen magyarul irt munkákban nem szoktunk találni. A köznemesség képezte a nemzet derekát a legújabb időig. Mindnyájan ismerjük tapasztalásból vagy hagyományból ez osztályt, annak működési körét, a megyét, a viszonyokat, melyekben «apáink» — legalább sokan mondhatják — szerepeltek. Szerző azonban úgy szól e dolgokról, mintha nem is ez ország fia volna, mintha valami új világot fedezett volna föl. Szinte csodálkozik, min nem kell csodálkozni, mi nagyon természetes és úgy ír, mint az idegen utazó, ki 8—10 nap alatt keresztül szalad az országon, s azután valami külföldi lapban «jóakaratu» tárczaczikkeket közöl országunkról. Legfuresább, a mit szerző a táblabírókról mond, mely névvel egy osztályt akar jelölni és jellemezni. «E név» úgymond «némileg gúnyos mosolyt kelt», de e mosoly — ha nem is gúnyos — nem a régi táblabírákat, a megyei sedria assessorait, hanem igen a szerzót illeti. A márcziusi napoknak nem is jelszava, inkább ötlete volt, e nevet generalizálni, hogy elmondhassák: «Nem kell táblabíró politika», de Jókai — a mennyiben rá egyáltalában szükség volt, — már az ötvenes években rehabilitálta a jó, régi, tisztességes táblabíró nevet, s a midőn szerző ebből ismét osztálynevet akar csinálni, csak oly forma joggal teszi, mint szóltak hatvanban a német lapok — ismét hazánkkal foglalkozva — a «Csikósen, Kanászen, Jogászen»-ekről, mint külön-külön néptörzsekről.

Szerző tudja az álladalmi és társadalmi élet külön ágazatait; van érzéke, mi ritka magyar történetíróban, a pénzügyi és gazdasági viszonyok iránt; gyöngébb azonban az államok politikai alakulásának, jogi viszonyainak fölfogásában, abban, mit jogtörténeti résznek nevezhetünk. Ismeretei e tekintetben, mind hazánkat, mind a külföldet illetőleg, hiányosak, zavarosak, és ha mégis a legtöbb esetben körülbelül eltalálja az

igazat, csak sajnálkozunk, hogy annyi ész nem jár karöltve a kellő alaposással. Századok különbségei összefolynak szemében s egy-egy oly megjegyzést tesz, mely némi értelemben igaz, de úgy, a mint mondva van, például a nemesség keletkezése, Európszerte a hódítók osztályából, vagy hogy «Mátyásig a királyság szervezte az államot» (316. lap), nem igaz. Olvasunk ilyesmit: «Nálunk a nemesek a nemzeti királynak legengedelmesebb szolgálói» (145. lap). Ha ez igaz így általánosságban, földhöz kell vágnunk minden történeti könyvünket, mert e nevezetes tényről — melynek leírásánál szerző bizonyosan Freisingeni Ottóra gondolt, — sehol sem találunk semmit. «Az, a mit banderialis szervezetnek nevezünk, nem más, mint a nyugat-európai hűbéres rendszer» (148. lap). Ezt csak oly ember mondhatja komolyan, ki ignorálja, mit nevez a tudomány banderialis szervezetnek és mit hűbéres rendszernek. A *Tripartitum* «már az európai codificatiók befolyása alatt áll» (149. lap), mivel kapcsolatos ama, magyar jogászra nézve furcsa kifejezés: «Verböczy-féle codex» (316. lap), «a magyar nemesség jogainak codificatiója a *Hármas könyv*» (202. lap), mintha csak a Bach korszakbeli németeket hallanók, kik «Corpus juris Verböczi»-ről beszéltek! Szerző természetesen nem tudja, hogy a *Tripartitum* «jogkönyv», és hogy az lényegesen különbözik attól, mit a tudomány «codex»-nek nevez, de ezért mintegy kárpótlásul egy új fogalommal gazdagítja a magyar közjogot: a nádori nemesekével, Grossingra hivatkozván, mi olyan forma, mintha most valaki Lustkandlt idézné, mint magyar közjogi tekintélyt (199. lap). A primásról olvassuk: «már nem volt a király személynöke . . . hanem megmaradt a király főtitkárának», a hol a terminológiának furcsasága ragadja meg figyelmünket (293. lap), míg ha a személynököt «zászlós urnak» mondja, a királyi tábláról pedig írja: «személynöke (sic!) . . . az alsó tábla elnöke», a hibás kifejezésekhez még hibás állítások is járulnak.

Egyáltalában véve föltűnő, — mit nem tudom, fiatalságának, vagy mi másnak tulajdonítsak? — mily kevéssé van meg szerzőben az, mit szabatosságnak nevezünk. Elhiszszük, sőt tudjuk, hogy — legalább a legtöbb esetben — világosan gondolkodik, de gondolatainak kifejezésében nem mindig szerencsés. Mintha keze reszketne: vonalai, melyeket rajzol, sok, nagyon sok esetben nem tiszták, nem biztosak. Gyakran,

mintha ködben látná a tárgyakat; — legalább ezt kell következtetnünk abból, a mit mond: ámbár megengedjük azt is, hogy némely botlásnak a kissé elhamarkodott kidolgozás is lehet oka, melyet itt-ott a compositiónak pongyolasága is — például, midőn Mária Terézia korát rajzolva, mindüntalan rátér II. József intézkedéseire — elúrul. E kettő összejátszásának lehet talán tulajdonítanunk, ha kétszer is találjuk azt a mondást, hogy a XVIII. század philosophiája «általános érvényű elvekből indult ki» (385. lap), holott ép az a legjellemzőbb tulajdonsága a metaphysikának és a XVIII. századnak, mely annak valóságos incarnatiója volt, hogy elveket állított föl, és azokból, mint dönthetetlen igazságokból indult ki, melyekről csak képzelte, hogy általános érvényűek; vagy talán szerző valósággal azoknak tartja az ilyféle tételeket: «Mindenki belátja, mi a jó»; «Nincs szükség másra, mint jó fejdelmekre» (397. lap); «Az embereket eszköz vezeti, nem más», melyeket maga idéz munkájában? Nem oly hamis, de szintén nem szabatos az az állítás, melylyel szerző munkáját megkezdi: «Magyarország története a honfoglalástól a szatlmári békéig kiválóan hadi történelem». Mit jelent ez? Azt-e, hogy nyolcz századon keresztül nem volt belső fejlődés, mely annyit vagy többet ért volna, mint a belső harczok, vagy külfáboruk az ország minden határán, keleten, nyugaton, délen, éjszakon egyaránt? Hogy az átmenet a nomád életből az állandó letelepedésre, a keresztývenség behozatala, az országnak fokozatos benépesítése, a szent korona elméletének és az adományrendszernek kifejlődése, a renaissance befolyása, a reformatio és annak ellenhatása, kevésbbé méltók a történetíró tollára, mint Nagy-Lajos és Mátyás királynak támadó vagy védő háborúi, melyekhez némileg hasonlókat a csöndes XVIII. század is tud fölmutatni? Alig hiszem, s talán nem is azt akarta szerző mondani. Talán azt értette, és akkor igaza van, hogy íróink kiválóan a hadi eseményekkel foglalkoztak, hogy a nemzet történetét írva, főkép csak hadi történetét írták meg? De akkor a mondásnak, ott, a hol mondatott, nincs értelme, nincs jogosultsága. Ily nem szabatos, de bizonyára nem dicsekedő mondás, hogy még egyet idézzek: «hogy a törökök kiűzését», melynek nagy fontosságát szerző kellőleg méltányolja, «egész történelmi irodalmunk mintegy csak másodrangú ténynek tekinti, nem látja benne újabb történetünk forduló pont-

ját» (7. lap). Régibb irodalmunkat — 1848 előtt — e vád épen-
séggel nem érheti, de nem érheti az újabb irodalmat sem ily
általánosságban, mely — igaz, hogy kiválóan a nemzeti föl-
kelések eseményeit tanulmányozza, melyeknek történetét
előbb megírni sem lehetett, melyeket a nemzet, az 1848—49-
diki keserves tapasztalatok előtt már kellőleg megérteni sem
tudott, — de azért a török uralom megszüntének epochalis
jelentőségét félre nem ismeri. Hisz ez irodalomnak főképvisel-
ője, Horváth Mihály közkezen forgó történetében nyíltan ki-
mondja, hogy «csak miután ezen barbár iga széttörtetett, lett
alkalma ismét a magyar nemzetnek valahára föllélekzeni,
s annyi évek mulasztásait pótolgatva visszalépnie ismét a mű-
velődés versenypályájára, melyről a harcok zaja által majd-
nem két század előtt letereltetett.» *)

De hagyjuk e részleteket. Végezzünk. Nem akarunk
igazságtalanok lenni szerző iránt. Készséggel elismerjük, hogy
nagyobb tehetség, többet olvasott, szélesebb látkörrrel bír, job-
ban törekszik a művészi formára, mint igen igen sokan, kik a
magyar történelemnek mezejét művelik; de azért jelen mun-
kája még nem olyan, melyben hosszabb időre megnyugod-
hatnék a tudomány, a melyről el lehetne mondani, hogy meg-
alkotta Magyarország képét II. József trónraléptekor. Mind-
azáltal mégis jó munka, mely XVIII. századbéli történetünk-
nek legtöbb viszonyát oly objective, oly értelmes fölfogással
tárgyalja, hogy megérdemli az elolvasást és méltánylást.

PAULER GYULA.

*) *Magyarország történelme.* Második bővített kiadás. VI. 241. l.

ÓCSKAY LÁSZLÓ.*)

Elismerést, sőt föltünést keltett e könyv, mit érthetővé tesz tiszteletre hívó terjedelme, szerzőjének érdemei, az életrajzi rész regényes színezete s a bírálók sietőssége, kik nem érkeztek annak kimondására, hogy az életrajz regényességében kevés az igazság, az egész művet pedig csupán a terv, szerkezet és stíl formátlan terjengése növelte nagygyá. Tulajdonkép nem is terv a neve oly eljárásnak, mely egy dandárnok életrajzát teszi központjává a felsőmagyarországi háború történetének. Ócskay működése, bár éppen nem kicsinyeljük, csekély körü ama háborúhoz képest, melybe foglalva van, és a kettőnek rajzát összekapcsolván, a szerzőnek alkalmá nyílik tetszése szerint összeszorítani vagy kiterjeszteni az előtér és háttér távolsági arányait. Thaly elég bőven él az önalkotta alkalommal, nem úgy csoportosítja az eseményeket, a hogy fontosságuk kívánja, hanem azokat emeli ki, melyekre több adatot gyűjtött. Így esik, hogy a trencsényi csatára, ama háború legválságosabb eseményére, kevesebb tere jut, mint nem kiváló, de általa földerített eseményekre, minő például Ócskay és Pekry egy morvai betörése, melynek lapokat szentel. Sőt annyira nem törekszik folytonos elbeszélésre, annyira inkább okiratokat tárgyal, mint eseményeket, hogy amazok korrendjéhez ragaszkodva, könyve végén idéz oly leve-

*) *Ócskay László, II. Rákóczy Ferencz fejedelem dandárnoka és a felső-magyarországi hadjáratok 1703—1710. Történeti tanulmány. Eredeti levelezések és egykori kútfők nyomán írta Thaly Külmán. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága. Budapest, 1880. A magyar tudományos akadémia könyvkiadó-hivatala.*

leket, melyek az első lapok állításainak volnának bizonyágai. A tárgyalásnak ily módja talán el nem riasztja azokat, kik a könyvekben csupán anyagot keresnek saját munkáikra, de a szerzőnek néhány szokása még az ily olvasókat is fárasztja. Már Csengery *Budapesti Szemléje* megróttá, hogy Thaly előbb idézi a kútföket többnyire egész terjedelemben, azután meg a maga szavával ismétli az idézetet és ha hozzá vesszük, hogy sok szükségtelent idéz, jegyzeteit fölösen halmozza, stíljét pedig a bőbeszédűségben nagy tökélyre vitte, elképzelhetjük, mily módon sikerült néhány év eseményeit sokkal nagyobb kötetben leírnia, mint a minőben Szalay egy egész század történetét leírta. Polonius e bőleületét:

— rövidség lévén lelke minden
Okos beszédnek, a szóár pedig
Csak teste rajta és kül czifraság:
Rövid leszek.

Thaly nagyon megveti; mi által csak könyveit nagyobbítja s nem érdemeit egzsersmind.

S mivel feledteti a forma hiányát? Elismerjük, hogy hosszas, komoly munka eredményét nyújtja könyvében, melynek tartós becses adnak közleményei, de csakis azok. A hadtörténelmi és életrajzi rész meg nem óvják a feledéstől. Thaly több hadtudományi szakban jártas, mi a tények megállapításában hasznára van, de kevésbé jártas azon szakokban, melyek általános szempontokra segíthetnék. Nem is tud helyzetet rajzolni, csak tényeket állít össze, nem kelt érdeket a részletek iránt, mivel ismereteiből mit sem szeret eltitkolni. Az életrajzok írására azonban az alakítás ingerén kívül erkölcsbírói szenvedélye ösztönzi. Senkinek sincs oly határozott, oly biztos elvekre támaszkodó erkölestana, mint Thalynek. Neki majdnem minden ember annyit ér, a mennyit ért Rákóczynak, meg Bercsényinek, kivéve Bottyánt, kire Bercsényi haragudott, de ki nem lévén közönséges ember, szokott mértékkel nem mérhető. Már pedig Ócskay sokat vétett Rákóczynak, tehát elvetemült gonosz, nem elég, valódi erkölcsi szörnyeteg. E tétel bizonyítására Thaly megmozgat mindent; kiragadja Ócskayt kora viszonyaiból, hogy ennek hibáiról egyedül őt vádolhassa, megmásítja a tényeket, elhisz minden rágalmat. Mindezt oly tudományos készültséggel teszi, hogy röviden meg nem czá-

foltható. Attól kellett hát tartanunk, hogy bírálatunk lajs-trommá szárad, azért igyekeztünk megjegyzéseinket néhány életrajzi adathoz fűzni.

I.

A Nyitramegyében honos Ócskay család származék-rendje Mátyás király idejéig visszavezethető, de közelebbi korhoz sietve, említsük meg a tizenhetedik század elejéről Ócskay Gáspárt, Jánosnak a nyitrai alispánnak fiát. Ócskay Gáspár a protestáns hit gyámola s a nemzeti ellenszegülés híve volt. Részt vett az 1610-diki zsolnai conventen, majd az 1619-diki pozsonyi országgyűlésen, honnan két ízben is fölment a pozsonyi várba, mint tagja ama küldöttségeknek, melyek a koronaöröktől a császár iránti kötelességek hajlékonyabb fölfogását kívánták, s ha Thúrzó Szaniszlót betudva, nyolczad magával tanúja volt, mint kézbesíté Thúrzó György Borbála leánya fejedelmi nászhozományát, nem maradt el Szaniszló úr mellől a szeredi conventen sem, mely Gönczy superintendens utódját választotta. Föltehető, hogy e többektől becsült férfiúról nem felejtkeztek meg az unoka házában, az Ócskay Jánoséban, kinek petrőczy Szent-Mihályi Évától született két fia karddal szolgálta a dédapjoktól tanácscesal védett ügyet, de már a katolikus hithez ragaszkodtak, különösen László, kit 1695 táján vett föl a nagyszombati jezsuita-collegium a szent Adalbert seminarium világi alumnusai közé.*)

Örködött itt a praefektus a nemesi ház gyermekére, hogy

*) Ha ugyan 1683-ban született, mint fölteszszük. Kolinovics szerint tizenöt éves korában állott katonának, mi igaz is lehet, nem is, de megezáfolni lehetetlen. Már pedig Ócskay a török ellen szolgált, tehát 1698-on túlra nem tehetjük huszárkodása kezdetét, ám inneure sem igen, mivel csak a káplárságig vitte, mit fiatalságának és kevés szolgálati éveinek is betudhatunk s így a 83-tól 98-ig terjedő szám-összeg 15, azaz a Kolinovics száma. Mindez nem bizonyos, de valószínűbb, mint a Thaly számítása. Szerinte Ócskay a spanyol örökösödési háborúig öt évet szolgált, mint Kolinovics állítja s így a tizenöt évet is levonva, marad 1680—81 születési évül. Kolinovics azonban nem ezt állítja, hanem azt, hogy Ócskay öt évet szolgált, míg a francziák elfogták. De elfoghatták volna akár 1697-ben, az örökösödési háború előtt, mikor Ócskay ezrede is harcolt ellenök.

szorgalommal hallgassa az előadásokat, hogy földolgozza a hallottakat, hogy a bejáró tanulókkal csak tudományos és valóságos dolgokról beszélgesse. Így töltött Ócskay majdnem három évet, tanult a katechismuson kívül latint s görögöt, áhitata erősbödött a grammaticai tanulók Mária társulatának gyakran askétai gyakorlatai által, s talán maga is föllépett a két iskolai színpad valamelyikén, hol a hazai történetből vett hadi események is játszottak, melyek bizonyára erősebben foglalkoztaták figyelmét, mint Alvarius nyelvszabályai. *) Ennyit merünk állítani, de Thaly, ki a majdani szörnyeteget a héjából kifejleszti, jóval tovább megy. Szerinte Ócskay «daczára a jezsuiták ösztönzése s szülői fölügyletének — a tudományok terén epen nem tön előhaladást, sem kedvet nem érzett». Mi a bizonyosság? «Latinúl» — úgy mond — «igen keveset tudott». Igaz, hogy kevesebbet, mint Cicero, de egyetlen ránk maradt latin levele elég hibátlan, sőt horatiusi idézzettel ékes. Thaly nem áll meg a fél úton. «Az írásban is oly gyöngé és gyakorlatlan vala még ezredes és dandárnok korában is, hogy leveleit majd soha sem írja sajátkezűleg és neve aláírásán is meglátszik, hogy a betűket csak egyenként, nagy lassan pingálá.» Ez talán nem azt akarja bizonyítani, hogy Ócskay Nagy-Szombatban nem tanult meg írni? S ha még oly jól írt is tanuló korában, a sok táborozás ügyesebbé nem tette kezét az írásra s másrészt Bercsenyitől, ki úgy szeretett írni, nem maradtak-e ránk nem sajátkezűleg írt levelek? Ócskay erkölcsi jellemét sem támadja meg Thaly erősebb érvekkel, mégis egy könyvét bíráló történetnyomozó azt írja, hogy «Thaly előadásában a legjobban értesült kortárs sem találhatna hibát». **) Eme legjobban értesült kortárstól vehette a bíráló Ócskay iskolai éveinek illetően leírását: «A tisztos tudományoknak nem volt barátja. Bort s az asszonyokat szerette». Hogy írhatni ilyet egy gyermekről, kit szigorú ügyelet is korlátozott? Nem képzeljük mi Ócskayt eszöndesen komoly, félénk gyermeknek, meghiszzsük, hogy a nagy szünidők után nem szívesen vált el az ócskai lovaktól meg

*) L. az iskola szervezetéről Molnár A.: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, 129—239. l.

***) Thallóczy L.: «Egy kuruczvilági Proteus» l. *Magyar Szemle*, szerkeszti Bodnár Zs. 1881. III. füzet.

puskáktól, de nagyobb kihágását a források nem említik. S végre szükké lett neki az iskola, hívatását érezte, mint Toldi, hisz ő is erős, vastag gyermek lehetett. Látva 1698-ban gróf Pálffy János toborzó huszárait, ő is ilyenformát gondolhatott:

Mentek-e tatárra? mentek-e törökre,
Nekik jó éjszakát mondani örökre?
Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék
Szép magyar vitézek, aranyos leventék!

Közéjük is ment, bizonyára szülői engedelmével, mert nem szökött ki Nagy-Szombatból, mint Thaly egészen önállóan kigondolá. *) És mit Toldi csak vágnak érzett, valóban átélte azt Ócskay, menván a Pálffy-huszárokkal törökre, tatárra, később meg máshova, míg 1703-ban Rákóczyhoz állott. De mi járatban volt ez öt év alatt? Mikép legyintette szárnyait az ifjú szörnyeteg? Megtudhatjuk Thalytól, ám előbb nézzük, ő meg hogy jutott tudásához. — Rányitunk a *Rákóczy Levéltár* hatodik kötetére s abban is az 1708 augusztus havában írt levelekre. Ekkor pártolt el Ócskay Rákóczytól. Könnyen hiszünk, ha gyűlölünk, vagy szeretünk és Bercsényi, ki az említett leveleket Rákóczyhoz intézte, haragos lelke minden erejéből gyűlölte Ócskayt. Az naptól, hogy hitesegettnek ismerte, sok ideig majd minden levelében van egy hírmondása róla, egyebek közt szeptember 2-án hallomás után írja Viskről, hogy mihelyt Ócskay a német táborba ért, lefegyverezték s mint foglyot Bécsbe szállították. **) Thaly maga megvallja, hogy ez csak hírrelve volt s épen nem igaz, noha Bercsényi bizonyosnak írja. Tizenkét nap múlva Bercsényi újra hírrel Ócskayról, de már nem határozottat és most higgyünk neki? Csalódott, a miben nem kételkedett s mi azt higgyük, a miben ő is kételkedik? Nem kicsiségek vannak szóban. «Sziadják Ócskayt» így ír Bercsényi «s ott hírrelük, az

*) Thaly ugyan Kolinovicsra hivatkozik, de talán emlékezetből, mert a lapszámot is hibásan teszi ki. Vagy talán a birtokában levő Kolinovicsra gondoljunk? Erről mondja is, hogy vannak benne a múzeumi példányoktól «némi — javított — eltérések is». De mivel ez eltéréseket nem idézi, mi sem térhetünk el a múzeumi Kolinovicsról.

**) *Arch. Rák.* I. 6. köt. 58. l.

kit soha felőle nem hallottam, hogy már az hóhér metszette vala el egyik fülét, s igaz is, hogy fületlen, és hogy feleségének testvéröcsését megölvén (egykor) Tömösvárott törökké lett vala, környülmeteltetett». Úgy van ez mondva, hogy valóságnak vehetjük? Mégis ebből meríti Thaly Ócskay ifjúságának rajzát, sőt kortani érvényre emeli azt az esetleges rendet, melyben Bercsényi idézett sorait leírta. Szerinte alig állott Ócskay katonának «már ekkor — oly igen korán! — megkezdé a bűnös kalandokat is. Első gonosztette már ez időre esik. Mi volt légyen ez? nem tudhatni, csak annyi mondatik, hogy büntetésül hóhér vágta le érette az egyik fülét.»

Tudjuk, hogy a fülesonkítás szokott büntetés volt a császári hadseregben. Azokra mérték, kiket például a takarmányozási rendszabály elleni vétségén, vagy békében szökési kísérleten értek. Hogy ilyesmitől Ócskay vissza nem riadt, elhiszszük, de a tényekhez kell ragaszkodnunk. Pedig mikép lehetséges, hogy a Pálffy-huszárok előtt titok maradt a csonkítás? S mivel több ily huszár szegődött Rákóczy szolgálatába, miért nem közölte egyik sem titkát egész 1708-ig? Hagyjuk rá, hogy nem közölték, tegyük föl, hogy olykor habbor mellett ülve «agg szót kovácsoltak» óvatosabban járt nyelvők, mihelyt Ócskayra fordult a szó, de 1708 után nem volt szükség ily óvatosságra. Miért lép föl a hír akkor is oly felénken, hogy Bercsényi is alig hiszi, a Rákóczy-kor összes levélírói, napló- és emlékirat-szerzői pedig mintegy összeségva hallgatnak róla, még a fejedelem is, ki *Emlékirataiban* szeret arcképeket rajzolni s bizonyára nem az elhunyt enleke iránti gyöngédségből hallgatott ez érdekes körülményről.

De haladjunk tovább Thaly kritikai fáklyája világában. «Az ekként megcsonkított ifju pedig még azért nem jámborodott meg, sőt újabb gonosztettel tetéző előbbeni vétkét. Mert nem soká reá — miért? miért nem? — haragra gerjedvén (hihetően, részegségében) egy Tisza nevű fiatal katonatársára, megölte őt; s azzal, mint gyilkos, halálos büntetéstől félvén, elszökött ezredétől, beosont az ellenséges Temesvárra, és ott — hogy ki ne adják — törökké lön, környül is meteltette magát. Tehát mint 17—18 éves ifju már egyszer hóhér által gyalázatosan bűnhődött, gyilkossá, katonaszökevénynyé, és pribekké lön.» Hogy Thaly Bercsényi értesítésébe mikép szóvi képzelme arabeskjeit, arról nem szólunk, tisztelvén az

egyéni stíl-jogait, de miképp hihetett el oly ízetlen koholmányt, minő Ócskay törökké létele? Úgy tudjuk, hogy a török meg nem vetette a gyaur kardja segítségét, legalább Tököli bujdosóitól ekkortájt nem kívánt hitserét. Erre hát mi szüksége sem volt Ócskaynak, mikor Temesvárott menedéket keresett s mivel, ha már híresztelte tettét, bűnéül nem rótták föl egy császári katona megölését, nem hiszszük, hogy a kiadatástól feltételezett törökké, mert a háborús felek egymás szökevényeit csak Don Quixote országában szokták kiadni. Magának a törökségnek varázsa pedig, mint Salamon könyvéből tudjuk *) kevés magyart csalogatott a kitérésre a török uralom virágkorában is, azért bajos képzelünk, hogy a török hanyatlása kezdetén a nyitrai birtokos nemes fia, a jezsuiták növendéke, a buzgó katolikus egy sok lófarkú méltóság ábrándjáért ősi hajlékot és hitet felejtett volna. De ha volt is ilyen indulatja, ha Allah paradicsomáért esengvén a félfülű vitéz, szertartásosan is csonkíttatá magát, bizonyos, hogy meggondolkozott, bizonyos, hogy visszatért ezredéhez. És miképp fogadták itt a gyilkos pribéket? Mert gyilkos és szökevény nem voltak ajánló ezimek a hadseregben. Sok volt a szökési eset; kivált a magyarok szökdöstek a törökhöz; így 1698 szeptember havában Eugén hadi tervét egy szökött huszár árulása hiúsítá meg. **) Épp azért elriasztó például bűnhődtek a megkerültek s hogy kivált a törökhöz futott magyar katonák ellen ingerült volt a vezérlők hangulata, bizonyítja a karloviczi béke kilenczedik pontja, mely gondoskodott arról, hogy a pribékeknek többé ne nyújtson menedéket a török. A szökevények bitófán lakoltak rendesen, így 1701-ben gróf Pálffy Miklós fölakasztatott három dragonyost, kik a törökhöz szöktek volt. Igaz, hogy enyhítő körülmények a büntetést orrvagy fülesonkításra szállították. Azonban nem olvastuk, hogy enyhítő körülmények alatt a török hitre térést, vagy a gyilkosságot értették volna.

Mert Ócskay meggyilkolta Tiszát, későbbi nejének testvéröcsését. Hogy Ócskay majdnem hét évig élhetett s boldogul a nővel, kinek öcsését megölte, azt a szörnyetegek lelektaná-

*) *Magyarország a török hódítás korában*, 237. l.

**) *Feldzüge des Pr. Eugen v. Sav.* I. sz. 3-ik köt. A bécsi hadi levéltár kiadványa.

ból megérthetjük. Azon se akadunk föl, hogy a hú nő úgy az esküvő előtt, mint azután nem látta a szeretett férfi kezén fiatal öcsese véréét, mert ha látta is:

Mindenható erő vagy, szerelem!

Mindenható vagy...

Imhol a kész regény s költője is akadt. De könnyebb ma Ócskaynak regényben öldökölnie, mint akkor Eugén hadseregében, hol gyilkosságért kerékbe törtetés, vagy bitófa járt ki bérül. *) Két élete volt hát Ócskaynak: az egyiket váltságul hagyta gyilkos és pribék voltaért, a másikkal Rákóczyhoz szegődött. Azonban Thaly megoldja a rejtélyt. Tekintettel — úgy mond — az előkelő rokonokra, gróf Pálffy János kivitte, hogy Ócskay főbenjáró büntetés nélkül visszatérhetett ezredéhez. Thaly úgy beszél, mintha látta volna a kegyelmi ítéletet, de minek titkolja, hogy ha látta. Voltak ugyan Ócskaynak előkelő rokonai — a győri alkapitány, gróf Eszterházy János apja néjjét vette nőül —, de vajon honnan tudja Thaly, hogy sokat törődtek megbélyegzett rokonukkal s ha törődtek is, volt-e annyi befolyásuk az ezredtulajdonosra, hogy ez kedvökért a legüldözöttebb bűnök elkövetőjének kegyelmezvén, tápot adjon az elharapózott fegyelmi sértésnek? Ugyan idején léptek közbe az előkelő rokonok. Jobb lett volna, ha megakadályozzák a fülcsonkítást, e kisebb vétségek után járó és nem emberre ritkán kiszabott büntetést. De kérldhetné valaki, mert Thaly erre nem gondolt, ha nem lehetséges-e, hogy Ócskayt mind az említett bűnök váltságául kegyelmezték a fülcsonkításra? Ezt is lehetetlennek tartjuk, mert Pálffy, kit egyedül illetett a kegyelmi jog, 1708-ban a hadak előtt megölelte Ócskayt, ezredesi rangra ajánlotta, barátjává fogadta és halálát magyar foglyokon megbosszulni kívánta. Ha föltesszük, hogy Pálffy ama korban, mely még hadászati eszmékre is befolyt engedte a point d'honneur, mindazt eszélyből tenni képes volt, kíméletlen eszélyét abban mutathatta volna, hogy magához csábítván a veszedelmes gonosztevőt, egyszerűen elesukatja, semhogy egy ezredet reábíz. De hogy a hatalmas rokonokra térjünk, Thaly sem igen bízik bennök, különben nem toborzana tartalék érveket. «Ócskay lassú előmenetele»,

*) *Feldzüge*, I. sz. 1. k.

úgy mond, «bélyegzett előéletét bizonyítja». Hogy mily lassú volt ez előmenetel, arról Thaly mitsem tudhat, *) s ha igaza van is, rosszul következtet. Mert lehetséges, hogy szilaj csínyekért büntették a káplárságban marasztással, de ha az említett bűnöket elköveti, káplári rangján kívül az emberit is elvesztette volna. Thaly érzi, hogy a talaj süpped alatta. Azzal büntették, úgy mond, hogy a serezedbe sorozták, hisz így tettek századunk elején is a vérengző, de kemény katonákkal. Századunk elejéről a múlt századra következtetni, merész gondolat és Thaly nem fejtette meg, mit értettek 1700 körül serezed alatt? Ócskay mind 1703-ig ugyanegy ezredben szolgált, mikor büntették hát a serezedbe soroztatással? Most jön az utolsó mentő szál. «Tény» — úgy mond Thaly — «hogy Ócskayt kortársai kivétel nélkül bélyegzett embernek tartották.» Thaly ama tömérdek bélyegző nyilatkozat közül egyet sem idéz, nem a tömör szerkezet kedvéért. Tudomásunk szerint csak Kolinovics szól Ócskay előéletéről s ő is magasztalón. Hogy a többi kortárs erről mint gondolkozott, majd meglátjuk.

S végül az a legszebb, hogy Thaly maga sem hiszi a Bercsényi által terjesztett híreket, különben nem beszélne így: «Egyedüli mentiségül az szolgálhat (Ócskaynak), hogy e tények kétségtelen bizonyossága — az egy levágott fülön kívül, a mi különben csatában is megeshetett rajta — még mind maig kiderítve nincs és csakis 1708-iki nagy árulása után kezdett azoknak híre szállingózni». Már most vagy igazak azok a tények, vagy nem, ha igen, hasztalan a mentiség, ha nem, nem szükséges a mentiség. De szükséges Thalynak, ki nyugtalan lelkiismeretét csitítgatá ezzel s azután úgy tesz, mintha minden renden volna, úgy beszél továbbat Ócskayról, mintha Bercsényi hírének minden szava tiszta valóságot mondana. **)

És a kritika? Némely rész nem merte hinni az említett-

*) Csupán Kolinovics mondja, hogy öt év alatt vitte káplárságig. Kolinovics kósza hírek után írta Ócskay életrajzát, csak az fogadható el tőle, mire nem sokat építünk, vagy mit mások is bizonyítanak.

**) «Ott hagvá zászlaját immár ötödször» (23. l.), tehát a temesvári oda meg visszaszökés is be van számítva; azután «az egykor általa megölt ifjú hadfi nővére: Tisza Ilona» (27. l.) s így tovább.

tekét, de tagadni sem merete,*) a legtöbben azonban ügyet sem vetvén arra, hogy Thaly maga sem tartja igaznak, mit bizonyosnak hirdet, bírálataikban e kalandokat kiszínezték.

De már a következő kalandban nem volt ki kételkedjék. Mert Thaly kideríté, hogy Ócskay a francziákhoz szökött, a francia király magyar testőresapatában hadnagyi rangot kapott, megint visszaszökött Eugén táborába, hol — ördöngös szerencse — régi rangjára lefokozták. Ez a történet czifrázata Kolinovics értesítésének, mely csak azt mondja, hogy Ócskayt elfogták a francziák s így tették meg testőrhadnaggyá. Már pedig ebben is kételkedni, úgy hisszük, jó okaink vannak.

Először is XIV. Lajosnak tudunkkal nem volt magyar testőresapatja.**) Sőt Ócskay olaszföldi táborozásakor az ott működő francziák szolgálatában nem is voltak magyar huszárezredek, csak 1702-ben szerveztek a francziák a szökött huszárokból néhány századot.***) De talán itt vívott ki az elfogott Ócskay tisztí rangot s Kolinovics csak a csapat nevezésében téved? Azonban más források ezt nem említik, pedig némelyiktől elvárnök, hogy említsék. Rákóczyt tisztjeinek szolgálati viszonya a francia hadsereghez igen érdekelte, még sem említi Ócskay francia tisztségét, még *Emlékirataiban* sem, hol arról is értesít, hogy Forgách segédtisztje, Tóth András könyve írásakor már kapitányságig vitte a francia szolgálatban. De ha véletlenül Ócskayról, ki hét évig foglalkoztatá figyelmét, elfelejtett följegyezni ily érdekes körülményt, ez a véletlen, tán nem történetből, összevág egy másik véletlenel. Quincy tábornok, mint szereplő kortárs, leírta XIV. Lajos háborúinak történetét s ha minden részletet nem mond el, legalább mindet tudni látszik. Kikerülhette figyelmét, hogy egy huszárkáplárt elfogtak, bár ily részletekről is emlékszik; hogy a foglyot hadnaggyá nevezték ki, az sem rendkívüli; hogy visszaszökött, még mind nem jelentékeny, bár lehetetlen, hogy vezértársai emlékében vagy az ügyiratokban

*) *Pesti Napló és Magyar Szemle.*

**) I. Capefigue: *Louis XIV. és Quincy: Histoire Militaire de Louis XIV.*

***) L. *Feldzüge* s irodalmunkban Ballagi A. cikkét a francia szolgálatban állott magyar huszárokról, *Magyarország és a Nagy Világ*, 1873.

ily hárompróbás vitéznek nyoma ne maradt volna. Pedig az emlékeknek volt alkalmuk fölfrissülni. Quincy, Rákóczy hadjáratára térve, Ócskayról tisztelettel szól, grófnak czímezi, Rákóczy egyik legfőbb tábornokának tartja s mégis a férfúrról, kit a vitéz katona és a francia ügy gyámolítójának kettős fényében látott, meg nem említi, hogy egykor mint tiszt a francia zászlóra esküdt. Thalynak azonban nem elég, hogy elfogadja e történetet bírálat nélkül francia-magyar testőresapatostúl, de még tovább fejtí saját leleményével. Szerinte 1708—1710-diki levelekből kítűnik, hogy Ócskay csak úgy szökött a francziákhoz s ott volt ezredétől titokban kegyelmet eszközölvén, visszaszökött. Titokban, s Thaly mégis tudja? Egyébiránt ne higyen ama leveleknek, szerzőjük hogy mondana igazat, mikor Beresényi 1708-ban kapva kapván minden Ócskayt gyalázó híren, e kétszeres szökésnek még híret sem hallotta? Azután hol vannak azok a levelek? Mióta oly öntagadó Thaly, hogy okirati pontossággal nem idéz ily kiváló érdeklű leveleket? — Mi úgy hittük, hogy nem Kolinovicsból és Beresényi híreiből kell meritenünk Ócskay ifjúságának rajzát. 1698 augusztus havában érkezhetett ezredével Eugén delmagyarországi táborába. Ez idétt lanyhán folyt a háború, a Pálffy-huszárok mindössze kétszer ütköztek meg s másodsor nem jól jártak. Szeptember vége felé Selingiráj khán tatárjai Pancsován át égetve és rabolva közeledtek Bescerekhez, honnan Eugén a Pálffy-ezredet kiküldötte kém szemlére. Október 8-dikán három vagy négyezer tatár hirtelen megrohanta a huszárokat, kiknek vesztesége tetemes volt holtakban, sebesültekben és foglyokban, mielőtt a segítség megérkezett. A további hadmozdulatokat megakasztotta a békealkudozás, mely a karloviczi békével végződött, mikor a hadsereg már téli szállásokon volt. Most két évi csönd állott be, mely alatt Ócskay nem egyszer kaphatott engedelmet, hogy kardját és magát Ócskón pihentesse. Ezredét 1700-ban báró Ebergényi László vette tulajdonába, 1701-ben pedig harezra készen további parancsig Buda körül táboroztatá. Csakis 1702 január közepén indult el Ebergényi Olaszországba. Rövidség okáért Veronán akart áthaladni, de erre a velencei köztársaságtól engedélyt nem kapván, átúsztatott az Etsen századjainak élén, a bámuló veronaiak újjongása közben. Eugénnek nem volt ellenére a huszárok jövetele, mert a vasasok és dragonyosok

a járatlan úton már nem igen bírták a folytonos portyázást, melyhez kihevert erővel láttak Ebergényiék. De nagy panaszra adtak okot, midőn tömegesen szökdöstek a francia táborba, hol szolgálatot vállaltak. Hajszolták is a császári tisztek a szökevényeket, kiket ha megkaphatott, nyomban felkötötték Eugén, ha ugyan sokan titokban nem szereztek kegyelmet, miről nem adhatunk számot, csak annyit tudunk, hogy Eugén keményen fogta a gyeplőt s nem hogy káplárokkal, hanem főtisztekkel majdnem zord szigorral bánt, mint egy mai tiszt mondja. De kik voltak ama szökevények? Mindnyájan azon újonczokból telnek, mondja egy tábornagy, kiket Ebergényi hazól jövelele előtt toborzott. Bizonyos, hogy Ócskay nem volt ilyen újoncz, hisz 1702-ben mint káplár már kisebb portyákat is vezethetett. E kisebb-nagyobb portyák összessége alkotta az úgynevezett kis háborút, mely nem a nagy hadi terv gépezetébe illeszkedett rugóul, hanem attól függetlenül tört az ellenfél kárára. A kis háborúra főleg huszárok voltak rendelve, kik az apróbb ellenséges csapatokból öldöstek, vagy fogdostak embert és lovat, az ellenség élmi fuvarait elkobozták, takarmányt s pénzt harásoltak, az elveszettek hitt élést fölprédálták, hogy az ellenség hasznát ne vegye. Íme a majdani kurucz dandárnok iskolája.

De e sokszor mulatságos iskola után egy nagyon szigorú következett, mikor a sereg téli szállásokra oszlott. A katonák szükségét látták, nyomoruk a fővezér szívére hatott, ki a bécsi udvari haditanácsot zaklatta, mire e nagytekintetű testület egy hosszú fogalmazványt fohászkozott, melynek az volt a veleje, hogy ő nem oka semminek, hanem az udvari kamara oka mindennek. Az emlékiratra a béketűrő Lipót is szárazon megjegyzi: «Eszmék nem segítenek a bajon». Valóban anyagibb dolgok inkább segítettek volna a Pó balpartján szállásolt huszárainkon, kik kipusztított parasztházakban, takaró és szalma híján majdnem megfosztva pénztől, eledeltől, ruhától, sőt lábbelítől a bürokrácia lelkiismeretét dicsérték. Ócskay ekkor úgy gondolkozott, hogy szép az olasz levegőg, de szebb az, mely a magyar földet boltozza és megszökni nem a világ. 1703 márczius havában sok toborzó indult haza Olaszországból, köztök volt Ócskay; az Ebergényi toborzók közül sokan vissza nem tértek s ezeknek élén állott Ócskay.

Azonban merre tévedtünk? Hisz Thaly Kolínovics nyo-

mán másképp beszéli el Ócskay szökését. Thaly jól tudja, hogy Ócskay nem 1702-ben szökött el, mint Kolinovics állítja s mégis őt követi, jól tudja, hogy nem a Kolonicsoknál szolgált utoljára s mégis Németországból szökteti haza, mint Kolinovics. Higyük-e hát a többi részleteket, melyeket Thaly forrása szavaiból és saját ötleteiből összeszerkeszt? Higyük-e, hogy Ócskay Németországban úti leveleket gyártván, hét társával elindul, útközben csapata hetvenre szaporodik s haza érkeve Pozsony, meg Nyitra vármegyét szerte pusztítja embereivel? Ez utóbbi részletet Thaly Matyasovszky fő korlátnok leveléből következteti, mely június végéről keelve meghagyja a nyitrai alispánnak, hogy a még akkor is ott lézengő szökött katonákat fogassa el, pedig tudnunk kell, hogy Matyasovszky föl sem említi Ócskayt, ki június végén Rákóczynál volt Zavadkán, hová túl a tiszai hosszaeska tartózkodása után érkezett s így nem sok júniusi napot tölthetett Nyitrában, hol oly kevéssé szorult a szegény legény szerepére, mint Thaly ily költött hírek terjesztésére.*) Mert van más forrása is Ócskay szökéséről, ott a Kaprinay-gyűjtemény jezsuita naplója, melyet követtünk s melynél Thaly azért tartja hitelesebbnek Kolinovicsot, mivel ez egyvidéki Ócskayval s részletesebb. De a napló értesítését megerősíti Stepney is, bárha Thaly nem méltatja figyelemre az angol követ jelentéseit.**)

Így hát Ócskay ötszöri szökése egyre olvadt, de Thaly fölriadt erkölcsi skepsisét ez egy sem csöndesíti. Nem meri hinni, hogy Ócskayt a lelkesedés ragadta Rákóczyhoz «talán a préda és szereplés utáni kívánság, a zabolátlan élet szeretete, újabb kalandvágy» így tépelődik magában. Ha Thaly ily szorgosan kémlélné Rákóczy minden hívének indulatait,

*) Ócskayt Kolinovics szerint Pongrácz Gáspár alezredes elfogta N.-Szombatban s csak azon föltétel alatt bocsátotta el, ha huszárjait visszavezeti az ezredhez. A krónikás szerint ez 1702-ben történt, de tudjuk, hogy akkor Ócskay nem volt Magyarországon. Thaly segít a dolgon, átviszi az egészet 1703-ra, kibővíti még azzal, hogy a híres rokonok szabadtették ki ekkor Ócskayt, írván «érette néhány ezer forint erejéig jótálló kezeslevelet». Így csinálják néha a történetet.

**) «An Ensign who served in Italy among Ebergény's Huszars being sent home to make Recruits has put himself» stb. *Arch. Rák.* II. r. I. k. 35. l. Stepney zászlótartónak gondolja Ócskayt, mi nem is követnök, ha a többiben meg nem egyeznék a naplóval.

salaktalan hazafiságot nem találta mindnyájában. Hogy nagy példát válaszszunk, Bottyán János «az eszme, a szabadság hőse» bár Thaly szerint jogtalanul záratott ama börtönbe, melyből Rákóczyhoz menekült, miért küzdött eleinte Rákóczy ellen s miért szegődött csak akkor hozzá, midőn már a híd égett háta mögött? Thalynak ez átpártolás merő hazafiság, míg az Ócskayé csak részben az. Thaly jobb kezében mindig a Clió vésőjét tartja, baljában mindig az igazság mérlegét. ám gyakran a jobb szeme csukott és a másik van nyitva.

II.

Bármily gonosz indulatok születtek Ócskay elhatározását, soha jobbkor nem érkezhettek Rákóczyhoz, ki magyar földre lépven, Munkácson a Montecuccoli-vasasok által úgy visszaveretett, hogy kénytelen volt újra a lengyel batárna menekülni (június 28). Ócskay garázda huszárjaihoz túl a Tiszán csatlakoztak ezalatt Borbély Balázs kóbor kuruczai, kikkel együtt a csapat kétszáz főre szaporodván, június 29-én Munkács mellett Szent-Miklós felé vágatott, másnap alkonyatkor pedig Rákóczy előtt tisztelgett Zavadkán.*) Ők voltak a legjobban fegyverzett és legvitézebb katonák ama négyszáz lovas és kétezer gyalog közt, mely most Rákóczy és Bercesényi köré sereglett. Biztatták a fejedelmet, hogy túl a Tiszára menjen, ott csak szikra kell a parázsnak. Rákóczy engedett s úgy július 13-án Beregmegye szélén állott, nem messze Tisza-Becstől. Szokott átkelő helye volt itt a Tiszának, itt vette magát a túlsó partra Kemény János, Ali tatárjaitól üldöztetve, «ott mehetne által a Tiszán a könnyű had», sóhajtá Tököli számüzetésében. Ide érkezett július 11-dikén gróf Csáky István főispán a fölkelt nemességgel és Reinhardt kapitány németjeivel, hogy Rákóczy átkelését megakadályozza. Erről tudomása volt a fejedelemnek, ki abban bízott, hogy hirtelen megrohanván az ellenfél a beregi partra átkelése közben, kézre kerítheti hajóit.

*) L. Thaly becses levéltári közléseit *Századok* 1873. Gróf Csáky írja, hogy körülbelül 200 lovas látott Munkács mellett. Ez adat egyezvén a jezsuita napló azon adatával, hogy Ócskay 200 lovas élén csatlakozott Rákóczyhoz, egyszersmind emeli a napló hitelét.

Mikor e tervet forgatá, maga sem ismerte nagy erejét. Hatalmas, bár testetlen szövetséges szegődött hozzá a kósza hír képeben. Ez megnagyobbítá kis csapatát s nyugtalanságot szórva, szökött Munkácsra, Szathmárra, Tisza-Becsre, csak saját katonái keblét tölté el örömmel, negyvenezer főnyi segédesapat érkezteről szólván nekik. Július 12-én Csáky a szathmári kapitánytól egy gyalog századot sürgetett, de Löwenburg úgy válaszolt, hogy bizonytalan lévén a fölkelők száma, együtt kell tartania embereit, egyebiránt «jól mesterkedjek Méltóságod, Reinhardt kapitányommal együtt elég erővel bírván dicsőséges tettekre». A dicsőség napja július 14-én virradt volna, mikor is ötven lovas küldetett a beregi partra Rákóczy ellenében, azon kívül tizenöt gyalog az elsánczolt rév őrizetéül. A kurucz gyalogság még el volt maradva, a lovasok, élükön Ócskay és Borbély, előbb a sánczokat vették meg, mi közben az ötven lovas a Tisza egy kanyarulata mögé húzódtott oly formán, hogy társaik a túlsó partról a kuruczokra szabadon tüzelhettek, magok meg a folyónak vetve hátukat, használhatták a karabélyokat. Rákóczy be akarta várni a gyalogokat, nem akarta legjobb katonáit küldeni az öldöklő tűzbe, midőn lovasai egyszerre zárkózott sorokban rohantak az ellenfelre s nagy részint a Tiszába ugrasztották. Alkonyatkor a közeli Váriba vonúlt Rákóczy, hol kimerült csapata nyugodott, míg a vezérek gondokba merültek. Hátuk mögött a Borsova és a munkácsi vasasok, előttök a Tisza és Csáky serege: a helyzet nem volt kényelmes. Bercsényi hátrálni akart, de Ócskay és Borbély lovassága addig sürgette az átkelest, míg Rákóczy részökre állott. E közben a kuruczoktól egy német trombitás szökött az ellenfélhez, ott elszéleszte a nagy segédesapat híret, mit megértvén Csáky, a hajókat elsüllyesztette és sereget szétküldé. Meglepetve vették ezt észre a kuruczok július 16-dika reggelén, később összeszedett csolnakokon kikötöttek túl a Tiszán. Így vívta ki Rákóczy első sikerét, mely ha kudarczra fordul, magába temeti a fölkelést, de így szerte föllobbant annak lángja a tiszai megyékben.

Láttuk, mekkora része volt ebben Ócskaynak, ki augusztus havában pihent, legalább vezérszerepet nem kapott. Ekkor ülhetette menyekzőjét Tisza Ilonával, a szabolcs-megyei máriapócsi Tiszák udvarházában és mivel ifjú nejét Ócskóra vinni vágyott, Rákóczy engedelmével egy lovas csa-

pat élére állott, hogy felső Magyarországot a fejedelem pártjára hajlítsa. A káplárból ezredessé lett vezér csapatjában az ember és ló mivoltánál csak a fegyelem volt fogyatékosabb, melyet aligha szilárdított a sokféle kóborló, meg Olaszországba igyekező huszár, kik útja közben Ócskayhoz csapódtak. Elég az, hogy Ócskay gyorsan haladt, ellenállás nélkül hódított és szeptember vége felé Lévára ért, hol alkalma nyílt zajos mulatságokkal kipótolni a félbeszakított mézes heteket. *) De megálljunk, mert Thaly összehúzza censori szemöldökét így pajzánkodik: «a hevesvérű Ócskayt az ifjú menyasszonya karjai között mohón élvezett gyönyörök tartóztatták oly sokáig Léván — a nemzeti ügy kárára». Thaly, bár a fiatal Ócskayval zsémbeskedik, jól tud különbséget tenni. Mikor a hatvanhat éves Bottyán 1706-ban második nejével lakodalmát ülte Bátorkeszin, hiába hívogatták a táborba, mit életrajzírója így beszél el: «ez úttal nem nagyon sietett — a mi olyan új házas embernek megbocsátható». **) Legyen hát csak Ócskaynak megbocsáthatatlan, lévai veszteglése úgy sem szorúl ily mentségre. Thaly azt hiszi, hogy «ha Ócskay a páni rettegést fölhasználja, akadály nélkül tolhatja előre táborát akár a bécsi hidakig». Csodáljuk, hogy itt megállott Thaly hódító tolla, de Ócskay igen egyhuzomban Szabolcstól Barsig jöven, legalább két napi pihenés után úgy 20-án indulhatott volna útnak nem vaktában, hanem portyát előre küldvén. Valóban kiküldötte Berthóty Zsigmondot Nyitra felé, s ha fölteszszük, hogy Berthóty már 22-én visszaért Lévára, vajon mit hozhatott hírül? Azt, hogy a pozsonyi és nyitrai nemeség királyi fölhívásra a Vág felé seregel, nem elég, még pórhad is gyülekszik, «visszaszegzett kaszákkal», mint az egykoru vers írja. Semmi, mondja erre Thaly, mihelyt Ócskay megjelen Nyitrában, Pozsonyban, hozzá csatlakozik mindenki.

*) Ócskay házasságáról két egykorú szól, Kovács János egy szeptember 17-én és Pakay István egy október 18-án kelt levélben. Kovács azt mondja, hogy Ócskay a Nyírben házasodott, Pakay pedig, hogy most veszi el Léván Kovács István alispán özvegyét. Thaly ezt úgy egyezteteti, hogy a Nyírben történt az eljegyzés s Léván a házasság. De honnan tudja, hogy Tisza Ilona az alispán özvegye volt? Mi úgy sejtjük, Pakay nem Tisza Ilonára gondolt s általában Kovács János jól értesült egyebekben is Ócskayról.

**) Thaly: *Bottyán élete*. Pest, 1865. 135. l.

Csakhogy az akkori köznemesek nem voltak annyira telítve a szabadság eszmejétől, mint Thaly hiszi, válság idején többnyire a túlerőhöz hajoltak s épen a nyitraiak még azon év végén Károlyi előtt is egy várba zárkóztak, hogy állottak volna hát most egy alig serdült ifju szavára Rákóczyhoz, mikor a király zászlaját Forgách, Koháry, Eszterházy és Bottyán emelték föl? Ócskay azért meghúzódott a mély s vízzel tölt árok által védett lévai várba, hol meghiszsziük dorbézolt is, de zsákmányoltatott és behódított, a mennyit bírt, sőt Bozókából ágyúkat is hozatott, úgy hogy tizenkét ágyúja várta az elleniséget, bár tüzes szerszámot meg hozzá értő embert aligha kapott. Mindent mellözve, ha Ócskaynak a tivornyánál nincs egyéb czélja, mikép Thaly Rákóczy *Emlékiratai* nyomán föl-tünteteti, miért fáradott Léváig is s ha nem volt oka Nyitrától tartani, miért nem ment inkább ősi birtokára a dáridót meg-ülni? Sőt Thaly azt sem átallja mondani, hogy «Hiába érkezének hozzá a fejedelem sürgető rendeletei». Ez nem való, nem is lehet való, mert a fejedelem Ócskay hollétééről csak október végén értesült. *)

Ekkor már Pozsonyba érkezett gróf Schlick, lovassági tábornok, hétezer kétszáz főnyi sereggel s tizenkét ágyúval. Október 27-én átkelt a Vágon Szerednel, itt egyesült Forgách hadával s az így talán kilenczezerre szaporodott sereg 31-én közeledett Lévához. Ócskay nem mert a túlerő elől a várba zárkózni, elhatározta nyílt mezőn menteni a menthetőt. Del-előtti tíz órakor a Perekz patak hidja előtt előhada visszaverte a labancz előhadat, a derékseregek is csatába bonyolultak, de a két harczvonalban fölvonuló királyi hadak ellen mit tehetett a kétezernél kevesebb kurucz? Ócskay serege egy részével Bakabánya felé menekült, az ötszáznyi maradék kurucz a városba szorúlt, a lóról leszállott dragonyosokkal keményen harcolt, míg kénytelen volt a várba futni, hová most Schlick ágyugolyói hullottak. Az elhagyott kis csapat megadást ajánlott szabad költözködés kikötése mellett, de Schlick föltétlen megadást sürgetve, folyvást ágyúztatott. A nap leszállott és vele az őrség bátorsága, sötét volt már, mikor a

*) «C'est à l'occasion de leurs mouvemens (Schlick és Forgách október végén), que j'appris par Ócskay, qui était dans la petite ville de Léva à faire la débauche, ce qu'il avait fait jusque-la.» Így idéz Szalay.

kapukat megnyitották, labanczokká lettek, némi összeprédált jószágot és a tizenkét heverő ágyút Schlicknek hagyván. Így esett Léva császári kézhez és nem úgy, mint Thaly leírni jónak látta. «A királyi hadak — úgy mond — 31-én Léva alá csapván, a vigyázatlanul dözsőló Ócskayt meglepik, néhány száz emberét levágva, megverik és elűzik — néhány zavarodásban megrettent lévai őrség a könnyű szerrel elfoglalt várat ép oly könnyű szerrel föladja». E vádak igazolására Thaly mitsem hoz föl, pedig az egykorúak sem említik Ócskay vigyázatlan dözsőlését, azután Schlick serege számát, meg az ütközet valódi lefolyását Thaly megtudhatta volna a hadi *Archiv* kiadványából.*) Ócskay Nógrádba menekült, előbb balesetét megizényvén Beresényinek, ki végre mindent megmozgatott a bányavárosok megmentésére. November 11-dikén már az Ipoly mellett táborozván a Szécsény körül tartózkodó Ócskay, Ebeczki Imre és Réthey Lászlónak írja, hogy «hajnal előtt itt legyetek lelkeim barátim; egy a parancsolat: holtig a böcsület. Isten kegyelmeikkel!»! Ott is voltak más nap Losoneczon, hol Károlyi is egyesült Beresényivel, mire Schlick már nem akkora reményekkel vonult a zólyomi várba, mint a minőkkel Lévából a bányavárosoknak indult. November 15-dikén Schlick a császár nevenapjának ünneplése végett háromszáz lovas élén kilovagolt Beszterezebánya hódoltatására, de fele úton egy hírnöktől úgy értesült, hogy Beresényi és Károlyi majdnem húszezer főnyi sereggel körülzárták a várat. Vissza akart fordulni, de zárva látott minden utat, elmenekülve Körmöczre ért 16-dikán hajnalkor s még az nap délután Bajmócznak indult. Nemsokára erre törekedtek Zólyomból Koháry és

*) Az V. kötetet értjük, melyet 1878-ban adott ki Danzer Alfonz. Szalay, Horváth és Thaly Schlick seregét körülbelül kétezer főre teszik, míg az osztrák jelentés ötezer kétszázal többe mond, az ágyúkat nem is számítva. Bátorokdunk az osztrák forrást követni, gondolván, hogy a győzők inkább az ellenség számát nagyítják, mintsem a magokét. Szalay a *Rerum Carponiensium Codex*-re hivatkozva mondja, hogy Schlick a lakosok és az őrség tetemes részét kardra hányta, mit talán jó lesz a harcban elesett részre értenünk, mert mások nem szólnak ez öldöklésről; Otlyk így szól: «némelyek a kurucokat elhagyták és németekhez állottak», Stepney pedig azt jelenti, hogy Schlick ötszáz foglyot ejtett, mely szám épen megegyezvén a Lévába szorított őrséggel, azért erre vonatkoztattuk Otlyk értesítését.

Forgách is, kik 17-dikén éjtszaka kiosontak a várból, megrohanván egy kurucz őrszemet, mert ha seregök a várban elvész, nyitott útja van a fölkelőknek az örökös tartományokba. Különös véletlen, hogy az ily módon leolvadt őrség vezérei Ócskay által közvetve vagy közvetlenül kapott sebektől szenvedtek, mert Guethem alezredest Lévánál lötték ezombon, Bottyán pedig még 15-dikén, mikor a Zólyom elé vonuló kuruczok Forgáchot a várba szorították, párviadalra hívta ki Ócskayt. A vén vitéz a török időkben többször lehetett tanúja, vagy hőse ily homéri jelenetnek, de most pisztolya nem osztott oly veszélyes sebet, mint ellenfeléé, mert még lábladozott, mikor Ócskay rég túl volt Zólyomon. Azzal a sereggel indult, mely Forgách es Koháry üldözésére küldetve, nem bírta megakadályozni azoknak egyesülését Schlickkel és Szent-Kereszten megállapodott. Ide érkezett 19-dikén Károlyi Sándor, hogy átvegye a fővezérletet, majd Privigyére indult Schlick után, de hiába nógatta Bercsényit, hogy egyesüljön vele. A főtábornok igen jártas volt a hadi tudományokban, nem találta seregét elég módszeresen fölkészültnek a támadásra, míg az ellenség óvatos elszántságától minden telhetőt föltételezett. Mikor végre megértette, hogy Schlick Trencsénnek futott, így írt Károlyinak: «Az német Bajmóczról elment békével, el is mehetett, ha úgy akarta», mit Károlyi vádnak érthetett, de gondolhatta, hogy önvádnak jobban beillik. Most már Károlyi sem merte követni Schlicket «a trencseni szoros és szűk vármegyében», a helyett jobbnak látta Bajmóczot megszállani és november 24-dikén Ócskay Lászlót báró Andrásfi Miklóssal, a szerzetesből lett katonával, Lévának küldeni. *) Már november 27-dikén a vezérek jelenthették, hogy Léva megadta magát és a Schlicktől itt hagyott nem csekély őrséggel seregök gyarapodott. Imígy a kurucz erő három várra fecserlődött, míg az ellenfél bekében hátrált. Az év több sikerrel, mint dicsőséggel végződött. Végre odahagyta Bercsényi Zólyomot, Károlyi meg Bajmóczot és Ócskay Bercsényi parancsa alá rendeltetett. Schlick gyorsan vitte roncsolt seregét Trencsénből Nyitrába, innen meg Pozsony városába, de Ber-

*) A Zólyom és Bajmócz körül történetekre nézve némiképp eltérünk Szalaytól, bár hivatkozhatunk Whitworth jelentéseire, Károlyi önéletrajza és a Bercsényitől hozzá intézett levelek összevetésére.

csényi nem egyesült Károlyival, minden új hírre tervet változtatott és hadait hasztalan fárasztotta. Károlyi sem értesült pontosan az ellenségről, azonban ő tettel kimutatta, mit Bercsényi elméletben hirdetett, hogy a hadakozásban attól nem riad a szerencse, ki benne bízni merész. Fölverte az ellenség egy részét Galgócznál, gyorsasága és merészsége hódolatra hajlították Nyitrát, Pozsonymegyét és a Csallóközt, sőt Alsó-Ausztriába törve Bécs tövéig érezte a magyar fegyverek súlyát. Ócskay december első felében portyákat vezetett Bercsényi hadtestéből, egy próbáját szerencsésnek is híresztelték, majd Károlyihoz küldetett, kit Alsó-Ausztriába elkísért. Később maga állott ily betörések élére, melyek nevére dicsőséget és átkot gyűjtöttek, de 1703 december végén hírneve még kisebb volt Károlyi seregében a csallóközi téli szállásokon.

Kemény fagygal köszöntött be az újév. Károlyi Sóprúsnél addig öntöztette a jeget, míg alkalmas ösvényt erősített rajta. Január 10-dikén a Károlyihoz érkezett Bercsényi némely túl a dunai rendek hódolatát fogadván, átküldötte Ócskay Lászlót és Gencsy Zsigmondot, hogy a Duna jobb partján tért foglaljanak. Az ösvénytől jobbra, balra a ki nem próbált jégen baj érheti az átkelőket, ha meglepetnek és a tapasztalatlan vezérek nem küldöttek ki előhadat. Az idő közben tisztjét vesztett Schlick helyett most a savoyai herczeg vezérelte Pozsonyból az ellenfél mozdulatait. Nesztét vette a kuruczok igyekezetének és Viard ezredes a jobb par-ton vizsgálódott, mikor föltűnt Ócskay csapata. De a kuruczok még idején észrevették Viard előhadát, és az ellenség tüzelése közben Károlyi ámulatára megmenekültek. Már késő este volt, Viard hajnalig a Duna szélét följegeltette Óvárnál s mivel az idő gyöngült, Eugén remélte, hogy túl a Dunáról elmúlt a vész. *) Nem vette számba Károlyi gyorsaságát. Mi nem sikerült az óvári Dunán, megtette 12-dikén virradóra a györin s még az nap este Pápára ért. Könnyű volt a hódítás egész a Muraközig, de a nyugoti határon több vár s legkivált Soprony ragaszkodott a királyi házhoz. Károlyi Soprony ellen küldötte Ócskay Lászlót és Török Istvánt, kik a közeli Kopházára január 17-kén érkeztek. Nemcsak Thaly, hanem Szalay is

*) Eugen levele a császárhoz, Pozsony, 1704. jan. 12. *Feldzüge*, VI.

Ócskay sopronyi esetének leírásában követi Károlyi fölfogását, mely szerint Ócskay dorbézolása és maga haszna keresése ütötték el Sopronyt Rákóczy kezétől. De gondoljuk meg, hogy Károlyi emlékei után ír le oly eseményt, melyet hallomásból ismert, olyat, melynek köszönhető, hogy több nap múlva maga is kudarczczal hagyta hát mögött Soprony várfalait. Ócskay valóban dorbézolt, valóban nem volt ellenére önhasznának, de hogy vállalatát más okok hiúsíták meg, kiderül, ha Szalay előadását a kihagyások pótlása által teljesebbé tesszük.

Ócskay Kopházára érkeztek Sopronyt megadásra szólította, de tagadó választ kapott. Erre három óraker délután a városba küldötte Talliánt többed magával, kikkel ez a városházához lovagolt, hol a polgári őrseg fegyverben tisztelgett előtte. Jónak láttuk ezeket nem mellőzni, mint Szalay tevő, mert így jobban ki van emelve, először is mire volt Ócskaynak gondja. Későn lehetett, mikor Tallián a városházához ért, vezére pedig az éjszakát Kopházán töltötte. Tizennyolczadikán a külvárosba ment Ócskay néhány úrral, de beljebb úgy látszik, orvtámadástól féltében, nem merészkedett, hanem a tanácsnak izent, hogy feleljen igennel vagy nemmel a hódolatot illetve, neki mindegy, ő nem bánja, ha így, ha úgy felel. Erre Kaiserschicz, a «derék, becsületes úr, ki mindig híven viselte gondját a városnak» mint a krónikás írja, szívére beszélt Ócskaynak mondván, hogy ily fontos dologgal nem lehet könnyedén bánni, várjon holnapig, gondolja meg, hogy ő fölsége ily ősi város vesztét el nem nézheti, gondolja meg, hogy ők még sok hasznára vagy ártalmára lehetnek a magyaroknak. Ócskay erre megígérte, hogy holnapig várni fog, de hozzátette, hogy ha bánása esik, úgy széthányatja a várost, hogy kő kövön nem marad. Mind ennek Szalayban más színezete van: «Fölhívására: hogy hódoljon a város, hogy üzenjen ki igent, vagy nemet, neki bizony mindegy akár az egyiket, akár a másikat, 18-dikán táborába jött a tanács, huszonnégy órai időközt kérvén, hogy magát meggondolhassa; addig is alázza be magát hozzájok lovas főkapitány úr, nem leszen bánása.» Úgy hisszük, minden attól függ, mily hangnyomattal ejtjük Ócskay izenetét a tanácshoz. Szalay úgy érteti, hogy Ócskay oly léha hangon mondotta, hogy nem törődik a tanács igenjével vagy nemjével, mintha általán nem érdekelné, akár behódol Soprony, akár nem s valóban Thaly így

adja elő az izenetet. *) E fölfogásra az által is késztet Szalay, hogy röviden kivonja s egy gúnyos fordulattal kibővíti Kaiserschicz komoly szónoklatát, melyet híven ismertettünk. De ha Ócskay csak úgy félvállról vette a város birtokát, volt-e szükség a tanácsos ékesszólására s vajon Ócskay fenyegetése illik-e berekesztésül oly párbeszédhez, melyet egyik fél sem vett komolyan? Hogy Ócskay egy napi haladékot adott, az csak annyit bizonyít, hogy vonakodott erőszakhoz nyúlni. A kitűzött nap reggelét nem várta be külvárosi szállásán. Éjjel szánkón hajtattott a belvárosba, bemenetkor borralalót adott a kapuőrnek, egy «bizonyos helyen derekasan tánczolt», kimenetre a másik kapuhoz szánkázott, hol megint bőkezűen jutalmazott. Így a krónikás és Szalay? «Ócskay engedett a kívánságnak, de feléje sem nézett a városháznak, hanem dorbézolásal, tánczolásal és szánkázással töltötte a polgárság bámulatára az időt.» Hogy feléje sem nézett a városházának, azt mondja krónikásunk, de nem ilyen kapcsolatban. 18-dikán — úgy mond Csányi — a városba jött s nem ment a városházába, hanem izent a tanácsnak. Szalay összevonván a 18-dikán nappal s a rá következő éjjel történeteket, oly kapcsolatot hoz létre, mintha Ócskay a városháza helyett a korcsmába ment volna, pedig valójában nappal nem ment a városházába, mert a nélkül is teljes volt dolga és éjjel ment mulatni, mert a nélkül kedve nem volt teljes. Sokszor említik ilyen kedvét a kortársak, de azért ne képzeljük Ócskayt sýbarita tüneménynek az anachoréták pusztájában, csakhogy kiki sópórt a szomszéd háza előtt. Hogy a sóprók háztájékán is volt mit rendbe szedni, azt történeti tanúságok nélkül csak elhiszi a tapasztalt utód, de hogy a vád ily okokból mily könnyen fordult még a legjobb emberek ellen is, arra nézve kapóra idézhetjük töredékét egy levélnek, melyet a fejedelem intézett Károlyihoz: «mégis nem tudom, mely okból? jobbnak ítélte kegyelmed az debreczeni szüretet oltalmaztatni, mintsem az ellenség ellen ordere szerint operálni.» **) Ócskaynak szüretörízó hajlamainál inkább emlegetik esengé-

*) «Beüzent a tanácsnak: Hódolnak-e? mondjanak igent vagy nemet, ő neki ugyan mindegy (!), nem sokat törődik velök (!)» 36. l. A fölkiáltójelek is Thaly leleményei.

**) *Arch. Rák.* I. r. I. köt. 646. l.

sét más szenvedélyért, mit úgy magyarázunk, hogy ő levén Rákóczy tisztjei közt a legifjabbak egyike, föltűnt mint oly örömek híve, melyek Bacchusnak csupán nyomában kelnek.

Ily vígasság közt virradt föl január 19-dike, mikor is a sopronyi polgárok Ócskay előtt kinyilatkoztatták hódolatukat, azonban engedélyt kértek, hogy két követet küldhessenek Károlyihoz, kik vele a sarcz nagyságáról alkudozzanak, mit Ócskay ráhagyott. A polgárok továbbá kültelki malmaikba kívánkoztván, menevédek kaptak Ócskaytól, kinek minden íratért négy forintot fizettek, valamint kértére katonáinak is adtak néhány vég posztót és száz pár csizmát. Másnap Ócskay tovább ment ezredével Kőszegnek, Török Istvánra bízván a további teendőket, de a sopronyiak titkon Bécsbe is küldöttek követeket, kiknek sürgetésére báró Blumberg 400 emberrel érkezett a vár alá január 26-dikán és bevonulását a megolvadt kuruczok akadályozni nem bírták. Szalay olybá tünteti föl a sopronyi polgárokat, mintha a menevédek árával és seregének kiruházásával mintegy megvesztegették Ócskayt, hogy a Károlyihoz küldött követek visszaérkezéséig elhalasztza a hódolatást. Azonban a polgárok ily czélzatáról Csányi szót sem tesz. És Ócskay a zsebelni vágyó, nem volt-e dőre, hogy beérte ennyivel, mikor a védtelen városon sokkal többet megvehetett volna? Magaviselete egész elútasásáig nem érdemel vádat, mert bizonyára meg volt neki hagyva, hogy a város birtokánál többet ér a lakosok hajlandósága, azért halasztotta az erőszakot, azért adott ki szigorú rendeletet a zavargó katonák ellen életököt a polgárok szabad bosszújára hagyván. Hogy félmeztelen seregét kiruháztatta, annak igen örülhetett Rákóczy, ki egyszer Hadadi Györgynek azt írta a kurucz hadról: «gyakorta hallottuk, micsoda istentelenségekkel torkon verve csalattatott a szegény katona, gazdagodott a tiszti». Ócskayt rossz hiszemmel vádolni nem lehet, csupán könnyelműséggel, mivel be nem várva a követeket, elbarangolt Kőszegnek. Csakis erről vádolja Bercsényi, ki később azt írta Károlyiról, hogy a sopronyi követektől 50,000 forintot kért és ez tette labanczezá a várost, mi ép annyira nem való, mint valószínűtlen a föltevés, hogy Károlyi az Ócskay helyén a menevédek díját elégelte volna. Károlyi szerint Ócskay azzal is tetézte hibáját, hogy parancsa ellenére ment Kőszegnek. Elbízszük, de a Rákóczy hadseregének fegyelmi viszonyait

ne mérjük a mai szemmértékkel. A fejedelem nem hiába mondotta *Emlékirataiban* tábornokairól, hogy egy sem volt köztök, ki büntetést nem érdemelt volna parancsok megszegése miatt s az alvezéreket illetve, gondoljuk meg, hogy Eugén alatt is a huszártisztek portyái inkább kalandok voltak, mint szigorún elrendelt hadi vállalatok, Rákóczy tábornokai pedig akkor nem haragudtak, ha alvezéreik parancs nélkül gyöztek.

Március végéig Ócskay Károlyi hadtestében harczolt, április már a Dunán innen érte, hol mind jobban magára vonja Bercsényi figyelmét. Május végén a Szakolczáról lefelé indult Ricsán vezérőrnagy, Heister rendeletéből, Pálffyval egyesülni igyekezett Szereden Bercsényi erejének megtörsere. Ricsán 25-dikén indult el több mint kétezer gyaloggal, kétszáz lovassal és néhány ágyúval s még az nap Nadas és Szomolyán közé érkezett. Pihenőt rendelt, nem is küldött kémszemplére portyát, csak az Éleskőben állomásozó osztrák hadnagytól kért tudósítást, ki 27-dikén késő este tette hírévé, hogy Bercsényi és Károlyi három oldalról akarják megtámadni. Valóban Károlyi Sentén értesült Ricsán érkezteről, még 26-dikán izent Bercsényinek, ki másnap öt órai menet után épen deltájon Nagy-Szombatba szállott. Károlyi nem bízott Bercsényi jövetelében, Szomolyánhoz közel húzódott és Ócskaynak meghagyta, hogy a fegyverre szólított földnépével állja el a hegyeket. Volt tehát alapja a Ricsánnal közlött hírnnek, ki rögtön hadi tanácsot tartott, mely a legbölcsebbnek ítélte a visszavonulást Szakolcza felé, a sűrű erdőktől lepett hegyi úton; pedig azt sem tudta, hol és mikor támad az ellenség. Esteli féltizenegykor Ricsán elindult Nadason át Jablonezára szándékában, de a sötétség, az utak, a podgyász és egyéb bajok miatt oly lassan haladt, hogy reggeli két órakor érkezett a Nadas fölötti erdő széléhez. Itt arczúl Ócskay puskásainak tüze, hátul meg a lesből kirohant Károlyi lovasága fogadták. Már ingadozott az előcsapat, mikor az utócsapatból oda vágató Ricsán ráparancsolt, hogy tovább menjen. Nyomban vissza kellett vonnia parancsát, mert az utócsapatnak meggyúlt a baja Károlyival. Az újra ide siető Ricsánnak sikerült Károlyit hátráltatni, de a kemény tusa közben jobb szárnyának — mert ez volt az utócsapat — vezére és ő maga megsebesültek. Most ismét a balszárnyhoz lovagolt, melyet Ócskay folyvást zaklatott. Reggeli négy órakor

egész hadteste az erdőben volt, csakhogy a jobb szárny kissé elmaradt a baltól. Az ősz Ricsán, ki hősi elszánással pótolta, mit eddig mulasztott, már ekkor két sebtől vérezve, lováról leszállott és kocsiból osztott parancsokat. Most Károlyi a cserjéstől takarva, megrohanta az elmaradt jobb szárnyat, mely folytonos hátrálás és tüzelés közben véren vette minden lépését. Azonban a balszárny békeben haladt tovább és kilencz óraker az erdőből kiérve, azon veszi észre magát, hogy a jobbszárnytól elszakadt. Pedig most szorult rá Ricsán, mert Bercsenyi a puskatüzet meghallván a szombati reteken, ügetve nyargalt két mérföldnyire, szétverte Ricsán podgvászörizőit, a Jablonczán túli magaslatokat ellepette lovasaival, míg Ócskay hátba fogta az ellenséget. Ricsán ezt látva, lemondott a menekülés reményéről, a jablonczai kastélyba húzódott, de minden készlete fogytán lévén, megadta magát számos főtisztjével és maradék katonáival, míg a jobb szárny, mely az ő útjától jobbra csak déli tizenkét óraker vergődött ki az erdőből, a Nyitrából érkező Ottlyk lovasaitól is háborgatva, Detrekőnek futott, majd a határon kimenekült. *) Így végződött a szomolyáni diadal, Rákóczy hadseregének egyik nevezetes fegyverténye, melynek dicsőségéből Ócskayra is estek sugarak.

Ez év eseményeivel Thaly nem foglalkozik oly bőven, mint a későbbiekkel, melyekre több új adatot talált. Így nem is említi a november 25-dikén történt jakabfalvai ütközetet. Itt verte vissza Ócskay Dillher ezredes nyolczszáz főnyi csapatát s ha ő maga meg nem sebesül, a császáriak aligha me-

*) A fentiekben a hadi *Archiv* leírását igyekeztiünk összeegyeztetni forrásaink adataival. Thaly úgy beszél, mintha Bercsenyi vezérelte volna a harczot, mely dicsőséget Bercsenyi így hárít el magától: «Károli Uram, nem lévén bizonyos eljövetelemben, tett jó dispositiókat: az hegyeket elállatta a földnépével» s továbbá «mely puszkázásra... rajta siettem... de mégis ráértem...» mi úgy reggel lehetett, mikor a java elmúlt. Szalay is idézi Pálffy-t, ki rögtön az esemény után írja, hogy Károlyi verte meg Ricsánt. Ócskay részét a harczban szintén túlbecsüli Thaly, Rákóczy után indulva, ki az egész ütközetből egy főmozzanatot emel ki, melyben Ócskay Ricsán háta mögé volt rendelve, miből nem következik, hogy mindig itt harczolt, még pedig dandár élén, hisz akkor nem volt még dandárnok s ha lovasai nem is voltak Károlyi alá rendelve, néhány száz lovasra s ugyanannyi puszkás parasztra nagyjuk a dandár nevet. Túlzás a dícséretben és ócsárlásban egyaránt még nem pártatlanság.

nekülnek bántatlanul, mint Stepney írja. Kiheverte sebé a szerencsétlen nagyszombati ütközet napjáig (deczember 26.). Ekkor ama balszárny legszelén harczolt, mely Rákóczy szerint csodákat művelt; majd a futamodó katonákat elete veszélyével tartóztatta és mikor mindennek vége volt, utat tört magának egy ellenséges csapaton, hogy Radosnyáról bosszúálló kardját ajánlhassa Rákóczynak. Azonban a részletek mind jobban bonyolulnak, összetesebb szempontokat igyekszünk választani, hogy átnézhetőbb legyen Ócskay működése, mely ez évben úgy is határozott szerepkörre kezd alakulni.

Rákóczy hadserege a nyolcz évi küzdelem alatt a legtöbb nyílt csatában legyőzetett, mégis az ellenfélt majdnem a kétségbeesésig fárasztotta, mert némely gyöngéje egyszerű erejének is forrása volt. Legjava részét számban és értékben a könnyű lovasság tette, tisztjei pedig akár a királyi hadseregben, akár Tököli alatt tanultak, leginkább e fegyvernem harcsmódjához értettek. Azért a sereg inkább gyors volt a támadásban, mint szilárd és óvatos az ellenállásban, de nagy hasznát vette sajátosságainak a már említett kis háborúban, mely egyéb európai harcterekeken csak epizódja volt a drámának, míg a kurucz hadviselésben a kényszerűség főselekvénynyé emelte. Hadd csipjük, ha nem marhatjuk, mondogatták akkor és a folytonos üldözés nyugtalanította a merészségre úgy sem hajló császári vezéreket, meghiusította győzelmek kihasználását, a katonákat meg-megfosztotta az élelemtől, a nyugalomtól, sőt Rabutin hadseregét majdnem megsemmisíté. E háborút Ócskay sok szerencsével intézte Nyitrában, Trencsénben és Pozsonyban, hol jól ismerte a vidéket, bálványa volt a tót lakosoknak, kik fegyverrel és biztos hírekkel voltak segítségére. Gyorsan támadott és menekült, megdöntötte a kisebb ellenállást, vitézségének hírével hatott, de bár annyira emelkedett tekintélye, hogy a hadi tanácsban egyszer Bercsenyi is véleményéhez állott, soha sem bízták meg oly föladatokkal, melyek megoldására az erők és körülmények bonyolultabb mérlegelése volt szükséges. Mint dandárnok már kisebb ütközeteket s ostromokat vezetett, hanem mindig az ellenség főerejének háta mögött vagy oldalánál, hisz sokszor a tábornokok működése is ily vállalatok rendszeresebb vezetésére szorítkozott.

Ne higyük, hogy a főintézők könnyű lélekkel állottak ily

hadviselésre. Hadászati eszményeik és politikai becsvágyuk nagy győzelmeket kívántak, hogy hadseregük az eszély és bátorság felsőbbségében tűnjék föl Európa előtt. Bercsényi egyszer a fejedelem seregét a paradicsommadárhoz hasonlítja, annak úgy mond, kicsiny a teste, csak az orrán függ a szegény kis madárka, míg nagy szárnyait a szél lógatja. Én egy jó corpust szeretnék, hadd röpdöznének a szárnyak ódalt két felől, sokszor sóhajtott így magában s Rákóczy azért szól kicsinyléssel a magyarok hadviseléséről, mivel szintén oly corpust szeretett volna, melyet két erős szárny csapása emel a magasba. De volt a kis háborúnak egy részlete, melynek politikai és hadászati súlyát egyaránt nagyra becsülték a fővezérek, értjük az örökös tartományok pusztítását.

E rendszabályról az osztrák történetírók keserű gyűlöléssel nyilatkoznak, köztök Arneht így szólván: «Szerencse, hogy az utókor nem oly híven emlékszik bűntényekre, mint nagy tettekre, különben azoknak nevét, kik éveken át tüzzel és vassal pusztították Alsó-Ausztriát és Morvát, asszonyokat, gyermekeket és aggodat hideg vérral legyilkoltak, a városokat és falvakat földülták, a vetéseket eltiporták, még most is undorral emlegetnék ama vidékek lakói». Valóban ama táborban, melynek a tisztelt író föltétlen híve, oly tábornokok küzdöttek és bíraskodtak akkor tájt, kiknek hideg vérral véghez vitt nagy tetteit megörzik a magyar emlékek, bár mint felejtkeznek meg róluk azok, kik úgy dörgenek a kurucz betörések ellen, mintha háborítatlan békében történtek volna. De háborús rendszabályról van szó, melynek előbb czélszerűségét kell néznünk s csak azután emberbaráti voltát. Diversiókúl voltak elrendelve ama betörések és tudjuk, mily kedvelt fogása volt a diversió az akkori hadászatnak. Már pedig az e czélra rendelt hadosztálynak, mivel nem tüntetést akart rendezni, kíméletlenül kellett támadnia, hogy az ellenfelt kimozdítsa helyéből. Ha a kurucz vezérek ártatlan sétalovaglást tesznek az örökös tartományokba, az ország belsejébe nyomuló ellenség nem sietett volna a határok védelmére. De midőn ez látta, hogy pusztulnak a császári erő segélyforrásai, hogy néha még a székváros is fenyegetve van, gyakran lemondva a támadásról, a védelemre szorítkozott. Mindamellett bajos volna hinnünk, hogy a kuruczok pusztta számításból, hogy hideg vérral öltek és dúltak. Vajon mi sem történt, mitől vérök fölforrha-

tott? Heister kegyetlenségét maga Arneth is helyteleníti, nem emberbaráti érzelemből, de mivel miatta a lakosság elriadt a császár ügyétől. Íme a czélszerűségi szempont, melyet a kuruczokról ítélvén, elfelejtett Arneth, hanem mi a ténynek elismerésével is megelégszünk. Említsük-e meg a ráczokat, kiknek hőstetteitől a császári tisztek is fáztak? Vajon az így ontott magyar vér nem volt-e olaj a tüzre, mely úgy is a rég elfojtott bosszúvágy parázsán gyúladt? És mindent mellőzve nem tegnap történelekről szólunk. A tizenhatszázadik század elején a hadviselés még nem rázta le teljesen a kegyetlenséget, mely az előző századtól örökébe szállott. Nem sokkal az első kurucz dúlás előtt a francia seregek oly vadul pusztították a rajnai palotagróf tartományát, hogy vadabbul a kuruczok soha sem dúltak. Ha azóta a zsoldosok erkölce megnemesült Európában, csak annyi marad ránk nemzeti szégyenül, hogy vagy tíz évvel elmaradtunk a világ legműveltebb nemzetétől. Annnyival sem egészen, mert 1702-ben jelentik Vendome seregéről, hogy Olaszországban nőket gyalázott és egyházakat kifosztott, sőt Eugén sarcholó és takarmányozó portyái is követtek el kisebb, nem vérengző kihágásokat, bár a herczeg büntette őket, mivel a földnépét akarta édesgetni, mi a kuruczoknak mindig nem volt szándékában. Látjuk, hogy a sarcholást és takarmányozást ellenséges területen Eugén sem vetette meg, pedig ugyanezt czélozták néha a kurucz betörések is.

Azonban általános rendeltetésök inkább politikai természetű volt. Rákóczynak könnyebben esett végrehajtásuk, mint egy győzelem kivívása, pedig az a tény, hogy seregei — Saint-Simon szavai szerint — a tuzet és vasat néha Bécs kapujáig vitték, a külföldön tekintélyét ép úgy öregbíté, mint bármely győzelme. Ócskaynak, ki több éven át intézte e betöréseket, azért volt oly nagy híre külföldön, azért nevezgették grófnak s Rákóczy egyik legfőbb vezérének. Neveztek még Rákóczy villámjának is, mert hirtelen és keményen sújtott. Meghiszszük, hogy buzgalmára főleg a zsákmány vágya lelkesíté, bár nem olvastuk, hogy Károlyi, Forgách, Pékroczy és Bezerédi, kik szintén vezettek ily betöréseket, a vállalat után végbe ment kótyavetyéken részökről lemondottak volna. Azonban a legnagyobb igaztalanság Ócskayt egyszerű rablóvezérnek nevezni, miként Thaly bírálója teszi, ki túlherodeskedik Heró-

desen. Nem lehet a vezért mindazért feleletre vonni, mit fegyelmetlen csapata elkövet, de bármit elnézett, bármit parancsolt Ócskay, előljárói helyeslésével, sőt egyenes meghagyására tevő. 1704-ben Rákóczy azt írja Beresényinek, hogy Morvában «az igetist is ne kíméljük». Két év múlva Rákóczy írja Eszterházy Antalnak: «értem Bezerédinek szerencsés portázását, de hogy Kegyelmed az égetéseket megtiltotta, ki akaratjából történt? tudósítson, mivel kevés ösztönt adott az ellenség reá, hogy országát, annyira kíméljük — az mint is az következő porták aztat semmi úton s módon el ne mulassák». Újra egy év múlik s Eszterházy Antal ily rendeletet küld a Morvába készülő Ócskayra: «néhutt az csöcsömösöket is kardra hányassa, jovaikat tüzzel, magokat yással emészsze, rabolja». S mind e bátorítások ellenére Ócskay mérsekelte magát, ha szükségesnek látta. 1706 július havában egy behódolt falu bírása hírévé tette, hogy a bajor választó Csehországba tört és a csehek szövetkeztek vele. «Sőt az morvai parasztság is» — így írja le a kalandot Beresényi Rákóczynak — «nem úgy szaladt, mint egyebkor előttök, hanem könyörgöttek; ne bántsatok uraim, mert látjuk, nekünk is csak fegyvert kell már az német ellen fogni! S erre nézve semmi kárt sem engedett tenni Ócskay, csak egy marhát sem hajatott, hadd édesedjenek! Ezt, azt tartja Ócskay, hogy ő jól cselekedett, hitelt adván az híreknek, kiknek én nehezen lihetek». Így cselekedett Ócskay, a rablóvezér, a szörnyeteg, a kedvtelésből gyilkoló barbár.

III.

A nagyszombati csatánál elejtettük az életrajzi fonalat. 1705 augusztusában dandárnokká lett Ócskay. A nemesi rendből negyedikül érte őt e kitüntetés. Rá is szolgált rögtön Morvában, hol czombján úgy megsebesült, hogy kocsin vittek haza. Mérges golyóról rebesgetett a hír, mert több vitézen kívül Ócskayról is azt hitték akkor, hogy a golyó lepattan róla. Valóban szeptember végén már Detrekő előtt látjuk, melyet mint maga mondja «sézán mulatozva» megvett. Bármekkora volt buzgalma, Thaly éber gyanakodása mégsem csillapul. Beresényi 1705-nek végén írt leveleiből rendetlenül

kiszakítván az idézeteket, Ócskay ellen vádakot kohol, melyeket össze akarunk hasonlítani az eseményekkel. Október végén Pálffy túl a Dunán Pozsony körül táborozott, Bercsényi pedig innen a folyón Nagy-Szombat tájékán. Pálffy ellenében túl a Dunán nem volt kurucz erő, Bottyán még Kecskeméten lévén, Bercsényinek pedig többször kellett volna áthidalnia a Dunát, hogy Pálffyhoz érjen. Nem volt kedve a vállalatra, mert általában nem könnyen vállalkozott, attól meg nem tartott, hogy Pálffy ellene jöjjön, tudván, hogy hajója nincs elegendő. Biztatta Ócskayt, úsztasson át a Dunán, de Ócskay ettől húzódzott s a túl a dunaiak is azt mondták, hogy jobb várni, mint a majdnem bizonyos veszélynek rohanni. Ennyiben maradt 24-dikén. Ekkor híre jött, hogy a Bottyántól előre küldött Bezerédi már Tolnában van és megverte Eszterházy Gáspárt. Most azon lévén Bercsényi, hogy Bezerédit megerősítse, Ócskayt kétezer emberrel a nagymagyarai hidon átküldötte a Csallóközbe, úgy látszik nem határozott rendelettel, mert 28-dikán így ír Nagy-Szombatból: «Ócskay mégsem kaphatott által, hanem, az mint értem, ma költöztek bizonyosan által, maga-é? Rétei János-é? még nem is tudom. Elég az, hogy megyen — akármelyik». Tehát 28-dikán nem tekinté fő dolognak, hogy Ócskay menjen által. Ekkor értésére esett, hogy Rétei ment át, hogy Bezerédi már Komárom körül, Pálffy meg Óvár mellett van. «Ha utánnok menne Pálffy», írja november elsején, «hogy Ócskayt valami formában bocsáthassuk által». Mint látjuk, mindeddig nem sűrgette, csak szándékba vette Ócskay átmenetelét. November 3-dikán hírévé lett, hogy Pálffy átment a Rábán Bezerédiék után. Megjegyzi e napon írt levelében: «Ócskainak nincs kedve — látom utánna menni». Itt kezdődik Thaly vádaskodása; ritkított betűkkel szedeti e szavakat, mintha súlyos vád volna bennök. De láttuk, hogy Bercsényi mindeddig meg nem parancsolta az átkelést s ha fölteszszük, hogy parancsának érvényt szerezni nem tudott, így beszélne akkor Ócskayról? Mi oka volt haragját tartóztatni Rákóczy előtt ép neki, kiről Thaly is elismeri, hogy féktelenül szokott kitörni haragja? Úgy hiszszük, hogy Bercsényi szívesen látta a haderő egy részét a Dunán innen. Sejtelmünk szerint attól tartott, hogy Pálffy még Bottyán főerejének elérkezte előtt megtalálja Bezerédiéket verni, elveszi hajóikat és ő ellene jön Nagy-Szom-

batra, hol épen a nagyhatalmak követeivel alkudozott. Ez átkelés akadályozására kellett volna helyén maradnia Ócskaynak, mit ily nyíltan meg nem írhatott Rákóczynek, ki úgy sem látta jó véget Beresényi alkudozásainak és nem szeretne volna, ha ezek miatt kára esik a hadviselésnek. Akár hogy áll a dolog, az idézett szavak nem vonatkoznak egy engedetlen tisztre, azonban a levélben még egy észrevétel van Ócskayról, mely bár nincsen kapcsolatban a tárgyalt kérdéssel, Thalynek igen kapóra jött. «Ócskayról, kegyelmesuram : rossz szél fúj, de nem hiszem, igaz ugyan, elkényesedett igen.» Thaly ezt «szerfölött nevezetesnek» tartja, mert íme : «a közvélemény az annyiszor zászlót cserélt férfiú állhatatosságában még a hadi szerencse napjaiban sem bízott vala». Pedig a rossz szélén nem épen a közvéleményt, elég, ha egy besúgót is értünk, de ha már a közvéleményt, miféle logikája volt neki, hogy az állhatatlan emberben ép a szerencse idején nem bízott?

S vajon nem volt-e ily gyanúsítás szokásos a hosszas pártviszályban? Vajon Pekry Lőrinczet, a holtig hivat, mint Thaly mondja, nem vádolták e áruló szándékkal még 1704-ben? S vajon nem föcsesent-e a rágalom mérge Bottyán hős alakjára, igaz, hogy a rossz napokban? De érdemes e ügyelni oly dőre rágalomra, mely fölteszi, hogy egy Bottyán a súlyedő hajóról partra ugrik? Különben, bármily jól értesült helyről fujt a rossz szél, a fő dolog az, hogy Beresényi nem törődött vele es a dunai átkelést november 3-dikán még meg nem parancsolta. November 7-kéig nem ír levelet Rákóczynek, ekkor így szól: «Pálffy összeszedte kevés hadát. Én Ócskayt irányában tartom Samarjában — soha succurrálni nem mér Hais-ternek Pálffy, mert Ócskay Bécsnek megy». Alább meg azt írja, hogy ha Pálffy elvonul, akkor küldi át Ócskayt Bezerédihez. Már most e levelet maga Thaly adta ki, belőle tudja, hogy Ócskay Somorján volt, de mellőzi az általunk idézett részt, sőt nem átallja kimondani, hogy «Ócskay ott hevert a Csallókcözben», hogy «egész november haván át, sőt december közepéig Somorjánál veszteglett — tán a dolgok menetét várva», hogy csak Bottyán győzelmei hallatára költözött át s «Beresényi ama már érintett gyanús hír után azért nem sürgeti Ócskay átkelését, hogy őt azalatt tanulmányozhassa,» hogy csak «midőn a győzelem koczkája Dunántúl el volt vetve s az általános föllelkesülés közepette tántorodástól őt sem

felthette, bocsátotta át.» «Közeli a föltevés» — így végzi Thaly — «hogy Ócskayt a ravasz Pálffy már ekkor kezdette kísértetni».

Szépen gigondolt csalárdkodás, mint Bánkban mondaná. De mi láttuk, hogy Bercsenyi nem hitt az Ócskayról keringő hírnek, nem volt hát oka a tanulmányozásra, láttuk, hogy Ócskay Bercsenyi egyenes rendeletéből maradt Samariján, nem kellett hát megvárnia Bottyán ragyogó győzelmeit és az ezeket rendesen követő általános föllelkesülést. Mégis jó iskolái a történetírónak a költészet és pártpolitika. Az egyik-től phantáziát tanul, a másiktól igazságérzetet.

1706 márcziusában Rákóczy nejét és fiát Bercsenyi a bécsi fogságból kiragadni igyekezett, és a terv végrehajtására Ebeczky mellé Ócskayt szemeli ki, mit Rákóczy nem ellenez. Május elsején a férjéhez siető Rákóczynét Ócskay Pozsony előtt fogadja dandárja elén. Thaly erre azt mondja, hogy «a világ elfeledte, mi volt ez az ember azelőtt?» Bizony különös, hogy a dynasták sarja, a legkeresztényebb király pártfogoltja, ily kényes és ünnepélyes föladatokat bizott egy hóhérolt kalandorra. A következő hó végén Bars vármegye túlkapásokkal vádolja Ócskayt Rákóczy előtt. A fejedelem Bercsenyire ír, ki Ócskaynak fogja pártját. A vármegye, úgy mond, a reá rótt katonaságot nem akarja előállítani, azért panaszkodik, hogy kibujjon kötelme alól, hanem Ócskay nem olyan ember, mint Bossányi, ki azelőtt sokat nézett el a megyének. Thaly ez esetet föl sem említi, úgy látszik, nem illett vádaszkodó rendszerébe, de tőlünk nem veheti rossz néven, ha tanúságot vonunk belőle. Pártoskodás idején, mondja egy franczia író, az emberek azt nem hiszik el, mi nem tetszik nekik. Most mindenki szereti Ócskayt s Bars hiába panaszkodik jogtalanul szedett hadi adóról; 1708 után mindenki gyűlöli Ócskayt s mikor fölmerül a hír, hogy egykor két vármegyén lúszezer forintot vett meg, miből a hadak semmit sem láttak, nem akadt, ki kételkedjek a hírből. Túlzott a szeretet, túlzott a gyűlölet s mi mindkettőnek fölfogását mérsékelve, elhiszszük, hogy Ócskay sem volt ment kora egy metelyétől. A nemes haza java egy természetes sophisma útján a nemes urak javának vétetett sokak lelkében, kiknek üzelmei a fejedelmet ily nyilatkozatra fakasztották: «mód nélkül is fölháborítá elmémet ezen országban eddig mind nevedett zürzavar

és az hatalmasok kegyetlen uralkodása, saczczoltatása; úgy is látom, hogy csak azért fogtanak némelyek fegyvert, hogy magok azt el nem követhetnék az német idejében, az mit az német és nem azért, hogy köz legyen a szabadság». *)

Ez év második felében Forgách lett a vágmelleki főparancsnok és Ócskay mellette küzdött. Thaly Ócskay ez idei magaviseletét nem bírván szembe támadni, a kurucz hadviselés módja szerint úgy csap Forgáchra, hogy Ócskaynak is kijusson. Forgách, úgy mond, dorbézolt, fosztogatott, hada pedig példája után indulva, széltére ugyanazt mívelte, miért is Beresényi «szigorú inquisitiót rendelt e hadak kihágásai megtorolására». Már pedig Forgáchnak sok hibája lehetett, de igyekezett fegyelmet tartani. Bizonyosságul Ócskay nem jól értesült életrajzírója ellenében hivatkozunk a *Rákóczy-levéltár* jobban értesült kiadójára, ki így nyilatkozik: «Forgách ugyanis, mint rendhez szokott, régi katona, a fegyelmetlen magyar hadakat respublicának szokta volt gúnyolni s nem akart velök hadakozni — jó disciplinát, föltétlen engedelmességet s német zsoldosokat követelven. És sok részben igaza vala.» **) Forgách a Thaly kedvéért 1706-ban sem változtatta meg természetét, mert mint önmaga mondja, mérgében csaknem megfakadott, hogy nem volt tekintélye összeszedni az átkozott szófogadatlan hadat. Az sem áll, hogy Beresényi a kihágások miatt inquisitiót rendelt, csak akart rendelni s nem tisztán a kihágások miatt. Novemberben ugyanis Rákóczy elfogatta Forgáchot, mivel egy utasítását nem jól teljesíté. Beresényi nagy haragosa lévén a fogolynak, alighogy Zólyomból Nyitrába ert, azt híresztelte, hogy Forgách tisztjei így biztatták a katonákat: «ne kéméld, az rebelis kuttyákat, csak meg ne öld», s ez okból inquisitiót ajánlott Rákóczynak, hanem az ajánlat abban maradt. Pedig Forgách nem tehetett a rendetlenségről, mert utódja, Eszterházy Antal, csak úgy járt a féktelen haddal, melyről deczember végén így panaszkodik Beresényi Károlynak: «ez ex professo pusztít s kedvetlenít mindent, mintha regulamentuma tartaná. Én, hitemre, nem tudom, mit gondol az jó öcsém (Eszterházy Antal); valóban sok opiniót okozott magának.» Így adta

*) *Arch. Rák.* I. r. II. köt. 61. l.

**) *Arch. Rák.* I. r. IV. köt. 117. l.

ki a levelet a *Rákóczy-tárban* Thaly, a zárjelek közé Eszterházy nevét szűrve, most könyvében idézve a levelet az Eszterházy neve helyére a Forgáchét teszi. Szakasztott így vádaskodik Ócskay ellen is. Azt mondja, hogy Forgách példáján kívül az Ócskayé is buzditotta kihágásra a hadakat, Rákóczy pedig a Forgách hadainak iszonyú kihágásaiért egyenesen Ócskayt teszi felelőssé. Szánakozzunk a kurucz bárányokon, kiket a rossz példa farkasokká változtatott, azonban Ócskay nem pástorkodott a Forgách nyájában, őt tehát Rákóczy nem vádolhatta. Nem is tette. Hanem Ócskay november 9-dikén panasolja konyhai táborából, hogy az ellenség szörnyen pusztít Pozsonyban, mire kilencz nap múlva írja Rákóczy, hogy az a vidék a kurucz hadak felől is panaszkodik, tartsa hadát Ócskay szoros zabolában és a szegénységet kímélje. Ennyit mond s nem többet. Pedig ez nem oda vág, hova Thaly szeretné s Rákóczynak sokszor volt alkalma illet írni vezéreinek. A hadak kártételeinek egyik oka a pénzügyi zavar volt, mert a katona a Rákóczy verte pénzben kapta zsoldját, hanem azt a lakosok nem akarták elfogadni, mire nézve így nyilatkozott egyszer Rákóczy: «mintsem az Dunán túl az rézpénz miatt confusió légyen: jobb ingyen elvenni azt, az mi eledelre való — necessitas non habet legem». Hol a fejedelem ily nyilatkozatra kényszerül, képzelhetni a vezérek helyzetet és hangulatát. És másrészt kétségtelen, hogy Ócskay nem nyomorgatta a szegénységet. Folyvást a tót vármegyékben harczolt, pedig mint Bercsenyi s négy év története bizonyítja, bálványa volt a tót földnépének elhisszszük azért, hogy magyar úr volt s nyelvükön tudott, de bizonynyal nem azért, hogy falatjaikat elragadta.

1707-ben Ócskay elég kíméletlenül egy adatot sem szolgáltatót életrajzírója kegyes czélzatainak támogatására. Sőt Bercsenyi, ki eleinte nem jó szemmel nézett a szeles ifjura, most igen megbecsülte, azt tartván, hogy «túl a Vágon oszlopa lehet Ócskay akármely tábornoknak». És az oszlop szilárdnak ígérkezett. Hiába lépett hozzá a nagyszombati ferenchezes gárdián kegyelemlevéllel, meg nem ingott. Sőt attól, hogy Starhemberg fölgújtatta az ocskói kastélyt, a kastély ura csak új ösztönt kapott a serénységre. Augusztus elején szétriasztotta Steinville ezredét, győzelmi jelvényekül «négy német kék Standárt és egy pár nagy örög rézdobot» küldött

Eszterháznak, ki azokat Rákóczyhoz vitette, ajánlván maga részéről is Ócskayt, ki neje és gyermekei számára jószágot meg lakóhelyet kért, mivel úgymond «hazánk hűsége s szolgálata mellett megomlottam». Rákóczy neki adományozta a sztropkói várat, meg urodalmat s Ócskay, ha szerét tehetette, szívesen rándult a gömöri Sztropkóra, hol mindent jó karban helyezett, szép ménest növelt, ritka tehenészetet rendezett, azontúl még két urodalmat bérelt, szóval igyekezett magának és családjának fészket jól megvetni, mit azért szeretünk fölemlíteni, mert szörnyetegnek festik, pedig az ily lények inkább nomád életűek. Tekintélyének csúcsára ért augusztus végén, mikor Eszterházy Beresényihez hívatván, reá bizza a vágmelleki hadak fővezérletét. Egy hónapig viselte a tisztséget, hanem általában annyira kitűnt ez évben, hogy elhomályosítá tábornoka hírét, kinek is Rákóczy megírta, hogy egvedül «Ócskay nyerte el az idei hadjárat becsületét».

Voltak nem szerencsés próbái is, azonban egész 1708 augusztusáig kardja híven szolgált. *) Már ekkor ritkúlni kezdettek Rákóczy sorai és Ócskayt is gyakran bántotta a kétség, vajon lesz-e kívánt vége a hosszú küzdelemnek? De várakozott; ily elhatározás nem is esik könnyen és a remény nem látszott még oktalannak. Azonban fölvirradt augusztus harmadika, a trencsényi gyász napja. Rákóczy sebesülten hagyta el a csatateret és törhetetlen optimismusa mélyen megrendült. Ekkor határozott Ócskay. A trencsényi csata napján Bánon táborozott. Nem messze van Bántól Szkacsán, hol Pyber László püspök és nyitrai főispán szokott tartózkodni. Pyber mindig ingadozott a két párt között, nem szakította meg az összeköttetést a királyiakkal, különösen Pálffyval, de nyíltan Rákóczy hívének vallotta magát és igyekezett engesztelón hatni. Bizonyos, hogy a trencsényi csata előtt érintkezett Ócskayval, kire, buzgó katolikus lévén, hatottak a püspök szavai s mindkettőjökre hatott augusztus harmadika. Menekülniök kellett; Ócskay a lefelé vonuló németek elől Privigyének, Pyber a kurucz

*) Thaly föltevéséskép említi, hogy Ócskaynak titkolt rossz számdéka ártott Rákóczy szerencséjének több alkalommal. Láttuk, minők Thaly állításai, gondolhatjuk, mily porhanyók föltevésai. Folyvást Kolinvicsra hivatkozik, ki azt írja, hogy Ócskayt Beresényi a trencsényi csata után rögtön gyanúba vette, mi hogy mennyire nem igaz, meglátjuk.

fosztogatók elől Velkápolának vette magát és útközben Pálffy tudósítja, hogy Ócskay elpártol, mihelyt ezredét összegyűjti. Bercsenyi e közben meghagyja Ócskaynak, hogy nyugtalanítsa az ellenséget, mire ez augusztus 5-dikén Privigyéről azt feleli, hogy hada el van szórva, maga is bajjal bírt ide menekülni családjával, tegnap vette magához Czelder és Winkler hajdúit, innen Zsolnára szándékozik, hogy hadat gyűjtsön és Morvába törhessen. Kéri is Bercsenyit, hogy tervének előmozdítására küldje utána ezredét Trencsénbe. Bercsenyi e levelet nem kapta meg rögtön, mert Nógrádba indult, hol Szécsénről meghagyja Ócskaynak, hogy Nyitrában Bottyánhoz csatlakozzék. Ócskay már ekkor Trencsénben volt, újra írt Bercsenyinek, hogy ott nagy szükség van reá, minek Bercsenyi hitelt adott egyszersmind megkapván a privigyei levelet, elküldötte az Ócskay ezredét, azontúl Otykra írt, hogy tót hadával csatlakozzék Ócskayhoz. Otyk augusztus 17-dikén úgy is tett. Bercsenyi mindezt megírta Rákóczynak, hanem a fejedelemnek kezébe akadt Ócskay egy levele Pyberhez, elküldi azt Bercsenyinek azon megjegyzéssel, hogy talán jó volna Ócskayt visszahívni. E közben Bottyán Érsekújvárott augusztus 10-dikén német foglyoktól hallotta, hogy minden órán várnak táborukba valakit, ki labanczczá lesz ezredestül. Bottyán értekezik erről Berthóty Istvánnal, az érsekújvári parancsnokkal s mind ketten abban állapodnak meg, hogy vagy Somogyira, vagy Baloghra kell gyanakodni, de inkább Baloghra s ezt Bottyán megírja Bercsenyinek, ki a foglyok valamását s az Ócskay levelét Pyberhez ismerve, mégis Baloghra gyanakszik, annyira bélyegzett vala Ócskay előélete minden kortárs előtt. *) De Otyk Trencsénben átlátott Ócskayn, rögtön izent Bercsenyinek, elég valószínűséggel indokolván gyanúját. Ekkor megingott Bercsenyi hite, Otykra bízta a fővezérletet ama meghagyással, hogy siessen Ócskayval Nyitrába; azonban Ócskayt nem akarván nyilvánosan sérteni, megírta neki, hogy reá is bíz egy hadtestet, ha Nyitrába közelit. Mikor Ócskay,

*) Berthóty Ócskay árulása után írt levelében azt mondja, hogy Ócskay rég megérdemlette volna az akasztófát. Berthóty régen a török ellen harczoltván, Thaly úgy hiszi, hogy ismerte Ócskay délmagyarországi viselt dolgait, azért beszélt így. Ha azért, miért nem gyanakodott most Ócskayra?

e parancsot vette, már biztosságba helyezte nejét, gyermekeit, pénzét, sőt Sztropkóról marhákat hajtatott; minderről pontosan értesíté Otlyk Beresényit, hanem a fővezér úgy látta, hogy Ócskay parancsa szerint Nyitrába indul s kételkedni kezdett Otlyk szavában. Ócskay jól tudta, mit cselekszik, mert Pyber útján értesült Pálffy mozdulatairól; augusztus 20-dikán tehát Szkacsán szomszédságába szállott, Pyberrel megbeszélte mindent s oly leveleket küldött Bottyánnak s Beresényinek, hogy mind kettő megcsillapult. Beresényinek most minden kételye eloszlott, tisztán látta, hogy a lutheránus Otlyk, ki egyszer összezördült Ócskayval vallási ügyben, rágalmazta Ócskayt, mely véleményben Rákóczy is megnyugodott. Otlyk azontúl a pusztába kiáltott s 25-dikén Pálffy megvén Nyitrát, Ócskay háborítlanul találkozott Pyberrel és több eltántorított nyitrai nemessel; 28-dikán Pereszlényen bevárta Pálffy, megérkeztekor elébe lovagolt és Pálffy megölelte a királyi hűsegre térőt. «Ez már kegyelmes uram, bizonyos» írja Beresényi augusztus 30-dikán, mert mindeddig el nem hitte.

Hitte, vagy nem hitte, nem kell-e átkoznunk Thalyval az árulót? Thaly mai érzések nyelvén szól régi viszonyokról, úgy beszél, mintha a mohácsi vésztől a szathmári békéig egyedül Ócskay cserélt volna pártot, mintha a százados tusát egy külső ellenség az összes Magyarországgal s nem két magyar párt külső segítségre támaszkodva vívta volna. Nem a hazát árulta el Ócskay, csupán kétségbeesett azok szerencsés-jéről, kiknek vezérlete alatt kellett volna megvédenie a pusztulástól jószágait, a földönfutástól családját. Példával jártak már előtte többen, együtt pártolt el többekkel, példáját még többen követték. «Az úgynevezett politikai hittagadás nagy mennyisége» — mondja Kemény — «soha sem jelenti csupán a megvesztegetések terjedését. Az egyszersmind az eszmék fokozatának hévmérője s oda mutat, hogy egy főrekvés már a vezér egyének akaratánál hatalmasabb lett.» A hangulat ily forduló pontján hagyta el Ócskay Rákóczy táborát.

A vágmelleki oszlop ledőltenek híre rémületet s elkese-redést keltett a kurucz táborokban s mindent, a mit ekkor a babonás kor képzelete kigondolt, a mit a táborokban, a kósza hírek e melegágyában, szájról szájra adtak, a mit szökevények vagy foglyok régi urukról beszéltek, hogy az újaknak kedvez-

zenek, mindent s még többet is tényekül hirdet Thaly. Állításait sorra venni nem szükséges, hanem ép ama vádakát nem mellőzzük, melyek akár valóban súlyosak, akár Thaly hiszi azoknak. Thaly maga is megvallja, hogy Ócskayt meg nem vesztegették, csak kegyelmet adtak neki, megerősítették ezredesi rangját, mert dandárnoki nem volt József hadseregében és kitüntetésül egy arany lánczot kapott. Két napos sem volt új méltósága, mikor Érsekújvár parancsnokához egy levelet írt, mely Thaly szerint a jellemcsüvedés netovábbja, oly ember műve, ki testét lelkét az ördögnek eladta. Az van e levélben, hogy ő a király hűségére tért négvezred magával, hogy Bottyán és Ebeczky három nap múlva követik példáját, hogy Eszterházy Antal és Bezerédi már Bécsben udvarolnak, hogy Rákóczy és Bercsényi a magok hasznát keresik s nem a szabadságot, jó lesz hát, ha föladatja a várat, mert ő a mondotak igazságára megesküszik. Szóval Ócskay hazudott és rágalmazott, mit nem ő tett először, vagy utolszor párttusa közben. Cserei is így rágalmazta Rákóczyt s ha Ócskay levelet vezérczikknek, vagy választási programnak képzeljük, a látvány ha nem lélekiemelőbb, legalább szokottabb lesz. Azután Ócskay tulajdonkép hadi cselet használt, olyat, minőknél különbekre képesek nálánál jobb emberek. De értjük Thaly logikáját; ha Ócskay honáruló, minden lépése a lejtőn a bűn alantibb fokára vezet, azért Thaly más természetű vádjaira térünk. 1708 október 4-dikén Nagy-Tapolcsánon Pálffy, Ebergényi és Ócskay meglepték Bokros Pált, sok katonáját leölték, magát többed magával elfogták. Ócskay egy hír szerint a már kezében lévő kuruczokat levagdalta, miért is Pálffy megpirongatta. Erről Otlyk értesíti levélben Bercsényit. Mellőzzük, hogy más levelek ezt nem említik, hogy Otlyk nem volt Tapolcsánon s hogy a fogolytársak, kik a jelenetnek szemtanúi lehettek, még ki nem voltak váltva levele keltekor, hogy a bánnak nagyon kellett haragudnia, mikor az épen hűségre tért főtisztet megpirongatta régi és új alattvalói előtt s mégis a tapolcsáni esetről írt levelében nem említi bosszúságát; mellőzzük, hogy a kuruczoknak ezélatuk volt olybá tüntetni föl Ócskayt, mint a kit új urai megvetnek és üldöznek. Csak azt hozzuk föl, hogy a hadbírák, kik Ócskaytól számon kértek mindent, mit az elpártolás perczétől elkövetett, a tapolcsáni fogolyölést szóba sem hozták. S mi üldözzük-e oly tettért,

melyet azok sem hánytak szemére, kik minden áron életére törtek? Nem azt akarjuk bizonyítani, hogy ily tettekre képtelen volt. A hő vágy új urai előtt kimutatni buzgalmát, a gyűlölet, melyet azok iránt érzünk, kiket megbántottunk, mintha bosszuló karjokat folyvást fölemelve látnók, indulatait a végletekre ragadhatták. Hanem azok, kiket tetteire nézve egyedüli tanúkúl kell meghallgatnunk, szenvedélyesen gyűlöltek. Mikor a hadbírák azzal vádolták, hogy rálőtt egy magyar fogolyra, kit a ráczok elébe hurezoltak, úgy hogy a ráczok is ellene támadtak, nincs módunk a vádat alaptalannak mondani, mert Ócskay tagadása mit sem bizonyít. Pusztán a hadbírák szavára meg kell hát öríznünk emlékét ama nagy-lelkű ráczoknak, kik az annyira féltett magyar vért megoltalmazták egy császári tiszttal dűhe ellen. Egyetlen ily tettét maga megvallott. Ezredéből ugyanis sokan nem követték a királyi táborba és még többen szöktek vissza a kuruczokhoz. Emőke táján egy volt katonájára akadt, kit a vád szerint mint foglyot vizsgálat után maga kezével megölt, Ócskay vallomása szerint akkor, midőn «lováról leverték, első dűhében lötte agyon a katonát», mit úgy értünk, hogy a szerencsétlen védekezett az elfogatás ellen. Bajos itt kitudni az igazat és ha fölteszszük a rosszabbat is, nem példátlan e jelenet a Rákóczy-korban. Nem egyedül Ónodra gondolunk, hol a politikai ellenzék a kard élével elnémíttatott, és mint Beniczky Gáspár oly nyugalmasan leírja «Rakovszky testét pedig egész nap ott heverni engedték». De maga Csajághi dandárnok, ki Ócskay fölött bíraskodott, ki elmarasztalta gyilkosságban, szintén gyilkolt és nem ellenségevé vált volt alattvalóját, hanem tisztársát, Váralljai őrnagyot, ki a hadi tanácsban ellenkezett vele. Másképp ítélünk s másképp cselekszünk, azért csalódás hinnünk, hogy a kortársak gyűlölködő vádjait pusztán a fölháborodott erkölcsi érzés szüli.

De Thalynak nem elég Ócskayt feketíteni, törpíteni kell azért, hogy előbb igen fölemelte. Heister, úgy mond, nem szívesen látta Ócskayt császáruja kegyelmében, a többi tisztek selmának hívták, hunczutolták, őriztették minden lépését, csak Pálffy tartotta becsületét, feleségét pedig kezeségül Vörösköben tartóztatták. Mindezt többnyire szökevények vallomása után nagy komolyan beszéli el Thaly, pedig az egészből csak annyi lehet igaz, hogy Heister nem könnyű

lélekkel kegyelmezett egy magyarnak és a hozzá hasonlókkal lehettek Ócskaynak izetlenségei. Azonban Heisternek is volt oka örülni, hogy a morva betörések fő intézője meg van nyerve, kesőbb meg Ócskay megmentésére oly igyekvést fejtett ki, mely kizárja a föltevést, hogy az átpártolás után durva bánásmóddal akarta volna buzgalmát lankasztani. Különösen régi hívei édesgetésére vélték a tábornokok alkalmasnak Ócskayt, ki csábitgatta is levelekben a várak parancsnokait, Sándor öcsesét, Rákóczynak a szathmári békéig hű tisztét, de jobban vált be katonának, mint eselszövőnek. Majdnem másfél évig harezolt többnyire Pálffy mellett s mondják, hogy I. József kegyesen fogadta Bécsben, de bizonyos, hogy régi hívei sokszor voltak nyomában, míg végre elfogták 1710-ben újév estéjén. Jávorka Ádám Verbón találta Ócskayt kevesed magával, kísérőit szétugrasztotta s a már sebektől vérzöt elfogta. *) Ócskay belátta, hogy minden veszve van, igyekezett rávenni Jávorkát, hadd szökjenek együtt, de mind hiában. Más nap délután érkezett a menet Érsekújvárra, hol a fölgerjedt katonák kezéből alig lehetett kiragadni a foglyot, kit még az nap vattatásra fogtak. Csajághi és Szluha Ferencz vattatták nem többé a hajdani vitézt, mert Ócskay sebektől gyöngén, lélekben megtörve állott bírái előtt és kapott minden reménysugáron. Ő, úgy mond, rég megbánta tettét, vissza akart térni Rákóczy hűségére, most is oly járatban volt, hogy elfogták, Jávorkával csak azért akart szökni, mivel előre biztosított kegyelem nélkül tudta, hogy vesztébe rohan. Vattatás után börtönébe kísérték. Elfogatását alighogy meghallotta neje, rögtön hajtattott Pozsonynak, Bécsnek, könyörgött Pálffynak, Heisternek és Eugénnek, kik minden jóval vattatták, hisz valóban megtettek mindent férje megmentésére.

*) Ennyi az egész történet, a hogy Beresényi egy levele, a kurucz hírlap és Berényi naplójegyzete bizonyítják. De Thaly Kolinovics egy regényes történetét fogadja el, melyből kiemeljük, hogy Jávorka, ki hajdan Ócskay századosa volt, koldús ruhában ment a verbói kastélyba Ócskaynak boldog új évet kívánni és ez meg nem ismerte, hisz részeg volt, miként Thaly megfejtí. Úgy hiszszük, Kolinovics egy keringő mon-dából merített, melyre az Ócskayról szerzett ballada adhatott alkalmat. Thaly akkor hisz Kolinovicsnak, mikor akar, több valótlanságát kinu-tatja s mégis ájtatos kedvteléssel kifesti, hogy Ócskay Verbón szüzeket gyalázott, kiknek átka fogott rajta, pedig a krónikás is ezt úgy beszéli, hogy «hiszik némelyek».

Mindegyikök írt a kurucz hatóságoknak, gondoljanak Fodor Lászlóra és elfogott társaira, kik halállal lakolnak, ha Ócskaynak bántása esik. A levelek későn érkeztek. Január 3-dikán kihirdették Érsekújváron, hogy Ócskay László karóba húzatasra ítéltetett. Az elítélt öcsese térden állva könyörgött Csajághinak, hogy kegyelmezze bátyját pallosra. Úgy is történt és egy ferences barát Ócskayhoz küldetett, ki börtönében végrendeletét írta. «Én, Ócskay László, halálnak fia lévén, lelkemet az én teremtőmnek Istenemnek ajánlom, testemet pediglen a föld gyomrának» így kezdődik az okirat, mely körülbelül tízezer forintnyi készpénzről, örökös és zálogos jószágokról és egyéb értékekről rendelkezik. Mindezt fiának Jánosnak, Örzse lányának és feleségének hagyja, kétszáz forintot kifizettetni rendel az érsekújvári ferenceseknek, ugyanannyit a beczkői barátoknak, hogy lelkéért imádkozzanak. Özvegve és árvái gyámjává Pálffy Jánost hagyja, mivel «ebben ő nagysága miatt esett» és nejenek szívére köti, hogy málháit, paripáit pénzzé tevén «abbúl fiamat s lányomat taníttassa, oktassa és nevelje Isten nevének dicséretére». Azután még egyszer kérte környezőit, hogy fogadják vissza soraikba, de látva, hogy minden hasztalan, megerősödött a vallás vígaszán és

Mikor rézdobokat megütték az vártán,
Mikoron az sípot megfújták az bástyán,
Akkor az piarczon álltak mind fegyverben, —
Kihozták Ócskayt, vasakkal terhelten.
Ott felzöndülének vitézek, hogy látták:
«Öld meg az árulót! Hozzá!» — azt kiálták.

De a zaj már nem bántotta Ócskayt; magába szállott, csöndesen megkövette elhagyott társait, hűségre intett mindenkit és egyre imádkozott a hóhér első csapásáig. Kétszer csapott még a hóhér s úgy vált el feje testétől. Haláláért rettentő bosszúra készültek a királyiak, mit Bercsényi és Szluha hiában igyekeztek megakadályozni, oly leveleket küldvén, melyben Ócskayt tények említése nélkül gyalázzák. E levelek szellemében van írva Thaly könyve, mely ellen azonban nem azért szólaltunk föl, hogy Ócskayból erényhöst csináljunk. Szerette a háborút, a kitüntetést, a nyereséget, bár tudott ragaszkodni és ragaszkodást kelteni. De kora gyermeksége óta

egy zordon kor táborában forogván, az emberiség nem mérékelte rosszabb indulatait s nem adott nyájas fényt a jobbaknak. Ósi véreben ösztönül volt hazafisága, noha becsvágya nem tört magasabbra, mint gyarapítva utódaira hagyni, mi örökébe szállott és edzett izmai nem bocsátottak lelkiismeretéhez gyöngédebb kételyeket. Egykorúi közül többen fölülmúlták nagyobb elmével, szárnyalóbb lélekkel és tisztább indulatokkal, de nincs vonásaiban egy is, mely ne mutatná korának bélyegét, egy is, mely enyhébb erkölcsű, nyugalmasabb korban gátolta volna, hogy több sikerrel és jobb hírnévvel boldoguljon. Ha a trencsényi csata előtt elhal, Thaly nemcsak szabadsághőssé avatja, hanem egész pályáját a legszebb színben tünteti föl, most erkölcsi szörnyetegnek festi, mintha Ócskay hibái az által nagyobbodtak volna, hogy miattuk még életében meglakolt.

ANGYAL DÁVID.

A VÁROSOK KELETKEZÉSE-, ALAKULÁSA- ÉS SZEREPLÉSÉNEK TÖRVÉNYEI.

Egy-két fejezet a történelem, a közgazdaság és a földrajz philosophiájából.

Második és utolsó közlemény.*)

I.

Eddigi fejtegetéseink a városoknak kiválólág természeti és földrajzi viszonyaival foglalkoztak. Forduljunk most történelmi fejlődésök- és politikai meg közgazdasági természetök- és szereplésökhöz.

Általában véve, a városok, a történelem minden szakában szoros kapcsolatban vannak a közállapotokkal, az általános műveltségi, közgazdasági és politikai viszonyokkal; mint a melyeknek meghatározott téren és körben mintegy condensált kinyomatát képezik. Keletkezésök s fejlődésök rendszerint az illető nép vagy ország előrehaladtabb műveltségének productuma és ismérve; úgy hogy egyrészt a mindenha elért általános fejlettségi polcznak tulajdonképeni képviselői, másrészt ugyanezen fejlettségi polcz emeltyüiként jelenkeznek.¹⁾ Legyen elég e tekintetben azon állásra és szerepre utalnunk, melyben a városokat (főleg a nagyobb s élénkebb forgalmú városokat) földművelési országokban találjuk; továbbá arra, hogy mily nagy különbség van még magas műveltségű iparos államokban is nagy és kis városok között,

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 62-dik számában.

¹⁾ Némely idevágó további észrevétel: Schäftele, *Bau und Leben des socialen Körpers* czímű munkájának III. köt. 148—181. lapjain.

mely utóbbiak igen soká, sőt legtöbbször állandóan az agricoláris fejlődéspolez jellegét tartják meg; míg amazok az industrialismus tekintetében elért műveltségfoknak fény- és árnyoldalaikat együttesen és egyidejűleg tüntetik föl; végül arra is, hogy az emberek e csoportosulási központjai mindenkor bizonyos kapcsolatot tanúsítanak a társadalmi osztálytagozattal, mint tulajdonképeni támaszpontjai azon elemeknek, melyek a politikai, a kulturai, és a gazdasági haladás kiváló tényezői, az úgynevezett középosztálynak, vagy polgári elemeknek.¹⁾

Történetileg szemlélve,²⁾ a polgárosodás első kezdeteitől a keresztyénség elterjedése és az ó-világ államrendszerének fölbomlásáig: a városok keletkezése és szerepe tekintetében is nagy különbséget találunk a Kelet és a klasszicus világ alkotásai közt. Keleten ugyanis, mint mindenben, úgy a városokat illetőleg is, a nyers tömegszerűség és a szellemölő monotonia uralkodik; a zsarnoki önkénynek, a despotiának és a theokratiának székhelyéül szolgáló város-óriások a meghódított népek legtarkább vegyületét tüntetik föl, s a legmesterkétebb rendszerbe hozott szolgáltság és osztálytagozat mintegy megkövesült gépezetét képezik; és így, természetesen, sem a politikai sem a művelődési sem a gazdasági életmozgalomnak és haladásnak képét nem nyújtják. — Ellentétben ezzel látjuk a görög-római világban, mint ennek minden egyéb alkotásain, a városokon is, a helyes arányosság és műizlés, a szerves kapcsolatok és az eszményiebb irányzatok túlyomóságát; látjuk, mint uralkodik a szellem az anyag, az értelmiség a nyers erő fölött; s ha az ókori civilisatio általános fekélyfoltját, a rabszolgaságot (mely itt is fönnállott) tekinteten kívül hagyjuk, el kell ismerni, hogy az emberi szellem és akaratere e részben is, itt a Középföldi tenger e szűkkörű partvidékéin ülte szabadsági és állami alkotásaival legfényesebb diadalait a történelemben!

Nincs itt helye az ókori város-alakulás ismertetésének;

¹⁾ Lásd még Kisselbach értekezését: *Die Entstehung der Städte*, a *D. V. Schr.* 1857. évi folyamában.

²⁾ Lásd e szakaszra nézve általában Schlosser: *Universalhistorische Uebersicht der Geschichte der Alten Welt und ihrer Cultur*; Wachsmuth: *Allgemeine Culturgeschichte*; Laurent: *Études sur l'Histoire de l'Humanité*, Guizot: *Histoire générale de la civilisation*; és Maurer: *Geschichte der Städteverfassung* című munkáit.

nem utalhatunk a keleti világ roppant szék- és kereskedelmi városaira; nem arra, miként vezetett hosszú századok folyamában a népek közti érintkezés és áruforgalom azon világtörténetileg nevezetes útvonalon, a mely Indiától Európába húzódik s a Fekete- meg a Középföldi tenger vidékeit, a görög gyarmatvárosokat, azután Carthágót és a déleurópai első kereskedelmi gyűpontokat kapcsolatba hozta: helyenként egyes forgalmi és kulturális emporiumok alapítására; s végül, miként törekedett az ókor legnagyobb fejedelme Nagy Sándor, kelet és nyugat egybeforrasztásával megalapítandó óriási birodalmának középpontjává kiszemelt Babylon városát a világforgalomnak székhelyévé tenni; s egyúttal azt is kivinni, hogy az ókornak lényegileg csak város-államokat képező politikai közületei népet és országot egészen és egységesen felölelő igazi államokká ¹⁾ alakíttassanak.

Kiváló érdekességű képet nyújt a classicus világ két fővárosának, Athénnek meg Rómának beltörténete és politikai szereplése. Így jelesül, tekintve a helleneket, ezek egész politikai életmozgalmának kerete és rámája a városgyűrű; nekik város és ország azonos értelmű, és arra nézve a mit a jelenkor «birodalom»-nak stb. nevez, nyelvökben még egészen megfelelő szavak is hiányzanak. «Hatalomszerzés», főleg az első századokban, sehol sem volt irányadó szempont; az egyszerű közületiség, bizonyos külső függetlenséggel és belszabadsággal, képezte vágyaik netovábbját; s innen a város minden fölé helyezése, a városnak minden élet, üzlet, forgalom, cultura és politika kizárólagos színhelyévé tétele. E processusnak lefolyása legjellemzőbb alakban Athénben észlelhető, a mely lassanként a hellenség valódi uralkodó fővárosává lett, s mint Curtius ²⁾ mondja, «mindent magában egyesített, a mi a görög népet a földkerekség valamennyi népei fölött kitüntette». — Sok tekintetben hasonlót mondhatni Rómáról s ennek emelkedése- és uralomra jutásáról. Mint sok egyébben, városállammá fejlődésében is, Athénnel hasonló nyomokon haladt ez. Itt is szívós conservativismussal csüggött a nép az ős városintézményeken minden külső viszályok és változások között.

¹⁾ Kisselbach: *D. V. Schrift* id. ért. 125. l. Bluntschli: *Lehre vom modernen Staat*, III. köt. 564. s következő lapok.

²⁾ *Alterthum und Gegenwart* című mű, II. köt. 240. lapján.

A városi organismus akként szélesítettett ki, hogy az idők folyamában hozzája jutó részei Itáliának fölvétethessenek, hogy a város azon crystallisationalis pontot képezze, melyhez az egész felsziget, mint egy síkföld és viráuyos kert, hozzáfüggesztethessék. Így eléretett az, hogy a várospolitiká a mérvadó elv maradvá, Róma Itália fölött föltétlenül uralkodó városközületté vált, sőt csodás nagyszerűségü hódításai következtében lassanként világhatalmi állásba is jutott. — E korszakára nézve Rómának jegyzi meg legújabbán Ranke ¹⁾: «Róma fővárosává lett mindazon vidékeknek és területeknek, melyeket e néven «földkerekség» foglalunk össze, és pedig egészen más értelemben, mint az előbb vagy utóbb nagyhatalmú városokról mondathatott. Ninive-, Persepolis-, Babylon-, Alexandriából voltak ugyan jelentékeny birodalmak kormányozva, azonban csak hatalom és kényszer által, mert törvényszerü közremüködéséről e nagy metropoloknak a világoralom gyakorlásában szó sem vala; míg a római birodalomban maga a főváros az ő köztársasági intézményeiben az uralkodó autoritást képezte. Róma absolut felsőséget gyakorolt minden országok fölött, a melyek a Középföldi tengerrel érintkeztek; törvényeit rászabta a meghódított népekre, a melyeknek majd municipalis, majd tartományi autonomiájokat föntartá ugyan, de csak úgy hogy a mérvadó hatalmat mind saját kezeiben tartotta meg, így névszerint a tövényhozóit és a bíróit, a katonait és a kormányzatit. S e legfelsőbb hatalmat Róma az ő városias alakjában bírta stb.»

A középkorra térve, úgy látszik, hogy ha már tisztán földművelési államokban, még inkább ott fog a városok keletkezése és fölvirágzása akadályokra találni, a hol, úgy mint ez időkörben, hosszas tartamú népharczok és a társadalmat folytonos rázkódtatásoknak kitevő küzdelmek közepette ipar és kereskedés meg nem honosodhatik; a békés együttlét föltételezte polgári foglalkozások tért nem nyerhetnek; s a közlekedés minden irányban meg van nehezítve. És mégis, daczára ennek, sőt daczára azon némely népekről (mint például az ősgermánokról Tacitus alapján) ismeretes jellemvonásnak is, hogy városokban való megtelepedés- és városalapítástól oly

¹⁾ *Weltgeschichte*, II. Rész, 2-ik köt. 5. lap.

szerfölött idegenkedtek, ¹⁾ tény az, hogy a középkornak még első századai is már számos várost mutatnak föl, a melyek közül egynémelyek messzefénylő s nagyjelentőségű állással bírtak. E városok keletkezése- s első szervezkedésére nézve helyesen jegyzi meg Wachsmuth ²⁾: «Bár az ó-rómaiság nem tartotta főnu magát oly kapcsolatban és folytonosságban, hogy a középkori városügy egyedül vagy csak főleg is onnan eredettnek tekiutethetnék, kétségtelen, hogy az ó-kori római városok maradványaiban igen alkalmas kapcsolati pontok léteztek új alkotásokra»; s nem tagadhatni azt sem, hogy még azon nagy viharok közepett is, melyek a népvándorlás által világrészünkre hozattak s a classicus műveltség maradványait nagy részben eltiporták, a városok fejlődése és emelkedése épen ott volt legeredményesebb, a hol római előmunkálatok léteztek, az antik világ még enyészeti processusa közepett is sok nagy becsű polgárosítási magot hintett el; sőt hogy a legtöbb újkori nép abban az arányban érett meg és erősödék előbb, a melyben városai több rómaisági csirát és elemet rejtettek magokban.

A középkori városalakulás processusában bizonyos typicus tüneteményeket találunk, melyek annak lefolyásában majdnem mindenütt észlelhetők. Királyok, s főpapi, vagy világi nagyok jószágain s azok udvarai közelében vagy váraik aljában letező iparos községek, melyeknek lakói már korábban fölmentettek az alsóbb rendű vagy pusztán földművelési elemekre kirótt terhek alól: ³⁾ képezik a legtöbb országban az első alapot, a melyen a népesség szaporodtával mind több és több község egybeforradásával a városok megalakulnak; jogilag és politikailag szilárdabb szervezetet nyernek; ⁴⁾ s az idők folyamában, mint az ipar, a forgalom s a pénz- és hitelügy, sőt még a

¹⁾ Legújabbban hasonlót állít, s nem indokolatlanúl, öseinkről, Ipolyi: *Beszterczebánya műveltségtörténete* című értekezésében (*Századok*, 1876. évfolyam). Ugyanílykép Beksics: *A democratia Magyarországon* című műve, 22. s következő lapokon.

²⁾ Wachsmuth: *Allgemeine Culturgeschichte*, II. köt. 167 s következő lapok.

³⁾ A városok alakulásának és kezdetleges állapotainak kimerítő rajzát nyújtja Maurernek: *Städteverfassung* című műve, I. köt. 34 s következő lapok, II. köt. 175 s következő §§.

⁴⁾ Wenzel: *Magyarország városai es városjogai* (akadémiai értekezés, 1877), Hajnik: *Egyetemes Jogtörténet*, 145 s köv. lapok, Guizot: *Histoire de la Civilisation en Europe*, 6—8. fejezet.

mezei gazdaságnak is hathatós tényezői és élesztői, ¹⁾ — mind jelentősebb állásra emelkednek. ²⁾

A XIII. századtól kezdve az újabb kor megnyíltáig a városok e jelentősége (legalább több államban) még politikailag is mérvadó; ³⁾ eszikken azonban a XVI. század óta, azon mélyenható változások közepett, melyek ez időszakban beállva, egészen új hatalmi tényezőket juttattak érvényre, s úgy a politikai, mint a gazdasági fejlődésnek irányát és eszközeit megváltoztatták.

A XVIII. század elejétől fogva a legújabb korig a népesség folytonos szaporodása, ⁴⁾ az ipar, kereskedés és közlekedés nagymérvű tökélyesbedése, s az általános műveltségi állapotok fokozódott intensivitása következtében: a lezajlott nagy háborúk alatt elpusztult vidékeken (részben egyes nagy fejedelmek direct kezdeményezése- vagy támogatásával) ismét élénk városépítési törekvést látunk, s pedig nemcsak Európában, (hol az idők folyamában oda fejlődtek a dolgok, hogy több országban a népességnek már majdnem felet városokban lakva találjuk, s egynél több oly óriás-terjedelmű várost is szemlélünk, mely az ős keleti világ legnagyobb e nembeli alkotásait meghaladja), hanem még a tengeren túli államokban és gyarmatokban is, a hol a városépítés előbb a tartomány vagy terület birtokbavételének, később a kiaknázás- és üzleti hasznosításnak vált eszközévé és tengelyévé, a republikánus Éjszak-amerikai Unio pedig mesés gyorsaságú általános fejlődése közepette még csodásabb sebességgel fejlődő városaival tör útat az emberi civilisatio terjedésének.

¹⁾ Lásd e tekintetben Thierry: *Tiers État* című könyvének első fejezetének végét.

²⁾ Hazai városaink keletkezésének és alakulásának *specialis* szemügyre vétele a jelen *értekezés* keretén kívül esik; a miért is csak helyenként futólag érinthetjük meg azt.

³⁾ Lásd ismét Guizot: *Histoire de la Civilisation*, idézett szakaszait. — Hazai városrendszerünk a nyugati népekénél mintegy másfél századdal későbbben indult fejlődésnek.

⁴⁾ E mozzanat *statisztikai* szempontból való nyomatékára nézve lásd Dieterici: *Értekezését a berlini tudományos akademiában 1851-ben*; kivonatossan idézve, Kautz: *Nemzetgazdaságtan* (4. kiadás), I. köt. 330. l.

II.

Forduljunk most a városok politikai fejlődésének és alakulásának közelebbi méltatásához. ¹⁾

Azon politikai tényezők között, melyeket némely újabb jogtörténész és publicista «a kis államokat képző jogi személyek» nevezete alá foglalva, mint a középkori jog- s államszervezet egyik jellemző alkotását tünteti föl: jelentékeny helyet foglalnak el a városok, különösen azon időtől kezdve, hogy önálló jogi személyiségekké váltak s bizonyos szabadsági s alkotmányjogi szervezetet nyertek.

Nem bocsátkozva azon nagy vitakérdésbe, vajon lehet-e és mennyiben a városok ez első szervezetét a római városszervezetre és municipiumokra visszavezetni ²⁾: elég arra utalnunk, hogy a középkori városok organisatiójának alapjai nem minden országban voltak egyenlők, némelyikben, például Olaszországban, az ó-római municipiumokkal való kapcsolat kétségtelen; déli Franciaország meg Spanyolország hasonló befolyásokról tesz tanúságot; de Anglia és Németország vagy hazánk már másnemű jelleget viselnek magukon; ³⁾ s általában mindenütt észlelhetők azon nép és ország szerint különböző majd társadalmi, majd gazdasági hatások, a melyek alatt ama (fönt jelzett) szervezet létrejött. Közelebbről szemlélve e fejlődést: a városok közjogi önállósulásának alapját és ismérveit a városi terület fölött való teljes tulajdonjog kivívása, az immunitas, vagy önálló s egyedül a fejedelemnek alárendelt joghatóság, továbbá az képezi, hogy az állam a had- és adószolgáltatási követeléseket nem többé közvetlenül és az egyes

¹⁾ Lásd Roschernek értekezését a Bülow-féle *Jahrbücher für Politik und Geschichte*, 1843-iki évfolyamában, és *System der Volkswirtschaftjának* II. köt. 1—5. és III. köt. 2. s következő §§-jait.

²⁾ Lásd Guizot: *Civilisation en France* 16—18. szakaszát és Laurent: *Études sur l'Histoire de l'Humanité* VII. köt. 509. s következő lapjait.

³⁾ Hazánkat illetőleg azon általánosban követett nézet, mely szerint városi élete és szervezete nyugatról s névszerint Németországból plántáltatott át: legújabban Salamon által kifogásoltatott. Lásd *Budapesti Szemle*, 1877. évfolyam, XV. köt. 329. s következő lapjait

polgárokhoz, hanem a városhoz, mint egészhez intézte; a városok minden (megengedhető) célra való szabad egyesülés és szövetségesség jogát nyerték meg; s egy közös, azaz a polgárok összeségére nézve egyformán érvényes és kötelező városi jog létesült. Ez önállóság a városokat külön «politikai egészszé» alkotta,¹⁾ a melyekben kifejlett s a melyekből szivárgott át az alkotmány fogalma is az álladalomba; a nevezett «egész» mint külön fogalom az egyénnel szemben érvényesült; «az egyéni jog mellett a községi és helyhatósági jog tért nyert; s közszellem valamint a közérdek vezérelte fölfogás s közigazgatás meg a közhivatalnak intézménye ott találtak bölesőre, ott növekedtek és onnét szivárogtak át idővel az államéletbe, ennek a mai formáját adva».

Általában véve: «a városok politikai fejlődése kicsiben és rövidebb időközöket véve, rendszerint ugyanazon phasisokon ment keresztül, mint nagyban, és egész korszakokat véve: az államoké». Tehát a kezdet majdnem mindenütt szorosán *monarchicus*, a fejedelmi kiváltságosítás és immunitási privilegiumok alapján. E monarchicus főhatalom alól sok gazdag s hatalmas város, különösen Németországban hosszas küzdelmek közepett, kivonta magát; másutt békés egyezkedések és pénzbeli megváltás vagy egyenes megvásárlása a fenségi jogoknak, szolgáltak a fölszabadulásnak alapul. Magyarországon várost alkotni mindig királyi fölségjog volt, s ha idővel keletkeztek is például némely főpapi uradalmakban földesúri városok, ezek is (a mennyiben az egyik fő kellékeket képező erődítések csak királyi kiváltság alapján volt lehetséges) eredetüket a királyra vezették vissza.²⁾ A fejedelmek magaviselete a városok irányában nem volt mindenütt egyforma vagy következetes; így például, míg Németországban IV. Henrik császár a városokban mind a pápaság, mind a kisebb fejedelmek ellenében leghívebb támaszait látta, addig a Hohenstaufok az olasz városok elleni gyűlöletüket a németországi városokra is átvitték, és pedig azon saját hatalmukra nézve visszás következással, hogy birodalmi tekintélyöket megcsökkentették; s

¹⁾ Hajnik: *Egyetemes Jogtörténet*, 151. lap és Roscher: *System*, III. köt. 3. §.

²⁾ Hajnik: idézett munkája, 156. lap és Ipolyi: *Besztercebánya műveltségtörténete*, idézett helyen, 543. lap.

nem érték el egyebet, mint hogy a német városok teljes köztársaságokká való válását tartóztatták föl. Franciaországban XI. és XIII. Lajos alatt nyertek a városok erős támogatást a főúri rend ellenében; Oroszországban II. Katalin czárnő és utódai törekedtek a városok jogkörét egynémely irányban szélesbíteni; sőt Odessa alapításánál ismeretes tény az, hogy huszonöt éves adómentesség, nagy terjedelmű jószágok adományozása, a vámbevételek egy részének a kikötő építésére fordítása, s a községnek az uralkodó és a birodalmi senatus alá való helyezése, képezték azon kedvezményeket, melyek e városnak nyújtottak oly czélból, hogy minél gyorsabb fölvirágzása biztosíttassék.

Volt azonban a városoknak ugyancsak a középkor utolsó századaiban itt-ott *aristocraticus* jellege és szervezete is.¹⁾ Ennek az önállósult városokban alapját: a régibb eredetű szabad polgároknak, a kik korlátlan földbirtokkal rendelkeztek, a kisebb vagy később betelepedett polgárok fölött való természetes túlsúlya képezi; de abban is találja magyarázatát, hogy miután a középkorban minden személyes jog és kiválóság örökletessé törekszik válni, úgy annak az érdemnek elismerése is, a melyet az említett polgár-aristocraticus elemek a városnak fölszabadtatása és függetlenítése körül szereztek; a melylyel egyidejűen alsóbbrendű polgár- és lakostársaik helyzetét is javították.²⁾ Ismeretes egyebek között, hogy az *aristocraticus* Köln 1206-ban a királylyal egyenes szövetségi szerződést kötött; Angliában már 1126-ban és Flandriában a XIII. században jobbágyok városokban való letelepedésök által egy év lefolytával szabadokká váltak; Olaszországban Genua, Pisa, Florenz hosszú időn át *aristocraticus* családok egyszerű védgildejét³⁾ kepezték; a vidéki földbirtokosság már I. Frigyes előtt sokszor egyenesen kényszerülve volt a városokba áttelepedni, sőt hogy a nagy családokból alakult gildek valódi örök-

¹⁾ Laurent: *Études sur l'Histoire*, VII. köt. 559. s köv. lapok.

²⁾ Ipolyi: *Besztercebánya műveltségtörténete* című értekezésében arról tesz említést, hogy Besztercebányát szász birtokos *lovagok* telepítették meg, a kik épen úgy, mint az olasz városokban megtelepedett hűbér urak, *polgárokká* lettek, s akként a polgári elem megszilárdulására sokat hatottak.

³⁾ Hegel: *Ital. StüdtEVERfassung*, II. köt. 203. s következő lapok

letes kasztokként szervezkedtek ¹⁾ stb. Az említett örökletessé válásra való törekvés erős támogatásra talált főleg gazdasági tekintetben a jelentékenyebb városokban az által, hogy a kiválóbb és nemesebb ipari foglalkozásokat (nagykereskedést, nemes fémek földolgozását stb.) egyenesen a patriciusok üzték; a mi azután a mozgó tőkének és a kereskedésnek az egyoldalú túlsúlyban levő földbirtokkal egyenrangú állást szerzett, s a később előállott általánosabb közgazdasági föllendülésnek egyik emeltyűjét képezte.

Az aristocratia hanyatlása korában, a melyet sok egyéb okon kívül a városokban megerősödött polgári elemnek a királysággal (a főúri rend legyőzésére) való szövetkezése idézett elő, ²⁾ a *democratiával*, sőt itt-ott egyenesen köztársasági alakulatokkal találkozunk a városokban. ³⁾ Elég e részben utalni Italiára, Flandriára és Németországra; amazokra a mennyiben már a XII. század végétől fogva mutatják ez új irányt, s a rákövetkezett századokban a democraticus város-szervezet sajátos intézményeit tárják föl előttünk; ⁴⁾ míg emitt (Németországon) főleg a XIV. század elejétől fogva, s különösen a megerősödött kézmű és czéhrendszer alapján is jutnak e tendenciák érvényre, mely utóbbi tekintetben helyesen utal Roscher arra, hogy e democraticus törekvések legtöbb helyütt a czéheknek a nemesi elemek ellen való elkeseredett küzdelmében jutottak kifejezésre; itt-ott még támogatva a meglevő monarchicus elemeknek a patriciusok elleni gyűlölete által is; másutt szervezve és vezetve hirtelen fölülkerekedett népvézerek által, a minők például Romano Ezzelino, ki igazi vegyülete a royalistának és a demagognak, Artevelde Jakab és Artevelde Fülöp, a zürichi Brun, stb. Mely mozgalom közepett némely városban az egész közhatalom a czéhekre ment át, s azon elem, a mely társadalmi állását elveszteni nem akarta, egyenesen arra volt utalva, hogy ez új hatalmi tényezővel jó lábra helyezkedjék. Kétségtelen egyébiránt, hogy e democraticus és

¹⁾ Gierke: *Genossenschaftsrecht*. I. köt. 343. lap.

²⁾ Buckle: *History of Civilisation*, főleg a 16-ik fejezetben.

³⁾ A városoknak a polgári elemmel való kapcsolatáról *hazánkban*, némely becses részletet ad Beksics fönt idézett művében: a *Democratia Magyarországon*.

⁴⁾ A flandriai letelepedőkről hazánkban, a melybe azok democraticus eszméket hoztak: lásd Beksics idézett művét, 23. lap.

egyenzési iránylatok igen sok visszásságot is hoztak elő, névszerint az előbb tekintélyes osztályoknak igaztalan sanyargatását; az uralkodó néptömeg alsóbb s elszegényedett rétegeinek örökös nyugtalankodását; s innen folyólag cäsaristicus személyiségeknek uralomra jutását, a kik a mind türhetlenebbé váló rendetlenséget és zavargásokat a politikai szabadság elnyomásával orvosolni tartották magokat hívatottaknak, s a «quietum servitium»-ot a «turbulenta libertas» helyébe téve, a kezökbe jutott hatalommal zsarnokilag éltek; a miről a közép- és újkor között való átmeneti korszakban különösen Olaszország tesz tanúságot.

Lényeges változások állottak elő e tekintetben az újkor kezdetén, a XVI. s következő századokban.¹⁾ A polgárosult népek körében helyet foglalt új intézmények és vívmányok, a népesség (már fönt is érintve volt) sűrűsbödése, a monarchiai absolutismus széles körben térfoglalása, a közigazgatási és pénzügyi viszonyok átalakulása, a világkereskedelmi pályák megváltozása, s a mezei néposztályoknak nyomasztó békóikból való kiszabadulása ugyanis ez időkben lényegileg új állapotokat teremtettek. Ennek egyik következése az lön, hogy a városok jelentőségének csökkennie kellett,²⁾ csökkennie különösen az által is, hogy eddigi kizárólagos fölényök humanitas, jogbiztonság, közszabadságjogok stb. tekintetében, újabb kulturhaladások nyomán, melyek mindezt az *egész* népre nézve megteremtették, megszűnt; a mind ridegebbé váló államigazgatási összpontosítás, a maga hivatalnokaival és erős hatósági tagozatával, a városszövetségek laza foederalismusát és szabadságjogi rendjét megbontotta; sőt némely országban még évtizedeken át dúlongó háborúk is járultak ahhoz, hogy a városok ereje és gazdasági állása meggyöngittessék. Így jelesül Németországban mintegy a XVIII. század közepéig majdnem csak azon városok emelkedtek népszám és vagyonosság tekintetében, a melyek fejedelmek székhelyei voltak, míg a többiek rendkívül hanyatlottak; az eddigi birodalmi városok nagy része e birodalmi közvetlenségek (függetlenségek) elvesztették, s

¹⁾ Wachsmuth: *Allgemeine Culturgeschichte*, III. köt. 260 s következő lapok.

²⁾ Laurent: *Études sur l'Histoire*, VII. köt. 573 s köv. lapok; Bluntschli: *Lehre vom modernen Staat*, II. köt. 571. lap.

a városi magistratus helyébe mind szélesebb körben a fejlődési tisztviselőség lépett. Nem is említve, mennyire csökkent mindezekkel egyidejűleg a szabad polgári érzület, a múlt időkbeli nemesebb vallási türelmesség, az egyeseknek és közösségeknek az «egész» irányában való áldozatkészsége és ragaszkodása. Franciaországban a városok már a XVI. század második felében törvénykezési hatalmukat elvesztették; az egész igazgatás és rendszet a királyi közegek kezébe ment át, sőt 1692 óta az állam nem ritkán a városi tisztségeket áruba is bocsátotta.¹⁾ Anglia sem bánt kíméletesebben a városaival. Így például 1683 óta a városok szabadságlevelei helyeztetek hatályon kívül²⁾ azon örv alatt, hogy ama szabadságokkal való élés törvényellenes volt, s a befészkelődött visszaélések által eo ipso érvénytelenekké váltak. Nem ismerhetni felre, hogy az angol erős államhatalom már a XVII. század óta a városok jogéletét jó részben absorbeálta s alkotmányjogi állásuk csak a parlamentben való szélesebb képviseltetésben találta biztosítékát. A mi végül hazánkat, Magyarországot illeti, itt is tert foglal a városellenes reactió ugyanez időben; s részint a nemesség s az aristocraticus irányzatok uralomra emelkedésével, részint az államkormányval való szorosabb kapcsolatba jutásánál fogva a városoknak, ez utóbbiak autonomiájukat s bel-igazgatási függetlenségüket elvesztették.

A 89-diki francia nagy forradalom, mely annyi nagy és messzeható változásoknak vált kiinduló pontjává, és sok irányban valóban romboló szerepet viselt, egyebek közt annak is szolgáltatva bizonyoságát, hogy a túlhajtó democratia épen oly ellensége a városok nemesebb értelemben vett testületi önállóságának, mint a korlátlan monarchia. Az óriási államrázkódtatás e classicus földjén ugyan egy ideig úgy látszott, mintha az egész ország csupa municipiumokra akarna szét hullani; de csakhamar fölülkerekedett a testületi és helyi önállóság ellenzőjeként az extrem democraticus és centralisáló irány, úgy hogy pár év múlva a városok és municipiumok nem voltak ismét egyebek majdnem zsarnoki hatalommal kormányzott s minden helyhatósági szabadságot nélkülöző államinté-

¹⁾ Tocqueville: *L'Ancien Régime*, 63 s következő lapok.

²⁾ Gneist: *Geschichte der englischen Communalverfassung*, I. köt. 865 s következő lapok.

zeteknél. — Mindezek félszeg voltát több jelenkori állam igen jól belátja s azért ¹⁾ oly institutiókat törekszik megalkotni, a melyek a mindkét iránybeli túlzásoktól távol maradván, azon elvre legyenek fektetve, hogy hazafiasság, rendszeret és szabadságvágy csak akkor lehet intenzív és erős, hogyha az egyestől s a testületi és helyköteléki köröktől emelkednek föl az általánosnak körébe; s hogy érett népek- és embereknél érdeklődés valami ügy körül és felelősségi érzet egymást föltételezik és támogatják. Innen a több országban észlelhető nagyobb községi autonomia és helyhatósági függetlenség, névszerint Belgiumban, Hollandiában, Németországban, Angliában stb. Csakhogy nem a városok saját testületi ereje az, a mely számukra e kedvezőbb állást ismét kivívta, hanem inkább a népeknek gyökeresen megváltozott állami s életnézete, s az érvényre emelkedő új socialis és politikai fejlődésirány; bár másfelől éppen a korunkban folyton fokozódó mozgékonytsága a nagyvárosok népességének, s az ezzel járó állhatatlanság s ideoda költözködés stb. nem kis mértékben gyöngíti a városok igazi önállóságának föltételeit.

Ennyit történelmi szempontból. Lássuk most azon kérdést, mily szerepet viselnek a városok az államok fejlődésében, a cultura előbbre vitelében és különösen a közgazdaságban?

III.

Az emberek akár egyenként, akár társadalmi és politikai közületekben tömegesülve vegyük, szükségletek és érdekek által hozatnak mozgásba, szükségleteik és érdekeik szerint cselekednek és intézik tevékenységöket. Ez érdekek kifejlése, surlódása- és érvényesülésének igazi gyújtó pontjai a városok; a melyek e szerint nemcsak helyi organismusát képezik a társadalmi életnek, hanem képviselői és természetes vívői az összeséget mozgató érdekek felőli köztudatnak s azok hatalmának is. Minden város, továbbá, nagyobb «egészsze» több egymás mellett tömegesült külön telepítvényeknek; s az által, hogy szemben a szétszórt vidéki helyek és helységekkel, a lakosság magas fokú intenzivitásának, specialisatiójának és

¹⁾ Roscher (*System*, III. köt. 5. §.) helyes megjegyzése szerint.

gazdagabb tagosulatának örvend, a faluknál mind anyagi, mind szellemi tekintetben sokkal nagyobb collectiverőt képez ; s így az érdekek küzdelmének, az erők szakadatlan mérkőzésének, meg a belterjesebb műveltségnek is igazi tűzhelyévé lesz. Ezek alapján a városok és a városi élet oly sok jellemző saját-szerűséget mutatnak föl, s oly sok jelentékeny történelmi és kulturai tünemény megfejtésére adják kezünkhöz a kulcsot, hogy ezen, mondhatni belső életét a városoknak közelebről szemügyre venni, jelen fejtegetéseink kiváló részét kell hogy képezze.

Lássuk először is a *közgazdasági* viszonyokat, mely tekintetben a városok természetét és szerepét leghelyesebben úgy határozhatni meg, ha a nemzeti fő foglalkozásnemek közül azokat, a melyek szorosabban «városiak», tehát ipar, kereskedés, pénz- és hitelügylet : a falusi vagy nem városi foglalkozásnemekkel, tehát a tág értelemben vett mezőgazdaságiakkal szembe állítjuk ; a mi különben egészen összeesik azon különböztetéssel, melyet az ismeretes «rusticus és urbanus», «landed és moneyed interest», «naturalgazdaság és pénzgazdaság» nevezetekkel szoktunk jelezni ; a nélkül egyébiránt, hogy e kettő között szükségszerű és kiegyenlíthetetlen ellentét léteznék.

Közelebről szemlélve, az itt előttünk álló tünemények sorára nézve mindjárt eleve két, nem nehezen fölismerhető törvényre mutathatunk ; úgymint először : «hogyan valamin az általános nemzeti fejlődésnek, úgy különösen a közgazdaságnak is minden fokozatai, s pedig a fölmenők épen úgy, mint a lemenők, mindenütt jóval előbb jelentkeznek a városokban, mint a síkföldön» ; s másodsor, hogy «ipar, kereskedés és pénzüzlet sokkal nagyobb növekedési képességgel bírnak, mint a mezőgazdaság». Ennek következése a várost illetőleg a természeti erők befolyásától való függőség jóval kisebb mérve, s ugyanez erőknek minden irányban teljesebb kiaknázhatása ; másrészt a népesség gyorsabb szaporodása, a munkamegosztás könnyebb kiterjesztése, a technikai erők és eszközök belterjesebb értékesítése, s így a nemzeti jövedelemnek és vagyonnosságnak is fokozódása. — Minden város fejlődése folyamá-

¹⁾ Roscher: *Nationalökonomik des Ackerbaus*, 18 s. köv. §§.

ban bizonyos sokoldalúságra törekszik,¹⁾ a miben, főleg korunkban, erős támaszra talál azon nagyszerű átalakításokban, a melyek főleg valamivel tehetősebb lakossággal bíró városokban keresztül vitetnek, s a minden irányban szükségesnek tartott fejlődés megfelelő talajául szolgálnak.

Ezekből magyarázható meg az is, hogy kivált kedvezőbb helyzetű városokban a népesség rendszerint gyorsabban szaporodik mint a síkföldön, habár nem is épen a születéseknek a halálozásokat meghaladó arányánál fogva,²⁾ hanem a síkföldről való beköltözés folytonos fokozódása által; a minnek (nem szólva egyelőre némely visszás hatásairól is) az az előnyös következése szokott lenni, hogy a népesség egységesebb és erőteljesebb tevékenység kifejtésére lesz képes; a súlyos mezei munkának természeterek mechanikai értékesítése által való kisebb mérvre szorítása idéztetik elő; s egyidejűen városi szellem, értelmiség, éberség és mozgékonyság a mezőgazdasági körökbe is könnyebben hatolhat. E gyorsabb növekedése a városi népességnek nemcsak a jelenben, hanem már az ó-korban is tapasztalható; amott első sorban az éjszak-amerikai Unio városnövekedési viszonyai, emitt Róma, Carthago, Alexandria, Antiochia, Konstantinápoly stb. szolgáltatván hangosan szóló tanúbizonyságokat.

A városi foglalkozásnemeknek a síkföldiek fölött való előnyössége és nagyobb terjedési képessége abban is nyilvánul, hogy míg a mezei gazdaság bizonyos ponton túl (viszonylag) csökkenő hozadékot nyújt, az ipar s kereskedés a benne túlnyomó tőke hatalmánál s accumulatív erejénél fogva sokkal tovább marad (és pedig mind abszolút, mind relatív módon) nyereséges. Ugyanilykép alkalmazható sokkal több irányban és sokkal sikeresebben a munkamegosztás és munkaösszesítés az iparban és kereskedésben, mint a falusi foglalkozásokban; azért is, mivel amott a népesség sokkal sűrűbb, termelvényeik

¹⁾ Schäffle: *Bau und Leben des socialen Körpers*, III. köt. 156 s. következő lapok.

²⁾ A városok nagyobb mérvű *mortalitási* aránya majdnem általánosan észlelt (bár nem a városoknak föltétlenül bűnül fölróható) jelenség. Ezt túlozva mondta már egy századdal ezelőtt a hírneves statisztikus Süßmilch, hogy «a városok által az államnak népesedési tekintetben okozott kára oly nagy, mint a pestis által okozott». (*Göttl. Ordnung des Menschengeschlechtes*, I., 3. r. 52. §.). Lásd alább az V. pontot.

pedig, mint kis térimében, nagyobb értéket rejtők, jóval szélesebb piacra találnak. Magától értetvén, hogy ugyan e nemű foglalkozási ágak tökélyesebb közlekedési rendszert is szükségelnek; s hogy épen e kiszélesedése a piacznak hozza nem ritkán a városi termelőnek nyakára az idegen versenyt, míg a földműves már termékeinek nagyobb súlya- és térfogatúál fogva is mindig némi védelmet talál a concurrentia visszas hatásai ellenében. ¹⁾ A mezői gazdaságról már egy századdal ez előtt Galiani azt jegyezte meg, hogy «sok hasonlatossága van a hazard-játékhoz, a mennyiben amabban is, mint emebben: a nyereség bizonytalansága, szerencsében pazarlás, s szerencsétlenségben adósságcsinálás, s egyikben sem igazi gazdagodás, szokott a szabály lenni»; nem is említve, mily nagy akadály a haladásnak az ósdi szokások s eljárás módokhoz való merev ragaszkodás, nem ritkán babona és előítélet, javítások és reformok iránt való közönyösség; míg a városi foglalkozásokban a természet-behatásoktól való függetlenség, a jövőt szemmel tartó számítás, a szemesség, a piaci körülményekhez való serényebb alkalmazkodás, s így egészben véve gyorsabb s nagyobb mérvű vagyonosodás észlelhető.

A városi foglalkozásnemek, már természetöknél fogva is fejlesztő és az üzleti látkört kiszélesítő hatással vannak a lakosságra nézve, mert túlnyomóan kosmopoliticus érzetűek, a város határain túl és messze távolra is irányulók; s a mozgó tőke működésének és folyton változó ezeralakú szereplésének széles kört nyújtok. Kapcsolatos ezzel a városok általános anyagi helyzetének gyors változása; gyakrabban előforduló termelési és forgalmi válságok által való fölzávartatása; egyesekre és egész osztályokra hátrányosan visszaható ingadozások keresetben és piaci viszonyokban. ²⁾ Továbbá az is, hogy a gazdasági üzletben való föltalálásoknak és nagy kísérleteknek, nem különben a modern pénz-, hitel- és tőke-speculationak s ezekkel kapcsolatban a szellem és a lángész legjelentékenyebb alkotá-

¹⁾ Hogy e védelem a közlekedési eszközök tökélyesbülésével és a viteldíjak alábbszállításával csekélyebb nyomatékú mozzanattá válik: napjaink áruforgalmi viszonyai kétségen kívül helyezik.

²⁾ Wachsmuth (*Allgemeine Culturgeschichte*, III. 261. lap) szerint azért «kérdés, hogy a városoknak a síkföld fölött való túlnyomósága a cultura érdekében valami igazán örvendetes és haladást jelző tünemény-e?»

sainak : biztos terét csak a városok képezik ; s a síkföld mind e tekintetekben jóval szerényebb szerepet viselend mindenkor. Sőt mi több, ha időrendi szempontból vizsgáljuk város és síkföld, mezőgazdaság és ipar közötti e különbséget, azt látni, hogy míg amaz legtöbb országban hosszú időn át merev stabilitásban egy és ugyanazon fejlődési polczon marad meg, emez a városok fejlődésével (mint ennek egyidejűleg oka és okozmánya) folyton tökélyesbedik, s még a mezei gazdaságra is élénkítőleg hat vissza, az által, hogy neki élesztő segéd-szereket és haladási eszközöket szolgáltat. S pedig oly mérvben, hogy a népelet magasabb fejlődési polczán az östermelés sajátos jellegéből is kivetköztetik ; s az által, hogy a polgári osztályok földek megvásárlása és haszonbérbe vétele által a mezei gazdasággal mind szorosabb érintkezésbe jutnak, s városi tőke, értelmiség és üzleti szellem mind nagyobb mérvben fordul a mezei gazdaság felé : az utóbbi valódi iparnemmé, sőt művészetté és tudományyá lesz. ¹⁾ A miből különben nem következik az, hogy az ilyfele fejlődés egészen kifogástalan vagy ép minden tekintetben örvendetes dolog ; s igaza van Roschernek, mikor azt mondja : «a földművelés industrialisatiója, a falusi nemesnek és parasztnak polgáriasulása ezekre magokra nézve se hátrány ; de nagy baj az, ha a városi elem a mezeit lenézi, s az ipar s vele rokon foglalkozások a mezei gazdaság fölött egyoldalú túlsúlyra jutnak, mert ilyesmi rendszerint oly országokban fordul elő, a melyek nemzetöknek csak egy részét foglalják magokban, avagy olykép fordul elő, hogy alapját képezi ugyan rövid tartamú fénynek és virágzásnak, de egyúttal tartós mind bel- mind külveszélynek is».

Utalhatnánk itt részletesebben is arra, miért fűződik a penz- és hitelügy, a kereskedés és forgalom, a banküzlet és közlekedés : szervezetében és hatályosulásában oly szorosan a városokhoz és városi élethez ; miért lehetséges egyedül itt, a tömöttebben együttlakó, s physikai úgy mint értelmiségi munkaerőkkel bőségesen rendelkező, valamint mindennemű fogyasztásra és élvezetre képes népességnek centrumaiban : a nemesebb s fényüzelmi cikkek tömegesebb előállítására és nyereséges elárúsíthatására ; a gépekkel dolgozó gyári vállalatok széleskörű megalapítása ; a bankok és börzék működése ; a spe-

¹⁾ Roscher: *System der Volkswirtschaft*, II. köt. 22. §.

culatio és pénzügyi műveletek legváltozatosabb formái; végül arra is, hogy ép a városok és a városi civilizációnak korunkban nagy elterjedésénél fogva anyagilag kétségtelenül kedvezőbb, emberhez méltóbb állapotoknak örvendünk, a nép minden osztályára nézve a jólét és életkényelem sokkal több eszközei váltak megszerezhetőkké, s mit legelől kell vala említeni, hogy a városilag és iparilag fejlettebb országok bőséges erőforrásaik-, tőkegazdagságuk- és technikai segédeszközeiknél fogva nagy szerencsétlenség és sorscsapások eseteiben mindig nagyobb szívósságot tanúsítandnak, és sokkal több képességgel bírandnak arra, hogy saját erejükből fölegyenesedve, ismét új életre keljenek.

IV.

Nem kevésbé fontos és mélyenmenő hatást gyakoroltak a városok a *jog és államalakulást* illetőleg. Már maga ugyanis a közület (*res publica*, Commonwealth, Gemeinwesen) fogalma, a szerint, a mint az bizonyos egynemű és általánosabb érdeksokaságnak biztosítására van hivatva, jogi személyiségként él és mozog, kötelezettségeket vállal és követeléseket formál: csak városokban értetik meg s lesz először igazán concretté és elevenné; épen úgy, a mint csak városokban hullanak le először az egyest és a testületeket korlátoló (átöröklött, helyies és magánuralmi) középkorias bilincsek; lesz lehetséges közdolgok körül nagyobb testületekben való állandó érintkezés, értesülés és intézkedés,¹⁾ és jut érvényre az elevenebb köztudat s a «közért» való áldozatkész cselekvés; úgy hogy joggal jegyeztethetett meg, hogy míg ez életnézlet kezdetben és alacsonyabb műveltségi fokokon csak a hit és egyház-körben létezett, épen a városck közvetítésével, a népeletnek minden *egyéb* körére is kiterjedt, a «világi» érdekek terén is meghonosodott. Nem is érintve, mily hatalmas alapzata nyeretett

¹⁾ Mindez föltételezve lévén bizonyos belterjességű népességtől, tanácskozás- és határozathozatalra való gyakori és könnyű összejövétel, sőt némely tekintetben állandó együttmaradástól stb. mint már Aristoteles is fölismerte *Politikája*, IV. 5, 3 és VI. 2, 1. Lásd még Roscher: *System*, II. köt. 20. §.

ekként a szabályos államképződés és állammegszilárdulásnak, akármely korszakát az emberi történetnek, s akármely államát az ó- vagy újkori világnak tekintsük!

Csak városok teremthették meg azon előfeltételeket, a melyek egy ország helyes igazgatása, igazságszolgáltatása, pénzügyi és közoktatási rendszerének megvalósításához szükségesek. A városoknak közügyekre célzó szabályzataikban nyertek a társadalmi életrendet megállapító határozmányok először közkötelező alakot; s a városi tanácsok rendelvényeiben kezd a törvényalkotás láthatóan valódi kifejezésévé válni az «egyesek» akaratának összeségétől megkülönböztetett «köz-akaratnak»; míg alacsonyabb fejlődési polezokon alig képez az mást, mint vagy szokásjognak pusztá följegyzését, vagy valami hatalmasabb úr rendelkezését, vagy követelések és kötelezettségeket megalapító szerződéskötést. Joggal mondhatni e szerint, hogy városok törtek útát a jog államiasításának, városokban kezdetett meg a magán- és nyilvánjognak szükséges megkülönböztetése, a magán-jogképességnek a politikai jogosultságtól való különválása stb. Így lettek a városok a modern jogalkotás tulajdonképeni kiinduló pontjaivá; így jutott érvényre az ingatlanok körüli tiszta magántulajdon, meg a mozgó tőkéknek teljes hatályossága; így történt meg a személyi szabadságjognak (mely az államok ősrégi állapotában meg volt, de az idők folyamában elveszett), legalább a városi lakosság összeségére nézve való újra éledése; míg más irányban: a forgalomnak szabadabb mozoghatása s biztossága a több országban létrejött városszövetségek által ¹⁾ segítettett elő, s nyerte az egyidejűleg magasabb fejlettségi fokra emelkedett kötelezésvényi jogban rendszeresebb szabályoztatását.

Járul ezekhez még, hogy a városok gazdasági viszonyaik, valamint ipari, kereskedelmi és pénzületi állásuknál fogva, a közület költségei tekintetében legbőségesebb s a leggyorsabban igénybe vehető jövedelemforrást képezik, s a pénzügyi műveleteknek egyedül biztos talajjául, sőt saját pénzügyök berendezésével (több országban) magának az államnak is mintául szolgálnak; másfelől az, hogy az államok életében oly nagy fontosságú hadszervezetnek, tengerészeti hadügynek, tüzérségnek stb. megalapítására és tőkélyesbítésére a legtöbbet

¹⁾ Gondoljunk első sorban a Hansa-városokra.

tettek és tehetnek. Kétségtelen e szerint, hogy a városok valódi előkészítői és támaszai az államoknak; valamint bennök fejlett ki a nemzetiség nagy eszméje és a honszeretet meleg érzülete is leghatalmasabban; névszerint az újkor kezdetén, a hol mindez igen sokat tön az európai emberiség nemzeti alapokon nyugvó új államrendszerének létrejövetele és consolidatiójára.

Iparias s kereskedelmi foglalkozásnemeiknél fogva, a melyek fölötté kedvezők a szabadságnak és szabadsági törekvéseknek, továbbá népességöknek mozgalmasabb s változatos-ságot kedvelőbb természeténél, valamint a bennök folyton folyó érdeksurlódások következtében is: a városok jellege mindig túlnyomóan lesz democraticus; ellentétben a faluval, hol az aristocratismus és conservatismus az uralkodó irányzat. ¹⁾ Jól jegyzi meg erre nézve Riehl, hogy a falusi népesség mindenütt több tisztelettel viseltetik a személy meg a szokás, mint az abstract törvény iránt; míg a városi népesség rendszerint az abstract szabályt tartja szem előtt, s kevesebbé veszi a személyt és a szokást; ²⁾ Tucker ³⁾ pedig azt mondja: «a szabadságszeretet a síkföldön szilárd és erős, de a városokban élesebb látású és feltékenyebb, a városiak életélénksége előnyös, de gyakran veszélyekkel is járó; s pedig ezeket a veszélyeket egy fölvilágosodott és szabad ország se kerülheti ki».

A mi végre a városok szerepét és jellegét *erkölcsi és műveltségi* tekintetben illeti: először is a vallásra nézve tény az, hogy a mezei foglalkozáskörök e részben mindig nagyobb buzgóságot tanúsítottak és tanúsítanak, mint a városok és városi elemek, már csak azon okból is, mert a mezei gazda és környezete magát a felsőbb és természeti hatalmak közvetlen befolyásának alávetve látja. Bizonyos azonban az is, hogy városokban nyilvánult legelőbb s legnemesebb formában a vallási élet és érzület; innen indulván ki a keresztyénség ép úgy, mint a reformatio. Korunkban, a mindent megtámadó és

¹⁾ Curtius: *Alterthum und Gegenwart*, I. köt. 380—381. lap.

²⁾ Ugyancsak Riehl azt a nézetet is fejezi ki, hogy a polgári és a munkásosztály a társadalom mozgalmi, — a nemesek és a parasztok ugyanannak stabilitási hatalmait képezik. (Lásd *Bürgerliche Gesellschaft* című műve 38 s következő lapjait.)

³⁾ Tucker: *Progress of the United States* című munkája.

mindent kritikai bonczkése alá vevő skepticismus és rationalismus, mely a városi elemeket egészen meghódította, (hozzájárulván még a mind szélesebb körben uralkodóvá váló materialismus): alapja és oka annak, hogy a városokban a hit dolgában való közömbösség sőt vallástalanság meglehetősen széles tért nyer, s ezzel egyidejűleg az egyházi hatalmak és intézmények ereje és tekintélye csökkenőben van.

Tudományt és művészetet illetőleg, a városok lakossága azon elem, a mely a jelzett két irányban mindenkor a legtöbbet tett. Jól jegyzi meg e tekintetben Roscher, hogy: «a tudomány majdnem minden országban, a mint a papság vagy az idegenek által való képviseltetése megszűnt, kiválóan a polgárság ügyévé és foglalkozástárgyává vált; s hogy terjesztése és népszerűsítése körül, jelesen a könyvnyomtatás és a hírlap-irodalom segítségével, tulajdonkép csak a középosztály érdemesült»; az pedig, hogy bizonyos tudományok, névszerint geographia és astronomia, matematika és nemzetgazdaság, jogtudomány és æsthetika a városi foglalkozásnemekkel, iparral, kereskedéssel, művészi alkotással stb. igen közeli viszonyban léteznek, éppen nem szorúl bizonyításra.

Hasonlót mondhatni a *művészetekről*, hogy tudniillik a képzőművészetek minden ágára nézve a városi iparnemek képezték és képezik a természetszerű alapot; így például legelső sorban is az építészet és a festészetet véve; míg másfelől a költészet némely fő faja is lényegileg városi eredetű, névszerint a régibb satyra, a tanköltemény, a novella, sőt még a színmű-poesis kezdetei és virágzéspoleza is a polgári és városi élet szüleménye, éppen úgy, mint a szerelmi költészet és az epos a lovagiságé.¹⁾ Hogy végül a külső természet szépségei iránt való érzék sem tompul el szükségkép a városi életben, sőt éppen a szembeszökő ellentét által mélyebbé és nemesebbé válik, szintén nem maradhat említetlenül.

V.

«Mind az, a mit a városokban és városi életben, mint sajátost és jellemzöt találunk: külterjesen úgy, mint bel-

¹⁾ Roscher: *System*, III. 11. §. és Curtius: *Alterthum und Gegenwart*, 378. lap.

terjileg fokozottan mutatkozik a nagy városokban, s ezek között különösen azokban, a melyek fővárosok», azaz valamely ország politikai középpontjai, fejedelmi s kormányzati székhelyek. ¹⁾ E sajátságos jellegökből s különösen onnan, hogy a nagyvárosok újabb alakulása és fejlődési irányai az egész gazdasági életre, sőt még a politikai és műveltségi viszonyokra is rendkívüli befolyást gyakorolnak: magyarázhatni meg azon intensív eszmemozgalmat, melylyel e kérdésre nézve úgy a gyakorlati életben mint a tudományos irodalomban találkozunk, s legélénkebben egyfelől a nagyvárosok magasztalása es dicsőítésében, másfelől ócsárlása és kárhoztatásában nyilvánul, s mintegy két nagy ellenséges táborként tünteti föl azokat, a kik a nagyvárosok mellett, és azokat, a kik azok ellen emelik szavokat.

Ez eszmemozgalom tárgyi alapjainak föltüntetésére a következők szolgálhatnak:

A kiinduló pont, mely az ide tartozó tünemények méltatására a legbiztosabb alapot képezi, a gazdasági s az ezzel kapcsolatos *socialis*. S így mindjárt eleve arra utalhatni, hogy nagy városok csak az anyagi műveltség magasabb fokán keletkezhetnek ²⁾ és állhatnak fönn; mert csak itt létezik fejlettebb munkamegosztás és munkatagosulat; s csak itt válik lehetségessé nagyobb terjedelmű vidéknek östermelvényeit iparcikkokkal s személyes szolgálatokkal folyton és szakadatlanul megfizetni; valamint a tökélyesbült forgalom és üzleti élet bőségesebb eszközeivel azon különböző és változatos szükségleteket, melyek bizonyos helyen együttélő lakosság fogyasztási s kényelmi igényeiből származnak, akadálytalanul és rendesen kielégíteni. Kétségtelen, ezt a magasabb gazdasági fejlődéspolczot, s az azt leginkább jelző gazdag munkatagosulatot ép a nagyvárosok fokozzák legnagyobb mértékben; a miért is életerős népeknél a nagyvárosok szokták a leggyorsabban növekedő részt képezni, sőt azon sokoldalú kölcsönhatásnál fogva, a mely a városok terjedelme és az állam s népelet

¹⁾ A nagy városok keletkezésének törvényeiről az *első közleményben* szólottunk.

²⁾ Hogy e tekintetben az *államterület* nagysága is jelentékeny momentum, magától értetik. Lásd még Haushofer: *Handbuch der Statistik* (1882) 385. lap.

centralisatioja között létezik, valamely ország nagyvárosai még akkor is tovább nőhetnek (legalább egy ideig), ha már a nemzet egészben hanyatlásnak indult.

A városok e növekedésének több oka van; névszerint igen kedvező geographiai fekvés, könnyű terjeszkedhetése az üzlet és forgalmi életnek minden irányban, a közlekedés nagymérvű kifejlődése, s főleg az, hogy egynémely város politikailag mérvadó kormányzati vagy ép uralkodói székhelylyé válik. Némelyeknek nagymérvű földuzzadása ezen több rendbeli ok együttes hatásának az eredménye. ¹⁾ ²⁾ ³⁾

Közvetlen és szembeszökő ok azonban főleg korunkban a síkföldi népességnek a városokba való áttelepedése s formális bevándorlása, ⁴⁾ melyet a változott termelési és kereseti viszonyok, az emberi munkát jobban fizető és értékesítő városi foglalkozásnemek, a tökélyesbedett közlekedés, a kifejtettebb fogyasztási hajlam, sok embernek a csendesebb falusi életkörben való unatkozása s az izgalmas városi élet utáni vágyódása, meg a hatóságok, közintézetek, segélyezési körökhöz való

¹⁾ Szolgáljon itt statisztikai rövid illusztrációul a következő: London a XVII. század végén alig számlált 500 ezer lakost, 1801-ben 865 ezeret, 1821-ben már 1¹/₂ milliót, 1871-ben 3¹/₄ milliót, jelenleg közel 4 millió lakosa van. Berlin 1700 körül 18 ezer, 1800 körül 160 ezer, 1840-ben 330 ezer, 1858-ban 460 ezer, 1871-ben már 826 ezer, s jelenleg 1 millió lakost számlál. Közel jár e növekedési arányhoz Bécs, Páris, Lipcse, Glasgow, Lyon, München, Frankfurt. Buda-Pest 1812-ben 70 ezer, 1830-ban 103 ezer, 1851-ben 178 ezer, 1869-ben 270 ezer, s 1880-ban 370 ezer lelket számított; a mi relative tekintve, szintén jelentékeny szaporodást mutat. Még nagyobb arányban való növekedést látunk az éjszakamerikai Unio több városában, például St.-Louisban, New-Yorkban, Chicagóban. Egészen hasonló viszonyokat tapasztalunk az ó-korban több városra, de főleg Rómira nézve, a mely a Krisztus születése utáni II. században másfél millió lakost számított.

²⁾ Ha Seneca és Galen az ó-korban Rómit egy kis világnak nevezték, Párisról a XVII. században Monchretien (*Nemzetgazdasági kézikönyvben*) azt jegyezte meg: «Paris pas une cité, mais une nation, pas une nation, mais un monde».

³⁾ Egymagának a vasutak terjedésének e tünemenyt tulajdonítani (mint több statisztikus s legújában ismét Haushofer idézett művében 386. lap teszi) nem lehet.

⁴⁾ Lásd *Zeitschrift des preussischen statistischen Bureaus*, 1871, 3. és 4-ik füzetben; Legoyt: *Sur l'agglomération* stb. című értekezését; Schäffle: *Tüb. Zeitschrift*, 1878, 107. lap és Roscher: *System*, III. 34—42. lap.

közelebb jutásra czélzó törekvés: idéznek elő; s a minék következtében sok város ez attractiv erejénél fogva¹⁾ a távolabbi vidékeknek épen úgy, mint a maga közvetlen környékének lakossága jó részét fölszívja; s így mind a síkföld, mind egész tartományok elnéptelenednek; a szükséges értelmi és anyagi munkaerőtől megfosztatnak; maga a nagyvárosi népesség pedig oly sajátzerű vegyülékévé válik a lakossági elemeknek, életkoroknak és osztályoknak, a mely nem épen előnyére az országnak, az egész állam rendes átlagától jelentékenyen eltér.²⁾ Ez okból tulajdonít oly rendkívüli fontosságot e tüneménynek számos elsőrangú társadalom-philosoph; névszerint már az ó-korban Plutarch, Seneca és Cicero, az új-kor elején Botero, a XVII. században Montchrétien de Vatteville és Davenant, a XVIII. században Moser, Justi és Sonnenfels (némileg Rousseau és közvetlen követői, valamint a physiokraták iskolája), végre napjainkban Vaughan, Buckley, Tocqueville, Laveleye, Riehl és Roscher. Némelyek jelesül e hírneves írók közül a nagy városokat általában kárhoztatják; mások a kormányokat azért, hogy az egész államigazgatást a fővárosokban összpontosítják s a népességnek ez utóbbiakban való megtorlódását még mesterséges módon is mozdítják elő, súlyos vádakkal illetik;³⁾ ismét mások a nagyvárosok e gyors növekedését egyenesen minden socialis és politikai baj nemző okának tartják.⁴⁾ Sőt mi több, történelmileg ismeretes tény, hogy a XVI. és XVII. században Angliában úgy mint Franklonban, formális rendszabályokról kezdettek tanácskozni, miként lehetne amott Londonnak, emitt Párisnak további nagyobbodását megakadályozhatni, nehogy a vidék általok a teljes kimerültség veszélyébe döntessék.

¹⁾ Utal erre tüzetesen kiváló hazai statisztikusunk Konek: *A magyar birodalom statisztai úja* című munkájában (1878-iki kiadás), 160 s következő lapok.

²⁾ Roscher: *System*, III. köt. 38—39. lapon.

³⁾ Laveleye: *Essai sur les formes de Gouvernement* (magyarúl Tóth Lőrincztől), VI. fejezet.

⁴⁾ Így például Tocqueville a túlhajtott centralisatiót és kormányzati absolutismust hozza vele kapcsolatba. Lásd *Ancien Régime* című munkája II. könyv, 7. fejezet kezdetét, hol a fővárosról, Párisról, azt mondja: «Du temps de la Fronde Paris n'est encore que la plus grande ville de la France, en 1789 il est déjà la France même.»

Nagy városokban jut továbbá egyedül érvényre a nagy ipar és forgalom, az industrialismus és fiscalismus rendszere egész valójában és minden következáseivel, ¹⁾ A nagy városok rendkívüli produktivitást fejtenek ki szellemi úgy mint anyagi tekintetben, sőt a vidéken való belterjesebb cultura is csak ezek közelében honosodhatik meg biztos alapon ²⁾ először. Bennök találja föl működése és önérvényesítése talaját a nagy tervelő és technicus, a pénzügyi capacitás és a nagy speculans épen úgy, mint a lángelmű művész és a kiváló publicista, a nagyratörő szónok vagy a mélyen kutató tudós. Nagy városok szolgáltatnak módot és eszközöket a kényelem, a fényűzés és az élvezetek minden nemeinek megszerezhetésére; bennök és általok lesz minden új fölfedezés, javítás és vívmány legrövidebb idő alatt az ország köztulajdonává; innen indulnak ki és itt futnak össze az országon elterjedő közlekedési hálózat minden fő szálai; itt keletkeznek és állhatnak fönn a nagy hiteli-, bank- és részvénytársulati intézetek; itt mérhető meg a nemzeti haladás vagy hanyatlás, gazdagodás vagy szegényedés általában úgy, mint egyes stádiumai és aránymérvei szerint. ³⁾

Ezekhez járul ugyancsak gazdasági szempontból, s mint legkevésbé örvendetes jellemvonása a nagyvárosoknak: a gazdagok és szegények közti ellentét kiáltóbb nyilvánulása; az egyenlőtlen vagyonmegoszlásból eredő gyűlölet és agyarkodás az alsóbb és felsőbb osztályok között; a mértéktelen ke- és élvezethajhászat; az erkölcsök meglazúltsága; a nyugtalanító gyakori üzletválságok; csábító szédelgők üzelmei;

¹⁾ Konek: *A magyar birodalom statisztikája*, 158 s köv. lapjain.

²⁾ Erre nézve mondja Thünen: «A népesség sűrűsödésével karöltve járó felszökése a jószágok piaci árának, a szállítási költségek növekedését is lehetővé tevén: annál belterjesebb gazdasági rendszerekre térhetni át városok közelében, s annál kisebb tolatik a vadonság határa». Lásd még Kautz: *Nemzetgazdaságtan* (4-ik kiadás), II. köt. 76. lap.

³⁾ Helyesen utal egyebek közt Curtius (idézett műve, I. köt. 369 s következő lapjain) arra is, hogy a nagy városok lakossága a forgalom és közlekedés sajátzerű intensitívitéása és élénksége mellett megtanul rendkívüli erélyt s ügyességet kifejteni, magát gyorsan föltalálni, könnyen tájékozni s elhatározni stb., a mihez azután Roscher azt csatolja, hogy annak mily kiváló becsű katonái elemmé válhatnak a jól fegyelmezett nagyvárosiak: az újabb hadtörténet egynél több fényes példája bizonyítja.

a fektelen nyereségvágy és gyorsan való gazdagodásra törekvés; a közlekedésnek a vidék kiaknázására vezető tendenciái; a mozgó tőkének az ingatlan értékekkel szemben mind veszélyesebb uralomra jutása; a sok kétes existenciájú elemek, ¹⁾ proletárok, elégtelenség és elégtelenséget szítók elszaporodása. Nem is említve, mily tátongó sebhelyeit képezik kivált a jelenkori nagyvárosoknak a lakáshiány s az ezzel járó lakásdrágaság, ²⁾ az erkölcsöt ép úgy, mint egészséget veszélyeztető ³⁾ összetömegülése az alsóbb osztálybeli lakosságnak rendkívül szűk, vagy ép földalatti helyiségekben; ⁴⁾ a szegényügy mind nagyobb mérveket öltő elmergesedése; a kedvezőtlen halálzási arány (itt-ott kétségbe vonhatatlan) fokozódása, ⁵⁾ ⁶⁾ a családalapítás és megélhetés folyton növekedő költségessége és nehézségei; ⁷⁾ ⁸⁾ a városoknak, mint jogi személyeknek

¹⁾ A francziák által úgynevezett *classes dangereuses*, melyekről Fregier hasonló című munkája nyújt sok becses tájékoztató adatot.

²⁾ Roscher: *System*, III. 42—54. lap, hol e kérdés tüzetesb elemzése nyújtatik; utalással arra, hogy a lakáshiány és drágaság miatt a lakosság egy részé családias összetartozandóságát elvesztve, polgári helyett valódi kóborlóri érzületűvé lesz; a házbirtokosoknak a lakófeleik iránti viszonya igazi *lakás-feudalismussá* válik; az egész népélet lassanként megmérgeztetik; s a nagy városok *socialistikus rajongásoknak* is valódi tényésszféskéivé alakulnak.

³⁾ Laspeyres: *Der Einfluss der Wohnung auf die Sittlichkeit* (1869), Engel: *Die moderne Wohnungsnoth* (1873).

⁴⁾ Hazánk fővárosáról ugyanez irányban legújabbán Körösi J. szolgáltatót valóban leverő statisztikai részleteket: *Buda-Pest emelkedése* című dolgozatában, 1881.

⁵⁾ Általában véve a nagy városokban észlelt halálzási arány újabb időben akként állott, hogy 1000 élő emberre évenként Christia-niában és San-Franciskoban 20, Lipscebén, Philadelphiiában és Londonban 25, Bécsben 29—33, Rómában 34, Berlinben 37, Nápolyban 39, München, Hamburg és Triestben, valamint Prágában és Buda-Pesten 40—42 haláleset jutott. Lásd Körösi: *Statistique internationale des grandes villes*, 1876, című munkáját, továbbá Wappäus: *Bevölkerungsstatistik*, II. köt. 481. lap.

⁶⁾ Hogy egyébiránt e növekedés *mis* tényezők közrehatásának is eredménye: több statisztikus által lett kimutatva.

⁷⁾ A városok mind halálzási, mind erkölcsiségi viszonyait jóval kedvezőbb színben tünteti föl Rümelin: *Reden und Aufsätze*, I. köt. 348 s következő lapok.

⁸⁾ Hogy ez különben az *ó-kórbán* is így volt, azt Rómára nézve a Diocletian császártól fönmaradt: *Edictum de pret. rerum venalium*-ból (Mommsen által 1851-ben újra kiadva) s Friedländer, Schlosser meg Dureau de la Malle műveiből, sőt Juvenal és Martialisból is tudjuk.

nagymérvű eladósultsága s az innen folyó rendkívül súlyos községi adók és terhek ¹⁾ stb.

Kapcsolatban ezekkel áll a nagyvárosok *politikai* jellege és szereplése. A nagyváros jelesül szélesebb és magasabb szempontból vizsgálja a közdolgok menetét és alakulását; elfogulatlanabb s több oldalú embereknek, intézményeknek és eseményeknek méltatásában; valamint helyesebben mérlegeli az állami és társadalmi élet tényezőit és fejleményeit, a mint azt a kisváros vagy ép a síkföld teszi és képes tenni.

A nagyvárosi élet teremti meg az intensiver s életerős fejlődés legtöbb biztosítékait; a nagyvárosi mozgalmasság óv meg bennünket egyoldalúságtól épen úgy, mint az elavult s magokat túlélt formákhoz való merev ragaszkodástól; a nagyváros hozza össze az embereket és osztályokat; vezeti az egyeseket a magok külön érdekeiktől vissza a haza és az emberiség közérdekeihez, valamint kiszabadít az előítéletek s szűkkeblű életfölfogás békőiből; úgy hogy csak itt lesz lehetséges kicsinynek úgy, mint nagynak, helyes mérték szerint való becslése. A nagyvárosi politikai életnézlet jóval realistikább, kételygöbb, függetlenebb, de másrészt nem is oly könnyen csüggedő vagy közönybe merülő, mert lélektani alapja a haladás, az előretörtetés, a kedvezőtlen viszonyok s helyzetek fölött való uralkodásra törekvés. Innen van, hogy mint minden egyéb tekintetben, a politikai alkotás, szervezés és reform tekintetében is, nagyvárosokból indult ki mindig és mindenütt a kezdeményezés, s ezekben ülte az államrendező emberi szellem mindig első s korszakokat nyitó diadalait. Nagy városokban, mint a publicistika, a parlamenti működés, az egyesületi élet, a közszellem nyilvánulatainak központjain, találnak erős visszhangra, esetleg legmelegebb fölkaroltatásra, az ország sorsát elhatározó nagy eszmék és indítványok; itt lüktet leggyorsabban a nemzet szíve; forrongnak leghatalmasabban az elmék; kapja meg az «egész» működésének igazi direktíváját; foglaltatnak össze szorosabb «egységbe» a részekben nyilvánuló s a *köznek* emelésére szolgálható minden erők.

Az államintézményeket nagyvárosokban (vagy ép az or-

¹⁾ E pontra nézve is szóló bizonyítékokat szolgáltat legújabb időben Körösi: *Bulletin annuel des finances des grandes villes* című dolgozatában (1879—1881-ig három füzet).

szág fővárosában) találjuk legtökéletesebben megalkotva és működni; az igazgatás gépezete itt mozog és hat legjobban; minden politikai közeg, mert a legközvetlenebb ellenőrzet alatt áll, s mivel önérvényesítési vágya által is sarkaltatik, hivatását buzgóbban törekszik betölteni. Hogy a hatósági szervezet, bárminő legyen az államkormányzati rendszer (névszerint akár centralisált, akár decentralisált) a nagyvárosokban találja bizonyos egységbe foglalását és betetőzését, ép oly természetes, mint azon innen folyó tünemény, hogy a nagyvárosok képződésével egészen egyidejűleg (sőt bizonyos kölcsönhatásban is) az államigazgatás központosítása fejlődik ki és foglal mind jobban helyet; mely irányban hatványozó mozzanat az is, hogy minden érdekösszeütközés a vidéken a központon keres (s talál is esetleg) kiegyenlítést; s a műveltség haladtával egyfelől mind általánosabban ismertetik föl az, hogy a nemzeti hatalom s emelkedés egyik legfőbb eszköze az egyetértésben és az erőközpontosításban rejlik; másfelől mind több és több oly közszükséglet támad, a melyet csak a nagyvárosok gazdag erőforrásaival rendelkező hatalom-összpontosítás képes kielégíteni.

Nem volna az itt esetelt kép teljes, ha a nagyvárosok e politikai természetrajzában is rá nem utalnánk azon visszáságokra és veszélyekre is, a melyeket azok magokban rejtnek, s a melyeknek vagy elhárításáról, vagy enyhítéséről gondoskodni az állam (és társadalom legfőbb teendőinek egyike. Értjük itt azt a (nagyvárosokban) elterjedt merev atomismust és egyező irányt, mely minden viszonyt és kapcsolatot meglazít, a hazátlan cosmopolitismus s az ábrándozó utopismus érvényre jutására a talajt készíti elő, és sok egyéb socialis kinövésnek válik szülő anyjává. Azt a már-már uralkodóvá vált kíméletlen s nyers önzésű törekvést, melylyel egyesek, hivatottak és hivatatlanok, a közületet a magok (minden erkölcsi alapot nélkülöző) nagyravágyása s hatalomhajtászata eszközevé teszik, s céljaik elérésére minden módot, még a legnemtelenebbet is, igazoltnak tartják; a mire nézve csak nagy és fővárosok kepezik a szükségelt tért. Értjük továbbá azt az állhatatlansági es nyugtalankodó szellemet, mely a nagy dolgok kivitelére szükségelt önmagunkba szállást és kedélybékét folyton zavarva, minden politikai tényezőt állandó izgalomban tart; s folyton tagadva és ócsárolva, minden ma-

radandóbb alkotást akadályoz. Azt a majd lappangva emésztő majd erős rázkódásokban nyilvánuló érdek- és osztályharcokat, melyek a népelet e fókusaiban az állam és társadalom erőinek megbénítására vezet; az országot érő súlyosabb sorscsapások vagy válságok idejében a vidékről betóduló műveletlen és vagyon nélküli elemekkel szövetkező nagyvárosi demagogoknak közveszélyességű szereplésére nyit tért; s egyszer az anarchia felé vezet, másszor a cäsarismusknak és a katonai dictaturának egyengeti útját; s minden esetben lehetlenné teszi az igazi szabadságot, épen úgy, mint minden üdvös és eredményes köz- és magántevékenységet.

Inkább hátrányára, mint előnyére szolgál a népeknek az államigazgatásban keresztülvitt azon merev centralisatio és bureaucratismus is, melylyel sok ó- és újkori államban épen a nagyvárosok képződésével kapcsolatban találkozunk; s melynek visszás hatásai alatt a társadalom organicus tagosulata fölbomlik, s a népesség atomisticus szétporladása idéztetik elő; a hol az emberek szüntelen államsegély után kiáltanak, minden baj az államnak rovatik föl, s a nemzet egy központból igazgatható lelketlen gépezetté törpül. ¹⁾ ²⁾

Magától értetvén, hogy egy ily mechanikailag fegyelmezett, s minden önálló gondolkodásában és kezdeményezésében rendőri rendszabályok által akadályozott nép viszont akkor, a midőn az államot nagy veszélyek fenyegetik s az «egésznek» úgy, mint minden egyesnek egész erejére, lelkesülésére és áldozatkészségére van szükség: vagy egyáltalában képtelennek bizonyul a súlyos helyzet követelményeinek megfelelni, vagy oly nehézkes, erélytelen és lassú leendő föllépé-

¹⁾ Ez azután egyik főoka annak is, hogy szabad országokban s különösen köztársaságokban, egyes igen nagy fővárosokat sokkal kevésbé találunk (példa az ó-kori Görögország, korunkban a Svájc, Belgium, Hollandia s az Éjszakamerikai Unió), mint más alkaturú és alkotmányú államokban. Bár nem tévesztendő szem elől, hogy e részben az államterület nagysága, továbbá emitt a szövetségi államalkat, amott a *dynastiai* momentum is fontos tényező.

²⁾ Lásd e tekintetben még az ó-korra nézve Plinius levelét Traján császárhoz, különösen a római roppant mérvű kormány-centralisatióról, az új idöket illetöleg pedig egynémely részletet Értekezőnek: *Politikai tudomány kézikönyve* című munkája (3-ik kiadás) 325–340. lapjain.

sében, hogy a nagy föladat megoldása lehetetlenné válik, s az ország esetleg a legsúlyosabb vereséget szenvedendi. ¹⁾

VI.

Foglaljuk össze az eredményeket.

A mily téves és nehezen osztható volt a hírneves német történetíró Gervinus által mintegy negyed századdal ez előtt ²⁾ kifejezett azon eszme, hogy világrészünk népeinek jóléte és szabadsága csak úgy lenne biztosítható, ha valamennyi nagy államok szétbontatnának, s helyöket sok kisebb ország és foederatio foglalná el: épen oly helytelen és félszeg lenne (ha különben is nem kellene kivihetetlennek tartani) az, hogy a fővárosok daraboltassanak szét (talán több különálló község szerint) egyes részekre és területekre, s ily módon kerestessék orvoslása azon sok bajnak és ferdeségnek, a melyet azok állapotában és szereplésében találtunk. A nagyváros ³⁾ a modern világ, az újkori államrend és a magasabb cultura egyik szükségszerű s természetes szüleménye ép úgy, mint föltétele és közege; s megbontása vagy gyöngítése csak számtalan jogos s nagyfontosságú érdek sértésével és csorbításával történhetnék. Nem is szólva arról, hogy mennél nagyratörőbb valamely nemzet, mennél egységesebb és egyöntetűbb valamely állam, s mennél fontosabb történelmi küldetésnek akar egy nép megfelelni: annál inkább lesz szüksége, még pedig több és életerős nagyvárosra, mint a nagy elhatározások és föladatok megoldása egyik eszközére.

A miből egyébiránt nem következik az, hogy a nagyvárosok minden mértéket és arányt túlhaladva, akár magával az illető államnak nagyságával szemben aránytalan terjedelműek, akár olyanok legyenek, a melyek minden vidéki erőt

¹⁾ Egynémely, itt csak futólag érintett kérdést, névszerint a nagy városok *erkölcsi és socialis állapotait* illetőleg, értekező egy későbbi külön tanulmányban szándékozik tüzetesen tárgyalni.

²⁾ Különben nagybecsű könyvében: *Einleitung in die Geschichte des XIX. Jahrhunderts* (1853), 180—181. lapjain. Hogy az ötvenes években ehhez sok tekintetben hasonló (bár nyers socialistikai irányú) tervet tett a nagy francia utópista Proudhon közzé, ismeretes dolog.

³⁾ Mint *első közleményünkben* már érintők.

és életmozgalmat elnyelnek; a kisebb városokat jogos fejlődésökben veszélyeztetik, az államban államot képeznek. Mire nézve különben megnyugtatóan szolgálhat az, hogy a városok ily aránytalan mérvű fölfuvódásának a gazdasági, a socialis és a politikai viszonyokban mindig meglesznek ellensúlyozó momentumai is; a mint épen a jelenben tényleg találjuk példáját annak, hogy némely nagyváros terjeszkedési processusa megakadt; s nemcsak a síkföldről oda tódult népesség jelentékeny része, hanem még a régibb megtelepedésű lakosokból is sokan az illető várost odahagyják, s a megzavarva volt népességi egyensúly vissza kezd állani.

Mind ezek nyomán azt állíthatni, hogy valamint az az ország lesz politikailag a legszerencsésebb, a melynek állami szervezetében a monarchicus, aristocraticus és democraticus elemek helyes kapcsolatban és vegyületben egyesítvék; valamint továbbá az a mérve a nemzeti vagyon és jövedelem megosztásának lesz a legkívánatosabb, a hol mind nagy, mind közép és kis vagyonok és jövedelmek léteznek; s valamint végül az a termelési és ipari állapot közgazdaságilag a legmegfelelőbb, a melyben nagy, közép és kis vállalatokat (gazdaságokat és üzleteket) egymás mellett s eleven kölcsönhatásban látunk: úgy a városok tekintetében is azon ország lesz legkedvezőbb helyzetű, a melyben nagyvárosok, középvárosok és kisvárosok egyaránt megvannak, s egymás között bizonyos súlyegyenben és kölcsönhatásban fejlődnek. Sokat tehetvén, természetesen, mind e czelok elérésére: tapintatos, éberszellemű, messzelátó s államböles kormány és törvényhozás; — sokat segitvén ismét e kormányi és törvényhozási működésben az, hogy legszebb s legörvendetesebb tulajdonsága épen a nagyvárosokat is szülő magasabb műveltségi foknak, hogy a vele egyidejűen jelentkező visszásságoknak orvosszereit is megteremti, s mindig képes önmagából erőt meríteni arra, hogy a föl-fölmerülő ellentételek kiegyenlítettessenek; a szükséges kapcsolat és egyensúly az erők és érdekek fejlődésében tartósan meg ne zavartassék.

A MUHAMMEDÁN KÖZVÉLEMÉNYRŐL.

I.

A muhammedán világot újabb időben egy hatalmas eszme mozgatja ismét. A *paniszlamismus* eszméje ez, a politikailag szétforgácsolt iszlámnak szellemi egybeforrasztása egy nagy egységgé. Ez egység külső formája az oszthatatlan khalifátus intézménye, mely az iszlám legrégebb politikai alakulásának felel meg, és melynek fölélesztéséről álmodoznak azok, kik ez eszme révén a végenyészet örvényéig jutott muhammedán hatalom renaissance-át kívánják előkészíteni. Ez eszmét a muhammedán világban a szorultság ténye költé föl, melybe a muhammedánság uralmának legtöbb pontjain jutott. Közép-Ázsiában az orosz hatalom szorítja ki az iszlámot azelőtt hatalmas fészkeiből, Éjszak-Afrikában a francia hódítás, Dél-Ázsiában az angol túlsúly fenyegeti az iszlám hatalmi állását, és Európában máris csak látszólagos uralma van a mindenfelől megkuszált iszlámnak. Az iszlámra nézve a jövő méhében rejlő veszélyek ellen a muhammedán hatalmak egyesülését és közös fenhatóság alatt egységes összetartozásuk öntudatának ébresztését érzik az egyedüli mentőszernek. Ez egyesülést pedig a régi iszlám egységes khalifátusának zászlója alatt képzelhetik csak.

Abd al-Hamid szultán, ki — mint mondják — maga a paniszlamismus propagandájának egyik legbuzgóbb mozgatója, az oszmán ház javára véli fölhasználhatónak e nagy mozgalmat, és a muhammedán világban tejesztett röpiratokban is kijelölteti azt az első helyet, mely néki az iszlám szövetségében jut. Magok a paniszlamismus hívei a mozgalom ez

irányát nem tartják épen szükségszerűnek, sőt az újon szüledendő khalifátus előnyére a régi arab suprematia hagyományait szívesen élesztik föl; az oszmán khalifátust pedig teljesen elejtik. A kelet ügyeibe mélyen beavatott némely európai író is, az iszlám állása egyedüli mentőeszközének tekinti a paniszlamismus megszilárdulását és általa vélik megoldhatónak a keleti világ muhammedán részének világtörténeti föladatát. Blunt, kinek a *Fortnightly Review* 1881. évi folyamában a *Future of Islam* czíme alatt megjelent hatalmas cikksorozata tán nem kerülte ki művelt olvasóink figyelmét, egyenesen az angolok protectiója alá helyezi a muhammedán világnak akár Kairóban, akár Bagdában, akár Medinában székelő szellemi főnökét, khalifáját, és politikai hatalmának elejtése által akarja megmenteni eszményi hivatását. Magok a keletiek a khalifátus politikai hatalmának elejtéséről azonban nem igen akarnak még szólni. *Ululatus pugnae auditur in castris* — a paniszlamismus eszméje harcziás eszme az ő szemökben, a minő az ifjú iszlám legelső megalakulásakor is harcziás eszme volt. Ez eszme uralkodik most a muhammedán közvélemény fölött, néhol oly hatalommal, hogy az európai kormányok képviselői sokallják is.

A legutóbbi év december hó közepe felé a napi lapok sürgönyrovatában egy körülbelöl ily tartalmú közléssel találkozhattunk: «A francia kormány figyelmezteti a portát a *Dsarájib* című arab lapnak Franciaország ellen forduló mértéktelen támadásaira és azt kívánja, hogy a török kormány a nevezett lapot kifejezéseinek mérsékelésére kötelezze». Az említett lap, mely — mint a fentebbi közlés mutatja — a hatalmas köztársaság aggodalmát képes fölbresztteni, egy évek hosszú során Konstantinápolyban megjelent arab lap, melynek megjelenése hosszabb időn át föl volt függesztve, és most is csak október hava óta nyert ismét megjelenhetési engedélyt. E lap kivételes helyet foglalt el régóta arab laptársai között. Megalapítója Ahmed Fárisz al-Sidják, az arab nyelv legmesteriebb kezelője az újabbkori arabok között. Szyriai származású keresztyén; családja, a Sidják család, a libanoni maronita családok között a legelőkelőbbek egyike. Fárisz soká Malta szigetén tanárkodott, protestáns hitre térve, az angol bibliatársulat szolgálatában a bibliának classikus arab fordításához fogott, a londoni

világtárlat alkalmával Európában soká tartózkodott, később keletre visszatérvén, a muhammedán vallást vette föl, és hol Tuniszban, hol Kairóban, mint a búlaki államnyomda igazgatója, majd később Konstantinápolyban, *Dsavájib* című újságával, a muhammedán ügy egyik leglelkesebb harczosává vált. Van egy nagy útazási munkája Európáról, melyben az európai viszonyokat kemény satira tárgyává teszi, ugyanezt cselekszi némely makámájában is, melyek által a forma és nyelvi mesterség tekintetében az új-kor Hariri-ja dísznevét akará kivívni a maga számára. Lapja soká az egyiptomi alkirály érdekeit szolgálta Konstantinápolyban; később, különösen Ahmed fia, Szelim Efendi szerkesztése alatt, teljesen a paniszlamismus szolgálatába állott, melynek most egyik legbefolyásosabb szószólója. Messzeterjedő összeköttetéseinél fogva roppant hatalmat gyakorol a muhammedánok közvéleménye fölött és újbbi megjelenése óta főcéljául tekinti, a paniszlamismus állásának kifejezést adni az Éjszak-Afrikában végbemenő változásokkal szemben. Ezt a muhammedán ügy iránt való azon hévvel teszi, mely e lapot kezdettől fogva kitünteté, és mely által a muhammedán közvélemény egyik legfontosabb képviselőjévé is vált.

A *Dsavájib* állását a muhammedán közvélemény közlönyei közt valóban kivételesnek kell tekintenünk. Előre kell bocsátanom, hogy a keleti hirlapirodalomnak csakis arab ágáról szólhatok tüzetesebben, és, úgy gondolom, a muhammedán közvélemény irányának megítélésére nézve ez idő szerint az arab ajkú iszlámhívők érülete bír a legnagyobb fontossággal. Nem véletlenségnek tudandó be, hogy a paniszlamismus hivatalos mozgatói a török fővárosban arab nyelvű újságban hirdetik a muhammedán világnak a jövő e programját. Mert egyrészt, a mint az iszlám kiváltságos nyelve az arab nyelv, melyen e vallás összes kútforrásai szerkesztvék, és mely elejétől fogva egészen a legújabb időkig az a nyelv, melyen az iszlám eszméi nyilvánultak és nyilvánulnak, úgy másrészt a muhammedán kérdés színterének legfontosabb területei azok, a melyeken arab ajkú nép lakik. Hisz, e nép között a legutóbbi években máris kezdtek hangoztatni, még pedig hol halkán rebesgetve, hol pedig erősebb nyomatékkal, azt a kérdést, mely az oszmán házra nézve tán keményebb veszélyeket rejt, mint az európai hatalmak támadásai: az

arab nemzet önállóságának kérdését. Könnyen érthető az a veszély, mely ily kérdés nyílt kitörése által az európai területen amúgy is olyannyira meggyengült oszmán ház hatalmi állására háramolnék, ha meggondoljuk azt a tényt, hogy az oszmán birodalom ázsiai és afrikai részeinek zöme arab lakossággal bír. Az arab nemzeti kérdésnek sikeres fölvetése, elkezdve Mezopotámiától az egész szyriai sivatagon át, melyet az amúgy is már évszázadok óta lázongó fektelen beduin törzsek foglalnak el, le egészen az arab szent földig egyrészt és Egyiptomig másrészt, lángba boríthatná az oszmán birodalmat. Évszázadok óta megoldatlan államjogi kérdések, különösen az a régi vitás kérdés, vajon jogosan nevezhető-e a konstantinápolyi szultánságot gyakorló oszmán család uralkodó tagja az iszlámhívők főnökének, a prophéta helytartójának, vagy pedig csakis a Kurejs-törzsből, melyből maga Muhammed is származott, választható-e a khalifa, az igazhívők politikai és szellemi főnöke, kerülhetnének ismét szönyegre, és nagyon kérdéses: vajon mindenkor könnyű szerrel sikerülne-e hol a szyriai sivatag arab sejkhejt lecsöndesíteni, hol a mekkai serif köré csoportosuló fanaticus arabságot lekenyerezni, vagy pláne, a mint ez a legutóbbi időben is történt, conspiráló serifeket láb alól eltenni? Fölmerülne ismét a vahhábita mozgalom, mely, mióta az egyiptomi vazallus segélyével visszanyomatott, Nedsd földjének határai közé szorult, de mely a hagyományos muhammedán puritanismus helyreállítása czímén ismét nyugtalanítaná az ősi hittől elszakadottnak mondott muhammedán területeket, a mint a török elem hatalma visszanyomásának kérdése merülne föl az arab ajkú iszlámhívők köreiben.

Látni való, a keleti kérdésnek e téren, fájdalom, nem eléggé méltatott mozzanatai rejlenek, és ezért is joggal mondhattuk, hogy a muhammedánok közérzetét illetőleg, az arab világ szellemi nyilatkozatai igen fontos, hogy ne mondjam, a legfontosabb tényezőként tekintendők.

Az arab journalistikában a múlt évig csakis az egy *Dsavájib* képviselte azt a tösgyökeres muhammedán álláspontot, melynek betetőzéseként újabb időben a paniszlamicus gondolat nyilvánul. Ezért mondtam, hogy e lap kivételes állást foglal el lapársai között. Az arab journalistika leginkább kétféle iránynak szolgált addig. Szýriában keresztyének kezében volt

a hírlapirodalom. Ott a szerzetesek és missiótársaságok részéről egy egész sereg arab hetilap forog, melyekben, abban az időben, midőn alkalmaam volt figyelemmel kísérni tartalmukat, körülbelől ugyanazon kérdések tárgyaltattak, melyekkel az európai rokon irányú hírlapirodalomban találkozunk. Protestáns részről egyik legfürgébb szerkesztő Szýriában egy Butrusz Bisztáni nevű híres tudós, ki mint maronita a Bejrútban dr. Van Dyk amerikai orvos vezetése alatt évtizedek óta működő protestáns missiótársulat révén a protestáns hitre tért és bámulatos szaporaságú irodalmi működést fejt ki, melynek legújabb terméke egy máris több kötetre terjedő arab *Conversations-Lexikon*. Bisztáni többek között még egy «nemzeti iskola» (medresze vatanijja) czímel bíró nevelő-intézet igazgatója is, melynek czélja az ottani ifjúságot az európai műveltség szellemében nevelni. Ez intézet a Bejrútban székelő amerikai egyetemnek előkészítő iskolája és a benne uralkodó szellem, mint személyesen meggyőződni alkalmaam volt, csakis oly fölszínes, mint az egyetemeink színvonalát meg sem közelítő főiskoláé. A kulturtörekvések e rovatába tartozik Bisztáni-nak három lapja is: a *Dsenne*, a *Dsunejne* és a *Dsinán*, magyarul: kert, kertecske, kertek. E czímek a szerkesztő (Bisztáni) nevével vannak kapcsolatban, mely annyit jelent, hogy: kertész. Természetes, hogy *kertész* csak «kertek»-et szerkeszthet. E lapok, melyek közül az utóbbi egy többnyire fordításokat és primitív ismereteket közlő havi szemle, az ottani muhammedán világgal semmi kapcsolatban sem állanak és habár a szultán irányában mindenkor a legmélyebb loyaltással viseltetnek, az iszlám köreire semmi befolyással nem bírnak. Az ottani kormány hivatalos közleményei számára egy maronita költő által szerkesztett, két nyelven (arabúl és francziáúl) megjelenő gyarló hetilapot szokott fölhasználni. A *Hadikat al-akhbár* — ez a czíme Khalíl lapjának — azonban számot nem tesz Bisztáni lapjai mellett. Látni való ezekből, hogy a muhammedán érdekek itt egyáltalán hírlapi képviseletre nem találtak, és elképzelhető, mily mohón lesi a szýriai muhammedán a *Dsavájibot*, mely muhammedánság dolgában néki egyedüli közlönye, annál is inkább, minthogy alapítója maga is szýriai ember, kire a szýriai arab nem csekély büszkeséggel tekint föl.

Ha már most az éjszakafrikai arabság hírlapi irodal-

mára tekintünk, könnyen elképzelhető, hogy az algieri arab lap, a *Besir* (hirmondó), mint a francia kormány ottani hivatalos lapja, épen nem tekinthető a muhammedán közérület kifejezőjének. Tunisznak pedig *Ráúd* című lapja, míg a muhammedán hatalom erősen állott Tuniszban, tősgyökeres muhammedán arab szellemű lap volt ugyan, de túlnyomóan helyi érdekű; Tuniszon kívül nem igen mozgott, és tartalmának általánosb érdekű része, leginkább csak a *Dsarájib* folytán, mely a tuniszi kormánynyal a legbensőbb összeköttetésben állott, jutott a muhammedán világ tudomására.

Egyiptomban teljesen muhammedán kézen van az arab hírlapirodalom, melynek két évtized óta ottan igen élénk kelete van. Elkezdve a legkomolyabb magatartású iskolaügyi szemléttől, le a könnyűvérű satirai lapig, az utolsó két évtizedben akadt képviselője Kairó és Alexandria irodalmában. Másutt bővebben szóltam ez irodalomról. Jelen cikkünk keretébe csak az az egy észrevétel tartozik, hogy habár muhammedánok többnyire azok, kik Egyiptomban az arab hírlapirodalmat képviselik, a muhammedán tudat a legújabb időkig ép oly ritkán hangzott ki belőle, mint ama kormány intézkedéseiből, melynek kedvében járni volt legfőbb törekvése. Nagy bajt hozhat vala a szerkesztőre, ha kedve kerekedik a muhammedán állam eszméjét erősebben hangsúlyozni, mint a mennyire az Iszmail basa korában az Európától függő, irányt adó körök ínyére volt. Az egyiptomi sajtótörvénynek van egy kemény cikkelye, melyet nem haboztak az ily lap ellen alkalmazni. Volt is példa rá, hogy ily ó-muhammedán érzelmű szerkesztőt a Szudánba való deportálással fenyegettek. Az egyiptomi muhammedánság közérületét nem láttuk kifejezve e lapokban; egyre az uralkodó köröknek hízelegtek, ünnepélyeiket üres versekben dicsőítették, a legközönbösebb eseményeket nagyhangzású vezércikkekben árasztották el magasztaló szópengetéssel. Politikai meggyőződést alig nyilváníttak. De azóta egyet fordult a világ az iszlám e szép tartományában. A közvélemény nyilvános kifejezése dolgában itt egy ideig valósággal forradalmi változás volt constatálható.

II.

Az arab ajkú muhammedánság közvéleménye újabb időben sehol sem talált nyomósabb kifejezésre, mint Egyiptomban. Az iszlám tartományainak egyik országa sem bír a legközelebbi idők történetében politikai és művelődési múlttal, mely oly élénken bihatná ki a muhammedán, és még közelebről, az arab nemzeti reactiót, mint Egyiptom. Muhammed Ali ideje óta ez az ország Európának művelődési példája, utódai alatt politikai zsákmányává is vált Európának. Olvasóim ismerik Egyiptom legújabb történetének fővonalait. Mondhatjuk, hogy az utolsó években e minden tekintetben gazdag ország politikai története nem egyéb, a különféle, egymással versengő európai hatalmak himbálódzásánál a keleti világ gyöngyén. Hol az egyiket, hol a másikat látjuk fölülkerekedni e himbálódzás alkalmával. De hogy egyáltalán európai befolyás legyen a döntő factor Egyiptom politikai életében, arról alaposan gondoskodott az az irány, melyet különösen az utolsóelőtti alkirály, Iszmáil, adott az ország fejlődésének. E tüneménynyel karöltve járt az európai elem szellemi túlsúlya is az egyiptomi nyilvános életben. Egyiptomnak történelmi előzményeiből, muhammedán hagyományáiból való teljes kivetköztetése és európai mintára való reformálása, mintha csak ez lett volna a jelszó, mely által Egyiptomot szellemileg boldogíthatni véltek, midőn azt végtelen nyomorúság örvénye elé juttatták. Az arab érzelmű és nemzetiségök fényes hagyományait tisztelő benszülöttek sarokba szorultak. Hazafias törekvésök, melyet néha mély tudományossággal és szeles műveltséggel egyesítének, barbarismusnak hirdettetett. A népnek pedig legnemesebb érzelmei kitöröltettek, úgyszólván, az actualitások sorából és akár valami örökre lejárt dolog a pusztá archæologiai érdekességek sorába száműzettek. A nép szellemi kulturáját igazgató körökben egyre csakis oly egyének sugalmazásai váltak mérteket és irányt adókká, kiknek a nép szellemi múltja iránt sem érzékek, sem értelmök nincsen, és kiknek eszményképe abban központosult — hogy egy ily népboldogító saját szavaival éljek — hogy a turbános Egyiptomot frakkos Egyiptom váltsa

föl. Ez a káros rendszer árasztotta el a pharaók és khalifák országát két évtizeden át. Meg volt neki az előzménye Muhammed Ali házának történetében. Az alkirályi dynastia megalapítója, Muhammed Ali idejében is már szabad vására nyílt Egyiptomban az Európából oda özönlő sok népboldogító kalandornak; egy nagy részöknek sikerült itt nagy állásra és vagyonra szert tenni. Válogatás nélkül ő reájok hajtottak. A kik ily európaiak állásáról az akkori Egyiptomban fölvilágosító olvasmányt kívánnak, e pontra nézve fölötte pikáns részleteket találnak Scipion Marin hasonkorú könyvében: *Événements et aventures en Égypte en 1839* (Páris, 1840). Voltak aztán oly európaiak is, kik nem épen befolyásuk, hanem inkább állásuk érdekes voltánál fogva emlekezetes szerepet vittek az egyiptomi kormányban. Ezek között legérdekesebb tán egy skót fiú kalandja, ki mint Muhammed próféta szülő városának, Medinának, főparancsnoka végezte be földi pályafutását. Keith Tamásnak hitták e furesa carriere-ű skót embert. Az angoloknak Muhammed Ali elleni háborúja alkalmával az európai hadseregben szolgált, és többed magával az egyiptomiak fogságába kerülvén, a muhammedán hitre tért át. Annak az Ahmed nevű egyiptomi tábornoknak szolgálatába jutott, kit a mamelukok ellenében tanúsított bátorsága végett az Ahmed Bonaparte dísznévvel tiszteltek meg. Ura által azonban megfenyítettvén, Tamásunk Muhammed Ali egyik feleségének oltalmához folyamodott, a ki őt fiának, Tuszun basának ajánlotta, ki őt szolgálatába fogadta és tehetségéről meggyőződév, csakhamar kincstárnokává lépteté őt elő. Ily minőségben kíserte gazdáját Arabiába, hová Tuszun a porta ellen föllázadt vahhábíták lecsöndesítése végett küldetett. E háborúban Keith, ki az Ibrahim Aga nevet vette föl, különösen a Dsudejda melletti ütközetben, oly sok jelét adta bátorságának, hogy Tuszun őt az általa elfoglalt Medina város parancsnokává nevezte ki.

Közbevetőleg hadd jegyezzük meg ez alkalommal, hogy fölötte érdekes tanulmány volna, Egyiptomnak és a többi muhammedán országoknak történetéből összeszedni azon európaiak sorát, kiknek, az iszlámra térve, sikerült a keleti államokban a közönségesnél magasabb rangot elfoglalni. Még a Muhammed Ali által később kipusztított egyiptomi mamelukok seregében is találkozunk velök. Az erre vonatkozó igen

érdekes adatom a XVI. század elejéről való. Ekkor breitenbachi Baumgarten Márton 1507-ben tett keleti útjának leírásában ezt találjuk: «Ugyanazon időben a Sion hegyet lakó franciscanusok congregatiójából való barát, nem tudom a sátánnak mily mesterségei által rászedetve, apostatává vált, kit mi ezen idő előtt Kairóban mamelukoskodni láttunk és midőn hitehagyása felől kérdeztük, semmire sem mentünk vele.» *) Ugyanez az utazó szól egy spanyol eredetű papról, ki ugyancsak hitét elhagyván, a mamelukok közé állt és rövid idő alatt nagy és tekintélyes férfiúvá vált. **)

De térjünk vissza ismét az újabb kórra. Muhammed Ali utódai alatt haszonkereső nyugatiaknak az egyiptomi kormányban való elhelyezése valóságos epidemiává fejlődött. Abbász basa uralkodása alatt esett meg, hogy Lubbert, egy volt francia színigazgató — előbb hadügyminiszteri államtitkár — később a cultusminiszteriumban nagy méltóságot töltött be. A ki e tekintetben furcsa és mulattató adatokat kívánna olvasni, azt most Maxime du Camp-nak, a ki a harminczas években Flaubert társaságában utazott Egyiptomban és Szíriában *Souvenirs littéraires* cím alatt a *Revue des deux mondes* egyik deczemberi füzetében (1881) megjelent úti emlékeire utasíthatom, a hol Abbász basa uralkodásának épen ez oldala igen eleven színekkel van előtűntetve.

Az európai elem társadalmi és tekintélybeli túlsúlyát pedig valóságos káros rendszerré emelte Iszmail basa. E fejedelem virágzásának és bukásának — az előbbi ép oly rendkívüli tünemény, mint az utóbbi — összes okai azon rendszerben találkoznak, melynek megalapítása által a túlbuzgó férfiú, a mint az idegekkel szemben hatalmi emelkedését

1) *Peregrinatio in Aegyptum, Arabiam, Palaestinam et Syriam*, ed. M. Christoph. Donaveruis (Nörimberg, 1594), p. 86: «Per idem tempus Monachus quidem ex congregatione Franciscana inhabitantium Montem Sion, nescio quibus Sathanæ technis delusus, ultro apostata fit, quem nos ante hoc tempus in Cayro Mamalucantem et vidimus et de apostasia allocuti nihil apud eum profecimus».

2) Baumgarten, u. o. p. 42: «Porro hic Tongobardinus ex Hispano Mamalucus factus, dum apud suos esset, Diaconi Ecclesiae fungebatur gradu. At ubi furoribus Mahometanis futili consensisset fide, Christianorum omnium, licet ab his apostata, sub Soldano agentium, brevi in magnum et auctoritate pollentem coaluit virum».

előkészíté és megszilárdítá, úgy másrészt maga alól eltolta az alapot, a melyen bármely fejedelem állása fölépül: a népe közérzületével való összhangzatot. Hirtelen bukásának (augusztus 16. 1879) története és az azt kísérő események még mindnyájunk emlékezetében vannak és a szeptember 9-iki katonai lázadás, mely fiának és utódának, a szolidabb érzelmű Taufik basának, idejében az arab nép közérzületének egy új korszakát látszik megnyitni, egy időre legalább teljesen halomra döntvén az Európa-imádás betegségét, mely Egyiptom befolyásos köreit addig áthatotta, úgy látszik, csakis egyenes következménye azon tüneményeknek, melyek Iszmail bukását sietteték.

A keleti embernek nincs vérében a lázadás szelleme. Belényugoszik ő a meglevő helyzetbe, melyen nyugalmas módon nem változtathat; plane a muhammedán ember teljességgel hódol a «fait accompli» hatalmának. Mondhatni, hogy maga a muhammedán vallás sem helyesli oly fejedelmek és kormányok elleni lázadást, kiknek eljárása nem felel meg a muhammedán vallás követelményeinek. Erre nézve egy igen fontos helyét idézik a kánoni hagyománynak, mely így hangzik: «Hogya uralkodóktól helytelen eljárást tapasztaltok, tűrjétek azt békén, mert a ki az uralkodó engedelméből akár csak egy arasznyira is kivonja magát, az pogányként hal meg.» (Al-Bukhári, kitáb al-fitan 2. sz.) Az ezen vallásos mondásban rejlő elv hatalma tartja féken a muhammedán társadalmakat, valahányszor vallásos érdekeiket háttérbe szorító fejedelem uralkodik fölöttök. Ez a mondat bizonyára az iszlám első századaiban uralkodó hitelhagyott khalifák idején keletkezett, midőn a muhammedán igazhitű érzet fölháborodott azon dolgokért, melyek a khalifai udvar történeteiből kiszivárogtak a nagy közönségbe. «Perfer et obdura», ez az ő jelmondasuk. Ez volt a régi időben és ezt alkalmazták az Iszmail basa idejében érvényre jutott rendszer tekintetében is, melyet szívökben elátkoztak. Külsőleg csendes belényugodásukat azonban nem leheté valódi érzelmeik tükrének tekinteni. Bizalmas beszéd közben az egyszerű kereskedő is megtette éles megjegyzéseit azokra, a miket nemzeti és vallásos szempontból elítélendőnek hitt. Magam is számtalanszor tanúja voltam az ily társalgási kritikának oly muhammedán körökben, melyeknek bizalmát szerencsém volt elnyerhetni.

Különös alkalmat szolgáltatottak ily beható kritikára némely fényes udvari ünnepélyességek (farah), melyeken az arab és muhammedán érzelmű nép külsőleg ugyan teljes szívvel résztvenni mutatkozott, de nem a nélkül, hogy a róluk való beszéd közben ne nyilvánított volna némi idegenkedést a mindenütt érvényesülni látszó európai befolyástól, sőt európai emberek kitüntetésétől, mely ily alkalmakkor néha a legfurcsább módon szembe ötlött.

Valódi fészke a reactionárius szellemnek már abban az időben is az Azhar-akadémia volt, hol Iszmail korában is lappangott már az az érzület, mely újabb időben a legelső alkalom előadtával nagy nyomatékkal jutott kifejezésre. A ki elolvasta azt a jellemzést, melyet nemrég ez akadémiáról, szervezetéről, lakosairól, a benne tartott előadások rendszeréről és módszeréről, szóval az akadémia szelleméről nyújtottam, könnyen megértheti, hogy — habár túlzottak is azok az ítéletek, melyeket újabb időben különösen a francia lapok közölnek az Al-Azharból a nép közé sugárzó fanatismusról — mégis ez óriási intézetben összpontosul minden vallásos és nemzeti aspiráció, melyet a muhammedán nép az ellene törekvő európai túlsúly ellenében kifejtetni képes. Ez intézetben van képviselve az arab ajkú iszlám «ecclesia militans»-a.

Azt mondtam az imént, hogy túlzottak azok az ítéletek, melyeket nevezetesen a francziák az Al-Azhar nevelte fanatismusról világnak híresztelnek. Újabb időben különösen a *Journal des Débats* kairói levelezője, Gabriel Charmes, jeleskedett e téren. Az Al-Azhar-t e kitünő francia író egyik cikkében az orgyilkosok akadémiájának («académie des assassins») nevezte. Kairóban ugyanis soká egy francia író szerkesztése alatt egy *L'Egypte* című folyóirat jelent meg, mely a francia ügy érdekeinek közlönye volt Egyiptomban. Azt mondják, hogy a szeptemberi események következtében megbukott miniszteriumnak is, mely a francia befolyásnak különös szívességgel engedett, ez a lap volt egyik közlönye. Riáz basa idejében e lapot nem igen bánthatta valaki, de alig fordult egyet a világ Egyiptomban, alig mutatkozott, mint azonnal rá is térünk, a nemzeti szellem ébredése az egyiptomi közvéleményben, csakhamar kínálkozott is alkalom arra, hogy a muhammedán közvélemény a *L'Egypte* által képviselt iránynyal ellentétbe kerüljön. Még pedig nem minden

concrét ok nélkül. A *L'Egypte* ugyanis még a legutolsó hónapokban lábra kapott *nemzeti ébredés* idejében — ennek tekinthetjük az arab népek között észlelhető energicus mozgalmat — sem szűnt meg a francia lobogót fennen hordani és ezzel sem elégedvén meg, az arab nemzeti és muhammedán vallási érzetet azon a földön bántalmazni, mely évszázadok óta e két eszmének legtudatosabb képviselésével tündökölt. Kétszeresen bánthatta ez a muhammedánokat ép ez idő szerint. Mert nem tekintve azon tényt, hogy nemzeti és vallásos önérzetöknek visszatetsző egy régi rendszernek végre valahára sikerült megbuktatása által egy kissé elbizakodottá és érzékenynyé tette őket az idegenek fölületes megfigyelésen alapuló bántalmi ellenében, épen a francia elem részéről az iszlám integritásán a legújabb időben Éjszak-Afrikában ejtett csorba, éleszthető ingerültségöket azok ellen, kik — mint művelt arabok írják — «nem is az európai műveltség nevében, nem is a keresztyén vallás eszméinek terjesztése céljából, tehát tulajdonképeni szellemi aspiratió által nem, hanem pusztá hatalmi viszketeg és versengés által ingerelve, földülták Tunisz bekés muhammedán társadalmát és neki-rontottak Kairuvánnak, az afrikai iszlám szent helyének és gyöngyének».

Igy fogja föl *Dsavájib* és az a kör, mely a lap érületében osztozkodik, a muhammedán afrikai terület megrohanását a francziák részéről. Mindezen körülmények öregbíték azt az érzékenységet, melyre a kégyes muhammedánnak ébrednie kelle, midőn a *L'Egypte* kiadója, a muhammedán igazhit egyik hatalmas fészkeben, Muhammed missiója ellen tevő meg gúnyos megjegyzéseit. Könnyen elképzelhető, mily zajt ütött annak híre az Al-Azhar akadémia köreiben, hol a muhammedán vallás kánonjogát tanítják és terjesztik világgá és a főnforgó sérelmet a kánoni törvény szempontjából kezdék mérlegelni. A tízezeret túlhaladó közönség között, úgy beszélik, akadt oly fanatikus is, ki a francia szerkesztő eljárását a blasphemia kategóriájába sorolván, azon véleményben volt, hogy reá férne a muhammedánok részéről a legszigorúbb fenytés. Hogy halálra ítélték legyen Lafon-t, merő koholmánynak látszik; sőt keményen hiszszük, még pedig azon enybe, elnéző szellem után ítélve, melyet magunk az Al-Azhar falai között tapasztaltunk, hogy a szelid sejkhek

ily kemény eljárásra még elméletileg sem ragadtatták volna magokat. Vakmerő francziánk azonban túlbecsülte az Al-Azhar szilaj szellemét, és a végsőtől felve, a legközelebbi hajó Marseille felé vitte őt, távol a fenyegető sejkhek hatalmának körétől.

Az Al-Azhar addig tapasztalható mérsékelt és kíméletes magatartásában nagy érdeme volt a meceset-akadémia sok éves rectorának, Sejkh Abbászinak, kiről más alkalommal bővebben szöveltem. E tisztos aggastyánnak, a mint finom tapintatánál fogva sikerült évek hosszú során át az Al-Azhar társadalmát féken tartani az uralkodó rendszer tévedései ellenében, ámbár meg fölfelé nem szűnt meg hangsúlyozni az iszlám és arabság hagyományainak örökölt jogait, úgy a jelen viszonyok között is a mérsékelő, meg közvetítő szerepét hitte kötelességszerű küldetésének. De a közvetítés ideje, úgy látszik, már lejárt e körökben. Úgy hiszik, elég soká tűrtek; most hallatni akarják meggyőződésüket és érvényesíteni annak teljes súlyát. E viszonyok közt elbukott a békés mufti. Ép e napokban olvashattuk a mecesetrektorságától való elmozdításának hírére. A közvetítőknek osztályrésze, hogy két szék között pottyanjának földre. Ez a sorsa jutott az eszélyes Abbászinak is. Bukásának azonban még egyéb, nem egészen tiszta okait is emlegetik.

A megváltozott viszonyok journalistikai kifejezést is teremtettek a magok számára. Egyáltalán mondhatni, hogy az arab nyelvű hírlapirodalom csak a legújabb idők végzetes eseményei után indult nagymértékű haladásnak és terjedésnek. Még pedig a legellentétebb irányokban. Alig telepedett le a trónjától megfosztott Iszmail basa Európában, máris híre járt, hogy hol Londonban, hol Párisban ephemere tartamú arab hírlapok indultak meg, melyek óriási mennyiségben importáltattak, néha csempészettek valamennyi arab ajkú muhammedán körökbe, még Indiába is. E hirtelenül fölbujzó arab hírlapoknak, melyek mellett még hasonló tartalmú és célzatú röpiratok is keletkeztek, az volt a föladatuk, hogy egyrészt Iszmail basa örökre elveszett ügyét pártolják és támogassák, másrészt a török, illetve oszmán khalifátus jogosságát feszegetik. Viszhangjok az európai sajtóban is hallható volt, a mennyiben a khiddiv rangját veszített alkirály, ki még uralkodó pályafutása bevégezte után is nemcsak háremjének, hanem jó összegű apanage-nak is ura maradt, elegendőnek arra, hogy volt souverainje ellen Európában hírlapilag izgat-

hasson. Az oszmán khalifátus ellenében mindazon érveken kívül, melyeket évszázadok folytán a theologiai irodalom fölhalmozott, most politikai okok is fölhozottak; egyszerre csak az arab népek előbbrevalósága hangsúlyoztatott, és nagyon valószínű, hogy az e cikkem elején említett arab mozgalom élesztésére ez irodalom ha nem is sok, de mindenesetre volt némi hatással és befolyással.

Így állt bosszút a bukott alkirály azon, a ki khalifai rangjára és Egyiptom fölötti főnhatóságára való hivatkozással az őt megillető formális szentesítés következtében foganatot szerzett Európa és Egyiptom közkívánatának. Ha megtámadja és megingatja a muhammedán közvéleményben amúgy is vitás khalifai méltóságát, sikerül neki alapjában meggyöngíteni hűbérese ellen követett eljárása jogosultságát. Ez izgató hírlapirodalom mellett az olaszok is kerestek szócsövet az arab ajkú közvélemény felé, mely által az olasz érdekek iránt kedvező hangulatot kívántak teremteni az arab ajkú afrikai muhammedánság közt. Sardiániában egy arab lapot indítottak meg, melyről azt mondják, hogy roppant sok példánya jutott az afrikai regensségekbe. Újabb időben a Rochefort-Roustan-féle pör alkalmával is gyakorta olvashattuk neve említését: *Mosztakel*, azaz helyesen ejtve: *Musztakill*, a minek jelentése az, hogy: *Független*.

Mind e lapoknak nem igen sikerült mely gyökeret verni a muhammedánok közvéleményében. Ismail basa nem az a muhammedán tekintély, a ki után valaha muhammedán ember indulna, ha nem áll mögötte a végrehajtó külső hatalom, mely neki nyomatékot ad. Az Európából jövő arab lapot egyáltalán gyanús szemmel nézi; érthető, hogy nem bízik benne, sejtí az önérdeteket, mely nyilatkozatait sugallmazta. A muhammedán közvéleménynek csak igazhitűnek ismert muhammedán író adhat irányt, ki magában a nép körében él, a közöttek tekintélyvel bíró egyénekkel folytonos érintkezésben áll, a nemzet régi kedvelt eszméit képviseli és mindazon visszaéléseket ostorozza, melyektől szabadulni épen a keletieknek leghőbb kívánsága. Soha hathatósabb viszhangot a muhammedán keleten létesült mozgalom az irodalomban nem talált, mint a milyennel az Arábi bey és párthívei által megindított, azóta a nép öntudata fölött uralkodó mozgalom találkozott a mostani arab hírlapirodalomban. Különösen egy

lap az, melynek említésével azóta fölötté gyakran találkozhatott az olvasó az európai hírlapirodalomban, mint olyannal, mely a muhammedán társadalomnak a jelen korban aspiratióit és visszahatását az európai elem politikai túlsúlya ellen a legnagyobb energiával és élességgel hozza kifejezésre. E lap nem futólagos jelenség az arab iszlám irodalomtörténetében; az a viszhang, melyet keltett, az a tetszés, melylyel mindenfelé találkozott, az az összhangzat, mely tartalma és a muhammedán társaság túlnyomó részének meggyőződése és érzülete között constatálható, arra mutatnak, hogy ez irodalmi jelenség az iszlám jelen állapotaira nézve valóságos tünetszerű jelentéssel bírt. Mondhatjuk, hogy az arab iszlám közvéleményét e lap fejezte ki leghívebben; nem kendőzte azt, hanem nyíltan reá olvasta azt azok fejére, kik a muhammedán társadalom jelenkori állapotait előidézték. Mindezeknél fogva megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzunk vele.

III.

A hírlap, melyről szólunk, a következő nevet viselte: *Al-Hidsáz*. Viselte — mert előre kell bocsátanunk már itten is, hogy e lap az európaiak irányában oly kényelmetlen helyzetbe juttatta Riaz basa utódjának, Serif basának kormányát, melynek közlönyeként tekintették a *Hidsázt*, hogy körülbelül négy havi élete után magának a kormánynak kellett betiltania, mely azonban azóta más nevek alatt ismét utat talált a közönséghez. A hírlap neve egy programmal ért föl. *Hidsáz*-nak nevezik az arab félsziget azon tartományát, melynek Mekka és Medina legszentebb városai. A *Hidsáz* név tehát azt akarta megmondani az olvasónak, hogy kétfelével van dolga: arab érzelmű és muhammedán irányú lappal. Mindkét tekintetben éles ellentétet alkotott a *Hidsáz*, az egy *Dsaváib* kivételével, addig megjelent arab lapokkal. Ezeknek magoktartásáról már föntebb volt szó. Közülök még azok, melyek muhammedán szerkesztés alatt jelentek meg, sem igen mutatták muhammedán jellegöket, legalább polemicus tekintetben nem mutatták. Az európai elem irányában a legnagyobb szelidséggel viseltettek. Különös pártszempont, éles politikai irány, világos öntudat bennök sem kifejezésre nem

jutott, sem pedig ilyes dolgot nem is ébreszthettek az olvasóban. Már elmondottuk, mivel foglalkoztak leginkább. Egészen különböző physiognomiát mutat a *Hidsáz* bármely száma, melyet kezünkhez kapunk. Már maga szerkesztőjének egyénisége is némi kezességet nyújthat azon irány tekintetében, melyet a lap rövid pályafutása alatt képviselt. Szerkesztője Ibráhim Sziráds Al-Medení. Nevének ez utóbbi alkotórésze Al-Medení azt mondja, hogy a szerkesztő Medina városából való. Ibráhim Sziráds tehát nemcsak hogy tősgyökeres arab, hanem az arabság legszentebb városából való, melyet a muhammedánok jó része még Mekkánál is szentebbnek tart. Medinában épült a legelső mecset; e város falai között talált a próféta menedéket, midőn a mekkaiak pogány dühe elől szöknie kelle, medinai volt az első muhammedán nemzedék ama tisztelt rétege, melyet a próféta az *anszár* «a vallás segítői» disznévvel tisztelt meg; végre Medina rejti a próféta tetemeit. Mindez okoknál fogva nagy fenyt áraszt az iszlám hagyománya Medina városa köré, már azért is, mert e város volt a muhammedán hagyomány és tudománynak is legelső fészke, és a muhammedán hatalomnak is első székvárosa. Ezek a körülmények Medina városa lakóinak különös önérzetet kölcsönöznek. Ők magokat még a mekkaiakkal viszonyítva is előbbrevalóknak tekintik. Érdekes erre nézve Burtonnak, ki azon kevés európaiak egyike, kik a muhammedán szent városokat, Mekkát és Medinát a helyszínén tanulmányozhatták, élenk jellemzéseit olvasni.

Ily hagyományok központjában nevelkedett a mi Ibráhimunk. Képzeltető, hogy a gyermekkorától magába szítt arab és orthodox szellemhez mérve, mily ítélet alakulhatott lelkében Egyiptom «új korszakáról», melyben a muhammedán hagyományok a tömeg lelkében ugyan uralkodók és hatalmasak maradtak, a mint évszázadokkal ezelőtt is azok voltak ott, de a melyben a hagyományok, első sorban pedig az arabok magas rangjáról szóló nemzeti tan, végkép elhomályosodtak azon túlnyomó befolyás által, mely az európai consulatesoknak, és az Európából bevándorolt magasrangú államtisztviselőknek a muhammedán nép közügyeinek kormányzatában jutott. Medinai Ibráhim csak egyik mutatóványa azon széles népretegeknek, melyek az európai túlsúlylyal szemben az épen körülírt érülettel viseltetnek. Az ő általa

ez eszmék kifejezésére alkotott közlöny csakis a többség közérzetének, közvéleményének a tolmácsa. Ha azonban a néptömeget nem tekintve, azon testületi konkrét mozgalmakat pontosan akarjuk megjelölni, melyeknek szolgálatában áll, úgy különösen kettőt emelhetünk ki, mint azokat a köröket, melyeknek *Al-Hidsász* az organuma: szellemi tekintetben az Al-Azharé, politikai tekintetben a szeptember havi katonai események megindítóie és támaszaié, nevezetesen azon emlékezetes mozgalomé, melynek a nevezett hó 9-én Arábi Bey állott az élére.

Az Al-Azhar-ról már több ízben szólottunk; meg a katonai mozgalmról is föltételezhetjük, hogy azok után, a mik december hó vége felé Gregory W. H.-nak a mozgalom főnökével folytatott értekezéséből a nyilvánosságra jutottak, és lapjainkba is átszivárogtak, olvasóink is mást látnak benne, mint párttűt elégületlenek olesó zendülését egy gyöngé kormány ellen, sőt mint öntudatos elvek által vezérelt nagyszabású nyilatkozását tekintik a nép lelkében élő nemzeti eszméknek, melyek évek hosszú során át háttérbe szorultak volt azért, hogy most annál élesebben és következetesebben nyomják előre az irányt adó köröket. Nem lehet e mozgalmat egy füst alatt említeni az Iszmáil basa elsöpörtetését megelőző katonai *pronunciamento*-val, melylyel csak az az egy közös vonása van, hogy mindkettőt, a másodikat tán nem minden utóbánat nélkül, európai hatalom befolyása támogatott titokban. Mert a tervezett beavatkozás nem történhetik meg a nélkül, hogy a benszülött kormány a beállott zavarok következtében fejét vesztvén, a külső hatalmak rendező karára és támogató tanácsára ne szoruljon.

Mit akart elérni az Arábi Bey-fele mozgalom, mik voltak céljai? Sokféle hypothésist olvashattunk annak idején a kérdés felől. Míg a politikai írók egy része az «ezredesek» zendülésének magasabb célokkal való kapcsolatát kerekén tagadta és a légből kapott combinációnak hirdette, nem látván abban egyebet, mint a műveletlen afrikai katona brutalitásának nyilatkozatát, addig mások szemében Arábi Bey katonai szerepe teljesen háttérbe szorult azon vallásos jellem elől, melyet neki tulajdonítanak. Mysticus gondolkodású, vallásos rajongónak rajzolták, katonaruhában megjelent dervisnek, kard a kezében, Korán az ajkán.

Valamely történelmi jelentőséggel bíró mozgalom céljait csak úgy ítéltethjük meg helyesen, ha azon köröket nézzük, melyek e mozgalmat fölkarolják, melyek ismert irányukat e mozgalommal egyesítik és azonosítják. Így kell eljárnunk az egyiptomi «ezredesek» szeptemberi mozgalmának megítélésében is. Ezt első sorban az egyiptomi társadalom azon pártja karolta föl és mai napig is az dicsőíti legtüzesebben, melyet legjobban *nemzeti pártnak* neveztek el. Mit értünk Egyiptomban nemzeti párton? Ehhez a párthoz az Iszmail basa kormányrendszere ellenében a népesség minden rétegében lapangott oppositionális irányzatok tartoznak. Ez oppositio különféle czímen vált lehetségessé, de minden árnyalata abban az egy gondolatban találkozik, hogy a nemzeti elem az, melynek Egyiptomban uralkodni joga van. Ennek a gondolatnak a képzelt kivitelben már most többféle árnyalata van. Nevezetesen három. A nemzeti párthoz tartoznak azon reformerek, kik európai műveltséggel eltöltve, mint maga Serif basa és minisztertársai, különösen külügyminisztere Musztafa Fehmi és igazságügyminisztere Kadri, azon nézetten vannak, hogy Egyiptom műveltségi előbbrevitele, modern eszmékkal való elárasztása a legsikeresebben magok által a művelt bensülöttek által eszközözendő. Elismerik az európai műveltség becsét és fontosságát, szükségesnek is találják az európaiak közreműködését Egyiptom művelődése nagy munkájában, de ellenzik az ország absorbeáltatását az európaiak által, melyet Iszmail alkirály előmozdított. Ez árnyalatnak számos híve van Egyiptomban, természetesen a művelt rétegekben; ezt pártolják az európaiak közül is azok, kiknek nem jutott a koncezból elég, vagy éppen semmi. Ez utóbbiak a párt celszövői, bujtogatói. — A nemzeti párthoz, de már most nem annyira politikai, mint vallásos szempontból, tartoznak másodsorban az ó-muhammedánok is, kik az iszlám hagyományain épülő állam restauratióját hangsúlyozzák — de szintén a nélkül, hogy a józan, a nép viszonyai színvonalán álló műveltség ellenségei volnának. E pártnak középpontja az Al-Azhar akadémia és a nemzeti kormányzat mellett általános hitvallásának programja a már föntebb jellemzett paniszlamismus. Közöttük a conservatívek, paniszlamitikus meggyőződésüket az oszmán khalifatushoz, mint *vallási* primátushoz való hűséggel egyeztetik ki és neki rendelik alá, de

vannak aztán radikalizmusok is, kik szívesen látnák a khalifátus méltóságának reformáltatását nemzeti, azaz arab, értelemben. A harmadik árnyalatban ez az arab jellem a túlnyomó, mely elől a történelmi khalifátus integritásának gondolata háttérbe szorúl és teljesen mellékes szerepet visz. Ez az árnyalat még nem forrta ki magát, de kifejlődése már évekkel ezelőtt elénken mozgott Kairó ó-arab köreiből. A törökhöz való viszonyt tekintve, ez a legkevésbé loyális és a nemzeti gondolat benne kétfelé gyakorol reactiót: egyrészt az európai elem ellenében — ez a nemzeti párt többi árnyalataival közös vonása; másrészt a török főnhatósággal szemben. Ez az árnyalat egy egyptomi «függetlenségi párt» anyagát rejti öleiben; benne egy a régi irodalomban is kimutatható fajbeli antagonizmus éléd föl, mely a török és arab nemzet között tényleg létezik, és mely kétségtelenül a keleti kérdés végleges megoldásában nem egészen mellékes jelentőséggel fog bírni. E pártárnyalatnak továbbá még legenyhébb programjához okvetetlenül hozzátartozik a parlamentáris kormányforma és a szabad intézmények komoly érvényesítése.

A nemzeti párt mindhárom árnyalata bosannával üdvözölte az «ezredesek» föllépését. Csak a jövő fogja megmutatni, a három közül melyiknek fog előnyére válni, melyikének győzelmét fogja előmozdítani a megváltozott helyzet. *) A *Hidsz*-ban a paniszlamitikus irány volt képviselve; a közönséges nép érzületében, a közvéleményben, ennek van is a legmélyebb gyökere, a legtágabb népszerűsége. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy csupán csak Egyiptomban tapasztalhatjuk a paniszlamitikus áramlat egyesülését a nemzeti aspirációkkal. Maga a paniszlamitikus gondolat, a mint különösen a konstantinápolyi körökből indul ki, inkább tagadása az egyes muhammedán nemzetek önérzetének, melyek szellemi egyéniségét a khalifátusi eszmébe forrasztani, ez az ő első és utolsó törekvése; ellensége ennél fogva a muhammedán országok önkormányzatának is, a mint ez Egyiptomban emelkedett túlsúlyra; sőt az ő értelmében a muhammedán fejedelemségek a közös khalifa satrapiáivá súlyednének.

Úgy gondolom, azon fontosságnál fogva, melylyel időnkben az egyptomi kérdés bír, nem lesz minden érdek nélküli a

*) Czikkünk még januárban íratott, s csak az akkori viszonyokból indul ki.

muhammedán közvélemény ismeretére nézve, ha a *Hidsáz* irányával és magatartásával közelebbről megismerkedünk, már azért is, mert az európai consulok Kairóban e lapot rop-pant félelmes ellenségnek tekinthették. Hisz annyira mentek, hogy e hetilap betiltását kivítették az új egyiptomi kormánynál. Oly veszélyesnek tartottak egy hetenkinti árkus papirost saját czélzataikra nézve. Hisz Reuternek november 10-én azt sürgönyözték Kairóból: «Az egyiptomi államszolgálatban levő európai hivatalnokok, kik az ország kormányzatáért felelősek, azt a nezetet fejezik ki, hogy az erős akarat, melylyel Serif basa a *Hidsáz* nevű katonai közlönyt (azaz az «ezredesek» pártjának közlönyét) elnyomta, egy további bizonyíték arra nézve, hogy a miniszterelnök állása hivatalának elfoglalása óta megszilárdult». Nagy hatalom lehetett ennél fogva Egyiptomban az oly lap, mely alig a *Fővárosi Lapok* egy-egy számának nagyságában hetenkint egyszer látott napvilágot négy hónapon át! Az európai, különösen a francia lapok hébe-korba hoztak is e rövid négy hónap alatt némi általános kivonatokat a *Hidsázból*. De e kivonatok nem lehetnek elég tájékoztatók a lap valódi szellemére nézve. Egy barátom közvetítése folytán sikerült nékem a lapnak egynehány számát eredetiben megkapni, és ezek alapján bátorkodom az arab közvéleményen uralkodott közlöny szellemére nézve a következő adatokat összeállítani.

Az európai sajtó a *Hidsázt* militaris lapnak nevezte, ez két irányban bír jogosultsággal. Először úgy, hogy e lapban találkozunk föltétlen dicsőítésével az «ezredesek» politikájának, meg másodszer úgy, hogy e lap váltig azt hirdette, hogy az iszlám hatalmának megerősítése nem képzelhető másképen, mint a muhammedán érzelmű hadsereg szaporítása kíséretében. Minden az utóbbi körülményre vonatkozó adatot szenvedélylyel följegyez és lelkesedéssel dicsőít. Hogy mily szellemben teszi ezt, egy pár mutatványból legjobban ki fog derülhetni. Megjegyzem, hogy a mi ízlésünk számára a fordítás meg sem közelítheti a *Hidsáz* hírlapi stílusát. Képzelsen az olvasó politikai vezérczikket, vagy rövidebb újdonságot a legemelkedettebb makáma-stílusban, helylyel-közzel régibb költőkből idézett vagy épen ad hoc csinált versekkel átszőve! De idézzünk egynehány helyet a *Hidsáz* militaris szellemének megvilágítására.

«A ki az új törvényeket átvizsgálja, melyeket a hatalmas khiddiv a hadsereg számára folyó évi savvól 28-án (= szeptember 23) szentesített, azt a biztos meggyőződést szerzeheti, hogy hadseregünk állapotai mostan a legjobb helyzetbe jutottak. A helyett, hogy azelőtt szűkölködés és szegénységben sinlődött, mostan ez állapotok ellentétére fordúlt a dolog. Így jutalmazza Alláh azokat, kik békén tűrnek és hálásak Alláh iránt. Azelőtt barátaiak könyörültek rajtuk, most ellenségeik rettegnek tőlük. Kérjük Alláh-t, hogy tartósan áraszsza el őket kegyével és hatalmával; hisz ő a kegyelmes, az adományozó.»

Érdekes lesz az egyiptomi hadsereg tekintetében még a következő kivonat, különös tekintettel azon végtelen panaszokra, melyek azelőtt Egyiptom felől világgá hangzottak :

«Számosak a Kairóban tartózkodó helyi katonaság és sokan a vidékre rendelt hadsereg tagjai közül, a kiket azelőtt szegénység és nemes állásukhoz méltatlan nélkülözés sújtott azért, mert fizetésük jó részét elvonták tőlük, mostan arra ébredtek, hogy az emberek gazdagjai közé tartoznak. A kinek azelőtt egy garasa nem volt, tíz, söt száz számra bírja a guineát. Ez onnan van, mert fölemelték fizetéseiket és kifizették a hátralékokat. Még a katonák árvái és özvegyeire nézve is kiadatott a parancs, hogy fizetésük bőségesen jusson ki nekik. Mindnyájan most áldást mondanak azokra, kik ezen általános jólétet előidéztek» stb.

«Mielőtt Egyiptomba érkeztem», így szól a szerkesztő másutt, «és még ide érkeztem után is mindig csudálkozást gerjesztett bennem, ha azt hallottam, hogy az egyiptomiak nem igen hajlandók a katonai szolgálatba lépni. Most pedig, hogy azt láttam, a mit láthattam a katonai törvények tökéletességéből, ha a föntebbi állítást hallok, úgy csudálkozom, meg ismét csudálkozom, hogy jobban csudálkozni nem is lehet. Hiteles forrásból arról értesülök, hogy a katonai törvények teljesen ki fognak nyomatni. Minden lelkes és hazaszerető férfinak kötelessége, hogy egy példányt megszerezzen és szépségeit vizsgálja.»

Most egy hosszú versnek töredéke következik a szerző tollából, melyből a következőt fordítom le :

«Ó 'Adnán ivadécai (arabok)! Ébredjete; elég hosszú volt már álmatok,

És támaszszátok az államot művelődéssel és vallással!

Hősszúra nyúlt már a tudatlanság éjjele, és már eleget falták Pásztoraitok nyájakok húsát.

Oly nép vagytok, hogy dicsőnek csak azt látom, ki hozzátok tartozónak vallja magát,

És törvénynek azt, a mit ők törvénybe iktattak;

Ti voltatok az ő urai és most az övéké az,

A mi fölött ti uralkodtatok, ti pedig szegénységre jutottatok.»

E versben, mely ugyan csak arab nyelvezetével válik be versnek, az idegenek uralma ellen izgat a szerkesztő költő.

Látjuk, nagyra van a «katonai törvények»-kel. Ezeken mindig azokat a pontozatokat érti, melyeket az «ezredesek» zendülésök hírére a tantai búcsúról hamar székvárosába siető alkirály elé terjesztettek, és melyeknek elfogadása — hisz rá is állt a megrémült alkirály — volt híres kézsókuknak és alávetésüknek föltétele.

Ezt az ultimátumot a következő szavakkal dicsőíti :

«A ki fölterjesztésüket tekintetbe veszi, a melyet a hatalmas Fenség elé tártak, az rögtön meggyőződik nagylelkűségökről, bátorságukról és magas törekvésükről. Hisz a nemes Korán világos verseit idézték abban, melyekkel a vallásháború kitünőségét bizonyították be, mely szükség esetén minden muszlim, férfi és nő, okvetlen kötelessége. Ez az előterjesztés 14 cikket foglal magában, épen a teljes hold életének mennyiségét, midőn a boltozaton fénylik (azaz: 14 éjjelt élt a boltozaton megjelenő teli hold). Ha a hely szüke nem gátolna benne, egyenkint előadnók azokat, mikép azok is, kik még nem tudják, megértsék, hogy a hazaszeretet által olesóvá válik az, a mi becses, és hogy a hazáját szerető ember életét és vagyonát kockáztatja. Azt is hallottuk, hogy az isten által örzött város (Kairó) néhány ifja arra készül, hogy nyomdokaikat kövesse. Így áll a katonaság ügye arab tartományainkban. A mi pedig a tudományok ügyét illeti, ez az Azharbeliek gondjaira van bízva, mert ők közöttünk a legtudósabbak az arabok tudományaiban és történeteiben, és ők bírnak ezekben a legtöbb képességgel, ellentétben azon sok emberrel, kik azt hiszik, hogy a tudomány némely idegen nyelv tudásából áll, és hogy gyermekeik, ha nem tanulják az idegen nyelveket, barbárok maradnak, ha azonban akár csak egy európai bojtár oktatásában részesülnek, műveltekké válnak és finomakká. Nincs kétség benne, hogy ez merő tévedés. Ennélfogva kötelesség a muhammedánokra nézve, hogy az idegen nyelveket csak oly mértékben vegyék tekintetbe, a mennyiben az európaiak az ő (arab) nyelveket ismerik és hogy saját nyelvek becsét emeljék az által, hogy gyermekeiket arra neveljék, hogy példázataink, bölcsességünk, költészetünk művelődjenek és finomuljanak. Ez a legjobb segítség igazságtalan ellenségeink ellen.»

Ez az utóbbi hely mutatványúl szolgálhat a *Hidsáznak* európai műveltségünk irányában táplált visszautasító érületére nézve. De erre még rátérünk. Most még a katonai dolgokra nézve egy példát, melyből kiderül, hogy a párt, melynek e közlöny szolgál, szabadelvű eszméket terjeszt a belső politika tekintetében.

«A győzelmes egyiptomi sereg föllépése előtt sem nem láttunk, sem nem hallottunk példát arra, hogy valamely hadsereg kormányától azt kívánta volna, hogy *parlamentáris, szabadelvű alapon*

alakuljon. E körülmény arra mutat, hogy hadseregünk az embe-
riség és az állam javát személyes érdekei fölé helyezi. Másképen áll
az a nem arab országokban, hol a hadsereg saját érdekeivel törődik
csak. Az arab hadsereg ezen ténye azt is mutatja, hogy szabadelvű
vallásunk, mely hadseregünket vezérli, igazságra és méltányosságra
intí őket. Kérjük Alláh-t, hogy vallásunkat erősítse általuk és a hoz-
zájuk hasonlók által.»

Már e példából is láthatni, mily nagy súlyt vet a *Hidsáz*
által képviselt párt a szabadelvű parlamentáris intézményekre.
Lépten-nyomon ismétlődnek benne ez eszmék. Serif basa kor-
mányát üdvözölvén, p. o. így szól: «Nem kételkedünk, hogy
az általa alkotandó törvény egyetlen lesz a maga nemében,
megfelelő a hazabeliek érdekeinek épen úgy, mint a muham-
medán törvénynek, hogy belé lesz igtatva a vezirek (minisz-
terek) felelőssége a gyülekezetek előtt, hogy ki lesznek fejtve
a hivatalnokok kinevezésének föltételei és elbocsáttatásuknak
korlátai, megállapítva a képviselők és sejkhek gyűlésének
megnyitása módja és jogai, és beleszólásuk az állam összes
ügyeibe, hány tagja legyen e gyülekezeteknek, miképen ala-
kuljanak a kerületi képviselők, olyképen, hogy sem bármely
kerület javának előidézésére vagy valamely baj elhárítására
nézve határozat ne hozathassék, a nélkül, hogy magokat a
polgárokat előbb meg ne kérdezték volna. A mi a törvény-
székeket illeti, kívánatos, hogy azok függetlenek legyenek és
hogy ott egyenlő legyen a magasrangúval az alacsonyrangú.
Az is szükséges, hogy a kormány a muszlim újságlapok sza-
porítását mozdítsa elő; ezek a haza szárnyai, melyeken a leg-
magasabb fokig fölrepülhet; ezek az alattvalók tanító-
mesterei. Ha pedig a tanítómester nem őszinte érzelmű az
iszlám és vallói iránt, akkor több kárt okozna mint hasznot.»
Ez elég szabadelvű program egy afrikai paniszlamita párt-
tól. Nem szűnik meg a szólás- meg sajtószabadságot, mint a
szabad politikai fejlődés főfeltételét hangsúlyozni. «A ki»,
úgymond az újságirodalmat tárgyaló egy cikkében, «Fran-
ciaország hírlapjait megszámlálja, körülbelül a 2000-et meg-
haladó számmal találja azokat. Van közöttük republikánus,
van bonapartista és egyéb irányt képviselő lap. Ámbár e
lapok közül mindegyik azon dolgokat helyesli, a melyeket a
másik rosszal, mindamellet a kormány egyikét sem hábo-
rítja véleménye kifejezésében, a szabadság eszméjéből indul-
ván ki, melyet a nép megváltozhatatlan és csorbíthatatlan

törvénybe igtatott Mi ellenben elég soká úgy éltünk, mint a veréb a kis fiú tenyerén, a ki játszik a madárral, mi alatt ez a halál félelmét állja ki. Most azonban Alláh kegyelme nekünk a hatalmas Taufikot (a mostani alkirály neve) adta, kinek nincsen höbb kívánata, mint a haza üdve és az iszlám s a muszlimok hatalma. Mióta ő jutott az uralomra, azóta számos intézkedést tett, melyek a haza ügyeinek javítására szolgálnak, nevezetesen a pénzügyi helyzetet reformálta olyannyira, hogy több mint milliom guineá-t takarított meg. Habár ez a takarítás nem szolgál örömünkre — minthogy e pénznek a haza javára való fordítása jobb, mint ennek valamely bankban való elhelyezése — mindamellett a takarékosság rendszerének és az administratio javulásának jeleként tekintendő.» Ezután a belügyek reformját dicsőíti.

Az eddigi kivonatokból is láthatjuk, hogy a szerkesztő elmélkedései mindig a *nemzeti* elem pártolására és az idegenek túlsúlya elleni oppositóra lyukadnak ki. Gyakran e tendentia egészen leplezetlenül kitör Al-Medeni czikkeiből. Ez a gondolat kölcsönöz lapjának positiv hangulatot, mely, bármely tárgyról szóljon is, fejtegetésein átlátszik. Egész czikkeket szentel a régi arab történelem egyes episodjainak, hogy nemzete kitünőségeit bizonyítsa, és azt, hogy Európa nemzetei előtt nincs miért pirulnia. Egy *Andaluz* című czikket teljes fordításban közölnénk, ha e folyóirat tere megengedné, hogy megmutassam, minő lelkesedéssel tölti el nemzetének múltja és mily szívesen lepi el lelkét az illúsióval, mely a századokat áthidalja és a múltnak fényét látja a jelenkor nyomorultságában.

Egy vezérczikkét pedig ezen kezdi :

«A kard tudja törekvésemet, midőn csörtetem,
— És pánczéлом az én ismerősöm és Alláh az én menedékelem.
! Arra törekedünk, a mire őseink törekedtek
! Mielőtt még arra gondolnánk, vajon a sors segít-e bennünket.»

«Idéztük e verset és dicsekszünk vele, különösen azért, mert az ellenség nem igen szereti azt; mert a legkiválóbb közé tartozik, a mit őseink reánk hagytak. Szerzője Ali fia Zejd, hogy Alláh mindkettőjüknek kedvezzen.»

«A régiak és az utódok, a kegyesek és a gonosztevők, a közellevők és a távollevők egyaránt megegyeznek abban, hogy az arab nép minden régi nemzet között a legkitünőbb. Nincsen egy nép sem, mely az ékesszólás dolgában hozzá fogható volna, melyet bátorsága és éles

esze, nyelvének régisége, a beszéd ügyes használata, költészetének szépsége, a példázatok sokasága és vallásának kitünősége tekintetében vele összehasonlítani lehetne. Ez az arab nép, az egvedüli, melyet Alláh kiválasztott és melynek megengedte, hogy tovább birtokolja országát, mint bármely más nép. Azzal tüntette ki, hogy a szent földeket az ő birtokába helyezte, és hogy azon városokat lakja e nép, melyekről Al-Ma' mür khalifa ezt mondá: «Irák szeme Bagdad, Szyria szeme Dömöczk, Róm szeme Konstantinápoly, Khoraszán szeme Nisábúr, India szeme Kandahár, Egyiptom pedig az összes világ szeme». «Az Isten pedig tudvalevőleg csak olyanokat tüntet ki, a kik arra méltók, az arabok pedig méltóknak mutatkoztak mindenre, a mi osztályrészőkké jutott.» Most bőven felsorolja nemzeté szép tulajdonságait és a történelemből példákat hoz föl állításai számára. «Ily tulajdonságokat örököltünk őseinktől vajon illik-e, hogy lerontsuk azt, a mit őseink évezredek folytán építettek, és hogy rossz utódai legyünk a kitünő elődöknek? Soha sem! Alláhra mondjuk! Ennélfogva a tudósok, szónokok és a muhammedán hírlapok szerkesztőinek kötelessége, hogy nyilvánosságra hozzák azt, a mi őseik történeteiből titokban lappang és hogy az embereket e nyomdokok követésére indítsák, és hogy arra lelkesítsék őket, hogy az arabiség léleketét főtartsák. Mert mi nem akarhatjuk fajunk s nyelvünk kiirtását, akár a mi napjainkban, akár későbbi korszakokban, sőt akarattunk, hogy úgy hagyjuk azokat gyermekeinkre, a mint apáinktól reánk szállottak Alláh segedelmével és hatalmával. Ó arabok fiai! Miért nem ébredtek föl álmatokból, miért nem ragadjátok meg az erélyes törekvés kötelét? Hiszen ti, valóban ti, ti vagytok azok, a kiktől egy régi fejedelmetek így szólott:

«Kardom némelykor csendes pajtásom, de némelykor
A hősök koponyáját marják az ő vágásai.
Hű barát, lelkem szereti őt társul tekinteni,
De még jobban örül ő, hogy én vagyok az ő gazdája.»

«Így gondolkozzék most is a vezér, az észnek és belátásnak embere; ha pedig nem így érez, nem fogjuk visszaszerezhetni elrabolt birtokunkat és elkobzott jogunkat. Az ellenség máris körülöttünk forog, már hozzáfogtak határaink megesorbitásához és országaink elhódításához; mi pedig hanyagúl és gondtalanúl nézzük mindezt.» «Elmondtam mindezt és várom, vajon megezáfolhat-e valaki, és hogy biztosítja-e valaki életemet, becületemet és vagyonomat; kimutathatja-e, hogy védeitem, és meghazudtolhatja-e azt, hogy muhammedán birodalmunk lassan-lassan elvész. Ha pedig senki meg nem záfolhatja szavamat, úgy minden egyes muhammedán emberhez fordúlok és így szólok hozzá: Te védelmezed ruhádat, miért nem védelmezed családodat; pénzre vigyázol, miért nem örködöl országod fölött; társaid ellen ingerkedel, miért nem félted Koránodat; földi javaidat becsüled, miért tűröd, hogy tüzed elaludjék? Talán elég e figyelmeztetés, hogy mindenki a haza védelmére ébredjen, épen úgy, mint az európai népek saját hazájokat védik. Mi nem akarunk egyebet, mint a mit ők akarnának. Miért nem haragszunk, midőn ellenségeink azzal vádolnak, hogy barbárok vagyunk? Mi emberek

vagyunk, ők is emberek! Nincs közöttünk más különbség, csak hogy ők fukarok, mi pedig nagylelkűek vagyunk; ők hűtelenek, mi pedig megtartjuk a szövetség hűségét. Hát különben, hogyan bírták volna országainkat hatalmukba keríteni és völgyeinkben megtelepedni?»

Ily módon és ily hangon izgat folyton az arab nemzet mellett és az európai beavatkozás ellen. Különös élességgel ostorozza az európaiak részéről a muhammedánok barbarismusa, vagy mint szerkesztőnk mondja, «állatiassága» ellenében kiemelt európai culturát; soha polemiája keserűbb nem szokott lenni, mint mikor az «'aszr al-nûr», azaz «a világosság korszaka» fogalmát kritizálja. «Azt a sürgönyt kaptuk», így szól egy tuniszi tudósítás kezdetén, «hogy a francia hadsereg Zagaván táján nyolczszáz embert ölt meg, kik egyebet nem vétettek, mint azt, hogy vagyonukat és családjukat védelmezték. Ez az, a mit mi «a világosság kora» jeleiből látunk, melylyel Alláh bennünket megpróbált, azért, mert veszendőbe engedték vallásunkat és muszlim őseink tulajdonságait, melyeket fényes bizonyíték gyanánt hagytak reánk. Elhanyagoltuk azokat és ezért sötétségben tengődünk.»

Midőn az arab régiség iránt büszkeséget akar gerjeszteni földieiben, szívesen veszi hasznát az archaeologiai fölfedezéseknek is, melyeknek eredményeit kissé túlozva fordítja tendenciájának megszilárdítására. «Jemen tartományában régi maradványokra akadtak, melyek az arab népeknek a tudományokban és mesterségekben sok ezer evvel ezelőtt elért magas fokáról tesznek tanúságot. Midőn a helytartó (váli) e fölfedezések híret vette, ő maga megszerezte a régiségeket, nehogy mások kezébe kerüljenek, sőt büntetés terhe alatt meg is tiltotta a régiségek eladását. Nagy részét Konstantinápolyba küldte az ottani múzeum számára.» A múzeum szót szerkesztőnk így fejezi ki: *dár al-adsájib* «csudák háza»; különben Egyiptomban a (bülaki) múzeumot «antika-klháné»-nak, azaz «régiségek házá»-nak nevezik.

Minden fölött érdekes azonban e körre nézve az a tünet, hogy szerzőnk — így is nevezhetjük őt, minthogy lapjának majd minden szavát maga a szerkesztő írja — a nemzetiségi mozgalomba az arab nöket is belevonja. Czélját hogyan akarja elérni, mutatja például a következő kivonat:

«A történelemben van példa reá, hogy az arab asszonyok többet érnek, mint más nemzeteknél a férfiak. A ki ezt el nem hiszi, az csak

tanúlmányozza az arabok régi történeteit és genealogiáit. Ezekből az tűnik ki, hogy a csata napján ők bátorították a férfiakat olyan tettekre, a melyektől különben visszariadtak volna. (Itt példa idéztetik.) Nincs kétség abban, hogy az araboknak számos nemes tulajdonsága van, melyek országaikat, nyelvöket és hanifi vallásukat kitüntetik. A ki ezt kétségbe vonja, hallgassa meg, a mit elbeszélő vagyok. E napokban ugyanis egy kórházban egy ötven éves ember halt meg, ki tíz évig a rendes katonaságnál és négy évig a rendőrségnél szolgált; élete vége felé apró kalmárságot folytatott. Halála után ez ember nőnek bizonyult, ki évek során át férfinak tette magát. Mi vihette őt ez elhatározásra? Bizonyynyal az, hogy keveselte kortársainak férfias szellemét, melyet bitorolnak, a nélkül, hogy képesek volnának megsemmisítésökre törő ellenségeik ellen síkra szállani.» E gondolatot aztán még versben is kifejezi.

Már az eddigi mutatóanyagból is láthattuk, hogy a *Hidsáz* pártja a nemzeti gondolatot el nem választja a vallás ügyétől és hogy a nemzeti párt azt az árnyalatát képviseli, melynek programja éles paniszlamitikus bélyeget hord homlokán. Szerkesztőnk, ki, mint láttuk, a muhammedán journalistikát «az állam szárnyá»-nak tekinti, e journalistikától nem csak azt kívánja, hogy a nemzet érdekeit képviselje az idegenekkel szemben, hanem hogy a muhammedán vallás érdekeit is képviselje és a vallás ügyeivel sűrűen foglalkozzék.

«A mi szomorúságunkat növeli», úgymond egy helyen, «az a tünemény, hogy némely arab hírlap abban a véleményben van, hogy vallásunkról hallgatnunk kell és rossz néven veszi a muszlim hírlapoktól, hogy vallásos kérdéseket szellőztetnek, melyek nélkül nem képzelhető el az arab nemzet kapcsolata. Pedig tudva van, hogy már nyelvünk is tizenhárom század óta oly szorosan van vallásunkkal egybekapcsolva, hogy az ember még csak érteni sem értheti jól e nyelvet, ha a Koránt és a nemes hagyományok jó csomóját nem tanulta meg és Muhammed társainak és követőinek beszédeit nem ismeri. Merő tévedés volna tehát, azt most egyszerre a vallástól elválasztani akarni. Mások még túlmentek a vakmerőségen, midőn még attól is el akartak tiltani, hogy az őseinkkel kapcsolatos történeteket ne tárgyaljuk. Kétséget pedig nem szenved, hogy oly ember, a ki károsnak találja azt, ha a régi és újabkori arabok kitünőségét kimutató történeti adatokat hozzuk napvilágra, nyílt ellenségeink közé sorolandó, a kinek beszédétől őrizkednünk kell.»

Az épen fölhozott körülmény, hogy tudniillik szerkesz-

tönek pártja a muhammedán ó-conservativismust oly általános uralomra kívánja emelni a közvélemény fölött, hogy még a politikai lapokat is theologiai színezetűeknek szeretné leginkább, azt mutatja, hogy a *Hidsáz* a paniszlamitikus pártnak orthodox árnyalatát képviselte. E minőségben lapunk még a muhammedán tartományok theologusain is túl akar tenni, kiknek, habár csak a kényszerűség által reájok erőszakolt, mérsekelt nézeteit nem mindig helyesli. «Arról értesülünk — úgy mond — hogy Tunisz ulemái fetvát adtak ki az araboknak, hogy mostani háborújuk nem tekintendő *vallásháborúnak* (tán természetes vagy észszerű háború-e?), és hogy ennél fogva tartózkodni kötelesek az önvédelemtől. Ha ezt a hírt terjeszteni akarom, azt kell mondanom: Valóban Tunisz ulemái e fetvájok által a francia kormány czéljait mozdították elő. Felő, hogy: «késő bánat eb gondolat». . . . De úgy vélekedem, hogy a köztársasági kormány a tuniszi ulemákat e fetva kiadására reákényszeríték, épen úgy, a mint az Enfida (Al-Nefida) ügy alkalmával is egy helytelen fetvát csikart ki tőlök. Ez büntetése azoknak, kik a törvényt elszigeteltségök idején megsértik: Alláh akaratának ellenszegülésére kényszerítetnek és kettős büntetéssel sújtatnak. Könyörgünk Allához, hogy üdvben és helyes vezérletben részesítsen.»

A mint a tuniszi ulemákat a vallásháború kérdésében nyilvánított engedékenységekért korholja, ép oly mértékben ő maga egyre háborúra ingerli muhammedán atyafiait azok ellen, kik az iszlám hatalmát csorbítani, területét megnyirbálni törekednek.

«Egy konstantinápolyi újság kiszámítja, hogy a török állam az utolsó háború következtében területének két harmadát és alattvalóinak ugyancsak két harmadát veszíté Európában. Területe azelőtt körülbelül 600 ezer négyzet-kilométert tett ki, alattvalóinak száma pedig tizenmegy milliót. Csak azért idéztem e hírt, mert azt akarnám, hogy szívünkben azt a hatást idézze elő, melyet megérdemel. A kinek kellő helyén van a szíve, nem fogja közönyösen elolvasni ezt a hírt.»

Folyton a francziáknak Tunisz területén való előhaldásáról beszél és mesés közlései vannak a tuniszi igazhitűek arszlánszerű bátorságáról és azon hősies elszántságáról, melylyel a szent város, Kairuván, védelmére készülnek. Túlzó színekkel festi a francziák kegyetlen eljárását a muhammedánok birtoka ellen. A legmagasabb cél, mely szeme előtt

lebeg, az összes muhammedán fejedelmek egyesülése a közös szent földadra: az iszlám megvédésére az európai túlhatalom és támadás ellen. Egy nagy muhammedán unió lebeg szeme előtt, mely közös és egységes vezérelt alatt elszántan végigküzdené erkölcsi és anyagi téren az európaiak elleni küzdelmet, bárhol fenyegetné ezeknek támadása a muhammedánok tartományait. Az a véleménye, hogy az európaiak cselszövénye a magasztos cél elérését meg akarja hiúsítani. Furcsa, hogy mennyire vetemedik gyanakodása. Azt gondolja ugyanis, hogy ez idén az európaiak rosszakarata terjeszté a hírt a Mekkában uralkodó járványos betegségről, a célra, hogy a szent búcsújárást (hadds), ezt az egyedüli alkalmat, mely az összes muhammedánságból egy helyen egy célra összegyűjti a hívőket, meghiúsítsa. Pedig szerinte koholmány volt az egész. Egy mekkai levelezője a következő információt küldi be ez ügyről:

«Van szerencsém a következőkben jelentést tenni a betegség ügyében, melynek uralkodásáról a szent városban annyira hamis hírt terjesztenek. Nem titok Ön előtt, hogy épen most van a búcsújárás ideje, midőn mindenfelől a szent városba összesereglenek a hívők. Jött is ez idén nagy számú zarándokló Indiából meg Jáva szigetéről is. Sok ezer meg ezer ember gyűlvén itten össze, több haláleset is előfordul, de azért nem lehet epidemiáról szólni; legfőleg 5—6 haláleset van naponkint, a sárgaláz egyáltalán nem fordult elő. Az összes idegenek közül ötven nap óta 200 halt meg, az utolsó napokban pedig általában kevesebb haláleset constatálható. Dsiddában pedig sem ezelőtt, sem mostanában, a rendes egészségi állapotokat tekintve, semmi változás. Reméljük, hogy a kormány meg fog bennünket tisztelni azzal, hogy ügyes orvosokat küld a szentelt földre, de olyanokat, kik egyszersmind vallásos és becsületes emberek, mint például Abd-ul Szami bég és Haszan bég, kiket már azelőtt is ide küldöttek. Ily orvosok csakis oly híreket fognak terjeszteni, melyek a valóságnak megfelelnek. Az idevaló lakosok ily orvosok iránt nagy szeretettel és vonzalommal viseltetnének.»

A muhammedánság egyesítésére szükségesnek tartja a különböző nemzetekhez tartozó muhammedánok folytonos érintkezését egymás között, melyre nézve a sűrű utazgatást mondja a legczelszerűbb eszköznek:

«Tudva van, hogy az utazás a tapasztalás egyik oszlopa, mely által az ész is tökéletesedik. Igen ajánlatos, hogy Egyiptom nemes férfiai és ifjai járják be Tuniszt, Algieri, meg Indiát is, hogy megismerkedjenek muhammedán testvéreik helyzetével, és hogy ott tudó-

mányban és műveltségben gyarapodjanak, vagy pedig azokat ott terjeszték. Az elszigetelődés most annyival megvetendőbb, a mennyiben időnkben most könnyebb a közlekedés. Azért említettem föl ez országokat, mert biztosan tudom, hogy a muhammedán ember, ki oda útazik, ez útazásából sok tanulságot vonhat le. Ha csak egyszer megy Algiriába és meggyőződik az iszlám nyomainak eltűnéséről, *jobb dolgot tett, mintha ezerszer útazik Párisba.*»

Mindenki megérti e passus czélzatát. A muhammedán tartományok megismerését eszközül tekinti a muhammedán hatalom föleledésére, mely pártjának legelevenebb reménye. A míg ily módon a muhammedán úgy iránt lelkesedést akar atyafiaiba önteni, éber figyelemmel kíséri az európai hírlapirodalmat is, a mennyiben ez az iszlám dolgaival foglalkozik. Folytonosan polemizál ellene.

«Nem igen akar akadni valaki, a ki bennünket megvédelmezne az angol lapok ellen! Ez a *Times* már több ízben helyesléssel említi meg azt a tervet, hogy angol katonák szállják meg Egyiptomot. Nem tudja a *Times*, hogy Egyiptom Afganisztán testvére, sőt India édes anyja. Nem csekély számmal vagyunk és nagy készültséggel bírnak; enyhék a szelídek iránt, de vakmerők a támadók ellen. Kérdjük a *Times*-t, mivel bántottuk őt, hogy annyira haragszik reánk? Minden kérdésnek meg van a maga felelete és minden hibának a maga kiigazítása.»

Serif basával és kormányával teljesen meg volt elégedve; roppant dicsérettel halmozta el hazaszeretetét és erélyességét. Bálványa Arábi bej, kinek vallásos érzületét, lelkes hazafiságát és józan eszélyességét egyre magasztalja.

Egyáltalán el lehet mondani, hogy az *Al-Hidsáz* teljesen ezen «ezredes» programját fejezi ki. A mit Gregory a *Times*-ban az említett néptribunál folytatott politikai társalgásából mint az ezredes politikai programját idézi, a mit nem rég a lapokban mint az egyiptomi nemzeti párt politikai hitvallását egész terjedelmében olvashattunk, megtalálható a *Hidsázban* (még az Egyiptom és Afganisztán között vont párhuzam is), míg viszont e lap mindig törekedik hangsúlyozni különös összhangzatát az érdekes ezredes czélzataival, mind vallásos, mind nemzeti téren. Az iszlám hatalmának újjáéledése, az arab faj túlsúlya, az idegenek befolyásának elhárítása, mindez pedig szabadelvű alkotmányos kormányzat közvetítésével — ez mind az «ezredesek», mind a nemzeti párt, mind a *Hidsáz* programja.

Az utóbbinak éles hangjával eléggé megismerkedtünk a

főnt közlött kivonatok következtében. E hang kényelmetlenül vált magára az általa eldicsért, tehát véle egyértelműnek tartott kormányra nézve, mely e végett folytonos recriminációknak volt kitéve a francia és angol consulusok részéről. A *Hidsáz* szerkesztője teljes öntudatával bír e helyzetének :

«Közöttem és egy afrikai tudós között szóba jött a hírlapok és a közigazgatás kérdése. Ő annak a véleménynek adott kifejezést, hogy az én lapom, a *Hidsáz*, nincs igen ínyére az idegeneknek és különféle okoknál fogva nem igen szívesen látják. Egy az, hogy mindjárt neve *Hidsáz* reájok nézve kényelmetlen czélzatot árul el; másodszor, *vallasos* hajlamait nem szeretik; harmadszor, nincs ínyökre, hogy az európai viszonyokkal foglalkozik; negyedszer, féltik azért, hogy a nép mohón fölkapja. Erre én azt felelém : A név senkinek sem nem árthat, sem nem használhat; a mi vallásos tendenciáját illeti, hát Európában is van számos újságlap, mely tisztán a vallás ügyét képviseli; a mi az európai helyzettel való foglalkozást illeti, hiszen ez az ő lapjaiknak is legérdekesebb témája, tehát méltatlan dolog, hogy csak lapomtól veszik rossz néven; hogy pedig a nép mohón fölkapja lapomat, arra mutat, hogy jó úton mozog, hogy az igazságot és méltányosságot akarja, mely minden jóra való embernek tetszik. Erre afrikai barátom is azt mondá, hogy az európaiak idegenkedése, kikkel csak kevés közös érdekünk van, egyik előkelő jele annak, hogy lapod a hazának és a vallásnak közhasznára van. Kérjük Alláh-t, hogy e célt előmozdítsa, erősítse és támaszsa, Serif basa és a többi vezír erélyessége által.»

Vallásos buzgalmának közepette azonban nem feledkezik meg az élet apró hiúságairól sem. Egy hasábnál többet szentel egy bankett aprólékos leírásának, melyet az «új korszak» ünneplésére csaptak hívei, közli a szebbnél szebb arab toastokat, melyeket ez alkalommal (bor mellett-e? meg nem mondja) Adnán ékesszóló ivadékaik megeresztettek. Még a rendjelekről sem feledkezik meg. A keletiek, még a legtörzsközebb muhammedánok is, roppantul szeretik a kitünőség és erdem elismerésének e látható jeleit. Jellemző e tekintetben a következő hely, melyet legvégül a *Hidsáz*ból bemutatunk. Fölsorolja azok neveit, kik a szultán küldötteinek távozása előtt rendjellel szerencsétlettek és részletesen leírja az ünneplésséget, mely a rendjelek föltüzését kísérte. Aztán így végezi :

«Mindenki tudja, hogy az épen említettek, kik e nemes kitüntetésben részesültek, egytől egyig jól kiérdemelték azt. Gratulálunk nekik. De az is bizonyos előttünk, hogy a katonaság közül azok, kik nem részesültek rendjellel, tudják, hogy ők magok kormányuk rend-

jelei. Már most, mi előbbrevaló, a rendjel-e, mely egyes ember mellén tündöklik, vagy pedig az a rendjel, mely a kormányt ékesíti?»

Nem kell külön kiemelnünk, hogy a *Hidsáz* nagy figyelmet fordított a muhammedán orthodoxia bátyájának, az Al-Azhar akadémiának ügyeire. Nagy örömmel és megelégedéssel constatálja a muhammedán tudomány gyarapodását ez akadémia tudós sejkheinek munkálkodása által. E tekintetben nemcsak azokra nézve, kik a keleti világ általános helyzete iránt érdeklődnek, hanem különösen még a muhammedán irodalom európai kutatói számára is fölötte érdekes adatokat nyújt. A rendelkezésemre álló számok egyikében például azt a hírt közli, hogy az Ali Nizámi basa által vezetett szultáni küldöttség, mely Egyiptom ügyeinek megvizsgálására küldött Kairóba, búcsúzása előtt az Al-Azhar sejkheivel is érintkezésbe bocsátkozott és kijelenté azt a nagy érdeklődést, melylyel az igazhitűek khalifája a vallástudomány eme híres középpontja iránt viseltetik. A sejkhek közül a legkitünőbbeknek a szultán nevében rendjeleket is adományozott. E szerencsés ulemák közé tartozott az akadémia egyik legkiválóbb embere, Hasszán al-Adavi sejkh is, kit a kánoni tudomány egyik legerősebb oszlopának tekint a mecset-akadémia társadalma. Ez a sejkh a szultáni kegyességet azzal viszonzotta, hogy összes műveinek egy-egy példányát küldé meg «a királyok királyának, az arabok és nem-arabok szultánjának, a kard és a toll urának, Alláh földi árnyékának, és az igaztalanságot széthasító kardjának, stb.» Így czímezi a szultánt a könyvek kíséretében hozzá intézett hódoló levélben, melyet *Hidsáz*unk egész terjedelmében közöl, előre bocsátván a munkák czímeit és fölötte érdekes rövid jellemezését.

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.

A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZ- MÉNYEIK.

Irodalomtörténeti vázlat.

Ötödik közlemény. *)

V.

A 90-es évek politikai irodalmának sajátos jelensége, hogy a nemzetiség eszméje aránylag csekély szerepet visz abban, hogy a politikai és társadalmi élet nemzeti fölpezsdülését igen mérsékelten tükrözteti vissza a szabadsági törekvések mellett.

A conservatív irányú politikusok, a szépirodalom, a nyelvészet küzdenek a nemzetiségért, a liberalisokat inkább érdeklik «az ember jussai».

A jelen század 60-as éveinek fölbuzdulása komoly irányában ép úgy mint aprólékos jelenségeiben szakasztott olyan mint a múlt század 90-es éveie; ezekben is a tíz évig tartott absolut és idegen regime ellen a leghevesebb politikai oppositio mellett ugyanazok a társadalmi jelenségek mutatkoznak, a német ruha üldözése, a magyar viselet fölelevenítése, a Jó-zseftől behozott idegen hivatalnokok kikergetése s a bukott rendszer jelvényeinek sokszor gyermekes, munkálatának, mint a kataszternek oktalan, vétkes megsemmisítése. **)

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 61., 62., 63. és 64. számaiban.

**) Nem érdektelen e részben a *Gespräch zwischen einer ungarischen und deutschen Hose*.

De e küzdelem nyomát az irodalomnak egy része őrzi csak meg, az mely nem az állam általános életével, reformjával, hanem a magyarság és németiség fölényének kérdésével foglalkozik. A nemzetiség eszméje elszakítva az államélet többi kérdéseitől, mint a magyarság és németiség küzdelme lép föl egy egészen különleges irodalomban, melynek minden esetre sokkal nagyobb értéke van az állam- mint az irodalom-történetre.

A hason irányú munkák legnagyobb részt ellenséges állást foglalnak el a magyarsággal szemben, egészben véve igazságtalanok iránta s tán, mint az akkori magyar közvélemény hitte, csakugyan bérelt tollaktól erednek.

Kétségtelen azonban, hogy helyes eszméket is képviselnek s álláspontjuk sok tekintetben egyező a magyar reformerekével s támadásuk igazságtalansága abban áll, hogy hazánk hátramaradását, kivált rendi intézményeit úgy tüntetik föl, mintha ilyeneknek árnyéka sem léteznék többé nagy Németországban és hogy be nem érve a sok méltán szemünkre vethető hibával, keresnek, ránk fognak egyenes valótlanságokat s nemzetünket ép úgy nem ismerik, mint a mai németek, ámbár utóbbiak a reánk vonatkozó tudatlanságban még haladást tettek.

Mi a szerepe a nemzeti eszmének az államban, hogyan fog az kezét az általános emberi föladatokkal? mindezen munkák nem keresik, a magyar és német nemzeti eszmének, mint természeti tényeknek elemi erővel egymásra rontása fekszik bennök előttünk s egynémelyiknek szabadelvűsége nem önczél, hanem a fölényérti harcznak eszköze, fegyvere.

Ilyen az ismeretlen szerzőtől *) származó, hírhedt *Politisch-kirchliches Manchhaermaeon*; **) tisztult közgazdasági,

*) Híres nemzetgazdánkat Berzeviczyt is gyanúsították a munka szerzőségével, de e föltevés mivel sincs igazolva, bár igaz, hogy Berzeviczyt tényleg nemcsak közönbös a magyarság iránt, de egyenesen németes irányú s mint a manchhaermaeonista nagy protestáns és jó nemzetgazda, mi azonban a gyanúsításnak csak távoli alapot kölcsönöz.

**) Egész címe: *Politisch-kirchliches Manchhaermaeon von den Reformen Kayser Josef's überhaupt, vorzüglich in Ungarn, mit nützlichen Winken zur Richtung der Gesinnungen des Adels, der Geistlichkeit und des Volkes auf den nächst bevorstehenden Reichstag in Ungarn.* Gedruckt mit Verböczy'schen Schriften, hely és év nélkül, 220. lap.

közigazgatási s alkotmánytani ismeretekkel van írva, szabadságszeretet, a polgári elem s a jobbagység lelkes védelme s a nemzet közgazdasági előítéleteinek találó ostorozása jellemzik.

Magyarország helyzetéért, úgy vélekedik, a kormányt is terheli felelősség, de legfőbb oka annak az összes közgazdasági törvényeket arczúl ütő magyar alkotmány; mily oktalán a magyar, hogy ez ingatag alkotmányához úgy ragaszkodik; mindig, már századok óta annak rozszant épületét támogatja, mennyit kiabál, repräsentál érte, pedig mily könnyű volna úgy megerősíteni, hogy maga erejéből fönnállhatna, ha a nemzet a kiváltságok rendszere helyébe helyes közgazdasági elvekre fektetett államszerkezetet állítana.

Magyarország roppantúl hátra van és pedig főleg ez alkotmánya következtében s a külföld bizonyára bámulva hallja, hogy Magyarorszáiban a műveltség nélkülözhetetlen intézményének, a policziának, még a nevét is gyűlölik; honnan van ez? Magyarorszáiban aristocraticus alkotmányából; a policzia által létesített rend csak az aristokratiának tűrhetetlen, mert ez csak saját kényét kedvét akarja követni. Ha Magyarorszáiban ezt belátni nem fogja s a nyugati népekhez köz életmód, erkölcsök és nyelv tekintetében nem csatlakozik, előbb-utóbb oroszúl fog tanulni.

Mély gyűlölet a kiváltságos osztályok, a catholicismus irányában, sértő gúny a nemzeti szokásokra, melyek között a kegyeletet a szent korona iránt különösen gyermekesnek tartja, kora összes szellemi mozgalmainak ismerete, kosmopolitismus, mely azzal igazolja a protestánsokat, hogy József németesítési törekvéseit nem ellenezték, mert a nyelvkérdést méltán aprólékos, közönbös dolognak tartották s mert, mint Ráth Mátyás is megjegyezte, József germanizálásának nem abban rejlett a hibája, hogy a magyar nyelvet a némettel helyettesítette, hanem ha már egy általános nyelvet akart birodalmában, akkor a szlávot kellett volna választania — általában pedig a legsötétebb színek használása a nemzet hibáinak vázolásában jellemzik e munkát, mely a benne sok helyt találtató igazsággal sem használhatott, nem magáért, hanem gyűlölete eszközeként hirdetve azt.

Alkalmi iratok s valószínűleg bérencz tollak szerzeményei a *Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn* 104. lap és a *Ninive. Fortgesetzte Fragmente*

149. lap; távol sem állnak *Manchhaermaeon* színvonalán, közönséges pamfletek, a *Babel* a mérsékeltőbb, *Ninive* a szenvedélyesebb; nem ügyetlenül vetik egyébként szemére az országgyűlésnek, hogy a francziák szabadságtanait átveszi a királylyal szemben, hogy a nem-nemesek fölött annál inkább zsarnokoskodhassék és hasonlókép jól értik mint lehet a nemes és polgári rend ellentétét német nyelvű és erkölcsű városi polgárságunk ügyében a germanisatio részére hasznosítani.

Sok más német munka *) a magyar közjog nem ismerése, illetőleg szándékos elcsavarása által tűnik ki egyedül s csak mellékesen nyujtanak némi érdeket a társadalmi osztályok akkori ellentéteiről, a polgárság és parasztság mozgalmairól, az újonnan föllállított megyei banderiumok céljairól adott rajzaikkal.

E nagyrészt értéktelen támadó munkákkal több szintén német nyelvű, de magyarvédő írat áll szemben; a legjobb közöttük gróf Batthyány Alajos munkája, **) a többiek nagyrészt inkább hazafias jó szándékuk, mint szellemök által tűnnek ki, †) egyikök annyira megy, ††) hogy német, sőt angol szavakat származtat le a magyarból.

Mindazáltal e semmi doctrinalis jelentőséggel nem bíró

*) *Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Landes und von den Rechten ihrer Könige*, 1790. 134 lap, — a németül is megjelent, Izdenczynek tulajdonított: *Dialogus inter externum quendam per Hungariam iter facientem ac Hungarum nullo partium studio laborantem de exitu regiminis divi olim imp. Josephi II. nec non de hodierno imp. et reg. Leop. regimine*. 1791. 61 lap. — *Grosse Wahrheiten und Beweise aus der ungarischen Geschichte in einem kleinen Auszuge*, — s végül a regényszerű: *Justizmord und Regierungsgriuel in Ungarn* von Matthias Ráby von Rába et Mura. 2 kötet.

**) *Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer*.

†) Kivételt képez e részben: *Hungarns Aufklärung unserer Zeiten in Gegeneinander Haltung mit dem gegenwärtigen Landtage*. Erlau, 1790. 43 lap, mely a mily élczes, szellemes és hazafias, ép oly elfogulatlan a nemzet hibáinak, különösen a 90-iki országgyűlés alkotmányozó terveinek bírálatában. Ellenben gyarlók az *Antinivive*, 32 lap. — *Beurtheilung der Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn, Babel genannt*. 70 lap. — *An den Maurermeister des Babels*. 14 lap.

††) *Babuk oder der Volksverläumder*. 231 lap.

néha gyermekes szempontokat védő munkák is sokat magyaráznak ama kor politikai viszonyaiban. Az *Antinire* ítélete alig túlzott s csattanós okát adja a német-gyűlöletnek: «A gyűlölet a németek ellen», úgymond, «könnyen érthető, nem a német nemzetet gyűlölik a magyarok, hanem annak sópredékét, mely sáska módra özönlötte el az országot; francia nyelv-mesterek minőségében jöttek, hajók teltek meg velük, német tervkovácsok lepték el a főurak előszobáit, az egyik az országot benépesíteni akarta, a másik a jobbágynokat kézi malmokkal ellátni, eléghetetlen házak terveit ajánlgatták, lenből ígértek mousselint, a régi kastélyokba német gyárosok ültek bele, a gyár az első évben sokba került, a másodikban se híre se hamva a gyárosnak . . . József alatt német fodrászok, szabólegények, marqueur-ök, sánták, bénák jutottak a legfőbb hivatalokra — csak azért mert németek voltak.»

Csakugyan a 90-es évek német-gyűlöletéből nem szabad exelusiv magyar szellemre következtetnünk, a nemzet a magyarságért lángolásában nem idegenkedik a külföldi eszméktől, sőt sokkal fogékonyabb azok iránt irodalmában, mint a minő századunk több szakában volt; a nemzeti eszme érvényesítésének külső és belső eszközei sokkal gyöngébbek e korban, hogy sem teljes önbizalommal lehetne magához s önkénytelenül elfogadja az idegent.

A francia szellem imádása, a francia eszmék utánzása, történetírásunk egyik dogmája e korra nézve; vajon ez irány túlsúlya csakugyan oly nagy-e, mint a minőnek rendszeren állittatik? A jelen irodalomtörténeti vázlat kísértette meg e kérdésre felelni, s annyit tán sikerült megállapítania, hogy a nagy francia rokonszenv mellett is a magyar inkább megtartotta szelleme individualitását, mint sok más, egykor a civilizatio élén járt nép, mely a múlt század vége óta a francia szellem csillogásának fényétől elvakítva, énjét teljesen odadobta, kiskorúságra kárhoztatta a magát nemzetből az emberiség képviselőjévé fölmagasított francziákkal szemben.

Egyébként bár hogy ítéljünk a francia szellem hatásának mérvéről, akár álljon akár essék mérséklő fölfogásom e hatásra nézve, elvitázhatatlan, hogy nem csak francziás irányról szólhatunk e korban, az angol nemzet évszázados alkotmányos intézményeivel ép úgy lebeg nemzetünk előtt, midőn saját közéletének szükségleteiről gondolkodik, mint az Európa

szabad nemzetei közé egy ugrással belépő francia s ez elvitázhatatlan tény eléggé igazolja, hogy egyszerűen francia szellem hatásából magyarázni a kor reformeszméit, mennyire nem felel meg a valóságnak.

Nemcsak erősen foglalkozik a magyar közvélemény Angliával s kiinduló pontúl veszi annak intézményeit, de egyenes rokonságot akar megállapítani az angol és a magyar alkotmány között.

Ez irányt részletesben föltüntetni, úgy a 90-es évek egész jellemének kidomborítása, a reformeszmékkel való kapcsolata, mint az angol-magyar rokonság még mindig actualis érdekessége miatt nem tartom fölöslegesnek.

Napjainkig tartja magát a hit az angol és a magyar alkotmány rokonságában, s csak nem rég, 1872-ben is egy tekintélyes, hazánkat alaposan ismerő külföldi tudós Sayous Edouard *Hist. des Hongrois et de leur littérature politique* című művében ismételve állítja, hogy a magyar alkotmány az angolhoz hasonlít, persze ő is csak oly külső hasonlatosságot tudva kimutatni, mint a minőbe nálunk azok kapaszkodni szoktak, a kik e hitet vallják, mert abban csalódik, hogy ez összehasonlítás pourra étonner même les Hongrois qui en sont l'objet. «La Hongrie comme l'Angleterre, est royaliste, aristocratique, libérale. Il y a des republicains hongrois, mais ce parti est récent et il n'a certes pas la majorité. Le couronnement du souverain ne se fait nulle part comme dans l'abbaye de Westminster et sur la colline royale du Danube, au milieu, d'un pareil enthousiasme de loyauté. L'attachement aux coutumes anciennes est très fort chez les deux peuples et si la grande charte est de 1215 la bulle d'or qui fixa la constitution hongroise est de 1222.

Csupa külső jelei a hasonlatosságnak! A nemzeti egység hiánya nálunk, annak erőteljessége, az egész világot átfogó ereje az angoloknál, alkotmányunk negativ szabadsága, s az angolokénak gyümölcsöző hatalma kirívó ellentétet képeznek. Mi nemzeti létünkért, a pusztá életért küzdünk, azok számos nemzetét tartják kezökben, mi 48-ban emelkedünk a Széchenyi által polgári létnek mondott színvonalra a kiváltságok világából, Anglia századok óta nem csak a politikai, ép úgy a társadalmi, az egyéni szabadság hazája, nekünk ma is alig van polgári középosztályunk, Angliának ez alkotja erejét; de mit

folytassam a külső hasonlóság daczára a legnagyobb belső idegenséget igazoló tények előszámolását.

A kik a magyar-angol rokonságot állítják, még mindig adósok a bizonyítással, így én, a ki azt tagadom, elég ha tagadásra szorítkozom, s várom a czáfolandó érveket, bizonyítékokat.

A nagy nemzeti, irodalmi újraébredés 1790-ben, két önálló kísérletet mutat e rokonság igazolására; az egyik Barits Adalbert előbb győri, később pesti, a Martinovics összeesküvése után a reactiotól üldözött egyetemi jogtanár ily czimű anonyim értekezése: *Dissertatio statistica de potestate exequente regis Angliae*. 1790. h. n. 36 l., melyhez függelékként van csatolva külön «homlok írással»: *Conspectus regiminis formæ Regnorum Angliæ et Hungariæ*. Jeligeje: *The king can do no wrong*; a másik, sokkal ismeretesebb, Aranka Györgytől való, szintén 1790-ből ily czímmel: *Az Anglus és Magyar igazgatásnak egyben vetése*. Kolozsvárt, 39 l., melyet minden irodalomtörténetírónk említ, de tudtommal egyik sem méltat.

Barits dolgozata ösztönzi Arankát írásra. *)

De azért a két író lényegesen különbözik egymástól, czélra úgy mint fölfogásra.

Arankának Baritson kívül még más ösztönzője is van, ez egy lengyel főúr, ki a XVIII. század elején a magyar nemzet védelmére kel ily czimű érdekes munkában: *Lettre d'un ministre de la Pologne à un Seigneur de l'empire sur les Affaires de la Hongrie*. 184 l. é. n., de 1710 utáni időkből.

A mint ezen névtelen író a magyar alkotmány alapjára állva, a magyar függetlenségi harcok jogszerűségét vitatja, s a magyar alkotmány ész- és jogszerűségét Grotiusból törekszik igazolni, ki szerint a főuralom lehet megosztott s nem székel egyedül a fejedelemben, úgy akarja Aranka is a németeket s az elnémetesedett magyarokat meggyőzni, hogy a magyarok

*) De annak nem tulajdonképi czimét idézi, hanem a függelékét, így csak jeles bibliographusunk Szinnyi József ritka föltaláló érzékének és szívességének köszönhetem, hogy anglophil irodalmunk első zsengéjére riakadtam; a szerzőre nézve ugyan a vélemények eltérők, a *Széchenyi-könyvtár catalogusa* Baritsnak tulajdonítja, s más oldalról is ő említtetik mint szerző, a *Teleki-könyvtár lajstroma* (2. kötet, 159. lap) azonban azt mondja: auctore prof. Zinner.

magatartását ne a német absolutisticus és patrimonialis királyság szempontjából ítéljük meg, hanem álljanak a magyar alkotmány alapjára s ne hogy azt lehessen ellenvetni, hogy ily alkotmány az európai népek fölfogásával ellenkező, lehetetlen, bizonyítani törekszik, hogy az testvér párja az angolnak.

Barits czélja nem ily kifejezett, de a sorok közül ugyanez olvasható ki.

Ámbár Barits dolgozatát nem csak a prioritás illeti meg, de Arankáét értékben is hasonlíthatatlanul felülmúlja, még is utóbbinak sokkal nagyobb hatása van; Szrógh Sámuel ügyvéd és buzgó hazafi, ki magyar jogi műszavak s tisztí irány megalkotásán is fáradozik, németre fordítja, e jellemző mottoval: a kinek hol fáj tapogatja, és Schlötzer 1791-diki *Staatsanzeigen*jében kimerítőleg foglalkoznak vele s noha más cím alatt említik és csak kéziratban forgónak állítják, tényleg Aranka művéről van szó.

A ki Aranka művét a *Staatsanzeigen*ben ismerteti, szerzője az anonym magyar-ellenes munkának is, mely ily czim alatt: *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte*. Frankfurt und Leipzig. 1792. 232 lapon megjelent s melybe a fönnebbi recensio szintén föl van véve.

E munka, mely közvetlenül szólva, azért is nevezetes, hogy először használja az osztrák-magyar kitételt, kérve Arankától, midőn ez fölkiált: Isten őrizzé! hogy osztrák alattvaló legyen, vajon inkább akar-e török mint osztrák-magyar alattvaló lenni; — a legnagyobb szenvedélyességgel és elfogultsággal ír a magyarok ázsiai vadságáról, rossz alkotmányáról, hűtlenségükről királyaik iránt, a mohácsi vészig terjedő történetükről.

Ezenkívül is foglalkoztatja Aranka dolgozata a nemeket közjogi irodalmukban; Posse az államvagyon természetéről s a rendek jogairól írt munkájában czáfolgatja Aranka fölfogását.

De lássuk az angol-magyar rokonság apostolait.

Barits korának államtudományi színvonalán áll s elég helyesen írja le a király állását az angol alkotmányban, a mivel nem azt akarjuk mondani, mintha azon tisztaságban állna az előtte, a milyenben ma nap látjuk; Montesquieu, Black-

stone és de Lolme fölfogását követi, kik kortársaikat, sőt a későbbi nemzedékeket is oly erősen befolyásolták.

Montesquieu fölfogása volt különösen elterjedve hazánkban is és jellemző, hogy Török Zsigmond húsz arany pályadíjat tűz ki 1790-ben (l. Schlötzer *Staatsanzeigen* XIV. köt.) a ki Montesquieu *Esprit des Loix*ját magyarra fordítja.

Fejtegetéseinek veleje, melylyel az angol végrehajtó azaz a királyi hatalmat jellemzi, abból áll, hogy az angol királyi hatalom nagyobbnak látszik, mint a milyennel valaha akár-mely isteni és emberi törvények alól fölmentett uralkodó bírt, de a hatalom gyakorlásának eszközeire nézve a nemzet akaratától függvén, olyan mint egy gigászi test, mely maga erejéből mozdulni nem tud, vagy mint egy pompás hajó, melytől a parlament a vizet tetszés szerint elvonhatja, vitorláit bevonhatja, vagy kigöngyölheti.

Íme a rokonság a magyar alkotmánygyal. A magyar fölfogás is a királyt szentnek, hatalmasnak tartja, de mégis olyannak, a ki csak a nemzet hozzájárulásával cselekedhetik; mint Barits mondja Verböczy nyomán: jóllehet a magyar nép egyetemét illető hatalom a királyra ruháztatott, de úgy hogy azt korlátlanul, főkép az isteni és természeti jogra vonatkozólag ne használja a nemzet megkérdése nélkül. Ez csakugyan a törvények általános iránya, ez a nemzet követelése; de a részletek, a tények egészen mást mutatnak; az angol király az évi adók, az évi katona-megszavazás nélkül csakugyan nem mozoghat, a magyar király igen hosszú időig ellehet, van állandó serege, vannak a subsidiumokon kívül más jövedelmi forrásai.

Az angol király nevez ki — folytatja B. — minden hivatalra, méltóságra; a magyar is, a nádor, a koronaörök és a megyei tisztviselők kivételével, mert a megyében a főispánt illeti a «denominatio sive candidatio».

A magyar és az angol megye nagy különbségei mellőztetnek, a magyar nádornak mind ez ideig meg nem fejtett, sajátos állása, vizont a budget, az évi számadás angol praxisa az ország jövedelmei tekintetében, bár utóbbit élen-ken kiemeli B., az összehasonlításnál mellőztetnek s kész a rokonság.

Különösen tárgyalja a miniszteri felelősség elvét, annak érvényesítési módjait, a király s miniszterium jogi viszonyát,

s végül azt találja, hogy a király tanácsosai nálunk is felelnek az országgyűlésnek s ez által elítélhetők, elfeledve hozzá tenni, hogy e felelősség csak a corpus jurisban van meg, de nem az életben, mert ott a király magyar tanácsosai nem csak nem felelősek, de az ország kormányzata nem is kizárólag magyar miniszterek tanácsával gyakoroltatik.

Az országgyűlés két háza, az angol királyok koronázása és esküje a rokonság további jelei.

Csak két dologban emeli ki nyomatékkal az eltérést, az alsóház alkotó elemeire s a hadüzenés és békekötésre nézve; utóbbi tekintetben az angol király független a parlamenttől, a magyar nem, a minthogy tényleg a béke megkötésére a törökkel 1791-ben a magyar országgyűlés által utasítással ellátott követ, gróf Eszterházy Ferencz is küldetik; az elsőt illetőleg Magyarországon a nem-nemeseknek nincsenek képviselői, míg Angliában az alkotmány és az emberiség jogainak nagy hasznára a nagyobb helységek is küldenek követeket, megnyugtatólag azonban hozzá teszi, ne gondolja ám senki, hogy azért a paraszt az ekeszarvától vagy a csizmadia kaptájától a parlamentre választathatik, mert a megválasztás igen magas censushoz van kötve.

A ki oly lelkesedéssel ír, mint Barits, a képviselők szólás-szabadságáról, a törvény uralmáról, az incompatibilitásról, de főleg a jogegyenlőségről, az előtt a kirívó ellentétnek szükségkép föl kell tűnni.

Úgy az egyéni, mint a politikai szabadságot, így szól taglalata végén, biztosítja az angol alkotmány és pedig oly mértékben, hogy az által az angolra minden más nemzet előtt ismeretlen boldogság háramlik, megjegyezve, hogy e szabadság minden angollal vele született, és azt másként, mint angol törvény szerint hozott, bírói ítélet által el nem veszítheti.

Quemadmodum enim Primogenitus Regis nascitur legitimus Regni hæres, ita quoque singuli homines in Anglia nascuntur lucemque primam aspiciunt ingenui et liberi.

Vagy szerző is nagyon érezte tán a különbségeket, de az olvasóra hagyta azok kitalálását? Valószínű, sőt talán az akkoriban már nagyon vitatott rokonságot akarta az imént kiemelt ellentétek által való értékére szállítani? A ki 1790-ben az insurrecciónnak tarthatatlanságát úgy átlátja, mint Barits és azt a svájci militialis rendszerrel véli helyettesíthetőnek,

jó részt átlátta a rokonság nagy távolságát is a két alkotmány között.

Az első kísérlet minden esetre inkább a rokonság ellen, mint mellette tanúskodik.

Aranka egészen más alapon törekszik a rokonságot bizonyítani, s a magyar alkotmány sajátosságos jellegét a német fölfogással szemben, melybe már a főurak is belé esnek, tisztázni.

«Ámbár, jelenleg hazafiának lenni», így ír 1790-ben, «módivá vált, még is az ország főrendeinek sincs kellő tájékozottsága alkotmányukról.»

«Európában a göttingai nagy tudományú professoroktól a bécsi írókig a magyar korona tartományait ausztriai tartományoknak nevezik, pedig Ausztria annyit bír Magyarországon, mint a mennyi szőr tenyereden vagon.»

A XVIII. században Németországban kétségkívül meg voltak hívei a patrimonialis fölfogásnak, hogy az egész ország földterületével, lakosaival a fejedelem patrimoniuma a dominium eminensnél fogva.

«Omnia territoria, sine quibus superioritas non intelligitur, in patrimonium et proprietatem cesserunt cum omnibus iuribus regalibus atque ipsis adeo subditis et vasallis»; lehet ily nézeteket is találni, s oly fejedelmeket, a kik alattvalóikat eladják.

Azt hiszi Aranka a németek mind ilyen fölfogásúak, azért ítélnék oly hamisan a magyar alkotmányról; de feledi Nagy Frigvest, M. Teréziát, Józsefet, kiknek uralkodása a patrimonialitásból magasan kiemelkedik és nem ismeri a német irodalmat, mely épen legjobb írásokban ez álláspontot rég elhagyá.

Ezért a patrimonialitás ellen irányozva fegyvereit, kimutatja, hogy sem Magyarországon, sem Angliában annak semmi ereje nincs, végül azonban az ország társadalmi szerkezetében, a földesúr és a jobbágy viszonyára nézve, melynek alkotmányi jelentőségéről nem is álmodik, maga is a legdurvább patrimonialitás harcosává válik.

«Az angol király nem földesura Angliának, egész Angliában egy talpalatnyi föld sincs, ha csak pénzen nem örökösített magának, ép úgy Magyarországon csak annyi tulajdona van a királyi családnak, a mennyit pénzen vett, de azt

is csak úgy bírja, mint bármely más hazafi s a vérek azt a királyi családtól csak úgy, mint akárkitől mástól, megkereshetik.»

«A magyar király csak tiszt, ép úgy mint a főispán vagy városi bíró, csak fölségesebb, de mint ezek ő sem földesúr, az angol király sem földesúr, hanem csak fejedelem.»

«Ellenben Hannovera fejedelme, az ausztriai Értzherczeg egész országuknak tulajdonosai.»

«Mind a két országban a kik személyekre nézve szabadok, a fejedelemre nézve nem szabadok, mert — s itt látszik hogy esik vissza Aranka a patrimonialitásba — a tereh a földhöz van szabva és a ki azt lakja vagy használja, annak ahhoz képest a terhet is hordozni kell, a nagyobb úrnak szintúgy, mint a kisebbeknek, úgy mint a fejedelem szolgálainak és jobbágyainak.»

Az onus non inhæret fundo-féle elvnek, a nemesi nemadózásnak érdekes igazolása! A mit Aranka egyik oldalon megtámad, ugyanazt védi a másikon. A fejedelemnek, mint a közület fejének tulajdonát, patrimoniumát a magánosok javaira vagyis a magánjognak a közjog általi megsemmisítését, azok összezavarását helyesen szolgálai állapot jelének tekintti, de az állam, a közuralom föntartására szükséges adó ellen csak is a nemesi patrimoniummal, magánjoggal tud érvelni. A fejedelem mindenkinek javai fölött bírt patrimonumánál fogva teszi magát úrrá, alattvalóit szolgálkká, a nemes ember tulajdonánál fogva lesz szuverén úrrá, tulajdona művelői pedig szolgálkká.

E kapcsolatot, a magyar nemesség politikai szabadságának patrimonialitását nem látja azonban Aranka.

Ő csak azt látja, hogy az «ausztriai Értzherczeg és a Hanoverai fejedelem országát tetszés szerint szabhatja a milyen forma vágásra némelykor éretlen Tanácsosai akarják, eladhatja, cserélheti, ajándékozhatja szabadon; s ezt nagyon helytelennek találja, de nem azt — a mit ugyan törvény ellenére állít — hogy a nemes ember, ha a szükség úgy hozza magával, a paraszt földjét udvarához és majorságához foghatja és mindjárt nemes föld leszén és a nemes a terhet fölvenni és hordozni nem tartozik».

A patrimonialismus, a közuralomnak magánjogból származtatása elég erős Arankánál eddig is, de az úr és paraszt viszonyának jogi fölfogásában éri el délpontját.

«Egy magyar nemes ember . . . mondja Aranka megkülönböztetett dolog a maga parasztjától, olyan megkülönböztetett, mint egy tulajdonos személy a maga tulajdonától. Ennek — már tudniillik a parasztnak — mint maga tulajdonának minden boldogságán teljes telhetsége szerint igyekezni tartozik és nemes szívvel igyekezik is, de hogy ő mellé, egy korona tagja mellé a maga parasztja egy rangba, egy szám alá tétessék, annál inkább, hogy ő maga az ő eredeti nemzeti méltóságától megfosztatván, arra az alacsony sorsra vettessék, melyre a természet és gondviselés az ő parasztját hívta és minden paraszt terheket véle együtt viseljen, ez a fönnebb említett nagy és szörnyű igazságnak mássa volna. A mit törvény szerint a hűtelenségnek vétken kívül el nem veszthet, azt tőle egy tollvonással, egy nyüves okoskodással (értsd vitiosus syllogismus) elvenni! Ezt látszanak vala némely rossz tanácsosok akarni. Mert azt mondták: egyik ember a társaságba olyan, mint a másik. Mely a Mátyás király igazságánál is erőszakosabb igazság. A törvény és igazság olyan adás-vevés természetű dolog, mint a pénz: hol miképen élnek vele — annyiba jár. A mi a Lajtán túl igazság, az a Lajtán innen nem mindenkor igazság.»

Csodálhatjuk-e ha Aranka ez okoskodására a *Staatsanzeigen* recensora úgy itt, mint külön munkájában: *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte* így kiált föl: Erwache, nicht ein Horja, aber ein mächtiger und aufgeklärter Menschen-freund und treibe den Altmagyaren, welcher nicht blos in Stille glaubt, sondern diese unmenschliche Meinung gar schriftlich von sich gibt, dass die Natur den Bürger und Bauer zu seiner niedrigen Stufe berufen habe, dass der Bauer des Edelmanns Eigenthum sei, für dessen Glückseligkeit er mit edlen Herzen wie für die seines ungarischen Ochsen sorgt, treibe den Asiater, der so wenig wie ein Osmaner für europäische Cultur empfänglich ist, nach Turfan zurück, wo er vor 900 Jahren grasete.

A német recensensnek alapjában igaza van, a nemzeti irodalom körül érdemeket szerzett Aranka politikai elmélete brutalis, csak azokról a göttingai német tudósokról és fejedelmekről feledkezett el, s nem mondta meg hova kergettesse nek, kik ha nem is mind a század végén, de annak első felében hasonló patrimonialis nézeteket vallottak.

Szrógh érzi, hogy Aranka e helyei nagyon kirivók s sze-

lidíteni iparkodik német fordításában kiemelve, hogy a viszony az úr és jobbágy között azért ilyen, mert a törvények és régi szerződések szerint fönnálló különbséget s a nemeseknek ebből folyó kiváltságát némelyek oly oktalanul megtámadták, holott maga Nagy Frigyes is, pedig a jobbágyok szabadtalanságát egebekiáltó igazságtalanságnak tartja, mert az ember nem azért jött a világra, hogy embertársa szolgálja legyen, mégis e barbar állapotot pusztá jó akarattal megszüntethetőnek nem hiszi, mert a földművelés az egyszerre való megszüntetéssel halálos csapást szenvedne.

De Aranka e patrimonialis nézeteinek minő kapcsolata van az angol és magyar alkotmány rokonságával?

Láttuk, hogy Aranka szerint egy magyar nemes ember megkülönböztetett dolog a maga parasztjától, ép így «Angliában nagy és mind természet szerint való, mind törvényes különbség vagyon az Anglus és Irlandus, az amerikai és indiai tartományok és nemzetek, a fejérek és szerencsétlen feketék között, ezek többet vagy kevesebbet mind törvényesen különböznek. Ki merné okos ember létére az angliai parlamentum eleibe azt ítéletre bocsátani, hogy ezek mind egyforma szabadságnak részesei, mivel hogy mind egyformán emberek?»

A magyar nemes és jobbágya, az angol gyarmatos és rabszolgája, a keletindiai társaság s a hindu benszülöttek képezik a közös alapot, melyen a magyar-angol rokonság fölépül; kétség kívül mást is fölhoz Aranka.

A personál unio, mely ekkor Anglia és Hannovera között fönnáll, újabb analogiát szolgáltat: «Anglia királya, mint a magyar, örökös következésű, de nem anglus nemzetből való, csak úgy mint a magyar, de azért Hannovera és Anglia ép úgy külön ország, mint Ausztria és Magyarország. A personal unióból kifolyólag állítja, hogy az ausztriai herceg ellensége, nem ellensége szükségkép a magyaroknak, sőt lehet Ausztriának oly ellensége, a ki Magyarországnak barátja, ugyan ilyen a viszony Anglia és Hannovera között.

«Angliában — mondja Aranka — a főhatalom fölsége megvagon osztva a király és az ország között. A király sem új törvényt nem szabhat, sem a régit meg nem változtathatja, sem az igazgatás rendébe változást nem tehet — de az eféle eszébe sem jut, mint nemes gondolkodású úrnak. (sic!) Sőt úgy tetszik, hogy a magyar nemzetnek még nagyobb a sza-

badtsága, mint az Anglusnak, annyiba, hogy a király mellett levő fő belső titoktanács a Magyaroknál nem csak a királytól, hanem az ország rendével együtt választatik a Nádor ispány személyébe.»

«Olyan országokban, mint Anglia és Magyarország, a közjó nem egy embernek képzelődése s papíroson levő boldogságok, hanem az, hogy az Országba senki, se különös személy se társaság, se nemzet, egyik is, maga személyébe vagyonaiba vagy igazságaiba meg ne sértessék.»

«Hannoverában, Ausztriában tulajdonképen szólva ország rendei nincsenek . . . Annak a madárnak, mely hazafiúnak neveztetik, közöttük a neme sem terem és a jó uralkodó, midőn a közönségest czélozza, a jónak mértékét a nagyobb számtól veszi. Az a jó, a mi főre számlálván, nagyobb számon segít . . .»

«Ellenkezőleg Magyar- és Angolországban rendei szabadok. Akármely országos dologba nemcsak ítélnék, hanem úgy is ítélnék egyszersmind, mint ország s magok tulajdon dolgába. Nem hogy úgy ítélnének benne, mint a fejedelem dolgába, sőt a fejedelem a király maga is, ha jól akar benne ítélni, nem úgy ítélnék benne mint a magáéba, hanem mint ország dolgába.» — Eddig Aranka.

Mind e fejtegetések csak azt bizonyítják, hogy az abszolút monarchia, bármily fenkölt, magasztos czélú legyen is, a patrimonialitás látszatába esik, az uralom mintegy a fejedelem tulajdonát képezvén, míg a még oly patrimonialis elemekkel bíró, még oly aristocraticus, de alkotmányos ország az egyetemesnek, a közönségesnek, a szabadnak színében tűnik föl.

Miután Európában a múlt század végén a legtöbb államnak abszolút monarchicus formája van, Lengyelország pedig valójában aristokratikus köztársaság, Sváicz és Velenceze kétségtelenül ez, Anglia és Magyarország örökös következtetésű királyságaikkal maradnak fenn, mint a többiekkel ellentettek, s így önkénytelenül mint egymással hasonlók. De a hasonlóság tulajdonkép csak abban van, hogy mind a kettő nem abszolút királyság, hanem szabad alkotmányú állam, miből azonban a rokonság következtetése merész, a mint ezt Baritsnál sokkal szembeötlőbben tanúsítja Aranka bizonyítási kísérlete.

De hazánknak e dicső, nagy korszaka, a 90-es évek eleje -- azért dicsőítem oly igen, mert eléggé, úgy a mint és a mi által megérdemelte, eddig azt hiszem nem tévék, mert a reá következő reactionnak sikerült dicsősége egy részét eltakarni -- e nagy korszaknak angolos iránya e két munkával egyáltalán nincs kimerítve.

E néhány rövid év virágzó politikai irodalma minden lépten nyomon Angliával foglalkozik, lelkesedik érte, hasonlítgatja Magyarországgal, majd gáncsolja, sőt a hol nem is említi, Anglia befolyása alatt áll, ez lebeg előtte, mintegy öntudatlanul.

Hogy csak egy példát említsek, a mély gondolkozású, francziás finomsággal és éllel író Batthyány Alajos, e bármely nemzet irodalmában számot tevő író, bár sok helyt nagyon is a francia merev logika s nem az angol compromissionalis irány híve, nem az angol szellemtől influálva ír-e így? Summa itaque Principis prerogativa sit illa, ut nunquam mali alicujus per Populum suum insimulari possit; hinc quaecunque contra legis tenorem temere, sine recti praviue discrimine agerentur, non Principi sed illis, qui potestatis exequentis administri sunt, adscribenda veniunt; Principes enim nunquam Populis suis male consulere velle censendi sunt et personas ipsorum tam sacras esse decet ut nullæ unquam Populorum suorum sugillationi aut cuicunque demum tribunali humano, si etiam triplici redimitum sit Corona subjei possit.

Valóban az egész irodalomról el lehet mondani, a mit a magyar közönségről egy röpirat*) mond, hogy französisch-englisirend, s a hírhedt magyarellenes *Ninivének* a részben igaza van, hogy jelenleg 1790-ben mindent angol és francia szellemben akarnak intézni.

A kis röpirat, melyet a magyar anyák az országgyűlésen egybegyűlt ország nagyjaihoz intéznek, az anglus dámákhoz hasonló jogokat követelve, fejükre olvassa a férfiaknak, hogy «mindenkor hallánk azt önnön ajakitokból, hogy az Anglus mind természeti tulajdonságaira, mind országlásának rendtartására nézve legközelebb esett a magyarhoz».

*) *Hungarns Aufklärung unserer Zeiten. Ein patriotischer Beitrag pro incremento bonae fidei unice salvificae.* Erlau, 1790.

A latinúl és magyarul 1790-ben világot látott *II. József az eliseum mezején*, hol anyjával, Nagy Friggyessel, Rákóczyval, Rousseauval, Voltairrel találkozik, az angliai rendtartás mellett tör lándzsát.

Pray György is Angolországért lelkesedik, mert ott a lelkiismeretnek oly nagy szabadsága vagy on, ha igaz, hogy ő írta, a mint állittatik, a következő röpiratot: *Declaratio sincera christiana et patriotica civis hungari catholici ad quaestionem an sic dicta apostasia inter delicta civilia sit referenda?* Pestini, 1790.

A XIX. században élt igaz magyar hazafinak örömórái, röpirataink egyik legérdekesbuke, melyet fönnebb ismertettünk, az Anglust emliti először azon nemzetek között, mely «az időknek változásával becsúszott egyenetlenséget lakos társai közül nemes meggondolás után kiirtotta és minden rendet az egyenlőségnek öléhez mérvén, arra az egyenlőségre visszaállított, melyben a mezei munkás a polgárt, a polgár a nemes, a nemes a bárót és grótot jóságos és nemes cselekedetei számához képest tartja magánál elsőbbnek».

Boronkay József ily czímű röpiratában: *Declaratio circa quaestionem an Articulus in negotio Religionis . . . in publicam legem referri valeat.* Pisoni 1791. így szól: «Ha a protestans urak folytán Angliát hozzák föl példának, legyen hát a vallás dolgában is az! De ád-é Anglia a római katolikusoknak ily törvényt? Távol legyen! Angliában még csak gondolni sem mertek volna a katolikusok ily törvényre, annál kevésbbé ilyet követelni, és mi ez apostoli és marianus országban adjunk nekik ilyet?»

A 90-es évek legkiválóbb írója, Hajnóczy, sokat foglalkozik Angliával, de nem egyszerű bámulója, s nagy örömömre szolgál, hogy épen reá hivatkozhatom, ki több helyt, így midőn *De Comitibus publicis* czímű remek művében a főrendű házról szól, az angol és a magyar intézmények lényeges különbségét vitatja.*)

*) Batthyány Alajos felelve az *Irrthümer in den Begriffen der meisten Hungarn von der Staatsverfassung ihres Landes* czímű munkára, ily czím alatt *Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer* azt mondja: «Tévedés hogy a magyarok szabadságukat az angolokéval összehasonlítani akarták volna, mert igen fontos kérdés marad, vajon a két alkotmány közül melyik czélszerűbb az

A korszak hírhedt munkája, a *Politisch-kirchliches Manchhermaeon*, melynek véleményével egyezni, kevésbbé látszik lízelgőnek, az angol-magyar rokonság sokat hangoztatott tanát czáfolgatja; sőt vannak Angliának ócsárlói is.

Alexovics, a pesti egyetem nagyhírű hitszónoka, a *Könyvek szabados olvasásáról* írt munkájában mondja, «a kik az országok boldogságáról s virágzásáról beszélnek, hogy a katholika Religiót irigységesen kisebbsíték, csak Angliát, csak Londont pattogják, csak az ő pénzeket s az ő tudományukat esudáltatják. Ezeknek föl lehet hozni Ábrahám Le Moine ítéletét London feslettségéről, romlottságáról, minek oka a könyvek szabados olvasása; az egész világ összes nyomdáiból nem jött ki annyi könyv a Deisták érdekében, mint az angolok szerencsétlen műhelyéből».

Trenck *A nemes szívű magyarokhoz egy az ország napjához illőlevélben*, ki pedig a magyar viszonyokat eléggé ócsárolja, úgy találja, hogy «ama nagyra magasztalt szabad Angliországban a közember jobban nyomatik, mint Magyar-, jobban mint Törökországban».

De legkedvezőtlenebb Angliát illetőleg Martinovicsnak Latzkovics által fordított *Oratio ad procerese*, mely «Anglia királya és országának mostani voltában levő, politikus két nemből álló bitang kores létét a méltóságos rendektől eredezteti».

Az irodalmon kívül a közéletben is gyakran forog szóban Anglia, az országos választmányok munkálataiban gróf Haller József, Balogh Péter hivatkoznak reá, utóbbi az országgyűlés rendezése kérdésében, mondván: «Exemplum adeo felicis Populi Anglici, apud quem sua Regiæ Majestatis Juri-bus, sua Constitutionali Regni libertate constat integritas, non sine fundamento ad retinendas duas Tabulos allegari poteris».

A magyar politikai gondolkozás e korban nem állt egyoldalúan a francia irodalom hatása alatt; ismerte, foglalkozott

egésznek föntartására. Az az egy közös mind a kettővel, hogy királyaik nem absolut monarchák, és hogy más szabadságot, de más engedel-mességet sem ismernek, mint a mely törvényeken alapszik.»

az angol intézményekkel, a mint a német viszonyok, a német irodalom vagy közvetlenül, vagy egyszer másszor fordítások útján még jobban látkörébe jött *) s voltak, mint láttuk, egészen önálló eszméi, volt az idegen dolgokkal szemben önálló ítélete.

CONCHA GYÖZÖ.

*) *Fridrik. Az igazgatás formáiról.* Fordította Aranka. — *II. Fridrik Burkusok királya az országlások nemeiről és az országlók kötelességeiről.* Fordította Pókateleki Kondé József. Zimmermann: *A nemzeti büszkeségről.* Fordította Öri Fülöp Gábor. — Pézseli József: *II. József életének leírása. — Politzáj, melyet Prof. Beckmann (a híres Justi egyik követője) tanításából írt Benkő Ferencz.* Kéziratban a Teleki-könyvtárban.

EGY ÖSSZEESKÜVÉS I. NAPOLEON ELLEN.

(A császári család kiadatlan leveleinek fölhasználásával.)

Majdnem ugyanazon időben, midőn a lángoló Moszkva a szerencsétlenségek amaz útjának képezte világító szövétnekét, melyen Napoleon és nagy hadserege megindult, Páris egy oly eseménynek volt színhelye, mely az egész világ színe előtt bebizonyítá, hogy mily ingatag talajon épült föl a hatalmas hódító trónja. Redves és törekeny támaszai voltak kétség kívül az uralkodóháznak, midőn néhány a fogságból megszökött fogoly egyszerű fölkiáltása: «A császár meghalt!» képes volt — ha csak néhány órára is — a legfőbb hivatalnokok lefegyverzésére, letartóztatására s egy új kormány kikiáltására.

Egy ily összeesküvés merült föl tényleg 1812-ben Párisban. Az ember egy vígjáték szövevényeit véli ezen, I. Napoleon dynastiája ellen irányuló s néhány órára terjedett összeesküvés elbeszélésekor átélni. Az idő rövidsége daczára is, mely alatt az fölmerült és lejátszatott, kiválóan hatásos és mulattató; valódi világtörténelmi vihar egy pohár vízben. Csoda-e tehát, hogy Páris, mely előbb megadná magát, semhogy nevetési ingerének körülzárólasát békésen tűrni tudná, e komikai összeesküvés eseményeit arra használta föl, hogy csúfondárossága és jó kedvének szabad, háborítlan folyást engedjen. Ha Napoleon épen azon napokon, saját, mély titokba burkolt oroszországi visszavonulásakor, ama híres mondatot fejezé ki, hogy «a nevelés a fönségestől csak egy lépésnyire van»: ez a mondás a legtöbb joggal alkalmazható az 1812-ki összeesküvésre. Lapozzuk át az előző idők minden összeeskü-

vését s egyet sem találunk, mely az 1812-dikihez hasonló volna. Egy, Napoleon által egyik kórházba dugott, de innen megugrott tábornok által ritka merészséggel kezdeményezve, tervezőjére nézve halálbüntetéssel, a rászedettekre nézve pedig egész Párisnak, még a császári ház némely tagjai által is osztott gúnykaczájával ért véget. Kora reggel megkezdőd-
vén, véget ért, még mielőtt a kelő nap sűgarai Párisra újra földerültek.

Ez összeesküvés, mely egy ismételt kísérletet képezett a római király és anyja, Mária Luiza császárnénak, kézrekerítésére, bizonyára még ma is némi érdeklődéssel bírhat, és pedig annyival is inkább, mert Josefina császárné, valamint Hortense királyné ki nem nyomtatott levelei alapján körvonalozhatjuk ama benyomást is, melyet ez esemény a császári családra tett, úgy szintén azt is, hogy mint vélekedtek ama nők a felől, s hogy mily könnyen tudták magokat vigasztalni. Mint a legtöbb ember, úgy ők sem voltak képesek a fény és pompa közepett arra gondolni, hogy nagyságuk vége mily közel lehet, pedig bizony lett volna most alkalmuk erről elmélkedni.

E körökben egy perczig sem kételkedtek Napoleon szerencsecsillagában, a mint ezt — kévéssel az összeesküvés elnyomása után — Hortense királyné egy, testvére Jenőhöz, intézett levelében kifejezi: «A császár szerencséje, remélem, meg fog bennünket minden csapástól óvni». *)

Malletnek hívják azon embert, ki a Napoleonidák trónja ellen intézett vállalatával emléke fönmaradását a történelemben biztosítá. Az emberek amaz osztályához tartozott, melyet Napoleon «les grognards de la république» (a köztársaság mormogó medvei) névvel ruházott föl. Mallet tábornok volt s összeesküvések által több ízben compromittálá magát. Így 1808-ban, nem lévén elegendő törvényes bizonyíték elítéltetésére, egyszerűen egy úgy nevezett «maison de santé»-ba dugták, a hol ismét újabb terveket szőtt az általa gyűlölt kormány megbuktatására. A császár távol tartózkodása a magas éjszakra, czélzatai keresztülvitelére épen a legalkalmasabb pillanatot nyújtá. Mallet elég merész volt, tervét azon egyetlen föl-

*) La reine Hortense au prince Eugène St.-Leu. 28. October 1812. Francia államlevéltár.

kiáltásra: «a császár meghalt», építeni. Jól ismerte ő ama varázshatalmat, melyet a császár a kedélyekre gyakorolt, midőn arra számított, hogy az ő halálhíre általános megütközés előidézésére és engedékenység kicsikarására alkalmas leend.

Mallet fogságában egy spanyol pap, Lafonnal, ismerkedett meg, ki egy idő óta ismét szabad lábba volt helyezve. E pap útján két ifjuval is kötött ismeretséget. Utóbbiakat arra használá föl, hogy közvetítéssökkel egy levelet csempészszen neje kezei közé, melyben nejét arra kéri, hogy táboruoki egyenruháját egy bőröndbe csomagolva, a kulcsesal együtt sorai kezbesítőjének adja át. A bőröndöt Lafon lakására vitték. A két ifjút Mallet október 22-dikére ebédre hívta magához. Midőn előbbiek a «*maison de santé*»-t elhagyandók voltak, utasította őket, hogy Lafon lakásán várják őt be. Mallet csakugyan még az nap este tíz órakor minden zaj és föltűnés nélkül fogságából szerencsésen megszökött és a spanyol paphoz sietett. Itt püncsöt hozatott, leitató az ifjakat, s midőn ezek már meglehetősen «ábrándos állapotban» voltak, elkezdett a császárnak a megelőző napon történt halála s a senatus határozatairól beszélni, melyek által Páris kormányzójává kineveztetvén, utasított a régi hatóságok föloszlata és újak beállítására. Egy pillanatot sem hagy fenn a reflexióra, s hogy az ifjak képzelmet egészen elkábítsa, rögtön magára ölti fényes tábornoki egyenruháját, az ifjak egyikét legott hadsegédévé nevezi ki, míg a másikat tricolorral: az előbbi köztársaság jelvényével ekesíti föl. A jelzett senatori decretumokat, melyek Mallet kezeibe ily nevezetes szerepet tevének le, kizáróan ő hamisítja. Ezek birtokában éjfél utáni egy óra tájban elhagyá Lafon lakását s egyenesen a Popincourt laktanya felé tartott, mely a tizedik ezrednek lakásául szolgált. Ily időben rendszerint senki sem nyert bebocsátást. Mallet azonban követeli, hogy a parancsnok elé vezessék, kivel fontos ügyeket kell megbeszélnie. Soulier, a parancsnok, ágyban fekvő beteg volt. Az idegent, nevének fölemlítése nélkül, eléje vezetik. «Mit kíván ön», kérdi Soulier. «A mint látom, önt még nem értesíték» — feleli Mallet — «azon szerencsétlenség ért bennünket, hogy a császárt elvesztettük.» E szavakra a parancsnok könnyei megerednek. Az összeesküvő részvétet színlel, de nyomban folytatja szavait: «Egy új kormány neveztetett ki, ime itt a parancs, melyet

Mallet tábornoktól vettem.» Mallet ugyanis azon eselhez folyamodott, hogy nem a saját, hanem Lamotte tábornok neve alatt mutatá be magát. Soulier átolvassa a részére átnyújtott parancsot, melyben Mallet tábornok, Páris kormányzója, meghagyja, hogy csapatait Lamotte tábornok rendelkezésére bocsássa, kinek intézkedéseit azok föltétlen engedelmességgel teljesíteni tartoznak. Ha nem volna igaz, alig lihetné az ember, hogy Souliernek nincs sietősebb dolga, minthogy a csapatokat e szokatlan órában a laktanya udvarán összegyűjtse, a hol az ál-Lamotte a fáklyák fényénél a császár halálát tudomásukra adhatja és a hamis rendeleteket fölolvastatja. Senkinek sem jutott eszébe, hogy mindez csak csalás. Senki sem kétkedett a császár halálán, s még kevésbé abban, hogy az ő elestével dynastiája is megszünt létezni.

Még mielőtt Mallet 1200 embernyi csapatával a laktanyát elhagyta volna, nagylelkűen — mint minden hatalomra vágyódó, de azt még el nem ért ember — kinevezte Souliert tábornoknak, adva egyszersemind azon utasítást, hogy csapatjával a városházához siessen s itt az új kormány részére mindent rendbe szedjen. Ő maga pedig 1200 emberével mindenek előtt a La Force fogházhoz megy, a hol Napoleon parancsára Guidal és Lahorie tábornokok, az egykori összeesküvők fogva tartattak. Mallet parancsot ad a fogház kinyitására és kiszabadítja Guidal és Lahoriet. Miután összeülekeztek, értésökre adja Mallet az eddig történeteket s meghatalmazása előmutatásával utasításokkal látja el őket. Guidal és Lahorie tábornokok azon hitben, hogy a felelmes Napoleon csakugyan meghalt, örömtől sugárzó arcczal fognak hozzá a Mallet által kijelölt szerephez, a jelszó lévén: találkozás a városházánál (Hotel de ville).

Eddigelő minden pompásan ment. Mallet rövid idő alatt csapatokhoz s Guidal és Lahorie személyeiben ket megbízható eszközöz jutott. De mi lesz ezentúl? Vajon a főhivatalnokokat ellenállás nélkül kézre keríthetik-e? Mert hisz mielőtt a császárnét és fiát hatalmukba ejthetik, a rendőrminisztert, Savary duc de Rovigot, præfectjeivel, nemkülönbén a hadügyminisztert tehetetlenekké kell tenniök.

E czélből az összeesküvők különböző irányokban széledtek el. Lahorie és Guidal csapatjaikkal a rendőrminiszter

laka felé tartottak. Ez egész éjjel Napoleon számára fontos sürgönyöket írván, csak a hajnali szürkület beálltával feküdt le, megparancsolva, hogy senki se zavarja. Az összeesküvők tudvalevőleg nem igen figyelmesek s így Lahorie és Guidal is elég könnyörtelenek voltak, a rendőrminiszter nyugalmát figyelmen kívül hagyni. Erőszakosan behatolnak szobájába. Megint fölhangzik a fölkiáltás: «A császár meghalt és ön, az ő minisztere, megszűnt szolgálatban lenni». Könnyen elképzelhetjük, hogy mily meglepetve értesült Savary mindenhatósága megszűntéről. E hír váratlanul érte, mert hisz az egész vállalatról még csak sejtelve sem volt. Csúfosan hagyta magát rászédetni, és egy ingben elfogatni, alig nyervén pár perczet a felöltözésre, a mire aztán egy kocsiba tevék s a La Forceba ugyanazon fogházba hurczolták, a honnan kézrekerítői megszöktek. A Guidal által kísért miniszternek sikerült ugyan egy perczre ellillanni. De rögtön észrevevék, és megindul a hajszja és kiabálás: «Arrête! Arrête!» oly szó, mely Párisban ritkán téveszti el hatását. A drága vadat csakugyan elfogják és a La Forceba viszik. Egy börtönőr elég dicsőség eloszlását és sok mindent ért már meg arra, hogy hatalmas benyomásokkal szemben is közönyös maradjon; de még egy ily ember kemény idegzetének is igen sok volt, midőn a még reggel fogoly Guidal egész Franciaországnak rettegett rendőrfőnökjét neki átadja, midőn pillanatról pillanatra újabb kocsik érkeznek és a rendőrpræfectet, továbbá a rendőrminiszterium egyik első hivatalnokát — kiket szintén csúfosan megleptek — ugyan csak felügyelete alá helyezik.

A nép minden önkényüleg kormányzott államban a rendőrség mindennemű vereségét a múltban szenvedett elnyomatások fejében nyújtott elégtétel gyanánt fogadja; könnyen elképzelhetjük tehát, mily derűtség fogta el egész Párist, midőn a rendőrminiszternek egy ingben történt elfogatása, sikertelen megszökése és eleréte hírvül jutott, sőt még azt is tudni akarták, hogy a rászédett miniszter neje első ijedtségében az ablakon kiugrott és férje keresése végett egész Párist gyalog beszaladta. *)

«Mindenki nevet azon» — írja Hortense királyné test-

*) La reine Hortense au prince Eugène Paris. Október 25. 1812. Francia államlevéltár.

vérének, pár nappal az esemény után — «hogy három fogoly az egész rendőrséget hatalmába kerítette. A rendőrminiszter közsajnálkozás tárgya; a nők azonban mondják, hogy az esetben, ha a porül járt nem fordítana annyi időt a császár mulattatása végett az ő intriguáik folkutatására, mindent megtudhatott volna; ez minden esetre sokkal szükségesebb lenne.» *)

Az egész jelenet még az által vált mulatságosabbá a párisiakra nézve, hogy az új rendőrminiszternek, Lahorienak, mi sincs sürgősebb dolga, mint hogy magának egy szabót hozatva, új hivatalos öltözékéhez rögtön mértéket vétessen, hogy továbbá — új méltóságának fényet mielőbb élvezendő — elődje hivatali kocsjában Párisban egy körutat tegyen a városházához, s innen saját helyiségéhez hajtasson, a hol persze az ő dicsősége, gyorsan mint egy szép álom, szétfoszlott. Alig volt ideje alantas hivatalnokival érintkezésbe lépni. Mert még mielőtt ezek a szokásos hivatalos órák beálltával a rendőrminiszteriumba jöttek volna, az összeesküvés is véget ért. Lahorienak buknia kellett, mert a fő összeesküvő Mallet is megbukott. A szerencse, mely utóbbinak eddigelő oly annyira kedvezett, rövid időn hűtlenné vált hozzá. Tervei füstbemenésének előjelét képezte az, hogy Páris katonai parancsnokát, Hullin tábornokot, ki bizalmatlanságot tanúsított, meglövetnie nem sikerült. Még rosszabbúl, vagy helyesebben egész rosszúl ment dolga, midőn a súlyosan megsebesített Hullin lakásáról Doucet szárnysegéd házába ment. Ez szintén kétségbe vonja az összeesküvő állításait, ellenállásában az időközben belépő Laborde rendőrhivatalnok által is támogatva. Mallet, ki egész vállalata sikerét kockára téve látá, egy zsebében elrejtett pisztoly után nyúl ingadozva, hogy annak golyóját a maga részére, avagy a jelenlevő két személy valamelyikének szánja. Mielőtt azonban szándékát foganatosíthatta volna, a szemben levő tükkör elárulá gyanús mozdulatát Labordenak, mire ez és Doucet rárohannak és néhány oda esődült ember segítségével lefegyverzik és tehetetlenné teszik.

Mallet merész és vállalkozó szellemű ember volt, hallat-

*) La Reine Hortense au prince Eugène Paris. Október 25. 1812. Francia állam-levéltár.

lan elszántsággal rohant neki a veszélynek s pár óra alatt a legfőbb hivatalnokokat elmozdítá, mert ezek erkölcsi bátorság hiányában fejöket teljesen elveszték. De az első ellenállás nyakát szegi az összeesküvésnek, mely csak az ő vállain nyugodott, mert a Doucet és Laborde meglövésére irányuló szándéka — ha csakugyan ez volt szándéka — hajótörést szenvedett. E két egyén, nem engedve magát elbeszélései által rászedetni és elfogatni, megmenté e pillanatban a császárságot. Bármily hihetetlen és titokszerűnek tűnjék is föl, mégis bizonyos, hogy pusztán a fő személy elfogatása az egész összeesküvésnek véget vetett. Tudósíták rögtön a hadügyminisztert, ki a császár haláláról mit sem tudott. Kítűnt hogy a decretumok hamisak. Elfogták Guidalt és Lahoriet és rögtön szabad lábra helyezék Savary rendőrminisztert, ki házába visszatérve, hatalma bitorlóját, Lahoriet, leteperve és egy karszékhez kötözve találta. Képzeltetni, mint érzé magát Savary, arról értesülve, hogy rászedetett. Az emlékiratoknak ama része, melyben maga Savary az egész összeesküvést elbeszéli, ma is legékesebben szóló bizonyítéka ama zavar-
nak, melybe ez esemény őt sodorá. Őszintén, de egyúttal azon — bár jól elrejtett czelzattal — beszél el az egész történetet, hogy magát igazolja. Senki sem örült azonban annyira Savary e vereségének, mint elődje és versenytársa Fouché, ki valódi lelki gyönyörrel használja föl ez alkalmat, hogy emlékirataiba a következő megjegyzést vegye föl: «Nagyon fölfuvalkodott a miniszterek között az egyik, mert a rendőrség élén áll, azonban a maga javára semmit sem tudott fölfedezni». Savarynak csakugyan egyetlen, de kétség kívül legnagyobb hibája a rendőri ügyek terén, ama tájékozatlanság. Szerencséjére oly gyorsan véget ért az egész összeesküvés, hogy a párisiak csak akkor vették neszét, midőn már vége volt. Mária Luiza, ki ekkor fiával St.-Cloudban tartózkodott, megmenekült a veszélytől, a nélkül, hogy ez csak fenyegette volna is. Pedig a veszély valóban közel volt. «Kétségtelen» — írja Hortense királyné — «hogy ők (tudniillik az összeesküvők) később a római királyt kerítették volna hatalmukba. Tegnap St.-Cloudban voltam, szükségét éreztem annak, hogy a szegény kicsiny királyt megöleljem. Ő jól érzi magát; a császárné kitűnően van és úgy vélekedik, hogy az egész affaire nem egyéb egy rablótörténetnél. Valóban szerencse, hogy

nem aggódott fia miatt.» *) Hortense mindjárt a veszély elhárítása utáni első napon igyekezett Mária Luiza aggodalmait elosztatni; megígértette a császárnével, hogy szórakozás végett hozzá Leube fog menni. A királyné aztán igen érdekesen mondja el fivérének, mint vitte volna növekvő veszély esetében gyermekeit, a császárnét és a római királyt egy erődtített városba, mint látta volna ezt el élelemmel s mint várta volna be a megváltást. Az öntudat bizonyos érzetével s a miniszterek elleni kifakadással teszi azonban azon gúnyoros megjegyzést, hogy: «szóval, ily esetekben leginkább a fejre van szükség, de a császárné környezetében ilyent keveset látok.»**) Ha már örvendetes azt látni, hogy Hortense rögtön anyja szerencsés vetélytársnőjének megmentésére gondolt, úgy meg fényesebb és meghatóbb bizonyíték magának Josefinének a császárhoz való (és még elválásuk után is folyton érzett) ragaszkodására és arra nézve, hogy mennyire szerette őt új családjában is, ama körülmény, hogy az összeesküvés első hírére kész volt a fenyegetett császárné és fia védelme végett hozzájuk sietni. «Ha csak a legkisebb veszély fenyegette volna a római királyt és a császárnét» — így hangzának Josefine szép szavai Jenő fiához — «nem tudom, helyesen cselekedtem volna-e, de bizonynyal követtem volna szívem első sugallatát: én és leányom egyesültünk volna azokkal (j'aurais été avec ma fille me réunir à eux)». †) És a császár miatt nagyon aggódva hozzá teszi: «Ügyelj egészségére, mert a gonosztevők mindenre képesek. Mondd meg részemről a császárnak, hogy rosszul cselekszik, ha kastélyokba költözik, mielőtt meg nem győződött, hogy azok nincsenek aláaknázva.» ††)

A római király, kit az összeesküvők, a fő hatóságok után, kézrekeríteni törekedtek, akkor még egészen fiatal gyermek volt. Talán nem lesz érdektelen, ha itt közbeszójuk amaz eddig ismeretlen, kedves kis jellemzést, melyet azon napokban az istriai hercegnő róla adott: «Láttam, kedves Bessières» — írja a hercegnő a táborban tartózkodó férjének

*) Hortense Jenőnek 1812. Páris, 25. Francia államlevéltár.

**) Ugyanaz u. o.

†) Josefine császárné Jenő fiának. Malmaison 1812 október 27. Francia államlevéltár.

††) Ugyanott.

— «a római királyt; fogfájásban szenvedett, de egyébként jól van; arczoskája bájos. Sokkal szebbnek találtam, mint a milyen a múlt évben volt, alig is lehet kellemesebb arczot látni, mely már most is, a gyermekkor bájaival egyesülve, méltóságot is tüntet föl. A király nagyon hasonlít a császárhoz; bírja már barátságos mosolyát és bírní fogja bizonyára szép kezeit is; kedvem szerint szemügyre vettem.» *) Az összeesküvés gyors elnyomása kétségkívül megmentette Franciaország gyermekének örökségét. De maga az összeesküvés ténye és még inkább az ennél fölmerült jelenségek: ama könnyen hívóság, melylyel a császár halálhírét fogadták, amaz önmegadás, melylyel ép a legfőbb hivatalnokok sorsukban megnyugodtak, eléggé veszélyes módon utaltak arra, hogy a trón nem valami biztos talajon épült föl — veszélyes figyelemztetés egy már természeténél fogva is oly nyugtalan népre nevezve, a milyen a francia! Ki tudhatja, minő következményeket vonhatott volna maga után a reggel hat órakor megkezdett összeesküvés, ha jóval a dél bekövetkezte előtt el nem fojtatott volna. Így a párisiak, az egész vállalatról mit sem sejtve nem is vehettek részt abban, és ép úgy, mint a császári család, folytathatták előbbi életmódjokat. «Páris folyvást nyugodt» — írja Hortense — «a nevetgélés még mindig tart, a mi az érdekelt személyekre nem valami kellemesen hat.» **) Ugyan erre vonatkozik egy Metternich-hez intézett jelentés: «A város nyugalma egy pillanatra sem zavartatott meg. A Vendôme-téren fölállított csapatok inkább egy szemle, mint a rend föntartása végett, látszanak összegyűlve lenni.» ***) Az összeesküvés eszméje egyedül Mallet agyában fogamzott meg; Lahorie és Guidal csakis a fogságból való megszabadításuk után értesültek arról. Mallet mindennemű fölvilágosítást megtagadott; a kihallgatás alatt férfias magatartást tanúsított s ügyéhez való benső ragaszkodását bizonyítják ama szavak, melyeket bírálhoz intézett, midőn tudakolák, ha

*) Az istriai hercegnő férjének a császári főhadiszálláson. Páris 1812. november 6. Francia államlevéltár.

***) La reine Hortense au prince Eugène. St. Leu 1812. október 28. Francia államlevéltár.

****) Párisi jelentés Metternichhez. 1812 október 23. Francia államlevéltár.

vannak-e bűntársai: «Ha ügyemet siker koronázza» — szólott mély meggyőződés hangján — «ügy Franciaország, egész Európa, sőt ti magatok is társaimúl szegődtetek volna». Kivégeztetett 1812 október 29-dikén s vele együtt még mintegy tizennégy személy, kik bűnrészességgel voltak vádolva. Joggal lehet fölvetni a kérdést, mint visele magát Napoleon, midőn a távol éjszakon e dynastiája ellen irányuló támadásról értesült? Vajon nem rázta-e meg saját minden veszélyre edzett kedélyét is, midőn az Oroszországból való visszavonulás borzalmai között, szétvert, fölbomlott hadserege láttára az összeesküvés első híret vevé! Nagy mértékben föl volt indulva. Több ízben fölkiáltott, hogy bizonyára senki sem mert volna moczanni, ha ő Párisban lett volna s nem is lehet neki a fővárost a nélkül elhagyni, hogy mindannyian, a legkisebb csinyre, fejüket ne veszítsék. De ezzel önmaga szolgáltatta egész uralmának legvalódibb, legtalálóbbs kritikáját. Saját személyén, győzelmein nyugodott existenciája. Ha az összeesküvéskor a hadsereg irtóztató pusztulása és a hódító vere-sege ismeretes lett volna, bizonyára nem marad Mallet követők nélkül. Franciaországban még csak nem is sejtették az oroszországi eseményeket. Ezek híret csak a császár megérkezte s híres december 29-iki bulletinje: «A császár egészséges, a hadsereg megsemmisült» hozta meg, szülvén egyúttal egy fölforgatások iránt igen fogékony hangulatot. De a mi Malletnek nem sikerült, azt végrehajták nem sokára aztán az idegen hatalmak — Napoleon kényszerült leköszönni s Franciaország gyermeke — így nevezték a római királyt — soha sem lett Franciaország császára.

WERTHEIMER EDE.

A KÖZEPTANODAI TÖRVÉNYJAVASLAT.

Első közlemény.

Állam és hitfelekezetek. — Autonomia.

A *Budapesti Szemle* jó szolgálatot tett a hazai közművelődés érdekében azzal, hogy a középtanodák törvény útján való szabályozása nagyhorderejű ügyenek tárgyalása előtt hasábjait megnyitotta.

Mikor oly föladatokat megoldása készítették elő, melyek közelről érintik a nemzetiségek és egyházak különleges érdekeit, de egyúttal a magyar állam és a nemzeti cultura jövőjének föltételeit rejtik méhökben: azoknak megvitatására alkalmasabb tér alig kínálkozik e folyóiratnál, mely pártok és felekezetek küzdelmeinek körén kívül állva, hivatásánál fogva, az általános szempontok magaslatait keresi; a mely lehetővé teszi, hogy az író az egész művelt közönséghez szóljon, a nélkül hogy a figyelem fölébresztése és lekötése végett föl kellene áldoznia a tárgyalás komolyságát, és le kellene mondania a tárgy fontossága által igényelt kimerítő, minden momentumra kiterjedő fejtegetésekről.

Mindazáltal e tekintetben a *Haynald érsek memoranduma és a katolikus álláspont* czim alatt, az april-havi füzetben közrebocsátott dolgozatot, nem tartjuk egészen szerencsés és követésre méltó kezdeménynek.

Mintha a tanügyi bizottság előtt lefolyt csaták zajának visszhangja szólana soraiból. Mintha a küzdő felek egyikét látnók benne folytatni a tusát; az érvek súlyos lövegei mellett a gúny éles fegyvereit is használva.

Képtelenség volna, ha megtagadnók az ironia és satira irodalmi jogosultságát. De mikor egyet sújtva, sokakat sért; mikor némelyeket mosolyra késztet, de talán még többek előtt az elfogultság gyanúját kelti föl: azt hiszszük, hogy talán tanácsosabb ellenállani a kísértésnek, mely — jól tudjuk — gyakran igen csábító; főleg ha az író azt hiszi hogy föl van hatalmazva repressaliákhoz nyúlni, és a háború jogával élve, a legjelentékenyebb, legnemesebb hadi foglyokat áldozni föl.

E folyóirat ne szolgáljon küzdterül sem végzetes kimenetelű párviadalok, sem mulattató fegyverjátékok számára. Orizze feltékenyen — hatása és tekintélye záloga gyanánt — azt a magasabb semlegességet, mely az írókat arra utalja, hogy igyekezzenek inkább meggyőzni, mint legyőzni ellenfeleiket; inkább a saját álláspontjának erősségét föltüntetni, mint ellenfelének gyönge oldalait keresni. *)

*) Tisztelt dolgozótársunknak igaza van. Midőn a *Haynald érsek memoranduma és a katolikus álláspont* című czikket kiadtuk, egyik főczélunk az volt, hogy vitát támasztva, előmozdítsuk a fenforgó kérdések tisztázását. Azért örömet nyitjuk meg e folyóiratot bármely szempontból írt czikkeknél, melyek alkalmasak e czél szolgálatára. A kormány és törvényhozás halaszthatja e kérdések megoldását, de a sajtónak jó előre meg kell vitatnia, hogy mielőtt eldöntésre kerülnek, alaposan kifejtett elvek és nézetek, részletesen megbírált adatok és viszonyok álljanak a közönség előtt s némi erős alapon nyugvó közvélemény képződjék. Nem egy kérdés került már a képviselőház asztalára a sajtó beható bírálata nélkül, ne érje hasonló sors e minden tekintetben fontos és kényes kérdéseket is. — A mi tisztelt dolgozótársunknak azt a megjegyzését illeti, hogy *m* jegyű czikkírónk repressaliát gyakorolt s a háború jogával élve, Haynald érseken mintegy boszút állott volna a klerikális lapok gorombaságai miatt — mert sorából ezt olvassuk ki — oly gyanítás, melyet nem igazolhatunk. A czikkírónak nem ez volt szándéka, mi pedig ily czélból írt czikket nem ádtunk volna ki. Ama czikkben nem volt több gúny, mint Haynald érsek memorandumában, pedig Haynald az egyház nevében szólott szemben a kormánnyal és képviselőházzal, a czikkíró pedig csak a maga nevében. S csalódik tisztelt dolgozótársunk, ha azt hiszi, hogy itt közölt, különben jeles, czikke ment minden gúnytól. De az ember könnyen hajlandó arra, kivált a modort illetően, hogy másban hibáztassa azt, a mit magának, talán a nélkül, hogy észre venné, megenyed. Se baj. Ne legyünk oly érzékenyek, ne sértsen bennünket minden kis gúny, a melyet gyakran maga a tárgy természete is magával hoz. A közéletben ennek nem igen van helye. A komolyság és mérséklet nem egy a szárazság- és bágyadtsággal. Bizonyára megkövetelhetjük min-

De a hang és modor csak másod sorban jö tekintetbe. A kérdéses czikk ellen komolyabb kifogást is kockáztatunk. Inkább fölveti csak a kérdéseket, mint behatóan tárgyalja. Fontos tételeket állít föl, a nélkül, hogy alaposan bebizonyítaná.

És épen e miatt úgy veledünk, hogy nem fogunk visszaélni e folyóirat tisztelt szerkesztőjének engedelmével, ha a középtanodai törvényjavaslat tárgyában nézeteinket tüzetesen fejtjük ki; s különösen azon pontokat vesszük figyelembe, a melyek iránt a nézetek eltérése legnagyobb és a legveszélyesebb; hogy tudniillik a középiskolák irányában mily jogok illetik meg az államot és a felekezeteiket? mily jogokra tartthat igényt a katolikus egyház a katolikus jellegű középiskolák, névszerint a tanulmányi alapból föntartott iskolák irányában?

Azt hiszszük vannak esetek, mikor a történetíró fölfüggesztheti búvárlatait, és a nélkül hogy hívatlannak látszanék, hozzászólhat a napi kérdésekhez, főleg ha azok a múlt történeti előzményeivel és nemzete jövődjével kapcsolatban állanak.

I.

A modern állam, a mint a középkori hagyományok köteleiből kibontakozik, mindinkább megállapítani és kiterjeszteni igyekszik befolyását az oktatás-ügy terén, mely egykor egészen az egyházak kezeire vala bízva.

E törekvés jogosultságát nem lehet kétségbe vonni.

Az állam jogai és kötelességei természetsszerűen kiterjeszkednek az állampolgárok egyetemes és közös érdekeinek egész körére; s ez érdekek sorában a műveltség terjesztése és fejlesztése kiváló helyet foglal el.

Az állam föladatának követelménye, fönnállásának és fölvirágzásának lényeges föltétele az: hogy a polgároknak, a kik hívatva lesznek az államot anyagi áldozataikkal föntartani és vérökkel megoltalmazni, szavazataikkal irányozni és híva-

den írótól, hogy soha se sértse meg a becsület és jó ízlés törvényeit, de ne kívánjuk meg egyszersmind tőle azt is, hogy keresett udvariasággal megrontsa gondolatait és stíljét.

Szerk.

talos munkásságukkal vezetni, lehetséges legyen magokat az állam céljainak elérésében való megfelelő közreműködésre képesíteni.

Az állam kötelessége e szerint összes polgárait kötelezni arra, hogy elsajátítsák az elemi ismeretek azon minimumát, mely nélkül a szabad állam polgárai jogaik gyakorlására képtelennek.

És az állam kötelessége lehetővé tenni, hogy polgárai a kiket képességök és hivatásuk magasabb életpályákra vezet, a közép- és felső iskolákban a kellő kiképzést elnyerhessék.

Azonban az államnak sem fogalmából, sem föladataiból nem lehetne azt a következtetést levonni, hogy az államot *kizárólag* illeti meg az oktatás joga. Ebben az egyes polgárok, testületek, társulatok is osztoznak; és a mennyiben e jogot kielégítő módon igénybe veszik s gyakorolják, az állam megszthatja velök a közoktatásra vonatkozó kötelezettségeit.

E szerint a modern állam, bármennyire emancipálná magát a historiai fejlődés befolyása alól, és bármennyire igyekeznék eljárását minden mellétekintettől függetlenül a természetes jog követelményei szerint irányozni: nem fogja az egyházaktól megvonhatni azt a jogot, hogy úgy az elemi mint a felsőbb oktatás terén hagyományos munkásságukat folytassák.

Sőt érdekében áll az államnak, hogy fölhasználja mindazon tényezőket, melyek kulturai missiója teljesítésében elősegíthetik, első sorban azon tényezőket, melyek a szellemekre való befolyásnak az állami functiók színvonalán fölül álló eszközeivel rendelkeznek.

Hazánkban, mely politikai és műveltségi fejlődésében sohasem vala alkalmas talaj radikális elméletek befogadására, az imént érintett elvek a köztudatban mély gyökereket vertek, es alapját képezik mindazon törvényjavaslatoknak, melyek a középiskolai oktatás rendezése tárgyában képviselőházunk előtt egymásután megfordultak.

Viszont senki sem vonta kétségbe azt, hogy az egyházak által fõntartott iskolákra az államot a befolyás bizonyos mértéke megilleti.

E befolyásnak nem egyedüli forrása a föfelügyeleti jog, a melynek értelmében az állam egyrésztöröl öröködik a fölött, hogy a nem-állami tanodák ne müködhessenek az állam cél-

jaival és érdekeivel ellenkező irányban; és más részről gondoskodik, hogy a nem-állami iskolák bizonyos közoktatási igények minimumát kielégítve, kulturai föladatuknak valóban megfeleljenek.

A főfelügyelet e joga mellett — melyet a legújabban tárgyalás alá bocsátott törvényjavaslat indokolása, mint az állami beavatkozás és ellenőrzés egyedüli alapját hozza föl — van még egy más jogalap is, mely nem kevésbbé szilárd, mint amaz, sőt talán biztosabb támaszt nyújt az államnak jogai érvényesítésében.

Az egyházak által föntartott középiskolák nemcsak az egyháznak híveket, es magán embereket nevelnek. Nevelik azon közegeket, melyeket az állam életműködéseiben használni fog: képezik az orvosokat és ügyvedeket, bírákat és tisztviselőket.

Már pedig bizonyára az államnak természetes joga: megszabni a föltételeket, melyekhez az állami működésekre képesítő oklevelek elnyerését köti; meghatározni az ismeretek mennyiségét és a tanulmányok módját, melyet attól követel, a kire érdekeit és ügyeit bízni fogja.

Az állam tehát jogszerűen jár el, és sőt kötelességet teljesíti, mikor így szól: «Magánosok, társulatok, hitfelekezetek iskolákat állíthatnak, szervezhetnek, igazgathatnak belátásuk szerint; de az egyetemi tanulmányokra és állami oklevelekre képesítő bizonyítványokat csak azon intézetek adományozhatnak, a melyek az állam által, törvény útján meghatározott föltételeknek eleget tesznek». Ugyanis az ily bizonyítványok kiállítása a felekezeti tanodákra az állam által átruházott jog, melynek mikénti gyakorlását az állam szabályozza.

Bármilyen széles legyen azon autonomia köre, melyet a bécsi és linczi bekekötések a protestáns felekezeteknek biztosítottak, és az a melyet a leopoldi diploma alapján az erdélyi ágostai hitvallású evang. egyház igényel: azt hiszem hogy az egyházi autonomia leghatározottabb hívei sem mernék kockáztatni azt az állítást, hogy az állam örök időkre lemondott a felekezetek javára egyik lényeges és természetes jogáról; hogy a felekezetek tetszésére és belátására bízta, oktatni és nevelni az állam leendő tisztviselőit életök legfogékonyabb korszakában, mikor jellemök képződik, mikor általános műveltségnek alapjait megvetik, mikor irányt nyerne egész életökre.

Mint hogy pedig csak oly tanodák képesek magokat fön- tartani, melyek az állam előtt érvényes bizonyítványok kiállítására föl vannak jogosítva: az egyházak nem vonhatják ki magokat azon kényszerűség elől, hogy intézeteiket a törvény követelése szerint szervezzék és igazgassák.

Magyarországban az állam (az 1715: LXXIV és 1723 LXX. törvényezikkekben megállapított) főfelügyeleti jogát és az imént megjelölt alapon sarkalló befolyását mindig fön- tartotta; de a nem-katholikus egyházak tanodáira mindekkoráig kellően nem érvényesítette; szabályozni most kísérli meg először.

Örömmel üdvözöljük e téren közoktatási kormányunkat. Mert a művelt Európának nincs országa, a hol az állam főfel- ügyeleti jogának egész kiterjedésében való érvényesítése annyira és oly sürgetően szükségesnek mutatkoznék, mint épen Magyarországon.

II.

A magyar állam jövője csak cultura és pedig magyar cultura által biztosítható.

A magyar állam fönmaradása a magyar elem hegemo- niájától föltételeztetik; ezt pedig csak a magyar cultura er- kölesi fölénye, az annak birtokából a magyar elemre származó önérzet és erély, a többi nemzetiségekre háramló áldások és előnyök állapíthatják meg.

Magyarország nagy hálával tartozik az egyházaknak a műveltség terjesztésében és a magyar állameszme iránti hódolat ápolása tekintetében kifejtett tevékenységökért, és a fölmuta- tott eredményekért. De ma már, magokra hagyatva, a kor és a helyzet fokozott igényeinek megfelelni alig képesek.

Azon válságokkal szemben, melyeknek Európa keleti része elébe megy, a természetes haladás menetével meg nem elégedhetünk; az idő biztos, de lassan érlelő hatásában meg nem nyugodhatunk. Az erők teljes megfeszítésével, lázas te- vékenységgel kell dolgoznunk.

A közművelődés, a közoktatás, különösen a közép és felső oktatás azon másfél évtized alatt, mióta a füg- getlen magyar kormány vezeti hazánk ügyeit, sok történt; az

erők arányában talán több, mint bármely állam területén. De azért a teendőknek még hosszú sorozata áll előttünk. Mindenütt bajok várnak orvoslásra, mulasztások pótlásra.

Még léteznek katolikus főgymnasiumok, a melyeknek tanszékeiket pályavégzett theológusok vagy ifjú segédlelkészek nyerik el, a kiknek műveltsége és jóakarata a szakszerű kiképzés hiányát nem feledtetheti el. Még léteznek protestáns főgymnasiumok, a melyeken — s ez nyílt titok — az érettségi bizonyítványok adományozásánál civilisált államban hallatlan botrányok fordulhatnak elő. És ne szóljunk a görög-keleti egyházról, melynek lelkészei és tanítói legnagyobb részben a műveltség oly alacsony fokán állanak, a melyet két század előtt sem lehetett volna kielégítőnek mondani.

A tárgyalás alá bocsátott törvényjavaslat életbeléptetése a haladás számos termékeny elemét vezetné közoktatásunkba; a viszonyok lényeges jobbrafordulásának reményét keltene föl.

Mindazáltal azt hisszük, hogy a *biztosítékok* keresésében az állam a kellő határokon inkább innen maradt, mint túllépett.

Valódi biztosítékot nem nyújthat a törvény azon része, mely a középiskolák szervezetét és tanulmányi rendjét megszabja; sőt az sem, mely az állam felügyeleti és ellenőrzési jogának gyakorlásáról gondoskodik.

A legfőbb — majdnem azt mondhatnók az egyetlen *biztos* — biztosíték: *a tanárok képzésében és képesítésében* fekszik.

A törvényjavaslat kellően méltatja ezt a biztosítékot. Nagy súlyt helyez rá. De mindamelllett az engedményekben oly messzire megy, hogy kockáztatja a kitűzött cél elérését.

Az, hogy a hitfelekezetek tanárképző intézeteket állíthassanak, következménye azon jognak, mely szerint tanintézeteket bírhatnak. Oly tanintézetek, melyeknek tanárait az állam képezné ki, bár a hitfelekezetek által tartatnának fenn és kormányoztatnának, tényleg elvesztenék hitfelekezeti jellemöket.

A felekezeti tanárképző intézetek, a mennyiben a 68. §-ban megszabott módon szervezetnek, kétségkívül alkalmasak lesznek hivatásuk színvonalán álló tanárok képzésére.

Hasonlóképen helyeselnünk kell a 70. §. azon intézke-

dését, mely a tanárjelölteket, a kik az ilyképen szervezett felekezeti tanárképző intézetekben nyerik kiképzetésüket, azokkal, a kik az állami tanárképezdekben végzik tanulmányaikat, egyenlő jogokban részesíti; vagyis azoknak az állami tanintézetekben való alkalmazását lehetővé teszi. Ebben a körülményben nagy biztosíték rejlik.

Az államkormány bizonyára lelkiismeretesebben fogja ellenőrizni a hitfelekezeti tanárképezdek szervezetét és működését, nagyobb éberséggel fog őrködni a törvény rendeleteinek foganatosítása fölött, ha tudja, hogy azon intézetek az állam tanodái számára is nevelnek tanerőket.

De továbbá a felekezeti tanárképezdek vagy képesek éppoly jó tanárokat képezni, mint az államiak, vagy nem; az első esetben növendékeik az állam minden kedvezésére igényt tarthatnak; az utóbbi esetben pedig a tanárképezdek elvesztik létjogukat.

Mert azt hiszem, a hitfelekezetekre nézve valódi sértés volna azt mondani, hogy a hitfelekezeteknek elég jók az oly tanárképezdek is, melyeknek növendékeit az állam nem tartja arra képesítettek- és érdemeseknek, hogy tanintézetekben alkalmazza.

Épen ezért nem helyeselhetjük a törvényjavaslat 70-ik §-ának azon részét, a mely a hitfelekezeteknek megengedi, hogy állíthassanak oly tanárképezdeket, melyek a 68. §-ban megszabott föltételeknek meg nem felelnek; oly tanárképezdeket, melyek az alkalmas tanárok képzésére az állam által szükségeseknek elismert kellékek minimumát sem bírják; oly tanárképezdeket, melyeket minden korlátozás nélkül egészen tetszésök szerint szervezhetnek; a törvényjavaslat ez esetben egyebet nem kívánván, mint azt, hogy a hitfelekezet «a tanárképzés módját, rendszerét, a tanfolyam és tantárgyak beosztását, . . . a törvényes felügyelet gyakorolhatása végett a vallás- és közoktatásügyi miniszternek *bejelentse.*»

Igaz ugyan, hogy a tanárjelöltek, a kik ilyen, az állam fölfogása szerint tanárok képzésére képtelen tanárképezdekben neveltetnek, csakis az *illető hitfelekezet* középiskoláiban nyerhetnek alkalmazást. De e záradék nem segít a bajon, nem háritja el a veszélyt.

Az, hogy a kellően ki nem képzett tanár állami tanintézetben nem nyerhet alkalmazást, bizonyos kedvezést von meg

a tanártól, a nélkül, hogy az az államnak bármily előnyt nyújtana.

A mostani helyzetben, melyet a törvényjavaslat is fön- tart, mikor a hitfelekezetek tanintézetei ép oly érvényes bizonyítványokat állíthatnak ki, mint az állami intézetek; a mikor a hitfelekezetek tanintézetei ép úgy nevelik az állam leendő bírát és hivatalnokait, mint az államiak: az állam és a közművelődés szempontjából nyújt-e előnyt, vagy csökkent-e a veszélyt az, hogy a helytelenül képzett tanárok csak a hitfelekezeti tanintézetekben fognak alkalmazást nyerni? Vajon az eredményben van-e valami különbség a között, hogy a helytelenül képezett tanár a hitfelekezet vagy állam intéze- tében működik?

E tekintet oly nyomatékossá látszik, hogy alig kell egy más veszélyre fölhívni a figyelmet.

A hitfelekezetek sietni fognak a törvény által engedett joggal élni, és szervezni fogják tanárképezdeiket. Mivel azon- ban a 68. §-ban megszabott föltételek teljesítése nagy terheket ró a felekezetekre, igen természetes, hogy élni fognak azon kedvezményvel, melyet a 70. §. nyújt. Az a körülmény, hogy az általok képzendő tanárok csak az ő felekezeti isko- láikra nyerhetnek képesítést, az ő szemeikben — attól tar- tunk — inkább előnynek, mint hátránynak fog föltünni; mert biztosítani fogja őket, hogy az általok kiképezendő tanérok legjelesebbjei nem fognak az állami intézetek tanszékeire vá- gyódni és átmenni.

E szerint a felekezeti közepiskolák didaktikai színvona- lának emelkedése tekintetében, a jelen törvényjavaslat életbe- léptetése esetén komoly aggodalmakat kellene táplálnunk. És e törvényjavaslat, miként a közművelődés, úgy a magyar állam politikai és nemzeti érdekei szempontjából sem nyugtat meg teljesen.

III.

A törvényjavaslathoz mellékelt indokolás igen kímélete- sen érinti, de nem leplezi el a bajt. «A kormány — úgymond — nem titkolhatja el, hogy vannak ma is oly iskolák, melyek az állam egysége s alkotmánya iránti hazafias érzületet hall-

gatóikban nem hogy ápolni igyekeznének, de sőt inkább rendszeresen elhanyagolják, esetleg egyenesen meg is támadják.»

A törvényjavaslat e baj ellen a megfelelő orvosszer az állami főfelügyelet rendszeresítésében, «a folytonos és éber felügyelésben» véli megtalálhatni.

Szabadjon nekünk ez orvosszer biztos hatása iránt némi kétségeket támasztani. Ellenséges érzületet kiítani, rokonszenvet és szeretetet ébreszteni administratív intézkedésekkel, úgyszólván mechanikai eszközökkel, nem lehetséges.

A magyar állameszme uralmának méltó kifejezését nem az állam főfelügyeleti jogát gyakorló biztosok működésében látók: hanem a *magyar nyelv* ismeretében és használatában.

A magyar nyelv tanulásától és használatától való idegenkedés a magyar állameszme iránti ellenséges érzületnek nemcsak symptomája, hanem egyik főforrása is. Igen könnyen érthetjük, ha az, a ki az állam uralkodó nyelvét nem bírja, nem használhatja, és következésképp nem lehet részese a nyelv bírása által föltételezett előnyöknek: azon nyelv uralmában sérelmet lát, és e sérelem megszüntetésére segédkezet nyújt; sőt nem csodálkozhatunk, ha az állam ellenségévé válik.

Az erdélyi szászok, a panszlávok és a Dako-románia hívei nem akarnak magyarul tanulni, a magyar nyelvnek iskoláikban nem akarnak megfelelő helyet adni. Mutassuk ki leplezetlenül ez ellenkezés valódi rugóit.

A nemzeti lelkesedés, nemzeti ábrándok nagy hatalmat gyakorolnak a szellemekre. De ép oly nagy, sőt rendszerint még nagyobb az *érdekek* hatalma. Azok, a kik nem akarnak magyarul tanulni, és nem akarják gyermekeiket magyar nevelésben részesíteni: bizonyára csak azért oly szívósak ellenszegülésökben, mert azt hiszik, hogy a magyar nyelvre nekik és gyermekeiknek nem lesz szükségök; mert nem hisznek a magyar állam megszilárdulásában és jövőjében; mert azt a meggyőződést táplálják, hogy a magyar nyelv hegemoniájának napjai meg vannak számlálva, és így fölösleges meghajolni a bálvány előtt, melyet talán már a jövő pillanatban szétzúz a közeledő katastrofa.

Mutassuk meg, hogy mi megingathatatlanul hiszünk a magyar állam életképességében, a magyar elem kulturai hívtásában. Mutassuk meg, hogy mi viszont meg vagyunk győ-

zölde arról, hogy a nemzetiségek haza ellenes aspirációi el fognak enyészni ügyünk igazsága és erélyünk következetesége által.

Vigyük keresztül, hogy minden hazai ifju, a ki a középiskolát elvégezi: a magyar nyelvet teljesen bírja és használhassa. Igaz, hogy kényszeríttetni, mint a közmondás tartja, még a paradicsomba sem engedi magát az ember. De az állam kötelessége lehetővé tenni mindenkinek, hogy elsajátíthassa azt a nyelvet, melynek teljes bírása az állami élet magasabb működéseiben való részvétnek, a közhivatalok elnyerésének és viselésének föltételét képezi. A szülők elfogultságáért ne bűnhődjenek a gyermekek!

E tekintetben a törvényjavaslat, bár lényeges haladást jelez; de egyáltalán nem nyújt biztosítékot. A 79. §. szerint a hitfelekezetek, valamint a társulatok és magánosok magok határozzák meg az általok föntartott nyilvános középiskolák tannyelvét, s a mennyiben ez nem a magyar, kötelesek a magyar nyelv és irodalom, mint köteles tantárgy tanításáról is gondoskodni, és pedig oly óraszámban, mely annak kellő elsajátítását lehetővé tegye; ennek ellenőrizhetése végett kötelesek a magyar nyelv és irodalom órabeosztását a miniszternek előlegesen bemutatni. Azonban hogy a legjobb tanterv és legbőkezűbb órabeosztás nem biztosítja valamely nyelv elsajátítását oly mértékben, hogy azt az irodalomban és közéletben használni képesek legyünk: bizonyítja az a szomorú eredmény, melyet a középiskola a latin és a német nyelv tanításánál mutat föl.

Erre nézve czélt érni csak úgy lehetne, ha legalább a felsőbb osztályokban a tantárgyak egy részét magyar nyelven tanúlná az ifju, és azokból az érettségi vizsgálatot magyar nyelven állaná ki. Ez biztosítékot nyújtana arra nézve, hogy a középiskolát végzett ifju képes lesz a magyar egyetem előadásait sikerrel látogatni, és egyúttal arra nézve is, hogy az állam nyelve kedvéért az anyanyelvet elhanyagolni nem fogja.

Hogy az az önmegtágadás, melyet közoktatási kormányunk a törvényjavaslat szerkesztésénél tanúsított, mily kevéssé részesül a nemzetiségek túlzó elemeinek elismerésében, azoknak magatartása legújabbban is megmutatta.

Csak az erdélyi ágostai hitvallású evangelika egyház országos consistoriumának kérvényére utalok, a mely „drákói

intézkedést“ lát még abban is, hogy az érettségi vizsgálat bizonyítványát magyar nyelven (s még netalán latin fordításban) kell kiállítani!

Az elfogultság és a szenvedély e stadiumában a transactió lehetősége ki van zárva. Tűrjük el a jelen nemzedék elégületleneinek szitkait a jövő nemzedék javáért; a méltatlan megtámadásokat feledtesse el az a gondolat, hogy azok árán utódainknak a zavartalan béke és haladás áldásait biztosítjuk!

IV.

A magyar államot kulturai és nemzeti missiójának teljesítésében a katolikus egyház minden időkben őszinte odaadással és áldozatkészséggel támogatta.

Ha tehát azok, a kik a katolikus egyház fölfogását hivattva vannak kifejezni és elükön Kalocsa nagynevű bíbornok-érseke, a törvényjavaslat ellenében állást foglaltak, és azon, a politikai életben nem ritkán előforduló eset következett be, hogy azok, a kiket lényeges elvi különbségek választanak el, közös cél elérésére kezdet fogtak: ennek okát a törvényjavaslat azon részében kell keresnünk, mely a katolikus középiskolák viszonyát szabályozza.

A középtanodai törvényjavaslat a nem-katolikus egyházaknak középiskoláikra tényleg gyakorolt rendelkezési és igazgatási jogaikat föntartja, és az állam céljai és érdekei által igényelt befolyásnak csak minimumát állapítja meg.

Hasonlag a katolikus egyháznak középiskoláira az államkormány által tényleg gyakorolt rendelkezést és igazgatást is föntartja; de a nélkül, hogy az egyházat az állam céljai és érdekei által megengedett befolyásnak még minimumában is részesítene.

A törvényjavaslat indokolása fölöslegesnek tartja e lényeges eltérést tüzetesen magyarázni. Csak arra utal, hogy «a valódi tényállást» kívánja föltüntetni; azaz a történeti fejlődés eredményeinek alapjára helyezkedik.

Egyáltalán nem lehet szándékunk az államkormánynak a történeti jogok respectálását vetkűl róni föl. De azt hisszük, hogy ha az állam a testületektől és magánosoktól áldo-

zatúl megkívánja a történeti jogok azon részét, mely a modern állam alapját képező jogegyenlőség elvével ellentétben áll: az államnak sem szabad ragaszkodnia testületek és magánosok irányában bírt azon jogaihoz, melyek a jogegyenlőség elvével meg nem férnek.

Az állam céljai és érdekei vagy megengedik, hogy a felekezetek középiskoláikat magok igazgassák, vagy nem. Az első esetben e jogot minden felekezetnek meg kell adni; az utóbbi esetben mindegyiktől meg kell vonni.

Ez érvelés támogatást talál azon lényeges átalakulásban, melyen az állam keresztül ment.

Mikor az állam katolikus jellemmel bírt, a nem-katolikus felekezetek saját főnállásuk és működési szabadságuk garantiája gyanánt igényelték és vívták ki független hatóságukat iskoláik fölött; míg ellenben a katolikus egyházra, abból, hogy az államhatalomnak befolyást engedett iskoláira, csak előnyök származhattak.

Ma az állam felekezetnélküli; nem csinál propagandát egyik egyház érdekében sem, és nem fenyegeti egyik egyházat sem. Most tehát vagy a protestáns egyházaknak nincs többé szükségök ama garantiákra, és akkor mondjanak le azokról, vagy pedig most már a katolikus egyháznak is szüksége van azon garantiákra, és akkor nem szabad megtagadni tőle.

A modern állam nem lehet kevésbé méltányos, mint a katolikus állam volt. Ez biztosította a protestáns egyházak jogait; bár azok a katolikus állam céljaira és érdekeire hátrányosak valának, és veszélyessé válhattak. Méltán elvárhatjuk tehát, hogy a modern állam a katolikus egyházat a protestánsok által tényleg bírt jogokban részesíteni fogja, a miből a modern állam céljaira és érdekeire sem hátrány, sem veszély nem származhatik.

Azonban jól tudjuk, hogy a főforgó kérdéseket könnyebben lehet megoldani a papíron, mint az állami életben, melynek egyébbel is kell gondolni, mint a logika szabályaival. Mivel pedig az, a mi a katolikus álláspont képviselői előtt egyszerűnek és világosnak tűnik föl, az állam hivatott vezetői előtt komoly nehézségekbe ütközik: szükségképen föl kell tennünk, hogy nyomatékos okok súlya és jelentékeny érdekek hatalma előtt hajolnak meg.

Vegyük szemügyre ez okokat, és vizsgáljuk meg, nincs-e

mód és lehetőség, kielégíteni a katolikusok igényeit és az államérdek követeléseit?

V.

Azon kérdésre: vajon a katolikus egyház Magyarországon igényelhet-e tanintézetekre oly befolyást, mint az, amelyet a többi felekezetek gyakorolnak: számos és tekintélyes férfiak, köztök olyanok is, kiket bizonyára alig érhet a felekezeti elfogultság vádja, nem-mel válaszolnak. Ezt pedig első sorban azzal indokolják, hogy a katolikus egyház nélkülözi az autonómiát, vagy is azt az organumot, mely ama befolyás gyakorlására alkalmas és szükséges.

A katolikus egyház vezérferfiái erre azt hangsúlyozzák, hogy a katolikus egyház, miként világszerte, úgy Magyarországon, szintén bir autonómiával, csakhogy ez az egyház hitelveinél és szervezeténél fogva más természetű és más formákban nyilatkozik, mint a protestáns és a görög-keleti egyházaknál.

Azonban a felelet erre így hangzik: A katolikusok okoskodása nem egyéb, mint játék a szók értelmével. Az az autonómia, a miről a katolikusok beszélnek, nem a valódi autonómia; nem az az autonómia, mely a katolikus egyházat följogosítaná és képessé tenné a katolikus jelleggel bíró középiskolák igazgatására úgy, a mint a protestánsok az ő tanodáikat igazgatják. Azt mondják, hogy hierarchicus szerkezetű egyházban tulajdonképeni autonómia nem lehetséges; szemben az állammal képzelhető a püspöki kar s az egyházi főrendek függetlensége; de ha a katolikus egyház iskoláiban az államkormány helyett a püspöki kar rendelkezne, ezt nem lehetne autonómiának tekinteni. *)

Ez a kérdés mai állása.

Természetesen, leelőbb az autonómia fogalmát kell tisztába hoznunk. Azt mondják, hogy a tulajdonképeni szó szerinti autonómia: «az egyháztagok egyetemének öntörvényhozása s önkormányzata». Ez a meghatározás igen világos.

*) Ezen érveléssel gyakran találkozunk. A *Budapesti Szemle* cikkírója is magáévá teszi.

És készséggel elismerjük, hogy a katolikus egyház szerkezetét helyesen fogják föl, azt állítva, hogy az e képen meghatározott autonomia a katolikus egyházban nem lehetséges.

Ugyanis az «egyháztagok egyetemének öntörvényhozása és önkormányzata» a jogok egyenlőségét, vagy legalább a jog alapjának és forrásának közösségét föltételezi. Ennek a katolikus egyházban nincs helye.

Bármiként ítéljenek a katolikus egyház szervezetéről, ám tekintsek azt akár czél- vagy észszerűtlennek, de a tényt tagadni nem lehet: hogy az egyházban a törvényhozás és kormányzás jogainak teljessége az apostolok utódainak, a pápa és a püspökök kezeiben van. Ezt minden hittani könyv hirdeti: az apostoli korszak szent atyáitól kezdve az egri kis katekizmusig.

És az egyház ezt az elvet tizennyolcz századon keresztül a legszigorubb következetességgel őrizte meg, s érvényesíti ma is az egyházi élet minden terén; nemcsak a világi elem, hanem a clérus irányában is. Ennek megvilágítására szabadjon egy jellemző tényt hoznom föl. Az egyházmegyei zsinaton, a káptalan tagjai, a megye dignitariusi és a lelkészkező papság legkiválóbb tagjai vesznek részt. Mindnyájan szavazati joggal bírnak. De a püspök nincs kötve a többség határozatához. A kisebbség nézeteit is zsinati végzés erejére emelheti.

Ily körülmények között természetesen a katolikus egyházban az *egyháztagok egyetemének* nem lehetnek meg azok a jogai, melyeket a protestans felekezetek körében gyakorol. De ebből következik-e az, hogy a katolikus egyház az *autonomiát* nélkülözi? Vajon szabatos-e az autonomiának föntebb jelzett definitiója?

E meghatározásban meg van az autonomia fogalmának minden jegye; de még *egygyel több*.

Az öntörvényhozás és önkormányzás az autonomia lényeges alkat-eleme. Oly testület, mely törvényeit maga szabja meg, de körén kívül álló hatalom által kormányoztatik; — nem autonom. Oly testület, mely önmagát kormányozza, de körén kívül álló hatalom törvényei által szabályoztatik életműködéseiben; — szintén nem autonom. Ellenben minden oly testület, mely sem törvényhozás, sem kormányzás tekintetében nem függ körén kívül álló hatalomtól; a mely saját

körében bírja a kormányzói és törvényhozói hatalmat, — bírja az autonómiát.

Az, hogy az illető testület körén belül kik és hányan gyakorolják a törvényhozói és kormányzói hatalmat; az autonómia fogalmának meghatározásánál nem lényeges momentum.

Vajon a megyei autonómia nem létezett-e azon időkben, mikor a megye lakosságának csak kis töredéke, a nemesség, gyakorolt minden jogot?

Vajon államunknak az szerezte-e meg az autonómiát, hogy a jogegyenlőséget decretálta? S nem az, hogy az országon kívül álló hatalom befolyását kizárta?

A válasz erre az lehetne, hogy 1848 előtt a megyei nemesség összege képezte a megyét; az ország nemességének összege a nemzetet. Azonban — habár *omnis similitudo claudicat* — ép úgy a mint a feudális államban a nemesség, az egyházban a püspöki kar bírja a törvényhozói és kormányzói hatalmat.

Az tehát, hogy egyháztagok *egyete*me gyakorolja ezt a hatalmat: nem lényeges kelléke az egyház autonómiájának. Csak azon esetben volna az, ha az egyháztagok egyete az egyház szervezeténél fogva föl volna jogosítva azon hatalomra igényt tartani; vagy valaha bírta és attól önkényesen megfosztatott volna. De egyik eset sem áll. Ellenkezőleg minden katolikus, ismerve egyházának tanait, tudomással bír arról, hogy az egyház törvényhozására és kormányzatára befolyást gyakorolni nem lesz hivatva; s azon ténnyel, hogy az egyház tagja marad, elismeri a szervezetből származó jogi viszonyok érvényességét.

És valósággal, az egyház tagjai mindenütt s minden időkben készséggel meghajoltak az egyház szervezetének *consequentia*i előtt.

VI.

Erre nézve igen érdekes és tanulságos megismerkedni az egyház állásával az új világrészek nem rég keletkezett államaiban, a melyeknek területén az egyház, függetlenül a feudális viszonyok hagyományaitól, szabadon fejlődhetett és szervezkedhetett.

Peldául Éjszak-Amerika egyesült államaiban az egyház nem támaszkodhatott az államhatalomra; kizárólag híveire volt és van utalva; mert az isteni tisztelet, a papság és az iskola ellátásának összes költségei a híveket terhelik; és ezeket kötelezettségeik teljesítésére az egyház csak *erkölcsi* eszközökkel szoríthatja. Mindamellett a világi hívek anyagi áldozataik kárpótlásául, hithűségök jutalmául az egyház kormányzatára befolyást nem igényelnek.

Az Egyesült-Államok püspökeit, a világi elem minden befolyása nélkül, az érseki tartomány püspökeinek meghallgatása mellett, a pápa nevezi ki.

Ezen, a pápa által kinevezett püspök egyházmegyéjében, az egyház úgynevezett külső ügyeire nézve is a teljes hatalmat kezei között bírja. Ő nevezi ki, a világiak minden befolyása nélkül, a *lelkészeket*. Őt tekintik az egyházmegye területén az egyes egyházak összes vagyona tulajdonosának, úgy hogy az ingatlan birtokok «a püspökre valamint utódaira és örökösire» vannak telekkönyvekbe bevezetve.

Minden községben létezik ugyan egyházi tanács; de ez egészen a püspök és a lelkész vezetése alatt áll. Peldául New-York, Visconsin és Texas államokban az egyházi tanács következőleg van szervezve: elnöke a püspök; tagjai: a püspöki helyettes, továbbá a lelkész, végre két világi, kiket a plébánia hívei közül a tanács egyházi tagjai (tudniillik a püspök, helyettese és a lelkész) neveznek ki.

Ohio államban a tanács világi tagjait a hívek választják; de szavazattal csak azok bírnak, kik a templomban széket bérelnek és a húsvéti gyónást elvégezték. Ha a tanács a lelkésszel ellenkezésbe jő: a *püspök* dönti el a vitás ügyet.

Egyébként a tanítót és orgonást a lelkész nevezi ki, s ez szabályozza kötelességeiket. Az egyházi vagyon kezelésénél alkalmazandó világiakra nézve megállapítottatik, hogy «az egyház vagyona fölött általok netán igényelhető hatalom- és uralomnak még látszata is ki legyen zárva, és világosan kitűnjék, hogy ők a *lelkész segédei, nem a község megbízottai*«. Mert — így indokoltatik ez ovatosság — «az isteni és kánoni jog alapján, az egyetemes és tartományi zsinatok végzéseit értelmében, minden század katolikusainak meggyőződése szerint:

az egyházi javak kezelése kizárólag a püspököket illeti, kiket a szent lélek rendelt egyházának kormányára». *)

Constatáljuk mindenek előtt, hogy ez elveket nem VII. Gergely korában, hanem a XIX. század második felében, nem az «inquisitio hazájában», hanem a világ legszabadabb államában hirdetik, és életbe is léptették, a nélkül, hogy a szabadságra veszélyt hoztak, a haladás útjába akadályokat gördítettek volna.

És siessünk kijelenteni, hogy az éjszak-amerikai állapotok, habár az egyház hitelveinek és szervezetének logikai következményei: egyáltalán nem képezik azt a chablont, melybe az egyház mindenütt intézményeit beeröszakolni czélozza.

Az egyház, mely mindenkor a legnagyobb következetességgel tartotta fenn *elveit*, azoknak alkalmazásában soha sem idegenkedett az engedményektől, melyeket czéljainak elérése érdekében az idő viszonyai és a hely körülményei, a nemzetek sajátságai és kormányformák különfélesége igényeltek.

Hatni akarva az egész társadalomra; biztosítandó magának az állam támogatását; az érdek-közösség kapcsaival óhajtván magához kötni mindazon tényezőket, melyek a hatalom birtokában vele osztoznak: bőkezűen részeseíti az egyház ügyeire való befolyásban a feudális állam uralkodó elemeit: a földbirtokost, a várost és a fejedelmet. Így keletkezett a patronátusi jog, mely a legkülönbélebb formákban és a legnagyobb változatosságban jelentkezik ugyan, de forrását mindig az egyházban, illetőleg az egyház által adományozott kiváltságokban bírja.

És épen a katolikus egyháznak ez alkalmazkodási képességénél fogva, nem lehet kétség az iránt, hogy ma, mikor a hatalmi viszonyok oly lényeges átalakuláson mentek keresztül; ma mikor a tömegek érdeklődése és rokonszenve nemcsak a hatás föltételét, de a hatalom zálogát is képezi: az egyház a kegyúri jogoknak a hívek egyetemere való átruházásában készséggel meg fogna nyugodni.

E föltevést épen a magyarországi püspöki kar magatartása is igazolja, mely nem habozott a halhatatlan emlékü báró Eötvös József fölhívására, a magyarországi katolikus

*) Statuta Dioeciesana ab Ill. et Rev. P. D. Joanne B. Furcell Aeppo Cincinnati. lata et promulgata. Cincinnati, 1865.

egyház önkormányzati új szervezkedésének eszméjét felkarolni, és a szervezeti javaslat kidolgozásában részt venni. Köztudomású, hogy ezen az illetékes congressus többsége által elfogadott javaslat életbeléptetését a püspöki kartól független akadályok késleltetik.

Egyébként az a kérdés: vajon a katolikus egyház bír-e autonómiával, vagy pedig nem? tulajdonképen nincs kapcsolatban a középtanodai törvényjavaslat által fölvetett azon kérdéssel: vajon a katolikus középiskolákra nézve a rendelkezés és igazgatás a katolikus egyházat illeti-e, vagy pedig az államhatalmat?

Tulajdonképen azt kell vizsgálnunk: vajon az államhatalom mindig bírta-e a katolikus középiskolák fölött a ma tényleg gyakorolt hatóságot? ha nem bírta, mikor és mikép szerezte meg? Ha továbbá kitűnik, hogy az egyház egykor maga igazgatta középiskoláit, úgy tisztába kell hozni: vajon elvesztette-e képességét e jogok gyakorlására? s ha nem vesztette el, vajon kellően indokolt-e azon igénye, hogy egykor bírt jogait ismét visszanyerje?*)

*) E kérdéseket a második közlemény fogja tárgyalni.

VOLNÉK CSAK A SORS KEGYENCZE...

Volnék csak a sors kegyencze,
Dajkált volna a szerencse,
Merve, adva gazdagságot,
Házat, földet, gazdaságot:

Beh más volna! . . . De hiában,
Nem ringattak palotában.
Örökül az ősök után
A becsület maradt csupán.

Örökségem' a mi nézi,
Édes apám sem tetézi,
Csak éldegél békességben
Becsületes szegénységben.

Hogy' kell könnyen boldogulni,
Soh'sem tudta megtanulni;
Nem kívánta el a másét,
Odaadta a magáét.

De nem vádlom, kisedel háza
A békesség szentegyháza
S benne boldog kis családunk,
Szükölködést soh'sem láttunk.

Nem hagyott az ősi telken,
Vitt, hová vont szomju lelkem,
Nagy városba, iskolába,
Gazdag úrfiak sorába.

S hogyha olykor haza tértem :
Ünnepnap volt hazatértem,
Ezer csókkal, szíves szóval,
Elhalmoztak minden jóval . . .

Bár az évek tűnnek, tűnnek,
Hazatértem most is ünnep,
Úgy örülnek, örvendeznek,
Csaknem a lelkekbe vesznek.

Édes apám roskadt agg már,
Jön előmbe, tárt karral vár,
Keze reszket, ajka reszket,
Szólni nem bír, csak könnyezhet.

S odabenn az asztal mellett,
Hejh az órák vígan telnek,
Fényes az arcz a mosolytúl,
Teli a szív, majd kiesordúl.

S agg apámat el-elnézem,
Haja fehér már egészen,
Mellén reszket hó szakállá,
Alig van egy barna szála.

Látott jöni évre évet,
Nemzedékre nemzedéket,
S átkát senki sem kiáltja,
De mennyi van, a ki áldja.

Nem hagyott rám gazdagságot,
Nem tapad nevéhez átok,
A becsület örökségem,
Drága kincs az mindig nékem.

Meg is őrzöm. S hogyha végül,
Valamikor, örökségül
Én sem hagyok mást fiamra,
Tudom, áldást mond poromra.

OLASZ NÉPDALOK.

I.

Fecskemadár, tengeren mézszál által,
 Messzerepülsz szép ragyogó szárnynyal.
 Szárnyadnak ha lenne nálam tolla,
 Kedvesemnek már rég irtam volna.
 Ha megírom piczi levelecském,
 Vidd el neki, vidd el piczi fecském.
 Hogyha talán asztalánál ülne,
 Köszönteti, mondjad, a ki küldte!
 De ha puha ággyában találád,
 Szállj le halkán, ne zavarj meg álmát!

II.

Boldog az a vak is, a ki sohse' látja,
 Nem is látja, nem is szerethet a lányba;
 Boldog az a siket, a ki sohse' hallja,
 A mikor panaszra fakad a lány ajka;
 Boldog az a néma, a kinek a nyelve,
 Ki sem is mondhatja, mire vágy a keble;
 Boldog a halott is sírgödör mélyiben —
 Megpihenhet nyugton, nem bántja szerelem.

III.

Meghalt a szeretőm —
 Nem nagyon siratom!
 Hejh pedig azt hittem,
 Nagy lesz a bánatom.

Meghalt a szent pápa —
 Más jött a nyomába;
 Magam is így teszek,
 Más leányt keresek.

IV.

Hétfőn reggel be szép is vagy, édesem !
Hejh de kedden gyönyörűbb vagy, azt hiszem ;
Szerdán meg hogy királyné vagy, gondolom,
Csütörtökön, hogy te vagy a csillagom.
«Nincs ilyen lány !» — azt gondolom pénteken,
Szombaton is csupa báj a képeden,
S vasárnap, ha czifra ruhád veszed fel :
Ejhaj akkor szebbnek látszol ezerszer !

V.

Eljött a hold Ámor isten elébe,
Nagy panaszát, nagy bánatát beszélte :
Hogy az égen ő már nem is csilloghat —
Hejh mivel a fényességét elloptad !

Másért is nagy az ő búja, keserve :
Tegnap, hogy a csillagait kereste,
Nem talált meg két piczinyke csillagot —
Mindakettő két szemedbe' itt ragyog !

VI.

Nincs eszembe semmi olyan nóta,
A mi, lelkem, hozzád illő volna.
Szeretnék a föld méhébül venni,
Olyat, a mit nem dallott még senki ;
Olyat, a mit senki sohse' dallott,
Olyat, a mit senki sohse' hallott.

VII.

Ha egyszer meghalok, friss virággal földj be ;
El ne temess kérlek, ne temess a földbe.
Tégy oda, tégy oda, ott engedj pihennem,
A hol olyan sokszor láthattál meg engem,

A hol oszt' verhetnek vad szelek, vad habok —
 Ha meghalok érted, örömet meghalok ;
 A hol eső érhet, hol a nap is eget —
 Szerелеmből halok, ha meghalok érted.

VIII.

Bárcsak lennél kis ibolya !
 Kertészleány árulgatna,
 Odajönnék, megvinnék
 Kalapomhoz tűzhetnék.

IX.

Eredj az ágyba, menj pihenni már most,
 És rózsza földje, min pihensz, a vánkost.
 A szalmazsákot ibolya takarja —
 Hisz édesem, nem léssz te egymagadba' !
 Jól megcsodálni szép orczádat
 Az angyalok föléd leszállanak.

X.

Milyen művésztül, kérditek,
 Tanultam ennyi éneket ?
 Itt benn fakad a dal szívemben,
 Lelkem tanít reája engem.

Az nap, hogy láttam Erzsikém,
 Már telve voltam verssel én.
 Az nap mikor mosolygni láttam,
 Fönn voltam én a mennyországban
 S ma, hogy szívével megkinál :
 Költő vagyok és dús király.

STATISZTIKAI SZEMLE.

Mintegy száz éve, hogy az inductiv tudományos kutatásnak tárgyává az ember társadalmi élete és az abban uralkodó törvények tétettek. Egy messzeható lépés tétetett avval és száz évig folytatott munka lassanként odavitte a tudományt, hogy már-már betekintést szerzünk a társadalmi élet titkaiba. Mai napság már mindnyájan tudjuk, hogy a társadalmi test életfunkciói bizonyos törvényeknek vannak alávetve, hogy a népesség mozgalma szabályszerűséget tüntet föl, és fölismerjük azon nagy fontosságú számokat, melyek szerint a «legnagyobb matematikus» az emberi életet rendezte. Nincs tárgy, mely az emberre nézve érdekesebb lehet, nincs olyan, mely tanulságosabb volna, mint a társadalom és az életnyilvánulásaiban uralkodó törvények. És ez ismereteknek gyakorlati jelentősége is van, mivel mindenekelőtt figyelemzetnek azon veszélyekre, melyek kerülendők és az eszközökre, melyek a társadalom jólétének emelésére alkalmazandók.

Hogy miképen él valamely társadalom, nép, anyagilag, szellemileg, erkölcsileg, physikailag, azt csak úgy ítéltethjük meg kellően, ha azt összehasonlítjuk másokkal. Az összehasonlítás helyezi csak kellő világosságba a különböző tényeket. És épen az összehasonlító statisztika terén jegyezhetünk föl nagy haladást az utolsó korszakban. Mindinkább elterjednek az egész világon a statisztikai megfigyelés observatoriumai; ugyanazon tünemények, egyenlő eljárás és mód szerint figyeltetnek meg és lehetőleg gyorsan hozatnak köztudomásra. Elöttünk fekszik egynehány közlemény, mely a nemzetközi statisztika több fontos ágát a legújabb adatok alapján tárgyalja és ez alkalommal ez érdekes adatokból a legérdekesebbeket kívánjuk közölni. Kezdjük a népek physikai életével, egy másik közleményre tartván fön, hogy azok gazdasági és szellemi életéről és annak fejlődéséről néhány jellemzőbb adatot közöljünk. A következő adatok különösen Bodionak klasszikai dolgozatain a népesezési mozgalomról és saját számításaimon alapúlnak.

Tekintsük mindenekelőtt a házasságok statisztikáját. 1000 lakosra jutott átlagban 1874—1878:

Angliában	8·3
Franciaországban	7·9
Németországban	8·7
Ausztriában	8·1
Magyarország-Erdélyben	10·2
Olaszországban	8·2
Svájcban	8·1
Belgiumban	7·1
Németalföldön	8·2
Svédországban	6·9
Norvégiában	7·6
Dániában	8·1
Finnlandban	8·2
Görögországban	6·4
Oroszországban	9·2
Romániában	6·2
Szerbiában	10·6

A házassági arány legmagasabb hazánkban és Oroszországban; legkisebb Görögországban és Skandináviában. A három nyugati nagyhatalom közül legnagyobb Németországban, legkisebb Franciaországban.

Nézzük most mily korosztályokban állanak a házassulók.

A házassulók korát a következő számok mutatják:

a) Férfiak:	20 évig	20—30	30—40	40—50	50—60	60-on fölül
Anglia	3·50	73·09	14·41	5·14	2·64	1·22
Franciaország	2·33	60·67	26·29	6·47	2·95	1·29
Poroszország	0·82	67·34	23·09	6·35	2·63	0·77
Magyarorsz.-Erdély (1879)	32·70 *)	45·81	11·86	5·68	2·95	1—
Belgium	0·95	54·84	30·70	9·05	3·26	1·20
Németalföld	2·31	56·24	28·07	8·69	3·58	1·11
Svédország	0·06	57·43	29·95	8·12	3·44	1—
Norvégia	0·76	57·19	29·11	8·31	3·60	1·03
Olaszország	1·05	62·32	25·96	6·82	2·66	1·19
Oroszország	37·34	42·79	12·21	5·54	1·82	0·30

b) Nők:	20 évig	20—25	25—30	30—40	40—50	50-en fölül
Anglia	14·86	49·16	18·87	11·12	4·13	1·68
Franciaország	20·43	38·51	20·83	14·44	3·99	1·80
Poroszország	11·10	47·31	21·26	15·19	4·09	1·05
Magyarorsz.-Erdély (1879)	36·76	34·60	15·47	7·81	3·87	1·49
Olaszország	17·08	43·45	22·04	12·57	3·38	1·28
Belgium	6·30	34·50	27·95	22·17	6·62	2·46
Németalföld	9·87	31·66	29·08	21·20	6·12	2·07
Svédország	5·09	32·85	31·45	32·22	5·91	1·48
Norvégia	9·33	38·68	27·06	18·46	5·33	1·14
Oroszország	57·27	26·31	7·10	6·39	2·31	0·62

A korosztályok tekintetében igen nagy eltéréseket találunk az egyes országok között. Oroszországban és hazánkban a házasságkötések igen jelentékeny része esik a legfiatalabb korosztályba.

*) 24 évig.

lyokra. Ezeket nem tekintve azonban e korosztályokra csak igen kis része jut a házasságoknak ; legtöbb Angliára, legkevesebb Svédországban a férfiaknál, míg legtöbb fiatal menyasszony Olaszországban lép az oltár elé, legkevesebb itt is Svédországban. Érdekes a legmagasabb korosztályoknak vizsgálata is ; e korosztályokban ugyanis a legtöbb házasság éjszaken kötöttek. Ha a jelen és a múlt között teszünk összehasonlítást, az adatok inkább a mellett tanúskodnak, hogy a fiatalabb korévekben kötött házasságok száma az utolsó korszak alatt szaporodott. Így volt például 1851—60 Angliában 5·69 százaléka a vőlegényeknek 25 éven alul, 1871—77-ig 8·16, menyasszony 20 éven alul az első korszakban 17·92, a másodikban 22·15 százalék stb.

Másod izbeni házasság volt 1000 házasság között :

Magyarország-Erdély	195
Oroszország	162
Ausztria	156
Svájcz	128
Németalföld	123
Anglia	120
Németország	114
Románia	107
Franciaország	100
Dánia	100
Olaszország	99
Belgium	98
Svédország	88
Norvégia	86

A másodizben kötött házasságok aránya kapcsolatban áll a házassági korral is, ezért tehát azon államok állanak itt első helyen, melyekben a házasságok fiatalabb korban kötöttek meg. Végre vessünk még egy pillantást a családi állapotra.

Családi állapot szerint volt 100 házasság közt :

	Nőtlen vől. hajadonnal	Nőtlen vől. özvegygel	Özvegy vől. hajadonnal	Özvegy vől. özvegygel
Anglia	81·6	4·5	8·8	5·6
Franciaország	83·9	4·4	7·0	3·9
Németország	81·0	5·3	10·0	·7
Ausztria	74·4	6·6	13·3	5·7
Magyarország-Erdély	72·6	5·3	10·5	11·6
Svájcz	78·7	5·1	12·0	4·2
Belgium	83·9	5·0	7·7	3·4
Németalföld	80·3	4·5	10·4	4·8
Svédország	84·8	3·4	9·4	2·4
Norvégia	85·0	3·6	9·2	2·2
Dánia	82·5	4·9	10·1	2·5
Oroszország	76·7	4·4	9·8	9·1
Románia	84·5	2·8	6·8	5·9

Az első ízben kötött házasságok száma e szerint mintegy 10—12%-kal ingadozik egyes államok szerint. A másodikban kötöttek száma legnagyobb Magyarország-Erdélyben és Oroszországban, a hol, a mint láttuk, a házasságok korán kötöttek meg.

A populationistika egyik fontos kérdését a házasságok termékenységének megállapítása képezi. Erre azonban alig vannak megbízható adatok. A statisztika a termelékenység mérveül a születések arányszámát a kötött házasságokhoz tekinti. E szerint az egyes államok e sorrendben következnek egymás után :

Oroszország	5·4
Románia	4·9
Olaszország	4·4
Németország	4·3
Belgium	4·3
Németalföld	4·3
Anglia	4·2
Ausztria	4·2
Szerbia	4·2
Magyarország	4·0
Svédország	4·0
Svájc	3·7
Norvégia	3·7
Dánia	3·7
Franciaország	3·0

E számok tanúsága szerint első helyen áll Oroszország, utolsó helyen Franciaország ; különben az eltérések e tekintetben igen csekélyek.

A termékenység megállapítására különösen Angliára nézve állanak érdekes adatok rendelkezésünkre. Ez adatok mutatják, hogy körülbelül három ötöde a családoknak öt gyermeket számlál ; a mezőgazdasági népesség között a gyermekek száma valamivel nagyobb, mint az iparral foglalkozó városokban. Míg a mezőgazdasági népesség között a hatnál több gyermekkel megáldott család az összesnek 23·45%-át teszi, addig az iparral foglalkozó városokban ezek aránya csak 19·4%-ot tesz.

Átmenyünk most a születések arányszámára.

A születések száma tett 1874—78-ig 1000 lakos után :

Anglia	36·1
Franciaország	25·8
Németország	40·9
Ausztria	39·7

Magyarország-Erdély	44.1
Olaszország	36.7
Svájc	31.8
Belgium	32.5
Németalföld	36.5
Svédország	30.7
Norvégia	31.1
Dánia	31.8
Oroszország	50.7
Románia	32.2
Szerbia	40.1

Ez arányszámok, melyek a nemzetek propagatív erejét mutatják, a statisztika legfontosabb adataihoz tartoznak. Ez adatok tanúsága szerint a propagatív erő legnagyobb a szláv, magyar és német fajnál, legkisebb Franciaországban, míg Anglia körülbelül az átlagot képviseli.

Átmegyünk végre a halálesetekre; a halálesetek száma tett 1874—78-ig 1000 lakos után:

	1874—78	ellenben 1865-ben
Anglia	21.6	23.2
Franciaország	22.5	24.3
Németország	27.2	28.8
Ausztria	30.5	30.3
Magyarország-Erdély	38.0	29.2
Svájc	23.3	25.8
Belgium	21.6	24.6
Németalföld	23.1	25.8
Svédország	19.5	19.4
Norvégia	17.6	16.6
Dánia	29.5	23.0
Oroszország	34.6	36.2
Románia	28.0	22.2
Szerbia	36.6	25.5

A halandóság is jelentékenyebb eltéréseket mutat. A maximumot — fájdalom — hazánk képviseli, a minimumot a skandináv országok. A legtöbb államban a halandósági viszonyok javultak; csak a skandináv országokban, és Ausztriában van egy csekély hanyatlás, már nagyobb Romániában, legnagyobb Szerbiában és hazánkban. Intő adatok ezek reánk nézve, hogy mihamarább tegyünk meg mindent, hogy emberi tökének ne pusztuljon oly kedvezőtlen arányban; csak ez úton erősödhetünk, míg attractív erőnk a többi nemzetekkel szemben évről évre csökken. Már pedig elég adat áll rendelkezésre, mely kétségtelenül bizonyítja, miszerint az ember igen sikeresen küzdhet a korai halál ellen. Londonban tett a halandóság a tizenhetedik

század végén 80-at 1000 után, a tizenhétzedik század végén 50-et, és jelenleg 24-et. De még e halandóság is nagyobb, mint azt a természet szigorú törvényei követelik. Dr. William Farr szerint a természetszerű halandóság Angliában 17 volna ezer után, és minden haláleset, mely e számon túl előfordúl, bizonyítéka a rossz életmódnak és rossz közegészségügyi intézkedéseknek. De ha Magyarország csak annyira szállíthatná le halandóságát, mint Anglia, akkor évenként mintegy 200,000 emberéletet lehetne megmenteni, mely most idejekorán a halál áldozatául esik. Jelenleg Magyarországon az átlagos élettartam mintegy 26 év; Anglia egészségesebb kerületeiben közel 50 év; mennyi munka és tőke volna itt hazánkknak megnyerhető, ha kormányunk és társadalmunk figyelme egyszer e kérdések felé fordulna, melyek megoldása a legnagyobb és legnemesebb ambíció tárgyát képezhetné. A nagy Verulami Bacon szerint az aggkor következtében beálló végelgyöngülés képezi a természetes halálokat és az orvosi tudomány föladata, a népet ez állapot felé vezetni.

Az emberi élet gazdasági értéke is elég nagy, hogy buzdítson arra, miszerint minden nép lehetőleg a legtökéletesebb közegészségügyi állapotot valósítsa. Egy angol statisztikus kiszámította, hogy egy angol mezőgazdasági munkás értéke 25 éves korában 2460 frt; ezt alapul véve, ér az illető születésénél 50 frtot, 5 éves korában 560 frtot, 10 éves korában 1170 frtot, 15 éves korában 1920 frtot, 20 éves korában 2340 frtot; 55 éves korában már csak 1380 frtot ér, 70 éves korában 10 frtot; most már a kiadás kezd nagyobb lenni, mint a bevétel és 80 éves korában a kiadás túlhaladja a bevételt 410 forinttal. Látjuk ebből, hogy a productiv korban álló népesség gazdasági értéke is igen nagy; már pedig a népességben rejlő szellemi és erkölcsi tőkét még ennél is sokkal nagyobbra kell becsülni, különösen az állami élet szempontjából.

Mentől kedvezőtlenebb a halálozási arány, annál lassabban szaporodik a népesség. A népesség évi szaporodását a következő adatok mutatják :

A népességi szaporodás tett 1860—78-ig 1000 lakos után :

Anglia...	---	11.3 (Egyesített királyság 9.2)
Franciaország	---	2.3

Németország	10.6
Ausztria	8.6
Magyarország-Erdély	5.5
Svájc	6.0
Belgium	8.2
Németalföld	9.5
Svédország	11.5
Norvégia	8.6
Dánia	11.1
Oroszország	9.7
Szerbia	11.9

Az átlagos szaporodás e szerint évenként alig tesz 0.9 százalékot, a népesség megkétszereződése tehát mintegy 78 évet vesz igénybe. Azon államban, melyben a népesség jóformán a legsűrűbb Európában, Anglia, egyúttal majdnem leggyorsabban szaporodik a népesség, a mi eléggé bizonyítja, hogy a megélhetés nem függ egyenesen a népesség nagyobb vagy kisebb számától, hanem attól, mennyi erőt tud egy nemzet a természet leküzdésében kifejteni. E tekintetben is hazánk, fájdalom, igen alacsony fokon áll a felsorolt államok között.

Íme néhány adat, mely nekünk főbb vonásokban az európai népek élet- és halálrendjét mutatja, mint ezt a legújabb följegyzések szerint megállapítani lehet. Ez adatokból két nagy tanulságot meríthetünk: először azt, hogy az emberi élet nyilvánulásai és jelenségei, bár számos ponton az emberi akarat által befolyásolva, mégis bizonyos szabályszerűséget mutatnak, mint ezt már régen bölcséleti iskolák axiomának fölállították. De mutatja azt is, hogy az emberiség gyermekségének álmai némi jogosúltsággal bírnak, azon álmok, melyek a megifjodás forrását keresték, vagy azt, a mit a középkorú alchymisticus tudomány «elixir vitæ»-nek nevezett. Az ember hatalmában áll az életet meghosszabbítani és a művelődés egyik követelménye az, hogy ez irányban is eljussunk azon határig, melyet a természet kerlelhetetlenül vont. E haladásnak megvannak a maga nehézségei, de az ember akaratjával azokat legyőzheti. Itt is tehát a jövő kecsgetőbb képet mutat, mire már a középkor nagy philosophusa és bölcse — Rogerius Baco — utalt e szavakkal: *Multa etiam modo ignorant sapientes quæ vulgus studentium sciet in temporibus futuris.*

É R T E S I T Ő .

Földünk búzája és liszje a tudomány, a fogyasztó, a molnár és a termelő szempontjából. Írta Pekár Imre. (Buda-Pest 1881.)

Egy nagyobb szabású monographia fekszik előttünk, mely a mit czíme ígér, hűségesen meg is adja 228 nagy nyolczadrét lapra terjedő szövegében, melyhez több rajz és táblázat is járul.

Nem a hívatásszerű író műve e füzet, hanem a tudományosan készült gyakorlati szakférfiu lelkiismeretes kutatásainak és e czélból tett tanulmányainak eredménye. Pekár Imre ugyanis gépész-mérnök, ki Angliában készült annak idején komoly munkára s ott meg a Franciaországban szerzett ismereteit később hazájában, mint a debreczeni jóhírnévű István-gőzmalom technikai és vezérigazgatója érvényesítette. Utóbb szakbiztos volt a bécsi tárlaton 1873-ban és juror a párisi tárlaton 1878-ban; alig képzelhető hívatottabb férfiú azon tanulmányok megtételéhez és megírásához, melyek a bemutatott füzetben foglaltatnak.

A munka tervezett berendezése szerint két főrésze oszlanék: az általánosra és részletesre; de ez csak a mű mondhatni technikai részére áll, melynek elsejében a búza és liszt analysisei, másikában általa eszközölt kísérletek s a különböző őrlési rendszerek foglaltatnak. Külön résznek kell azonban tekintenünk a munka azon fejezeteit, melyekben az egész világ egyes államait s idevonatkozó viszonyait tárgyalja, kibővítvén azokat gazdasági, társadalmi és szakipari gazdag adatokkal. Úgy szintén külön részül kell tekintenünk a «befejezés» címűt, melyben kutatásainak mintegy eredményét leszűri s azt számos irányban hazai viszonyainkra alkalmazva, az ország érdekében érvényesíteni iparkodik.

Nem állítjuk, hogy a munka valamennyi része egyaránt tökéletes; de mindegyike becses s mindegyike fölötte tanulságos is.

Tudományos szempontból talán legérdekesebb az első rész, melyben szerző a búzaszemet, bonez- és szövettani ismertetését, vegyészeti összetételét és a magyar lisztekre vonatkozó néhány analysis ismertet. Pekár e fejezetben nemcsak az e téren legismertebb physicusok és vegyészek megállapított nézeteit ismerteti s foglalja mintegy rendszerbe, hanem megtoldja azokat saját mikroszkopicus vizsgálódásai eredményével s a búza mindezen tulajdonainak s ezeken alapuló tápanyagának stb. oly világos képét adja, hogy a műhöz mellékelt mikroszkopicus remek rajzlapra alig van szükségünk, hogy a tárgy fölfogását és helyes megítélését megkönnyítse.

A munka, illetőleg szerzőjének legnagyobb érdeme azon eljárás ismertetése, melyet a búza megítélésénél követni szoktak, e mód jogosultságának megbírlása; még inkább pedig és legfőképp saját eljárásának bő ismertetése, melyet 179 faj búza és 79 faj liszt megbírlásánál követett.

Összes észleleteit hat táblázatba foglalta össze, melyek ügyes szerkezetökben igen világos áttekintést nyújtanak. Az egész eljárás sokkal hosszadalmasabb, semhogy itt egészen reprodukálhatnók. Mindazonáltal érdekesebb semhogy mellőzhetnők s azért itt csak kivonatilag röviden ismertetjük. A búzát szerző keménysége és törési minősége szerint különbözteti meg, mindegyiknél három osztályzatot állapítván meg. Az egészen zárt, majdnem áttetsző buza-fajoknál, minők a *triticum durum* vagy *polariscum* (főleg Orosz-Olaszországban meg Algirban) a törést üvegesnek nevezi; a jó fajú magyar búzáét aczélosnak; a lágy búzát, lágy, puha, lisztes törésűnek mondja s különféle jelekkel jelzi.

Kísérleteihez 100—100 gramm búzát külön-külön megőrölt, megtisztált s eredményét az alkalmazott sziták szerint lisztnek, dercezőnek és finom meg durva korpának nevezi. Legtöbb gondot a liszt sikértartalmának és minőségének kipuhatólására szentel. E czélből egyenlő mennyiségű lisztet (harminczhárom és egy harmad grammot) megmos s a főnmaradt, most már tapadóvá vált sikért 100° Celsiusnál szárított állapotban megméri és kelesztés folytán az általa javított Boland-féle aleurométerrel meghatározza a siker minőségét és mennyiségét, a megfelelő arányszámokat pedig kombinálva, graphikai képletekben összehasonlítja a világ legkülönbözőbb búzáinak és ebből készült liszteknek minőségét.

Ezek után áttér, s itt culminál a szakember, a különböző őrlési és lisztkészítési rendszerekre. Már a búza ismertetéséből foly mintegy, hogy a lisztgyártók módját a búza physikai tulajdonai állapítják meg. Nyugat-Európa és Éjszak-Amerika nagy részének lágy búzája a sima őrlést föltételezi. Az aczélos törésű kemény magyar buza más őrlési módot követelt, hogy kiváló tulajdonai érvényesülhessenek, mit szerző grizórlésnek nevez, vagyis a búzának egymásután való törése, sokszoros őrlése, mely eljárást 1839-ben a pesti hengermalom inaugurált s a mely ma már általában magyar őrlésnek neveztetik.

Itt szerző igen érdekesen írja le a hazai őrlés tökéletesedésének történetét, mikép nyúlt be Széchenyi providentialis működése e térre is, hogyan fejlődött e rendszer s járultak fejlesztéséhez Blum, Hagemmacher, Rieger, Mechvart s mások, hogyan talált utánzásra külföldön s válnak most versenytársainkká ugyan e rendszer alkalmazása által az amerikaiak, kiktől oly sokat tanulhatunk, de a kik e téren, fájdalom, most már mint erősebb versenyzők, nálunk jártak iskolába.

Mert bármi tökéletes legyen rendszerünk, az egyrészt csakis az erős aczélos búzánál alkalmazható, a mellett hosszadalmas és drága. Lisztjeinknek csak legjavát bírjuk a külföldön értékesíteni s bár vele ez idő szerint még győztesek vagyunk, a tömeges fogyasztást a csak három számú lisztet termelő franczia, német és angol sima őrlés olcsóbban s könnyebben kielégíti. Újabbban Éjszak-Amerika az úgy nevezett félmagas őrlést hozta be, mely részben a mi eljárásunknak utánzata, részben egyszerűsítése, eredményeiben pedig immár veszélyes versenytársunk.

A mely rész szerzőnk munkájában ezután következik, bármily becses adatokat, bármily érdekes tudnivalókat foglal is magában, nem áll többé a szakszerűség azon magas színvonalán, melyen előbbi fejezetei mozogtak. A míg a buza természetéről, a liszt minőségéről az őrlési rendszerek előnyeiről és hátrányairól beszél: a tudományosan miveltsz szakférfiú áll előttünk, ki teljesen uralkodik anyaga fölött, a ki oktat, vezet és meggyőz. A mint a közgazdasági író terére lép, kevésbé otthonos s elveszti az abszolút uralmat tárgya fölött, mely előbb oly hű követésére buzdított. Itt megszűnik az a kerekedő arányosság, mely előző fejezeteit oly előnyösen kitünteteté s kissé meglátszik, hogy fölibe kezd emelkedni az anyag, melyet részben a párisi kiállításon számos állam még számosabb közleménye nyújtott, részben saját hangvászorgalma összegyűjtött.

Ezért dominál túlnagy mértékben Éjszak-Amerika, szerepel talán fölöslegesen is némely tengeren túli kisebb állam, jut aránylag kisebb tér Ausztriának s nincsenek kimerítően ismertette Magyarország és intézményei.

Mégis fölötte becses a munkának e része is; szerzőt itt sem hagyja cserben éles ítélőképessége s midőn rámutat miként terjed Éjszak-Amerikában, ide értve Kanadát is, az a híres csezős buza, melyet eddig kizárólagos saját tulajdonunknak tekintettünk; miként kezd már túlszárnyalni Oroszország is a legnemesebb búzafajok termelésében, a legjobb fajta liszt gyártásában: oly intéseket osztogat, melyeket mellőznünk nem szabad.

Nem üres szó az, a mit Ó-Dalrymple és a Northern Pacific vasutársaság nagy búzagazdagságáról mond, mert versenyt máris megérezzük. Nem volt fölösleges ráutalnia az amerikai búza csekély szállító költségeire, a raktárolásra, az elevatorokra stb. s a mit az amerikai búzatermelés jövőjéről mond, bár hatna illető köreinkre, mert ahhoz foghatólag csakis törpének nevezhető saját mezőgazdaságunkat onnan fenyegeti a halálos veszedelem. Hazánk érdekelt körei előtt talán nem új, de azért nem fölösleges az Unio hatalmas támogatásának ismertetése, melylyel Éjszak-Amerika mezőgazdaságát előmozdítani, fejleszteni iparkodik. A «Commissioner of Agriculture» ismertetése útmutatóul szolgálhatna arra nézve, mennyit tehetnénk minmagunk s mennyit hanyagolunk el hasonló viszonyaink fejlesztése körül.

Pekár egész természete, mondhatnók, talán ifjúkori élményei s tanulmányai alapján az angol-szász fajnak, főleg ez Amerikában úgy szólván külön törzsszé fejlődött népfajnak bámulója. Ez magyarázza meg talán némileg, hogy a latin fajról s működéséről s nevezetesen Franciaország gazdasági viszonyairól kevésbé előnyösen vagy talán csak kevesebb lelkesedéssel ítélt. De azért objectív ítélete itt sem téved. Ha Franciaország mezőgazdasági intézményeivel kevésbé van is eltelve, mint Amerikáéival, a francia lisztipart teljesen ismeri, részben méltányolja is. Rámutat azontúl egy lisztipari gyártmányra s eléggé ki is emeli s ez a triticum durumból gyártott semoule s a minek ez alapjáúl szolgál: a maccaroni-gyártás. Alig tévedünk, ha ebben szerző egy újabb útmutatását látjuk, miként volna

értékesíthető termésünk egy része oly gyártmány által, melyből Franciaország például 1806-ban még 22,500 kilogrammot behozott, míg jelen behozatala 685,000, kivitele pedig 7.500,000 kilogram.

Befejezésében szerzőnk ugyanazon hibába vagy, mondjuk helyesebben, ugyanazon kényszerűségbe esik, mint legtöbb közgazdasági írónk, ki bármely kérdést karoljon föl, összes közgazdasági viszonyainkra kénytelen kitérni. Pekár is, munkája czíneül *Földünk búzája és lisztjét* választván, miután azt minden oldalról helyesen megismertette s az e körül fölmerülhető számos kérdésre helyesen meg is felelt, csak félig oldotta volna meg föladatát, ha egyúttal körül nem vezet a világ mindazon országaiba, hol búzáról és liszt-ről szó lehet. Viszont azonban nem volna gyakorlati, de nem volna magyar ember, ha a mit tanult, tapasztalt, észlelt és kutatott, hazája érdekében nem akarná érvényesíteni. Így azután nem is csodálhatjuk, ha Magyarország kül- és belterjes gazdálkodásáról beszél s amannak megszorítását hangoztatja; ha a búzavetőmag országos kísérleteinek szükségességét fejtegeti s még az ármentesítésre és öntözésre is kitér. Hiszen mindez szoros kapcsolatban van mezőgazdaságunkkal, melynek főterménye ma is még a búza.

De midőn szerző a kivétel nehézségeit s a tőlünk függő, valamint a tőlünk nem függő akadályokat ismerteti s mérlegeli, hová lyukad ki ő is ezen, czíme szerint, oly specialis tanulmányában? óda, hová Magyarország, minden értelmes közgazdasági írójának is el kellett jutni: az ipar fejlesztéséhez! szerinte is «a legokoszerűbb mezőgazdaságot ott találjuk, a hol az ipar legfejlettebb; a kettőnek társulását követi, de nem előzi meg a sűrű népesség».

Igaza van. Eddig csak Éjszak-Amerika búzatermése nyomott bennünket, pedig ott még korán sincsenek a termelési terjeszthetőség véghatárán. Oroszország néha feszélyezett, újabban fenyegetni kezd termelése. Ha — mint Pekár helyesen kimutatja — Ausztrália is belép a versenyzők concertjébe és Kelet India, a mint neki indult, szintén Európába veti búzatermelésének fölöslegét, hiába dicsérjük hazánk aczélos búzáját, mert nem lesz a ki fogyasztza, hacsak min-magunk nem, azaz termelő s termelve szaporodó iparunk s iparos népességünk.

Pekár Imre ismertetett könyve eléggé nem ajánlható hazája sorsa fölött gondolkodó minden jó hazafinak. Szerzője azóta, hogy megírta munkáját, megjárta Éjszak-Amerikát s telve tapasztalattal, szorgosan gyűjtött tanulmányok halmazával tért hazájába. Országunk kereskedelmi miniszterének köszöni ez újabb kiküldést, ugyan neki köszönhetjük az ismeretett könyv megjelenését, mely többet adott, mint a mire kezdetben tervezve volt, tudniillik hogy a párisi 1878-diki lisztkiállításról jelentést tegyen.

Szerzője legújában, a fővárosi közraktáraknak lett igazgatója, remélhetjük ezért, hogy e könyvben tanúsított gazdag elméleti ismereteit hazánk közgazdasága érdekében minél teljesebben fogja gyakorlatilag is érvényesíteni.

Szász Károly. A világirodalom nagy eposzai. I. kötet. Buda-Pest 1881.

Szász Károly e két kötetre tervezett művében voltaképp az ókori eposz történetét akarja vázolni: nem fejlődése egész menetét nyomról-nyomra követni, de legalább fő képviselőit föltüntetni. Ehhez képest ez első kötetben az ind *Mahabharatá* és *Ramajanát*, a perzsa *Sah-Námét* és a Homerosz eposzait, mellesleg még a zsidó költészet ki nem jegezedett eposzi anyagát és függelékül Virgil *Aeneisét* is tárgyalja.

A mint látjuk ez első kötet is igen bő anyagot ölel föl: a szerző két világrészbe vezet el bennünket, a leginkább elütő és legrégebb civilisatiókat akarja velünk megértetni és a legexoticusabb költészetet föltárni. E különben is kényes föladat érdekéhez, de egyszersmind nehézségeihez járul még azon körülmény is, hogy e könyvnek irányára és tárgyára nézve a külföldi irodalomban sincs párja. Az eposz történetének megírására nem vállalkozott eddig senki, tán mert a megírására megkívántató föltételek visszajesztőknek látszhatnak. Ki bírná mind e műveket forrásuknál fölkeresni? Ki az a ki a Gangesből, a Skamenderből és a Tiberből ivott volna? Vajon irhat-e valaki könyvet ezen eposzokról, a ki nem érti Vjaszi és a paradicsomi Firduzi nyelvét? Adhatunk e hitelt olyan előadónak, a ki nem specialista, nem indolog vagy zendista, s csak másodkézből ismerkedhetik meg azon óriási művekkel, melyek tömkelegében aesthetikai Ariadne-fonalat akar bocsátani? Szász Károly könyve igen alkalmas arra, hogy az ilyenkép fölmerülő kételyeket szétoszlassa. Szász Károly nem tud se szanszkritül, se zendül; az orientalis tudományokban nem szakember, az eredeti forrásokig tehát nem hatolhatott. De e körülmény nem gátolta könyve megírásában: a legkitünőbb könyvek ezen eposzokról nem szanszkrit vagy zend, hanem angol nyelven irattak; hiteles, kitünő pontossággal és szakismerettel készült fordítások pedig lehetségessé tehették a szerzőnek, hogy az illető művekkel tüzetesen megismerkedjék és azok költői szépségét másokkal is megértesse. Ott végre a hol a rendkívül kifejődött orientalisztika cserbe hagyta a tudóst, ott a költő szeme reconstrualta a hiányos részeket, a kődbe vesző idomokat.

A kik netán azt várják, hogy ilyen vállalatba csak a tárgyalt munkák nyelvét értő tudós fogjon, azoknak sok türelmet kívánunk, mert attól tartunk, hogy sokáig kell várniok, míg oly aesthetikus akad, a ki a modern kulturnyelveken és a classikusokon kívül még az ó-indet és az ó-perzsát is bírja. Hazánkfia, a tudós Klein Gyula rengeteg egy munkát írt a drámáról, a nélkül hogy az ind *Kalidást* eredetiben elolvashatta volna; pedig a német tudósok is elismerik munkája nagy becset.

Az ind eposzokat megismertetni igen nehéz föladat. Az ind szellem egyik fő jellemvonása a szertelenség, melynél fogva az ind műtermékeket is nehéz keretbe foglalni. Könnyű idegeneket a modern műeposz parkjában tájékoztatni, magyarázatok közt a legszebb pontokhoz elvezetni s az egésznek szépségeiről képet adni; de ki ajánlkozik vezetőül az ó-ind népeposzok őserdeibe, a buján fölsar-

jadzó, dúsgazdag tropicus növényzet közé, hol a rózsza magas fa, az erdő tenger, melyben a szem és értelem végtelenbe vész?

Szász Károly e nehézségekkel is megküzdött, úgy hogy műve nemcsak tanulságos, hanem élvezetes olvasmány is. A nagy eposzoknak tartalmát először nagyjában nyújtja, hogy olvasójának mintegy általános átnézete legyen az egész műről. Ezután kiemeli az eposzból a legszebb és leghíresebb epizodokat és ezeket bőven, költőileg színezzve és sikerült fordítások által élénkítve adja elő. Kényelmesebben nem is lehet az ind eposzok hozzáférhetetlen szépségeit megtekinteni.

Az ind világnézet és népjellem — melynek kifejezője épen a költészet — páratlan a maga nemében. A költészet itt oly végletekig visz, a hol a modern európai olvasó vagy bámul, vagy — nevet: az ind phantasia termékeinél megértjük miért nem játszott e nagy tehetségű culturnép nagyobb szerepet a világtörténelemben: az eszményinek e fölesigágása valóban nem életre való. Hősei csak úgy vetekednek az önmegtágadásban, a nemes lemondásban; a *Ramajana* vagy *Mahabharata* bármely énekében több a nagylelkű tett, mint Schiller összes műveiben. A mi erényeink ez izzó talajon, ép oly szertelenné, óriássá nőnek, mint átültetve a mi növényeink. Feltűnő példát szolgáltat a nagylelkűség e paroxismusára a *Mahabharata* befejezése. Judhisztara király, az eposz hőse, lemond a trónról, elhagyja birodalmát meg kincseit és öcseseivel s feleségökkel; a világhírű, lotoszszemű Draupadival elindul mint koldús a Himalaya felé «elszántan: válni a földről, lerázni annak lánczeit». Velök kullogott Judhisztara király kutyája is. Vándorlásuk közt Draupadi, a véghetetlen út fáradsalmaitól holtan omlik össze. Halálos fájdalommal tovább vándorolnak s Judhisztara, az igazság királyának öcsesei is rendre összerogynak. Judhisztara végre egvedül marad kutyájával: ekkor megjelenik Indra s birodalmába akarja vinni Judhiszтарát. Ez azonban vonakodik, attól tartván, hogy nem találja ott, a kiket annyira szeretett: nejét Draupadit és öcseseit. Az Isten biztatja a királyt, hogy őket az égben megleli. Judhisztara azonban most sem akarja az örök boldogságot: van valakije, a ki mindig híven kísérte s kiért szíve fáj: kutyája. Indra erre újra örök üdvet és istenülést ígér neki s felszólítja, hagyja itt a kutyát. Judhisztara ragaszkodik a kutyához. «Nem kell az üdv, ha úra az, hogy el kell hagynom ily hívet». Indra ismét inti, hogy a kutyának nincs helye az égben; az igazság királya bűnnek tekinti a hű szolgát bármily helyzetben is elhagyni. Az Isten erre feddőleg kérdi: Egy ebért, oh hős, kész vagy az eget elszalasztani? Draupadi elvesztét elbirtad s egy kutyáét nem bírod? Mire Judhisztara: hű szolgát elhagyni ép oly bűn, mint barátot elárulni! Nem kell az ég! Indra most ráparancsol: Meg kell lenni! Hagyd e kutyát. Judhisztara egy szóval felel: Soha!

Európában ilyet nem írtak; kétségtelen a Himalayán túl kell születni, szelid, metaphysikai ábrándokra hajló, s egy pessimista önmegtágadásra tanító vallásban hívő indunak kell lenni annak, ki e jelenet egész nemességét és magasztosságát érzi és megérti.

Általán a szanszkrit irodalommal úgy vagyunk, mint a renaissance-kor emberei a classikus irodalommal: egy egész új, sajátásgos kulturával ismerkedünk meg egy holt nyelv segítségével, ámbar nem merném mondani, mint Schopenhauer, hogy hatása olyan nagy lesz mint az ókor renaissanceának. Az ind költésztől az iráni eposzhoz, a *Sah-Namé*hez, fordúl Szász Károly. Itt már nem a világlemondás az uralkodó elem, hanem a lovagiasság s ezért is sokkal hozzá férhetőbb fölfogásunkra nézve. A szerző itt is a költő finom tapintatával vázolja az eposz tartalmát s ezután részletesebb tárgyalás kedvéért kiemeli a legszebb epizódokat. E mellett Firdusit is igen érdekesen jellemzi és a *Sah-Namét* aesthetikailag is behatóan tárgyalja. Hogy azonban Firdusi a jellemalkotás művészetére Shakespeare mellé állítható, azt a szerzőnek nehezen lehet elhinni. A keleti cultura mégsem elegendő arra, hogy Shakespearet teremthessen. Különben is «az ezer meg ezer lelkű» Shakespeare (the myriad-minded) egészen alakjainak czipőibe bújt s azok szellemi életét élte, úgy hogy jellemzésének veséig ható mélysége és sokoldalúsága a költészetben páratlan. Szász Károly művének legsikerültebb része azonban a Homeroszról szóló szakasz. Homerosz nyelvét, compositióját, jellemző tehetségét a legkitünőbb források fölhazsnálásával oly behatóan, oly módszeresen és oly sok szempontból fejtegeti, hogy tárgyalása e részben irodalmunkban páriját ritkítja.*) Legyen szabad ez általános észrevételek után, egyes ellenvetéseket is fölhozni. Nagy kár, hogy Szász Károly az illető művek culturtörténelmi méltatásánál nem tárgyalta az ember különböző conceptióját a különböző népeknél. Minden nép máskép fogja föl az embert és mindegyik más-más vonásokat emel ki jellemzésénél. Ennek összehasonlítására a szerző témája igen alkalmas lett volna. A *Védák* alkatrészeiről szóló fejezet igen bő nomenclaturát s száraz statisztikát tartalmaz, a mi mind ki is maradhatott volna. Hogy a szanszkrit nyelv «a román és germán nyelvek anyja» (84. lap, nővére helyett) tán csak tollhiba.

Weber nézeteivel szemben, ki a *Ramajana* néhány részletét a Homeroszból kölcsönöztnek mondja, Szász Károly a közös vonásokat nem átvételből, hanem közös eredetből szeretné magyarázni. Weber argumentatiója azonban már eleve is kizárja a Szász Károly pártolta származást, mert adatai szerint a *Ramajanának* Homerosz-szal közös részei újabb keltűek és e szerint nem képezték az eredeti ind monda tárgyát.*)

Jules Mohltól a szerző azt várja, hogy majd a *Sah Nahme* második részét is lefordítja. Mohl azonban — ki már néhány év előtt meghalt — lefordította a második részt is. Sehliemann pedig állította egy időben, hogy ő Atreusz sírházát felfödözte, de nem

*) A források közt azonban Steinthal *Zeitschrift*ját (különösen az V. kötetet) és W. Jordan: *Epische Briefe* sok új szempontot föltáró művét is szeretttük volna látni.

***) *Abhandlungen der Berliner Akademie*. 1870. 58. lap. Silá (= Helena) elrblása még nincs meg a régi buddha-mondában.

tudta bebizonyítani, úgy hogy a szerző e tekintetben hiába hivatkozik reá (472). Az 511. lapon az találjuk, hogy minden művészet valamely tárgyat ábrázol és azt az illusiót akarja fölkelteni, hogy ábrázolása voltaképp nem ábrázolás, hanem valóban az, a mit ábrázol. Mind ezt azonban csak a tárgyas művészetekről lehet elmondani; a szobrászatról például nem áll.

De most veszszük észre, hogy mi inkább a munka némely fogyatkozásaival foglalkozva, nem értünk rá fényoldalait is méltatni. Legyen elég ez uttal. Mindent összefoglalva: irodalmunk Szász Károly művének ez első kötetében is szép és hasznos könyvet nyert, melyet az aesthetikus is, a művelt laikus közönség is egyaránt haszonnal és élvezettel olvashat.

RIEDL FRIGYES.

Kalauz az országos magyar iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához. Buda-Pest 1882. Nagy nyolczadrét, 209 l.

E kalauz a könyvtárlat megnyílta után csak két hét múlva volt kapható, s a tárlat bezárta előtt már tíz nappal nem volt kapható, tehát körülbelől húsz nap alatt ezer példány elfogyott. Szokatlan dolog irodalmunkban s hangosan szóló tanúbizonysága az érdeklődésnek, melylyel közönségünk az ügyet fölkarolta. S rokonszenvűnket a tárlat is, a *Kalauz* is megérdemelték. Ez a legfényesebb díszmunkák közé tartozik, mely valaha magyar könyvpiaczon megjelent, az nem várt eredményeket tárt föl. Szinte lehetetlennek tartottuk, hogy annyi kincs legyen könyvekben az ország határain belül, s azok emlékét, melyeket a tárlat összegyűjtött, helyes tapintattal tette maradandóvá a *Kalauz*.

Mert valóban ez a könyvnek célja: legyen egy országos nevezetességű ténynek méltó emléke. Ebből folyt aztán, hogy többnek kelle lennie annál, mit czíme mond: *Kalauz*-nál, guidenél, de kimerítő szakmunka sem lehetett. Hogy ezzé lehessen, arra még nem volt idő, de hogy az elért eredmények emléke fönmaradjon, arról gondoskodni kellett.

Most már látjuk, hogyha a művészet és tudományok majd minden ágában lépést tartottunk Nyugat-Európával vagy rövidebb hosszabb idő alatt meghonosítani tudtuk azt, mi ott új fölmerült, könyvek dolgában sem maradtunk hátra. Egész tanúlságos sorozatát látjuk együtt középkori könyvmásolatoknak és miniatureknek, melyek hazánk határain belül készültek s megismerkedünk azokkal a másolókkal és minialókkal, kikről csak Csontos leírásából volt tudomásunk: a tisztes sort a mohácsi vész előtt egy buzgó és szorgalmas magyar apáca Ráskai Lea zárja be. S ez a sorozat a hazai történeti és művelődéstörténeti kútfők tárlatával, mely Hartvi-custól kezdve Nagonius Mihályig — ki II. Ulászlóról írt dicsőítő verseket — hetvennégy munkát mutatott be, hű tüköre középkori szellemi életünknek. Ez az élet Mátyás alatt egyszeres fényűzővé lesz: a király és főpapok udvarai olasz készítményekkel ugyan, de versenyez a nyugattal. Atavante és Gherardo dolgoznak már nekik.

Sőt eleinte még Ulászló alatt sem állt be hanyatlás — a Mátyás számára készített codexben a hollós címert átfestik az ő címerével. A mit így hazánk s Európa különböző könyvtáraiból még egyszer együtt láthatunk a tárlaton, azt otthon Csontosai szakavatott leírása alapján nyugodtan tanulmányozhatjuk. E dolgozat forrásmunka értékével bír. Alapos és kimerítő, tanároknak és könyvkedvelőknek hasznos felülvizsgáló munka.

Kétségtelenül nagy érdekű része a tárlatnak a könyvkedvelők — de amatőrök régebben is voltak hazánkban s egy osztály, a *Kalauz*ban egy fejezet, erről tesz tanúbizonyságot. Minden század, a IX-től a XV-ig, a páratlan szépségű aranyevangeliumtól a XV-ik századi diszkiállítású szertartásos könyvekig képviselve van benne. Egy részöket fejlett műízléssel bíró főpapok készítették saját használatukra, a többit a múlt század főurai hozták magokkal. A mi itt ki van állítva — az maga egy kincs. Ezt is Csontosai írta le.

Ezzel véget ér a codexek tárlata — szám szerint 324.

Hogyan ment át a könyvírás könyvnyomtatásá, az első egy lap fametszvényektől a legújabb díszmunkáig tárlaton és katalógusban föl van tüntetve. Tésztanyomatok, opus intereselek, egy lap nyomtatvány (mint a Gmundeni János 1439-iki s az 1473-iki naptárak) a szentek képeiből összeállított könyv 1460-ból az első ősnymomatványok dús initialekkel, miniatúrákkal, részben pompás hártványomatokban mutatják a fejlődést, s tesznek tanúbizonyságot az első küzdelmekről — midőn még a nyomtatott könyveket codexekül adták ki, hogy túladhassanak rajtok: ezek bár szétszórva, s bár nem a fejlődés rendje szerint összeállítva, még is fogalmat adnak az alakulásról; kivált annak, ki Emich gonddal s szakismerettel dolgozott bevezetését olvassa. És látjuk itt az ősnymodászat első hazai termékét — összeesik az idővel midőn Mátyás Corvináját szervezé. De hogyan tetszhetett volna a finom ízlésű királynak a *Budai Krónika* darabos kiállítása? Még nem jött el az idő, midőn a nyomdászat útát tört nálunk. A kezdet megbukott — de az akkor oly kevésre becsült könyvek árát az idő meghozta. S ha akkor egy elvesztett codexet egy faluval kárpótoltak, ma a kiállításnak nem egy példányáért adná meg egy-egy francia vagy angol könyvkedvelő néhány száz hold árát.

Fél század telt el addig, míg a nyomdászat nálunk újra megindult. A saját magyar termékeit 1711-ig húsz évi munkával gyűjté össze Szabó Károly — az most itt együtt van. Sőt jóval több. A hazai sajtónak mondhatni csaknem összes terméke. Az anyag nem fog ugyan együtt maradni — de abból egy könyvészeti munka készül: Szabó *Magyar könyvesházának* pendant-ja, mely a *Kalauz* mellett másik nagy emléke lesz a tárlatnak. A mit ebből a *Kalauz* ad Szabó leírása szerint, az érzett hiányt pótol.

A *Kalauz* egyik fejezete az amatőrök tárlatát ismerteti. S itt a pálma az Apponyi Sándoré, ki a magyarországi vonatkozású külföldi munkákat gyűjti. Az utolsó fejezetben Keszler a hazai könyvkötészetet ismerteti — cikke egy egész úttörő monographiává nőtt ki.

E tárlat létrehozásával pedig Ráth üdvös munkát végzett: országos érdekeltséget ébresztett, mely gyümölcsöző fog lenni. Ma már a nagy közönség is tudja mink van, s kezdi becsülni. A *Kalauz* egészen alkalmas arra, hogy az érdeklődést ébren tartsa. Ki emlékszik ma, hogy kilencz év előtt is volt könyvtárlat az Akadémiában? Akkor elfért egy kis teremben — ma harmincznyolczat foglal el. Az akkori *Kalauz* alig egy fél ív volt, a mai tizenhét nagy ív. Akkor egy pár szakember nézte meg, ma nagy közönség látogatja. Az volt a kezdet — ma fényes eredménnyel állunk szemben.

SZILÁGYI SÁNDOR.

Toldi. Költői elbeszélés, írta Arany János. Nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal ellátta Lehr Albert. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1882.

Nemcsak a magyar irodalomban, de egyáltalán nem ismerünk semmi féle költői műnek olyan commentárját, mint Lehr Albertnek e nagy gondnal és szorgalommal összeállított kötete. A régi és újabb irodalmak klasszikusainak vannak sokkal terjedelmesebb, bővebb, több irányra ágazó, többet felölelő, minden kétes helyet kimagyarázó commentárjai; de abban a körben, a mit Lehr e műve föladatául maga elé tűzött, aligha van bármely nyelven is egy költői műnek oly gazdag és kimerítő értelmezése.

E föladat: Toldi nyelvének és költői phraseológiájának elemzése főleg synonymák, parallel helyek s rokon értelmű metaphorák, képek, hasonlatok idézése által. Csodálatra méltó emlékezőtehetséggel és szorgalommal halmozza össze ehhez az anyagot s e rendszer által, úgy hiszszük, jobban és biztosabban magyarázza a költőt és segíti át a nehézségeken az olvasót, mint a szokásszerű «ad usum delphini» commentator, a ki első kötelességének tartja lapos prózára fordítani s minden erejétől megfosztva, hétköznapi nyelven fejezni ki a költő mondatait és eszméit.

A dús anyaghalmoz módot ad Lehrnek egy-egy ritkább szó-fűzés, szóhasználat, vagy vitás nyelvtani kérdés földerítésére s ilyes «elkalandozó» értekezéseiben a magyar nyelv, kivált a népies nyelv, használatának számos titkát sikerül el-lesnie és megmagyaráznia. Igazi bányát tár föl egy magyar mondattan megalkotója számára, a ki Lehrnek éber megfigyelő és distinguáló érzéke által a magyar nép észjárásának számos igen finom elágazásaihoz leli meg a magyarázatot.

«Azon voltam», mondja előszavában a szerző, «hogy jegyzeteim egyenkint önálló becsű czikkecskékké kerekedjenek ki, s hogy a szövegtől különválva is érdemesek legyenek tanulók és tanultak figyelmére.» Úgy hiszszük, az irigység sem tagadhatná, hogy e célját el is érte. De ha el nem érte volna is, a cél kijelölésén, a törekvés fölemlítésén bizonyára nem volna miért megütközni. A Petőfi-Társaság közlönyének bírálója mégis azt veti szemére a szerzőnek, hogy épen az idézett szavak által a «vásári bódék hangján» kérkedik.

Egy másik bírálója meg, nem annyira Lehr, mint Arany ellen

fordulva, kifogást tesz *Toldinak* és *Szondi két apródjának* egy pár metaphorája ellen. Nem hagyjuk szó nélkül, mert ezt a kifogást máskor is hallottuk már.

Az ifjú Toldi, mikor Laczfi Endre fényes seregét maga előtt elvonulni látja, vágyakozva tekint utána s gondolatait és érzelmeit így festi a költő:

«Szép magyar leventék, aranyos vitézek!
Jaj be keservesen, jaj be búsan nézlek.
Merre, meddig mentek? Harczra? háborúba?
Hirvirágot szedni gyöngyös koszorúba?»

Ez utolsó sor ellen van a kifogás.

Szondi két apródjában pedig Ali basa a győzelmi örömmünnep vígalmi között így kiált öl:

«Mért nem jön a Szondi két dalnoka, mért?
Bülbül szavú rózsák két mennyei bokra?
Hadd füzne dalokbul gyöngyosorba füzért,
Oda illöt egy huri-nyakra!»

Rossz metaphorák, képtelenül összehalmozott képek — vetik ellene mindezeknek. Nem akarjuk védeni magokat a képeket, bár a *Toldibelit* a népies, emezeket pedig a keleti költészetből vett analogiákkal is lehetne igazolni. Arany balladáiról írt fejtegetéseiben Greguss Ágost az utóbbiakat nemcsak igazolta, hanem magasztalta is, keleties színezetökért. De nem ezen fordul meg a dolog, hanem azon, hogy e költeményekben nem is a költő gondol és mond ilyen különösségeket, hanem Toldi és a török. Amazt a határozott cél tudata nélküli ifjúi vágy sugallja *Toldinak*, ezeket a keleti költészet virágos stíljét utánzó török alkalmazza. A költő csak reprodukálja az ő eszméiket s ezzel egyszersmind jellemzi is alakjait. Jellemzi épen úgy, a mint pathosz és bombaszt, ravasz vagy együgyű észjárás, elmés vagy buta gondolatok által hőseiket a költők jellemzni szokták. Vagy a mint maga ez a kifogás is jellemzi, fogékonyság dolgában, azokat, a kik ama szóvirágokra nézve a költő intentióját nem veszik észre.

Nagyon érezhető hiánya a Lehr könyvének az, hogy tárgymutatója hiányzik. Azok a czikkecskék, melyek valóban önálló becstű fejtegetéseket foglalnak magokban, megérdemelnék, hogy egy alkalmas index vagy részletes tartalomjegyzék által könnyebben hozzáférhetőkké legyenek.

Reméljük hogy a mű megéri a második kiadást is s akkor a szerző ezt a hiányt is pótolni fogja.

CALDERONI ÉS TÁRSA

látószerek Budapestén;

Látószerszí, mennyiségügyi, légtűnőtani műszer-raktár
váczi-utca 30. szám

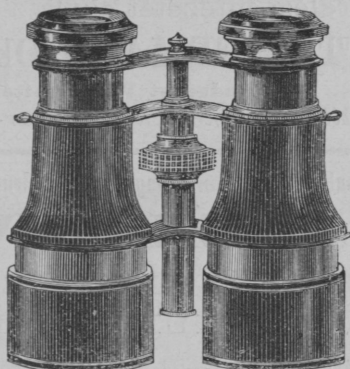
Természettani, vegytani készülékek és tanszer-raktár
kis hid-utca 8. szám

ajánlanak

Kitűnő kettős tábori látó-
csöveket, finom színűvő
üvegekkel, fekete bőrrel
bevonva és szíjjal ellá-
tott tokban ... 10.— frt
kisebb alakban... 8.— frt
Kettős tábori látó szem-
ernyőkkel és kemény
tokkal ... 12.— frt
Ugyanez nickellel bevont
összekötő részekkel
15.— frt

Kettős tábori látócsövek a
legjobb minőségűből és
különféle finom kiállítással 20, 25, 30.— frt

Zseb - Aneroid' magasságmérési légsúlymé-
Távcsövek 5.—, 6.—, 8.—, 10.— frt.

szemüvegek és orrsíptetők, szürke vagy
kék üvegekkel ... 1,50, 2.—, 2,50 és 3.— frt

rők, melyeken a magas-
ságok közvetlenül leol-
vashatók 12, 15, 20, 25 frt
Kis zseb - hőmérők 8 %
hosszu 1.—, 1,50, 2,50 frt
Zseb - iránytűk erős fém-
foglалványokban 75 kr.,
1,50 és 2.— frt
Lépésmérők (Pedometer)
12.—, 15.— frt
Zseb - nagyítóüvegek 1.—,
1,20, 1,50 és 2 frt

Szemüvegek különböző ki-
állításokban, színes véd-

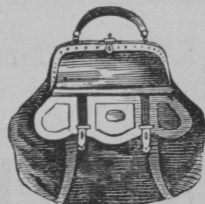
Képes árjegyzékek ingyen és bérmentesen küldetnek meg.

Legjobb és legnagyobb választékban

■ CSAK ■

Löwinger Károlynál

es. és kir. udvari bőröndös

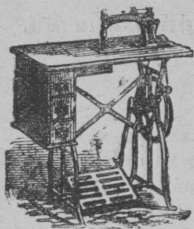
Budapest, IV, kis hid-utca 10. szám.

AZ „ANKER“

ÉLET- ÉS JÁRADÉKBIZTOSÍTÓ-TÁRSASÁGNÁL

1882. márcz. hóban benyújtott összesen 550 bevallás 1.077,016 frt biztosítandó
összeggel és pedig: 365 bevallás 707,258 frttal halálesetre és 185 bevallás 369,758
frttal életesetre. — Kiállítva lón 348 kötvény 568,140 frttal halálesetre és 200
kötv. 389,326 frttal életesetre; összesen tehát 548 kötvény 957,466 forinttal.
A havi bevétel volt 127,514 frt haláleseti díj, és 137,503 frt betételekben,
összesen: 265,017 frt. Halálesetekért kifizetett 111,856 frt. — Ez évben
benyújtott 1729 bevallás 3.977,548 frttal, és kiállított 1547 kötvény:
3.324,358 frttal, ugyan ezen időben bevétel 860,323 frt; — halálesetekért
pedig kifizetett: 227,886 frt. — A társaság működése kezdetétől fogva
halálesetekért kifizetett 10.754,833 frt és az 1871—81-ik túlélési társulás
(Associatio) eredménye 18.183,976 frt volt.

Raktár eredeti varrógépekből a legkedveltebb szerkezettel, családok és iparosok részére; gépek női házi iparra; gazdag választásban varró eszközök és varrógép alkatrészek. — Varrógépeknek javító műhelyét valamint házi sürgönyök és villámhárító felszerelési intézetét ajánlja

OTTO HERMANN (Ohm C. O. utóda)

Budapest V., Józseftér 5. szám

az állami nőiképezdék és ipar-iskolák szállítója.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és kapható:

A SZEMÜVEG.

NÉPSZERŰ ÉRTEKEZÉS.

Ára füzve 80 kr.

Írta: Dr. SZILI ADOLF.

Ára füzve 80 kr.

TARTALOM: I. A szemüveg hivatása. — II. A szemüveg története. — III. A szemüveg nevei: 1. Domború (convex) üveg. 2. Homorú (concav) üveg. 3. Hengeres (cylindrikus) üveg. 4. Hasábos (prismatikus) üveg. 5. Rekesz- és kancsalszemüveg. 6. Védő szemüveg. — IV. Optikai segédeszközök gyengélátóknál: 1. Olvasó szemüveg. 2. Színházi látcső. — V. A szemüveg alakjai: 1. Pápaszem. 2. Orrcsiptető, lorgnon és monokl. — VI. A szemüveg kiállítása: 1. Metszet. 2. Csiszolat. 3. Számozás. 4. Anyagszer. Befejezés.

A Franklin-Társulatnál Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

SVÉD KÖLTŐKBŐL

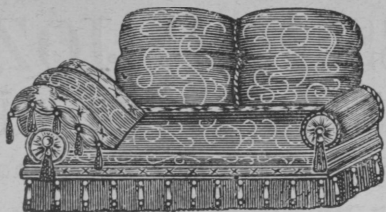
(RÖVID ÉLETRAJZOKKAL)

FORDITOTTA

GYÓRY VILMOS.

Ára füzve 2 frt 40 kr.; diszes vászonkötésben 3 frt.

Gelb M.

kárpitos

ajánlja nagy választékú bútor-raktárát

legjutányosabb áron

Budapest, V. kerület, nádor-utca 18. szám.

A Franklin-Társulatnál Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

ARAGO EMLÉKBESZÉDEI

CARNOT — MENGE — VOLTA — AMPÈRE.

FRANZIÁBÓL FORDITOTTÁK

Dr. CSÁSZÁR KÁROLY és KONT GYULA.

Ára füzve 2 frt; csinos vászonkötésben 2 frt 40 kr.

A Franklin-Társulatnál Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Kisfaludy Károly és munkái

IRTA

BÁNÓCZI JÓZSEF.

ELSŐ KÖTET.

KISFALUDY KÁROLY ARCZKÉPÉVEL.

Ára füzve 2 frt 40 kr.

Diszes vászonkötésben 3 forint.

MÖSSMER JÓZSEF

RUMBURGI VÁSZON- ÉS FEHÉRNEMŰEK RAKTÁRA

a „MENYASSZONY“-hoz

Budapesten, az uri- és zsibárus-utcza szögletén báró Orczy-féle 12. sz. a. ház, a főpostának átellenében,

ajánlja legjutányosb szabott áron a legnagyobb választékban kitünő minőségű rumburgi, irlandi, hollandi, creasz- és takács-vásznait; színes ágyneműit, fehér vászon-csinvat és damaszt asztalterítékeit 24, 18, 12, 6 személyre; asztalkendők, asztalterítők, kávé-, törülköző- és zsebkendőit; francia és angol batiszt-zsebkendőit; továbbá gyapotárúkbán: siffon, batiszt clair és moull; nausoc-, himzett ágynemű-betétek, szegélyek (Gimpen), ágyterítők, függönyök, belvertin, drapp és fehér színben. Nőknek nappali és éjjeli ingek, nadrágok, harisnyák, szoknyák, pongyola-öltönyök, kézelők, gallérok, fodrázsmantillák, Müncheneri rajz és szab. keresztthímzésre előnyomatás. — Uraknak: nappali és éjjeli ingek, nadrágok, lábravalók, duxi, háló- és crépe-mellények, kézelők, gallérok.

Menyasszonyi kelengyék. Csecsemő gyermek-fehérnemű.

Magyarhoni gyártású törülközők és asztalneműek.

Postai megrendelések a leggyorsabban eszközöltetnek.

Árjegyzékek kívánatra bérmentve és ingyen.

A Franklin-Társulatnál Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

SHAKSPEARE MESÉK

IRTÁK

LAMB KÁROLY és MÁRIA.

Angolból fordította, bevezetéssel és Shakspeare rövid életrajzával ellátta **MIHÁLY JÓZSEF.** Átnézte **VOLF GYÖRGY.**

Ára füzve 2 frt; esinos vászonkötésben 2 frt 40 kr.

PROCHASKA A. ÖZVEGYE

első magyar

kir. szabadalm. cserépkályha-gyára,

1803-ban alapítva,

Budapest, VII. kerület, dob-utcza 22. sz.

saját házában.

ADALÉKOK A PAPIRPÉNZ TÖRTÉNETÉHEZ ÉS STATISZTIKÁJÁHOZ.

Gazdasági életünk legfontosabb intézményeinek egyike a pénzforgalom és az avval összekötött fizetési rendszer. Joggal számítják ez intézményt a kultura leghatalmasabb emeltyüihez, mely nélkül gazdasági életünk fejletlenségre és kezdetlegességre volna kárhozthatva. De a pénz e kiváló szolgálatát csak úgy teljesítheti, ha jó, ha teljes értékkel bír; ellenben minden rosszabbítása zavarólag hat a forgalomra és a népek keserű tapasztalatokon tanulták megbecsülni a jó pénz fontosságát. Azért írja történetírónk mint legnagyobb dicséretet, mit I. Béla királyunkról följegyezhetett: «Omnibus enim diebus vitæ suæ in tota Hungaria non est mutata pecunia». És ugyanazért mondta már régen egy fölvilágosodott német fejedelem: «A jó fejedelmet három dolgon lehet fölismerni: hogy szavát tartja, hogy útjai biztosak és pénze jó». Azt mondjuk, keserű tapasztalatokon tanulták ama fontosságot méltányolni, melylyel a jó pénz bír és e tapasztalatok közé tartoznak első sorban azok, melyeket oly országokban tettek, hol értéktelen papírpénzzel zavarták meg a forgalmat. Az értéktelen papírpénz által előidézett súlyos betegség pathológiájából legyen szabad néhány adatot a következőkben közölni.

I.

Az első érdekes kísérlettel, mely az újkorban a papírpénz-kibocsátással történt, Franciaországban találkozunk.

E kísérlet Law nevéhez fűződik, ki az inflationisták legelseje és talán leggenialisabbja volt és ki a papírpénz-kibocsátás nagy előnyeit tudományosan és gyakorlati szempontból tekintette, de e forgalmi eszközhöz kötött bizalmában túlságig ment, mint az összes későbbi expansionisták, kik őt követték. Law azon elvi fölfogásból indult ki, melyet munkájában (*Consideration sur le commerce* etc.) kifejtett, hogy egy nemzet gazdasága a pénzben rejlik és a pénzösszeg szaporítása céljából azon tanácsot adja, hogy jelzálogosított papírpénz adások ki és ruháztassék föl kényszer-folyammal. Franciaországba jöve (Law skót születésű volt), az országot XV. Lajos alatt a legsanyarúbb gazdasági helyzetben találta: a mezőgazdaság teljesen tönkre volt téve, az ipar csekély volt, a kereskedelme a mercantilisticus állampraxis által fejlődésében gátolva, az állambáztartás teljesen kimerülve. Azon tervvel lépett föl, hogy pénz által fog a gazdaságnak új erőt adni és e célból egy királyi vagy állami bank föllállítását tervezte. Midőn ez nem sikerült, magán bankot állított föl, mely följogosított bankjegyeket kiadni. Ezek lassankint a közönség bizalmát megnyerték. A bank 1716-ban kezdte meg működését, és öt százalékkal számított le váltókat, melyek azelőtt ötven százalékot fizettek. A jó siker következtében 1717-ben kiadatott oly rendelet, hogy a bank jegyei minden állami pénztárnál pénz gyanánt elfogadtassanak, és 1718-ban a bank királyi banknak ismertetett el. Most kezdődnek Law úzérédei, melyeket csak a túlságos bankjegy-kibocsátás tett lehetségessé. Az előbbi korszakból még fönmaradt és daczára nagy állami segélyeknek nem virágzó tengeren túli kereskedelmi társulatokat átvette: így a Mississippivagy Louisianiatársaságot, a Canadai vagy Castor-társaságot, a Bengal-társaságot és a Guineai társaságot. «C'étaient un souverain-marchand, une royauté par association» mondja Levasseur. Később hozzájárultak még más társulatok privilegiumai, továbbá a dohánygyedárúság, a pénzregale, a közvetett adók bérbévele, végre a legnagyobb vállalat, az 1500 millió livrenyi összeget igényelt conversiója az államadósságoknak; mind megannyi egyesített a nyugati társulat kezében. E nagy vállalatok létesítése részvények kibocsátását, ezeknek befizetése ismét nagyobb penzforgalmat tett szükségessé; tehát új és új papírpénz bocsátatott ki. A bankjegy-kibocsátás a következő volt:

1719 január	5.	18.000,000	livret
1719 december	31.	1,128.950,000	«
1720 szeptember	23.	3,070.750,000	«

Ily roppant mennyiségű bankjeggyel árasztatott el a forgalom, csak azért, hogy a nagy pénzüsszeg az árakra és első sorban a kibocsátott részvények árfolyamára hatván, azokat felszöktesse. A művelet jól ki volt számítva. Az üzérkedés annyira megragadta az egész közönséget, hogy az 500 lívrenyi részvény 8000-re emelkedett; az első közgyűlés napján (1719 december 30-dikán) 15,180-ra és 1720 január 6-dikán 18,000-re. Az itt tárgyalt kérdés szempontjából figyelemre méltó, hogy Law e meglepő eredmény elérésére a többek között azon fogást is használta, hogy a nemes érc értékét folyvást változtatta (1719-ik év szeptember havától 1720 decemberéig az arany értéke huszonnyolczszor, az ezüsté harminczötször változtatott), mi a közönséget arra bírta, hogy a nemes ércztől lehetőleg szabaduljon, és helyette bankjegyeket szerezzen.

Ennek következménye lett az árak magas emelkedése, és kétséget nem szenved, hogy a bizalmatlanság, az eléguiletlenség a «systeme» — így nevezték Law rendszerét — ellen e körülmény által előmozdított. (Az árak emelkedé séről különösen Levasseur a következőket írja: «A kereskedők, kiknek árúi könnyen keltek, mind követelőbbekké lettek, azon mértékben, a mint bőségesebb lett a pénz, de azért nem lettek gazdagabbak, mert viszont a munkások is magasabb bért követeltek. Ha nem akadt is mindig olyan bolond vevőjök, a ki egy darab vadért kétszáz livre-t adjon, legalább is megkészszerették és megháromszorozták az árakat. A rendőrség szabályzata daczára, melyben a kocsibér óránként tíz soua volt megállapítva, nem lehetett kocsit kapni alább mint óránként három livreért; egész napra fizették negyven livrereel is. A gyertya, minek rendesen harminczkét sou volt a fontja, egész kilencz livreig drágúlt; a kávé ötven souról tizenyolcz livreig. S ily arányban ment föl az ára mindennek; huszonöt sou a friss vaj fontja, huszonöt taller a finom posztó singje (l'aune), negyven livre egy pár selyemharisznya, négy sou egy font kenyér stb.»

Egy másik következménye a terjedő bizalmatlanságnak,

mely az első közgyűlés kedvezőtlen eredményében táplálékot nyert, a nemes ércnek kivitele volt. Nagyobb mennyiségekben vitettek külföldre, és csak egy egyénről, ki épen a királyi bank pénztárnoka volt, tudva van, hogy saját számlájára 20 millió livreért küldött nemes érczeket Hollandiába. Law e természetes következménynek útját akarta állani. A nemes érc értékét ismét leszállította, a háztartásokban tartható mennyiségét az ércpénznek szintén, stb. és a mi fő, az egész országra kiterjesztette a bankjegyek kényszer-forgalmát.

Különböző körülmények siettették a bukást, melyhez az első lépés az 1720 május 21-dikén kelt rendelettel megtétett, melylyel a bankjegyek és részvények értéke leszállított. Hozzájárultak más mélyen vágó intézkedések, mind hiába; a bizalom nem volt visszaállítható. A közönség a bank ablakához tolakodott, hogy a jegyeket beváltassa; reggel két órakor már ott állottak, és a július 16. és 17-dike közti éjjelen 16,000 ember várta a jegyek beváltását. Többen összenyomatnak, és a tömeg a halottakat előre vitetvén, a Palais Royal ellen indul, hol a kormányzó lakott. Augusztus 15-dikén egy rendelet megállapítja, miszerint a 10,000 és 1000 livrényi bankjegyek kényszer-forgalma október 1-jével megszűnik, minek következtében azok értéke felére leszáll; október 10-dikén kijelentetik, hogy a bankjegyek «sont tombès dans un tel état de discredit, qu'ils n'ont plus de valeur comme espèces».

Már ez első nagyobb szabású föllépésével a túlságos papírpénz-forgalomnak az avval járó typicus jelenségek egy részét észrevehetni. A nemes érc kiszorítása a forgalomból, a papírpénz értékének csökkenése, az árak emelkedése, a jövedelem-elosztás kedvezőtlen befolyásolása, az üzérkedés élénkítése, a gazdaság teljes megzavarása a végleg bekövetkező tönk által, mind meg annyi jelenség, melyek Law míveletének következtében mutatkoztak, és melyek végre, — Franciaország szerencséjére e korszak alig két évig tartott — «post tot discrimina» a nemesérc-forgalom visszaállításához vezettek.

A papírpénz-kibocsátás a Law-féle rendszernek csak egyik oldalát képezte, mert ez a nagy vállalatok és a részvényekkel üzött agiotageban találta másik oldalát. Azért látjuk, hogy a papírpénz-kibocsátás nem is függ annyira, mint az rendesen szokott lenni, az államháztartás szükségletével ösz-

sze, hanem inkább gazdasági szempontok szerint irányul, a mennyiben az emelkedő mennyisége a papírpénznek a nagy vállalatok által élénkített üzérkedésnek, ez a pénzforgalom támogatására kívánt szolgálni. — Nem úgy volt az Franciaországban a papírpénzzel tett második nagy kísérletével a XVIII. század végén, az úgynevezett assignatákkal. A nagy politikai átalakulás, mely Franciaországban 1789-ben kezdődik, sok tekintetben pénzügyi tényezők által mozdított elő. A kincstár üressége a parlamentek összehívására vezetett, és evvel megindult a forradalmi lavina, mely végre a francia királyi trónt is eltemette. Az államháztartás rendezése volt ez időben is a politikai tényezők egyik főfeladata, és midőn más források nem kínálkoztak, a papírpénz-kibocsátáshoz nyúltak. Így keletkezett az assignata, mely nem volt egyéb, mint utalvány különböző czimekre, különösen az emigránsok jószágai eladásából eredményezendő összegek egy részere. Minthogy azonban a főforgó viszonyok mellett ily nagy birtokokat vagy általában nem, vagy pedig csak a föld értékének jelentékeny csökkentésével lehetett volna eladni, czélszerűbbnek látszott azt elhagasztani, és addig a kincstárnak papírpénz által nyújtani segílyt. E pénznek első kibocsátása 1789-ban történt a december 21-dikén kelt törvény alapján, mely 400 millió livres öt százalékos assignata kibocsátását engedte meg. A kamat megállapítása a mellett tanúskodik, hogy ez első kibocsátásnál még nem igen számítottak arra, hogy az assignata forgalmi eszköz legyen. Azonban gyorsan következtek be oly intézkedések, melyek annak pénzzé való átváltoztatását előmozdították. 1790 április 16-dikán az assignata kényszer-forgalommal láttatott el, és a kamat három százalékra szállított le, szeptember 29-dikén pedig a kamatfizetés teljesen felfüggesztetett, és ez idő óta az assignata tehát nem egyéb mint papírpénz. Ugyanakkor egy második kibocsátás határozottatott el 800 millióval, 1791 június 19-dikén egy harmadik, szeptember 29-dikén egy negyedik stb; a jegysajtó működésben volt és nem szűnt meg addig, míg az assignata értéke teljesen meg nem semmisült. A kibocsátás terjedelméről a következő számok nyujtanak áttekintést. Forgalomban volt:

1791 június	1-jén	912.000,000
1796 szeptember	1-jén	45,578.810,040

E rengeteg mennyiségű papírpénz a leghátrányosabb befolyással volt az ország gazdasági, erkölcsi és politikai helyzetére. Mi sem természetesebb, minthogy az assignaták napról napra vesztettek értékökből, míg végre egészen érték-telen jegyekké váltak. Volt ugyanis 100 livre assignatának árfolyama minden év január havában:

1789	—	1793	51
1790	96	1794	40
1791	91	1795	18
1792	72	1796	—46

Az árfolyam hónapról hónapra és évről évre csökken, míg végre az utalványok teljesen értékvesztettek. A mellett az árfolyam hónapról hónapra roppant ingadozásokat is mutat föl, majd száz százalékkal emelkedik, majd ugyan annyival csökken, a mint a politikai események bent az országban, és künn a csatatéren vagy a diplomatikus téren kedvezők vagy kedvezőtlenek voltak. És mit tettek az assignat értékének föntartására? Előbb azt hitték, hogy lehetséges lesz a papírpénz-forgalom mellett az érczforgalmat föntartani, azonban nem sokára belátták a tévedést és az assignatát általános fizetési eszköznek nyilvánították. Mindenki a ki a papírpénzt el nem fogadta, vagy névleges értékénél alább akarta csak elfogadni, szigorú büntetésekkel fenyítettett, és mint az állam ellensége tekintetett. Megtiltották a nemes érczek kivitelét, megállapították a javak, különösen pedig az élelmi cikkek árát, a napi fogyasztás mérvét, az eladási módokat, hogy a kényszerítő szabályok keresztül vitelét ellenőrizhessék, és így a kereskedelem és ipar terén pangást, a nép közt inséget idéztek elő. Az árak mesés magasságra emelkedtek, a nemes érc egészen eltűnt, és a gazdaság az állam önkény-szerű és észszerűtlen beavatkozása által sorvadásba és sinlő-désbe esett.

Az assignata végre, mint teljesen értékvesztett pénz, a forgalomból kivonatott; azonban nem sokára új kísérlet tétellett a papírpénz-kibocsátással, az úgynevezett mandat territorial segítségével. A papírpénz csak nevét változtatta, a mandat territorial is csak olyan födözetlen és nemsokára túl-nagy mennyiségben forgó csere-eszköz volt, mint az assignata. 1796-ban az első kibocsátás alkalmával árfolyama tizennyolc

százalék volt és már augusztusban 184 százalékon látjuk. Végre vissza kellett állítani az érczforgalmat és az assignat és mandat territorial csak adóssági cím volt, melyért azonban csak névleges kárpótlást adtak.

A kényszerfolyam Franciaországban ezentúl még háromszor lépett föl. Mindenek előtt 1805-ben, midőn az újonnan alakított Banque de France zavarba jöven, a miniszterium a bankjegyek beváltását részben fölfüggesztette. Azonban a bank nemsokára leszállítván a forgalomban levő jegyek összegét, a válság megszűnt és 1806 január 25-dikén a kényszerfolyam ismét eltöröltetik. 1848-ban a forradalom következtében beállott válság sem volt nagyobb jelentőségű. Midőn a jegyek beváltása miatt a bank nagyobb rohamnak volt kitéve, ismét kérte a készfizetés fölfüggesztését, mit a kormány meg is adott, a forgalomba hozható jegyek maximal összegét 350 millió frankban állapítván meg. A közönség helyeselte e rendszabályt, és a bankjegy, mely e rendszabály életbe léptetése előtt öt százalékot veszített értékéből, nemcsak nem csökkent tovább, hanem nemsokára elérte ismét a parit. 1849 december 22-dikén a maximal összeg 525 millió frankra emeltetett, de a bank vezetése oly okszerű volt, hogy készpénz-tartaléka nem sokára túlhaladta bankjegyeit, és 1850 augusztus 6-dikán a törvény a készfizetés fölvételét ismét elrendelte, melyet a bank már 1848 június havában tényleg eszközölt. Újból találkozunk a beválthatatlan papírpénz jelenségével a nagy francia-német háború következtében, de ekkor is a vele járó kedvezőtlen hatások a gazdasági életre alig mutatkoztak, és pedig azon kedvező tényezők következtében, melyek akkor az ország gazdasági helyzetében találkoztak. A kényszer-folyam mindjárt a háború első napjaiban kimondatott, bár a bank az állam részéről csak később, a szeptemberi kormány által, tehát a napoleoni regime megszűnte után, vétetett igénybe. Az összeg, melyet az állam a banktól kapott, 1530 millió frankra emelkedett (mely összegben egy 60 milliónyi régibb adósság foglaltatik), az egész jegyforgalom pedig 1872 július 15-dikén 3200 millió frankban állapított meg, tényleg azonban a legnagyobb forgalom (1873 október 31-dikén) 3,071.912,000 volt. Azonban e rengeteg jegy-forgalom daczára alig mutatkozik rövid ideig egy csekély disagio.

Magyarázatát azon jelenségnek, hogy csak némileg

jelentékenyebb agio alig néhány napig mutatkozott és az arany és bankjegy parija ismét visszaállott, daczára a kényszer-folyamnak, a következőkben találjuk: A kényszerfolyam csak ideiglenes intézkedésképen léptetett életbe és a bizalom általános volt, hogy nem fog soká föntartatni. A nagyobb jegyforgalom az ország szükségletének megfelelt, mert a Németországnak fizetendő hadi sarez mintegy egy milliárd ércpénzt vont ki a forgalomból. Az állam nem sokára visszafizette adósságát a banknak, és azon arányban a mint a nemesérez a külföldről ismét befolyt, csökkent a jegyforgalom. A jegyforgalomban 5 frankos jegyeknél kisebbek nem szerepeltek, és e jegyek az egész forgalomnak csak mintegy harminczad részét tették. A kereslet nemesérezek után nem volt nagy, mert Franciaország roppant mennyiségben rendelkezett külföldi értékek fölött, azonkívül pedig 1873 óta tetemes kiviteli többlet által a kereskedelmi mérleg javára változott, mi a nemzetközi váltó-árfolyam kedvező állásában is kifejezést talált. Ez okoknak, valamint bank-intézete kitünő vezetésének, a készfizetés fölvételének — még mielőtt a törvény ezt kötelezőleg kimondta (1879 január 1-jén) és az ércforgalomnak azonnal visszaállításának, a mint ezt a körülmények lehetővé tették — e körülményeknek köszönhető Franciaország, hogy utolsó kísérlete a beválthatatlan papírpénzzel jól végződött, és valamint a vasuti vonat gyorsan robogván, áthaladhat egy nagy örvényt, mely okvetlenül elnyeli, ha fölötte sokáig időz, így Franciaország, gyorsan menekülvén a papírforgalomtól, kikerülte azon veszélyeket, melyek ávval elkerülhetetlenül összekötvék.

II.

Angliának is volt a XVIII. század végén, és a XIX. század elején rövid ideig papírpénz-forgalma. A Franciaország ellen Anglia és az európai nagyhatalmak által folytatott háborút Anglia különösen pénzsegélyekkel támogatta, és Pitt az arra szükséges összegeket az angol banktól kölcsönözte. Midőn ennek következtében az angol bank készpénz-készlete nagyon csökkent, az angol bank bankjegy-forgalmát is leszálította, mi által azonban a kereskedelemre nagyon kedvezőtlen hatást gyakorolt. Minthogy a pénzforgalom e megszorítása kö-

vetkeztében válság kitörésétől tartottak, a miniszter-tanács 1796 február 27-dikén rendeletet bocsátott ki, mely az angol bankot a készfizes és érczel való beváltás alól fölmentette, mely rendelet a parlament részéről is megerősített. Együttal megengedettett öt font sterlingnél kisebb jegyeknek kibocsátása. Ez intézkedés minden évben ismételtetett egészen 1819-ig. E szerint Angliának huszonnégy éven át volt papírpénz-forgalma kényszerfolyammal.

Bár a papírpénz-mennyiség egyes időkben háromszorosára emelkedett, ez, tekintve azon körülményt, hogy a papírpénz szaporítása előtt 25 millió font sterling érczpenz volt forgalomban, melynek nagy része most a forgalomból kilépett, nem is igen jelentékeny. Mindamellett a bankjegy disagioja beállott, és pedig következő arányokban: A bankjegy disagioja volt száz font sterling után

1801.	8 st.	7 sh.	8 d.	1811.	7 st.	16 sh.	10 d.
1802.	7 "	5 "	10 "	1812.	20 "	14 "	9 "
1803.	2 "	13 "	2 "	1813.	22 "	18 "	— "
1804.	2 "	13 "	2 "	1814.	25 "	2 "	6 "
1805.	2 "	13 "	2 "	1815.	16 "	14 "	3 "
1806.	2 "	13 "	2 "	1816.	16 "	14 "	3 "
1807.	2 "	13 "	2 "	1817.	2 "	13 "	2 "
1808.	2 "	13 "	2 "	1818.	2 "	13 "	2 "
1809.	8 "	7 "	8 "	1819.	4 "	9 "	— "
1810.	13 "	9 "	6 "	1820.	2 "	12 "	— "

Daczára annak, hogy a forgalomba bocsátott bankjegyek összege soha túlságosan nagy nem volt, a disagio tehát itten sem maradt el, és időnként a bankjegyek értékét egy negyedével leszállította. És mi volt ennek következménye a közgazdaságra és különösen a kereskedelemre? A *Bullion Committee*, mely azon nagy félelem következtében, mely 1810-ben a nemzetközi váltó árfolyam kedvezőtlen állása, az arany árának emelése következtében beállott, a parlament által kiküldetett és mely előtt a legnagyobb tekintélyek nyilatkoztak, következőképen foglalja össze az agio lényegesebb hatását: «Hogy a váltó-árfolyam alászállnak s az ércz ára emelkedni fog a papír ily túlságos szaporítása által, azt nemcsak a kereskedelem és pénzügyek legkitünőbb tekintélyei állítják föl mint elmeletet, hanem gyakorlati igazságát is bizonyítja az újabb idők csaknem valamenyi államának története, a melyekben papírpénz van forgalomban.» (39. l. *Report togethe with*

Minutes of Evidence and accounts from the select Committee etc. London 1810). — «A bizottság fölöslegesnek véli részletesen reá mutatni mind azon károkra, melyek az országra hárulhatnak a forgalmi eszköz minden oly általános szaporításából, a mi annak relativ értékét csökkenti. Hogy az árak ilyenét felszoktetése minő hatással van minden, szabott időhöz kötött, pénz-üzletre; hogy mily elkerülhetetlen igazságtalanságot hárit az évdíjből élökre s minden rendbeli hitelezőre; hogy akaratlanul is mily jogtalan előnyben részesíti a kormányt és minden más adóst: mind ezek sokkal szembe szökőbb következmények, semhogy bizonyítani kellene, és sokkal jobban sértik az igazságot, semhogy orvoslás nélkül lehetne hagyni. Még fontosabb hatásnak látszik a bizottság előtt az, a mit ez intézkedés a közönséges mezei munkaberre gyakorol, a mi, tudvalevőleg, sokkal később és lassabban alkalmazkodik a pénz értékének esetleges változásaihoz, mint bármely más munkabér, vagy árúk árai.» (73. l.)

A papírpénz-kérdés az általános figyelmet éveken át lekötötte, és egy nagy irodalom keletkezett, mely pro és contra tárgyalta a kérdést. A későbbi események, különösen az 1818-ban kitört válság mindinkább megerősítette azon véleményt, mely a papírpénz-forgalom kiterjesztését igen veszélyesnek tartja. Végre 1819-ben a parlament két háza által kiküldött külön bizottságok munkálatai alapján létrejött egy törvény, mely a készfizetést ismét elrendelte, és így a fődözetlen papírpénz forgalmának véget vetett, miután kitünő szakferfiak és államferfiak a parlament mind két házában azon erős meggyőződésnek adtak kifejezést, hogy a papírpénz az ország gazdasági állapotjait rosszabbítja.

III.

Oroszországban ugyan már régebben is létezett papírpénz, mégis ennek forgalomba hozatala II. Katalin császárnőnek tulajdoníttatik, ki 1768-ban két bankot alapított azon kizárólagos rendeltetéssel, hogy papírpénzt, úgynevezett assignatákat, hozzanak forgalomba. Az assignaták kezdetben, míg kis mennyiségben voltak forgalomban — agioval nem bírtak. «Les abords du cour forcé», mondja Leroy Beaulieu, «sont toujours rians». Ez assignaták a kilátásban levő törökországi

háború költségeinek fődözésére szolgáltak és a birtokosra szóló beváltható jegyek voltak; kétes volt, vajon a beváltás milyen érzelmekben fog történni, de csak hamar eloszlott e kétség, mert kizárólag réz használtatott e célra. Csak a forgalom pénzzel való hiányos ellátásának kell tulajdonítani, hogy a rézpénz is belértékénél sokkal magasabb árfolyammal bírt. Az assignaták pedig kényelmességök következtében teljes értékben fogadtattak el, és a háború alatt csak igen kevés elértéktelenedést mutatnak az ezüstrrel szemben. A béke beálltával parira emelkednek, és miután az összes jegyek csak 60 millió rubelt tettek, és mennyiségök az első tizennyolcz év alatt nem szaporítottak, értéköket nemcsak megtartották, hanem 1788-ig a rézzel szemben 1—5 százalékot agiot nyernek, az ezüstrrel szemben pedig soha három százaléknyi diszagonál magasabb értékvesztéséget nem mutatnak. 1786-ban e papírpénzből már 100 millió rubel volt forgalomban.

A papírpénz szaporításával a jószágok ára emelkedett és 1794-ben a fejadó és más adók fölemeltettek, minthogy, a mint az ukáz mondja, a termékek emelkedett ára a parasztnak nagyobb nyereséget hoz. Katalin halála után folytatták a papírpénz kibocsátását. 1799-től 1811-ig a papír-forgalom 200 millióról 600 millióra emelkedett; a rozsliszt ára 70 kopekáról 200-ra, az ezüst rubelét egy és félről négyre szökik föl, és a hamburgi árfolyam csökkent huszonhatról tízre. A reá következő évben pedig egy sajtóságot állott be, mely szembetűnőleg mutatja, mily soknemű tényező hat a valutára. 1810—12-ig az orosz pénz-, valuta és vele a váltófolyam tudniillik jelentékenyen javul daczára a forgalomban levő nagy mennyiségű papírnak, daczára annak, hogy az ellenség az országban áll, míg ennek visszavonulásával a valuta és a váltófolyam rosszabbul. Mi ennek oka? Az, hogy az orosz termékek után nagy volt a kereslet, sőt az még emelkedett, mivel a külföld felt, hogy a francziák az összeköttetést az országgal lehetetlenné teszik. Tehát nagy kivitel orosz árukából. Ellenkezőleg csekély bevétel, mert az oroszok attól tartottak, hogy a francziák, úgy mint másutt, az angol árukat majd elégetik. 1817-ben 836 millió rubel volt forgalomban, és az ezüst rubel értéke a papírhoz képest négyszer annyi volt. 1810-ben ugyan kibocsátott I. Sándor által egy rendelet, mely szerint az assignaták államadósságnak nyilvánítottak, és kísérlet is tétetett az assi-

gnaták beváltásával, de a közbe jött háború ismét mindezt megghiúsította. 1817-ben új kísérletek: az assignatákból 118 millió vonatott ki a forgalomból; 1822-ben már csak 595 millió volt forgalomban, mely 1843-ban hiteljeggyé változtatott át. Cancrin mint pénzügyminiszter előmozdította a papírpénz forgalmát, melynek nagy barátja volt, és az érczfizetéseket csak kivételésekben engedte meg. Annyi érdeme azonban minden esetre van, hogy a papírpénz mennyiségét legalább nem szaporította. A rubel csak mindig nagy diságóval tartatott forgalomban; az ezüst rubel értéke papírban 4 rubel és 30—40 kopek volt. 1840-ben az ezüst rubel értéke 3·5 papír rubelre tétetett és kijelentetett, hogy az országos érték ezüst legyen, a papír csak pótlólag szolgáljon. 1843-ban egy új rendelet, mely a létező 595 millió assignatát 170 millió hiteljegyre reducálta, ezeknek beváltását megígérte, valamint azt is, hogy többé nem szaporíttatnak a nélkül, hogy egyúttal a megfelelő födözet ezüstben vagy aranyban le ne tétetnek. A föntebbi 170 millió födözetére pedig 82 millió ércz tétetett le. 1848-ban kedvezőbb képet mutat már a forgalom: 289 millió jeggyel szemben a födözet 147 millió rubelt tett. Ez volt az orosz papírpénz fénykora. Azóta ismét roppant hanyatlás áll be. Az interventio Magyarország ellen és a krími háború annyira rosszabbítják a pénzügyeket, hogy 1858-ban 141 milliónyi födözetrel szemben a jegyek 735 milliót tesznek. A krími háború elején az 1843-ban megígért készfizetés ismét fölfüggesztetik. A kormány megint ép oly sértő mint erőszakos mivelethez nyúl: a banknál levő összes betéteket öt százalékos bankjeggyé változtatja át, a betétek kamatlábát pedig két százalékra szállítja le. Egyúttal ismét 100 millió bankjegy adatik ki; 1860-ban alapíttatik az állambank, és kísérlet tétetik a valuta visszaállítására; 1862-ben megkezdik a beváltást, azonban már 1863-ban ismét föl kellett függeszteni. — A bankjegy-forgalom tett Oroszországban minden év január 1-én:

1851.	301·6	1859.	644·6	1867.	709·0
1852.	303·8	1860.	679·9	1868.	657·5
1853.	311·4	1861.	713·0	1869.	724·4
1854.	333·4	1862.	713·5	1870.	721·8
1855.	356·3	1863.	691·1	1871.	715·8
1856.	509·2	1864.	636·5	1872.	718·8
1857.	689·3	1865.	651·1	1873.	763·9
1858.	735·3	1866.	649·5	1874.	792·3

A forgalom óriási összegekkel árasztatott el, összegekkel, melyek a más államokban kibocsátott papírpénz mennyiségét — a francia forradalom assignatáit kivéve — messze túlhaladják. Természetes, hogy ennek az ezüst-ágio megfelelt.

1000 rubel ezüst ért papírban :

1851.	1011	1857.	1028
1852.	1001	1858.	1065
1853.	989	1859.	1095
1854.	1049	1860.	1061
1855.	1060	1861.	1120
1856.	1005	1862.	1105

1863 óta pedig az ezüst agiója a szentpétervári tőzsdén következőkép jegyeztetett :

1863.	4·71	1869.	24·84
1864.	17·73	1870.	28·30
1865.	21·06	1871.	19·16
1866.)*	28·14	1872.	16·77
1867.	17·27	1873.	16·30
1868.	16·21	1874.	16·77

Az ötvenes években, a midőn a papírpénz-forgalom sokkal kisebb volt, az agio is igen szerény határok közt mozog ; de a hatvanas években bekövetkezett inflatio és sok egyéb körülmény a papírpénzt átlag húsz százalékkal szállította le értékében. A papírpénz belértéke folyvást csökken, és korszakról korszakra nagyobb depreciációnak van kitéve. A három nagy európai válságban, a krími, az olasz, és az osztrák-német háborúban az ezüst legmagasabb agiója volt 15·9, 22·4, 48·6 — tehát folytonos rosszabbulás, folytonos hanyatlás. Az orosz-török háború következtében az orosz pénz ismét roppant mérvű értékesökkenést szenved, mint ezt a következő adatok mutatják :

Forgalomban volt :

1877 :	790	millió rubel ; az agio tett	56·70	százalék
1878 :	1040	“ “ “ “ “	72·62	“
1879 :	1188·1	“ “ “ “ “	67·96	“
1880 :	1162·5	“ “ “ “ “	59·61	“

*) Ez év alatt 48·6-ra emelkedett.

IV.

A kényszerforgalommal bíró papírpénz az olasz királyság által 1866 május 1-én hozatott be. Az okok, melyek ez intézkedéshez vezettek, igen számosak. Az új királyság, mely Olaszország népének egyesítéséből keletkezett, közigazgatásilag, közgazdaságilag és pénzügyileg igen sok nehézséggel volt kénytelen megküzdeni. Évről évre jelentékeny hiány mutatkozott az állambháztartásban, mely 1865-ig 1998 millió lirára emelkedett. E hiánynak fődözetére 2000 millió névleges értékű kölcsön volt fölveendő, mely 125 millió kamattal terhelte az évi költségvetést. 1865 végén a járadék árfolyama hatvanötön állott, és újabb kölcsönök azt még inkább lenyomták. Az adók nagy mértékben fölemeltettek, az államjavak a fölvelt kölcsönöknél zálogul voltak lekötve, az egyházi javak eladásából nagy bevételt nem lehetett várni. A közgazdasági helyzet sem volt nagyon virágzó. A bevétel évről évre nagyobb volt, mint a kivétel, úgy hogy 1865-ig a kereskedelmi mérlegben 1338 milliónyi hiány mutatkozott, és miután a gyors fejlődést a belföldi termelés egyenlő lépésekben nem követhette, az újabb szabadelvű vámtarifa pedig a bevételt csak előmozdította, e forrásból javulás nem volt várható. Midőn 1866-ban a viszony Poroszország és Ausztria közt feszültebb lett és egy közel háború valószínűsége a politikai láthatárt sötét fellegekkel borította, ez Olaszországban is elég súlyosan éreztette magát. A külföldön nagy tömegekben levő adóssági címek visszaküldettek, a bankokhoz visszafolytak a bankjegyek beváltás végett, és így nagy érczmenyiségekre volt szükség. A két legnagyobb bankintézet, a nemzeti és a toskánai, 154 millióért hoztak be nemes érczeket. A bankoktól és hitelintézetektől visszavonattak a betétek és a pénz kincsgyűjtés céljából a forgalomból kivonatott. Mind ez okokból, és az esetleges háború költségeinek fődözésére a miniszterium fölhatalmaztatta magát rendkívüli eszközök alkalmazására és május 1-én a kényszer-forgalmat rendelte el.

1866 april végén, a kényszerforgalom behozatala előtt, Olaszország pénzforgalma megközelítő becslések szerint állott 1100 millió lira érczpénzből, 141.219,139 lira valóságos

bankjegyből és 107.961,642 lira egyéb hiteljegyből. Miután a bankjegyek fődözetére 124.537,563 lira volt a bankoknál nemes ércben letéve, az összes pénzforgalmat ez időpontban 1225 millió lirára lehet becsülni. A kényszer-forgalom folytán következőkép alakult a pénzforgalom: Forgalomban volt papírjegy:

1866.	612.450,125	lira	1872.	1,430.532,439	lira
1867.	837.033,580	«	1873.	1,523.167,236	«
1868.	903.706,748	«	1874.	1,582.122,600	«
1869.	902.047,635	«	1875.	1,607.416,944	«
1870.	995.346,577	«	1876.	1,641.847,991	«
1871.	1,263.576,288	«	1877.	1,629.741,079	«

E jegyekkel szemben az aranynak árfolyama volt átlagban:

1866.	7-81	1870.	4-50	1874.	12-25
1867.	7-37	1871.	5-55	1875.	8-27
1868.	9-82	1872.	8-66	1876.	8-47
1869.	3-94	1873.	14-21	1877.	9-63

Az agio történetét az olasz parlament jelentése röviden így adja elő: Az agio azon napon mutatkozott, a midőn a kényszerforgalom kimondatott és májusban (1866) eléri maximumát 18-75-el; a papírforgalom emelkedett 249 millió-ról 433-ra, a járadék, mely már április végén 43-90-en állott, lement 39-40-re. A nemzetközi váltó-árfolyam, tekintve a papírpénz által külföldre szorított nagy érczmenyiségeket, kedvező volt. Július-szeptemberig a béke visszaállta következtében, valamint azon körülménynél fogva, hogy úgy látszott, mintha a kényszerfolyam helyett más eszköz fog az államháztartás szükségletének fődözésére fölhasználtatni, az agio leszállt öt százalékra, daczára annak, hogy a papírforgalom emelkedett. A járadék árfolyama javult, a nemzetközi váltó-árfolyam kedvező maradt. Az év utolsó hónapjaiban, valamint 1867 elején a kedvezőtlen fogadtatás, melyben a pénzügyminiszter exposeja részesült, a kamrák fölösztatása és más körülmények kedvezőtlen hatást gyakoroltak; mind a mellett az agio öt százalék körül ingadozik, miután a járadék emelkedett, a papírforgalom csökkent és általában elterjedt a hit, hogy a kényszer-forgalom meg fog szünni. Áprilisban a Ricasoli-miniszterium visszalépése az agiót ismét emelte; azonban az új miniszterium pénzügyi exposeja (Ferrara) jó benyomást tévén, a kényszerfolyam megszüntetésére czélzó törvényjavas-

lat miatt, az agio ismét csökkent, daczára annak, hogy a papírforgalom emelkedett. Júniustól augusztusig a papír menyisége emelkedett, a gyöngye termés következtében a nemzetközi váltó-árfolyam kedvezőtlen fordulatot vön, de az agio hat százalékon maradt, mivel talán a remény a kényszerfolyam bekövetkező megszüntetése iránt még tartotta magát. Az év végeig azonban a politikai események (Mentana), a hadsereg egy részének behívása, a miniszter-válság, új kölesönök, ismét elégtelen termés a váltó-árfolyamot és járadékot lenyomták, az agio pedig emelkedett: 1868 június végeig a bankjegyek összege tovább is emelkedik; de miután az akkor tartott enquete a papírforgalom leszállítása mellett nyilatkozott, és új adók az állam hitelét megerősítették, az agio ismét leszállt, a járadék és váltó-árfolyam javult. Újabb intézkedések, a dohány-monopolium iránti szerződés, mely nemesércz-behozattal kecsegtetett, a törvény a nemzeti bank jegyeinek megszorítása iránt, a bankjegyek összegének csökkenése, az agio csökkenését és a váltó-árfolyam és járadék emelkedését mozdították elő. A miniszterium bukásával, a király betegségével az év végén az agiót ismét emelkedni látjuk, daczára annak, hogy a jegyforgalom némileg csökkent s a termés isjónak mutatkozott. Az év végén a miniszterium megalakulásával az agio ismét csökken, a járadék emelkedik, a váltó-árfolyam is némileg emelkedik, daczára annak, hogy a jegyforgalom ismét nagyobbodott. A kedvező kilátások a jövő évi termésre, az államháztartásban eszközölt megtakarítások, daczára az emelkedő jegyforgalomnak, az agiót ismét 1870 júniusig lenyomják. Júliusban a franczia-német háborúval az agio emelkedik, a váltó-árfolyam rosszból. Augusztusban a veszély, hogy Olaszország a háborúba ismét bevonatik és a papírpénz szaporítása, az agiót és váltó-árfolyamot kedvezőtlenül befolyásolja. Szeptember és októberben a sedani ütközettel a háború sorsa eldöntetvén, Róma elfoglalása az olasz sereg által, a nagyobb kivitel, a jó termés és a háborút viselők kereslete, a papírpénz csökkenése következtében, az agio leszáll, és a váltó-árfolyam javul. Novemberben a papírforgalom leszáll, de a következő hónapokban ismét emelkedik; a váltó-árfolyam javul, az agio alig változik. Aprilis és májusban, a váltó-árfolyam javul, a papírpénz-forgalom leszáll és vele együtt az agio is. Júniustól decemberig, daczára a béke visszaállításának, a pénz-

ügyi közigazgatás javulásának, a gazdaság minden ágában beállott lendületnek, daczára az adók nagyobb hozadékának és a kivétel jelentékeny emelkedésének, mely ismét tetemesen túlhaladta a bevitelt és a váltó-árfolyam emelkedését idézte elő, az agio emelkedett, és pedig annak következtében, hogy a papír-forgalom 950 millióról 1213 millió lirára emelkedett. 1871 második, és 1872 első felében az üzérkedés, a lázas tevékenység a gazdasági téren Olaszországban is mutatkozott, azonban már 1872 közepe felé észrevehetni ennek következtében a hitel összevonását; a bevétel ismét jelentékenyen emelkedett, a váltó-árfolyam kedvezőtlenül alakult. Azon határozat, hogy ezen és a következő évek hiányát ismét papírpénz-kibocsátással fődözik, és a papírforgalom tényleges emelkedése 1215 millióról 1385-re, az agio jelentékeny emelkedését idézte elő. 1873-ban a nagy válság, mely tavaszkor Ausztriában, őszkor Észak-Amerikában és Angliában kitört, a termés szűk volta, a beviteli többlet, a papírpénz-forgalom emelkedése 1385 millióról 1473-ra, ismét nagy emelkedést idéztek elő az agióban. 1874 elején a váltó-árfolyam kedvezőbb fordulatot vesz, a termésre jó kilátás mutatkozik, új adók szavaztatnak meg, és a papírforgalom szabályozása vétetik célba; e körülmények következtében az agio javult, daczára annak, hogy 1473 millióról ismét emelkedett 1510 millióra stb.

A papírpénz-forgalom Olaszországban a legújabb idők főmaradt, daczára annak, hogy itt is csak ideiglenes rendszabályként lett behozva. Már 1867-ben Ferrara pénzügyminiszter előterjesztést tett a kamráknak a kényszerfolyam megszüntetése iránt, csakhogy ennek keresztül vitele kedvezőbb alkalomra halasztatott el. 1868-ban azon fontos intézkedés történt, hogy egy törvényt hoztak, mely a papírforgalmat 700 millió lirában állapította meg; ugyanazon évben egy parlamenti bizottság küldetett ki, mely részletes munkálatot mutatott be és a kormányt utasíttatni kívánta, hogy a kényszerfolyam megszüntetéséről gondoskodjék. 1869-ben két törvényjavaslat létesült, mely a kényszerfolyam megszüntetését célozta, de nem vált törvénynyé. Majdnem évről évre ismételtetnek ily törvényjavaslatok, de hasztalanul; a papírpénz mennyisége nöttön nő. 1874-ben Minghetti pénzügyminiszter lépett föl egy törvényjavaslattal, melynek célja azon-

ban nem az volt, a kényszerforgalmat megszüntetni, mi a főnforgó körülmények közt lehetetlennek látszott, hanem csak a papírforgalomnak a kényszerfolyam tartama alatti szabályozását czélozta. Végre Maglianinak sikerült a valuta rendezését egy 1880 végén előterjesztett törvényjavaslat által biztosítani, melyet a parlament elfogadott.

V.

Éjszak-Amerikában a papírpénz keletkezése majdnem egykorú a gyarmatok alapításával. Nemes érez nem állván kellő mennyiségben rendelkezésre, a forgalom részint bizonyos tárgyakkal, mint dohány, állatok, stb. közvetített, részint korán fogtak egyes gyarmatok a papírpénz-kibocsátáshoz. Következménye az volt, mint mindenütt; a papír értékét vesztette, mindamellett új meg új kibocsátásokkal találkozunk. Gyakran igen gyorsan állott be a papír elértéktelenedése; egyes esetekben tovább tartotta magát. Így például Massachusetts állam papírja következő értékvesztéseget mutat:

	Egy ezüst uncia	
1702. év.	6 sh.	10 ¹ / ₂ d. papírban
1722. „	14 „	
1730. „	20 „	
1741. „	28 „	
1749. „	60 „	

Végre visszaváltott a papír oly arányban mint 11¹/₄ : 1-hez. Hasonló árfolyamot mutat az ezüst más államokban. Így Rhode-Islandban áll az ezüst a papírhoz, mint 1 : 11-hez (1775-ben). A gyarmatok, daczára a kedvezőtlen tapasztalatoknak, a papírpénz-kibocsátási jogot igen fontosnak tartották, és ennek az angol kormányzók részéről történt megtagadása egyik oka volt a függetlenségi háborúnak. Ez időben majdnem minden államnak volt már papírpénze, vagy a háború folyamata alatt kényszerült papírt kibocsátani. Az első congressus is, az úgynevezett Continental Congress 1774 szeptember 5-dikén elhatározta a papírpénz kibocsátását, mely «Continental Currency»-nek neveztetett. Előbb csak 2 millió dollár bocsátatott ki, az év végén már 20 millió volt forgalomban. Tizenhét hónapon át a pari az ezüsttel föntartotta

magát. Lassankint azonban beállt az értéktelenedés. 1780-ban írja Washington: hogy egy szekér papírpénzzel nem lehet egy szekér elelmi szert vásárolni. Egy dollár ezüst 40 dollár papírral volt egyenértékű. Még nagyobb az értékesökkenés 1781-ben, midőn 300 millió dollár volt forgalomban. A papír értéke az ezüsthez 1000 : 1. E körülmény következtében a congressus maga elhatározta, hogy e papírpénzt az adók stb. befizetésére nem lehet többé használni: a papír minden határozat nélkül a forgalomból kilépett, a tulajdonosok pedig semmi kárpótlást nem nyertek. Ide vezetett minden kényszer-intézkedés, melyet a congressus a papírpénz értékének föntartása érdekében tett. A mi pedig ez intézkedések következményeit illeti, ezekről Pelatiah Webster, a nagy pénzügyi tekintély, azt mondá: «Többet szenvedtünk a papírpénz miatt, mint minden egyéb okból és minden egyéb csapástól. Több embert ölt meg, jobban megrontotta az ország legkiválóbb érdekeit, és nagyobb károkat tett még az ellenségünk fegyvereinél és pusztításainál is. Az államok népeit akkori időben annyira kifárasztotta, zaklatta és elkésérltette a tömérdek ár-limitatió, érték szabó törvény és mindenféle ilyen kényszerítő mód, a mivel a papírpénzbe értékét akartak erőszakolni s azt forgalomba akarták erőltetni és azután a tömérdek hiába való ígéretek, nyilatkozatok, bank-alap teremtése iránti tervek, melyek mind a congressustól eredtek, de megvalósításuk előtt, a legbuzgóbb erőlködés daczára, elaludtak ismét — hogy a nép türelme egészen kimerült. Valóban ezek a megpróbáltatások és csalódások annyira elvették a nép bizalmát és bátorságát, hogy ha valamely új javaslatot ajánltak figyelmébe, teljes elfásultsággal és hitetlenül fogadta azt». Számos fölszólalásban nyilvánult a panasz azon nagy veszteségek miatt, melyeket a nép ez úgynevezett «Saffest possible (lehető legjobb) currency» által szenvedett, és melylyel azután borbélyműhelyeket és kutyákat díszítettek föl. A papírpénz-, illetőleg bankjegy-kibocsátás ezentúl a bankok kezébe ment át. 1781-ben alapítottott a North American Bank 400,000 dollár alaptőkével; az állam a részvények két harmadát átvette és a közönség is érdeklődött a bank iránt, midőn tizenhat százaléknyi osztalékot fizetett. Azonban a bank nem nyerte meg a kereskedelmi osztály tetszését és 1785-ben fölszlott. 1791-ben alapította Hamilton, mint pénzügyminiszter, az éjszakamerikai bankot, mely húsz

évre kapta a szabadalmat; az alaptőke tíz millió dollárt tett 25,000 darab részvényben, melyből az állam 5000 darabot vett át. E bank a szabadalom lejárta után megszűnt. 1816-ban újból alapított egy nemzeti bank húsz évre. A húsz év lefolyása alatt ismét teljes bankszabadság állott be. Ez állapot változott a rabszolga-háború kitörése következtében; a papírpénz-forgalom két forrásból nagyobbodott. Az állam szükségletének fedezésére, de egyúttal a bankrendszer szabályozására hozatott a banktörvény (Currency Act), mely a bankjegyek kibocsátását szabályozta, és annak fő fedezetéül az állami kötelezvényeket választotta, melyek a bankok által egy e czélra állított állami hivatalnál leteendők voltak. A kibocsátandó bankjegyek összege 300 millió dollárral állapított meg, mely összeg későbbben 50 millióval megtoldatott. A Legal Tender Act pedig megengedte, hogy az állam szükségleteinek fedezésére államjegyek (a zöld hátukról úgynevezett greenbackek) bocsáthatók ki. Mind a két törvény 1862 február 25-dikén hozatott. A Legal-Tender-Act 100 millió dollárral állapította meg az állam által kibocsátandó greenbackek összegét. 1862 július 11-dikén újból szavaztatott meg 150 millió. 1863 márczius 3-dikán további 150 millió, úgy hogy az államjegyek maximális összege 450 milliót tett. Végre, miután az érczépénz a forgalomból egészen eltűnt, az 1863 márczius 3-ki törvény egyúttal váltópénz (fractional currency) kiadását 50 millió dollárért engedte meg. Éjszak-Amerika tehát ismét beválthatatlan papírpénzzel árasztatott el, és a mint ezt az éjszaki államok tették, úgy a déli államok is ugyanazt a módot választották a háború költségeinek viselésére. A hatás nem maradt el. Éjszakon az első államjegy 1862-ik év april havában adatott ki. Azonnal emelkedett az arany ára és nagyobb összegekben folyt a külföldre, mint ezt a következő számok mutatják :

		aranyagio.	aranykivitel.
Április	12.	1 ³ / ₄	1·5
„	19.	1 ³ / ₄	0·6
„	26.	1 ¹ / ₂	1·1
Május	3.	2 ³ / ₄	0·7
„	10.	3 ¹ / ₄	1·5
„	17.	3 ³ / ₈	1—
„	24.	3 ¹ / ₂	0·9
„	31.	3 ⁵ / ₈	0·8
Június	7.	4 ¹ / ₄	1·6
„	14.	6 ⁷ / ₈	2—
„	23.	7	3—

Az árak és a külföldi váltó-árfolyam emelkedett, a hitel csökkent és a külföld visszaküldte az amerikai állampapírokat; az agio emelkedett és augusztus havában a nemes érc teljesen eltűnt a forgalomból. A papírforgalom pedig tett:

1862 jún. 30.	147.72 millió dollárt,*)	ellenben	1851 jan. 1.	155.100,000 **)
1863	411.22	„	1854	204.600,000
1864	619.09	„	1855	186.900,000
1865	692.92	„	1857	214.700,000
1866	608.87	„	1858	155.200,000
1867	536.87	„	1859	193.300,000
1868	444.20	„	1860	207.100,000
1869	391.65	„	1861	202.000,000
1870	398.43	„		
1871	397.70	„		
1872	399.25	„		
1873	401.53	„		
1874	428.55	„		
1875	418.46	„		

Látjuk ebből, hogy a papírpénz-kibocsátás a forgalmat pénzjegyekkel elárasztotta. A maximum ugyanis, melyet a forgalom elért, a következő összegekben mutatkozik:

greenback	---	---	---	---	350.000,000
bankjegyek	---	---	---	---	350.000,000
kisebb jegyek	---	---	---	---	50.000,000
			összesen		750.000,000

Ervel szemben tett a forgalmi eszközök összege 1861 december végén:

nemes ércben	200–250 millió dollár (körülbelül)
bankjegyekben	150 „ „ „
összesen	350–400 millió dollárt.

A forgalmi eszközök kétszerte nagyobb mennyiséget mutatnak föl. Az agio következő alakulást vesz:

1862.	13 ⁵ / ₈	1867.	38 ⁴ / ₈	1872.	12 ⁴ / ₈
1863.	46 ¹ / ₈	1868.	39 ⁷ / ₈	1873.	14 ⁵ / ₈
1864.	103 ⁷ / ₈	1869.	33 ⁹ / ₈	1874.	12 ³ / ₁₆
1865.	58 ³ / ₈	1870.	15	1875.	14 ² / ₈
1866.	41 ⁴ / ₈	1871.	11 ⁶ / ₈		

*) Ez állami papírpénz (green back), mihez járul még 200–300 millió bankjegy, úgy hogy az egész jegy-forgalom 600–800 millió között ingadozik.

**) Ez években csak bankjegyek voltak forgalomban.

Az agio tehát legmagasabb volt 1864-ben, a midőn száz százaléknál magasabbra emelkedik és általában a hatvanas években oly fokon áll, hogy a papírpénz a nemes érczhez képest többet, mint egy harmadát veszttette értékének.

A papírforgalom legmagasabb pontját 1865 augusztus 31-dikén érte el, midőn 433.160,569 dollárt tett. 1866 április 2-dikán, midőn Johnson elnök a háborút az egyes államokban befejezettnek jelentette ki, a papírpénz összege 422.749,252 dollárt tett. 1866 szeptember 1-jén, néhány nappal később, mint a melyen (1866 augusztus 20.) az elnök a háborút teljesen befejezettnek hirdette, a papírpénz 400 millióra szállítottott le. A papírpénz visszavonása is 1866-ban úgy terveztetett és osztatott be, hogy 1871-ben egészen megszűnjék, azonban 1868-ban a congressus a jegyek visszavonását megint felfüggesztette. 1868-tól 1874-ig a legerősebb harc folyt az expansionisták (vagy inflationisták) és abolicionisták (vagy contractionisták) közt. Amazok élén Wendell Philipps és Carey állt, ezek közt különösen Sherman, Walker, Sumner stb. Már 1868-ban ismét egy törvényjavaslat nyújtatott be a congressusnál a kényszerfolyam eltörlésére, de nem vált törvénynyé. Újabb javaslatok, melyek fölmerültek, hasonlóképen meghíúsultak, sőt 1873-ban a nagy válság után és az általa okozott nagy szenvedések következtében megint határozott irányzat mutatkozott az államjegyek szaporítására. A congressus által megszavazott törvény a papírpénz mennyiségét ismét 400 millióra emelte, daczára annak, hogy ekkor a forgalom már kisebb volt, és habár a fölemelés nem jelentett épen sokat, de a valuta rendezését minden esetre ismét elhalasztotta volna. Az elnök azonban vetőjét emelte ezen a nemzet igazi érdekeit sértő törvény ellen, és bár a törvény a kamrában megnyerte volna a szükséges kétharmad szavazatot, a congressus azt mégis elejtette. Azonban a congressus kötelességének tartotta a papírforgalom érdekében valamit tenni, és így keletkezett az 1874 június 26-diki *Currency-Bill*, mely a papírpénz maximumát 382 millió dollárra állapította meg, és a bankjegyek forgalma tekintetében is több intézkedést tett. Végre ugyanez év végén hozatott azon törvény, mely az államjegyek készpénzzel való beváltását elrendelte, és melyről a köztársaság elnöke, Grant, azt mondta: «hogy a nemzet érdekeinek és jólétének szempontjából egyik legüdvösebb tör-

vény». A törvény ötödik pontja azt mondja, hogy 1879 január 1-jétől a pénzügyminiszter az államjegyeket kívánságra készpénzzel fogja beváltani, és hogy e célra az állami bevételek fölöslegét fölhasználhatja, azonkívül pedig állami kötelezvényeket bocsáthat ki.

Az utolsó évben a greenback agioja már következetesen leszállt:

1876-ban	$12\frac{3}{4}$ —15	—7%
1877-ben	$5\frac{1}{4}$ —	$7\frac{7}{8}$ — $2\frac{1}{2}$
1878-ban	$1\frac{1}{4}$ —	$2\frac{7}{8}$ — $\frac{1}{8}$.

1879 január elsejével a készfizetés csakugyan fölvétetett.

VI.

Poroszország is több ízben folyamodott a papírpénz-kibocsátáshoz; miután azonban mindig csak igen kis összegeket hozott forgalomba, a papírpénz-gazdálkodás káros hatásait alig ismeri, és így róla alig szükséges bővebben szólni. Az első papírpénz a napoleoni háborúk ideje alatt bocsátatott ki, 1806 február 4-dikén. A törvény szerint e jegyek mennyisége soha tíz millió tallért túl nem haladhat; 1813-ban a kényszerforgalmat megszüntették és 1815-ben az összes lemezek és eszközök a berlini pénzverdén beolvasztattak és elégettettek. A kincstári jegyek árfolyama volt:

1806 december	—.	$94\frac{1}{2}$	1812 márczius	25.	90
1807 június	26.	$82\frac{1}{2}$	1812 július	20.	$38\frac{1}{2}$
1807 július	8.	$93\frac{1}{2}$	1813 január	28.	58
1807 augusztus	5.	83	1813 június	18.	24
1807 december	4.	66	1813 október	27.	$50\frac{1}{2}$
1808 június	22.	27	1814 január	14.	$48\frac{1}{2}$
1808 december	2.	$74\frac{1}{2}$	1814 november	18.	89
1809 július	17.	$31\frac{1}{2}$	1815 márczius	17.	$91\frac{3}{4}$
1809 december	20.	76	1815 április	3.	62
1810 márczius	28.	$78\frac{1}{2}$	1815 október	18.	$95\frac{1}{3}$
1810 november	9.	$91\frac{1}{2}$	1815 december	20.	$99\frac{1}{2}$
1811 május	29.	$91\frac{1}{2}$	1816 január	2.	99
1811 szeptember	25.	$80\frac{1}{2}$	1816 január	13.	100

Későbbben is hozattak állami papírpénz-jegyek jelentékeny összegekben forgalomba, a nélkül azonban, hogy köztük és az ércpénz közt értékkülönbség mutatkozott volna.

VII.

Ausztriában 1762-ben június 15-dikén adattak ki az első papírpénzek, az úgynevezett «bankó-czédulák», úgy nevezve, mivel úgy tekintették, mint a bécsi bank adósságát. A háború volt oka e papírpénz kiadásának, melynek összege tizenkét millió forintot tett, és mely a béke beálltával visszavonandó lett volna. A magánforgalomban nem bírtak kényszerfolyammal, és ennek következtében, valamint kényelmességöknél fogva a közönség igen szívesen elfogadta, sőt egy, egész két százalék fölpenzt is fizetett. II. József alatt megfészkel a krónikus deficit; a zárszámadások újból hiányt mutatnak föl; a papírpénz szaporításához fognak. A kiadás a jegyek kedveltségével és Magyarország, Erdély és Galiczia bevonásával indokoltatik. A kibocsátandó összeg húsz millió forintban állapíttatik meg. II. József halálával 28 millió forint volt forgalomban. II. Lipót alatt a bankjegyek összege leszáll 26·7 millió forintra, de az államadósság emelkedik. A francia háború kitörésével a bankjegy-kibocsátás állandóvá válik. 1796-ban a régi bankjegyek visszavonatnak és új bankjegyek, még pedig sokkal nagyobb összegben bocsátatnak ki. 1797-ben a bankjegyek beváltása érczpénzzel fölfüggesztetik. Ez intézkedések nagy zavart idéztek elő, a papírpénz értéke csökkent, az árak emelkedtek. A kormány betiltotta az olvasó egyleteket, fölügyelet alá helyezte a hírlapokat; fizetett ügynökök tartattak, kiknek kötelessége volt az embereknek a nagy drágaság okait magyarázni: azt mondták, hogy a vásárok nincsenek szabályozva, hogy az ország tele van uzsorásokkal stb. Az érczpénz agiót kapott, minek ellenében az érczpénz összevásárlására bírságok szabattak ki. Mind a mellett az érczpénz eltűnt; 1800-ban egyetlen egy darab conventionalis érczpénz nem volt forgalomban. E hiányon segíteni kellett, és így ez évben egy és két forintos bankjegyek és csekély értékű váltópénz bocsátatott ki. És ennek mi volt a következménye? A kormány iparkodott a bankjegyek értékét fentartani. Az országos pénztárak a jegyeket adófizetésnél elfogadták; magasabb beviteli vámok, sőt tilalmi vámok is alkalmaztattak. Mind ez keveset használt. A nép folytonosan

panaszkodott a drágaság miatt. A kormány mindig más okoknak tulajdonította e jelenséget és 1801-ben egy olcsósági (risum teneatis!) bizottságot állított föl. 1803-ban pedig egy uzsora-törvényt bocsátott ki, nehogy a rossz pénz és értékének ingadozása magas kamatok által kiegyenlítettessék. A mellett a papírpénz mennyisége folyton emelkedett, míg végre 700 milliót tett. 1806-ban a bankjegy-törlesztési kölesön 75 millió forinttal tervezetett, egyes adókhöz az úgynevezett bankjegy-törlesztési adópótlék kapcsoltatott, a só és dohány ára hasonló czélból fölemeltetett, hasonlóképen a posta- és vámtételek; az ezüst edények stb. újbóli bélyegzésnek vették alája. 1809-ben ismét kitör a háború. Az Ausztriától elszakadt tartományokból a papírpénz visszafoly és az árakat nyomja, ott pedig a francziák ércpénzt hoznak be, és most világosan kellett mindenkinek az érc és a papír közti nagy értékkülönbséget látni. 1000 millió bankvezdula és azon kívül még 300 millió rézpénz volt forgalomban. Az ezüst agiója 1799-től 1800-ig minden év január havában volt :

1799.	103	1803.	130	1807.	190
1800.	113	1804.	134	1808.	204
1801.	116	1805.	133	1809.	221
- 1802.	119	1806.	147	1810.	469

1810 elején O'Donnell a papírpénz visszavonására azon javaslatot teszi, hogy ércpénzzel fedezett váltójegyek bocsátassanak ki: az ércpénz kölesön útján szerzendő be, mely az egyházi javakra bekebeleztessek. Javaslatát elfogadtatott és e szellemben jelent meg február 26-dikán egy császári pátens. Egrúttal egy tíz százalékos vagyon-adó behozatala határoztatott el. Körülbelül 900 millió bankjegy volt forgalomban, összegét azonban pontosan nem tudták, sőt egy magas állású egyén úgy nyilatkozott: «hogy azt Istenen kívül nem is kell senkinek sem tudnia». A pátens keresztülvitele hajótörést szenvedett; az időpont rosszul volt választva; a kölesön nem sikerült. Az árfolyam roppant mérvben csökkent; 1810 december 4-dikén a váltó-árfolyam Augsburgra 1240-en állott. A kormány roppant megerőltetéseket tett a válság elhárítására. Nagy összegek fordítottak az árfolyam emelésére, nagy ércpénz-összegek vettek a tőzsdére és a papírpénz kettős és hármas értékben vásároltatott össze. A közönségnek a kor-

mány fizetett ügynökei ígéretet tettek, hogy a bankjegy értéke nem fog leszállítatni. Mind a mellett az agio következőképen alakult:

1810 márczius	331	1811 január	882
« április	347	« február	835
« május	375	« márczius	
« június	395	1—14-ig	819
« július	405		
« augusztus	448		
« szeptember	490		
« október	553		
« november	699		
« december	961		

Sőt egyes napokon az agio 1200-at tett. 1811 márczius 15-dikén reggel végre kihirdettetett az egész országban a február 20-dikán kiadott, és addig lepecsételve tartott pátens, mely a papírpénz értékét ötödére leszállította és a bankjegyeket a forgalomból kivonta; helyettök kibocsátandó volt a beváltó jegy, mely bécsi értéknek neveztetett, és melynek maximális összege 212.159,750 forintra állapított meg. A patens a bankjegyek végtelen káros hatását elismeri és a tett intézkedések alapján reméli, hogy a magán tulajdon nem fog többé megingattatni, a nemzeti jólét és az ipar nem fog gátoltatni; ez az egyetlen mód, «hogy a magánviszonyok rendeztessenek a nemzeti jólét és az ipar ismét élesztessék és a tőkések és járadékosok az elszegényedéstől megóvassanak». A régi adóságok a fent közölt árfolyam szerint szállítottak le. Ez volt a híres februári pátens, melynek hatását Ausztria még ma sem heverte ki teljesen, akkor pedig egész osztályok elszegényesedésével járt.

A magyar országgyűlés már 1807-ben kijelentette, hogy a hozzájárulása nélkül tett minden intézkedés Magyarországon jogerővel nem bír. A februári patens mind a mellett szétküldetett az országban azon reményben, hogy a megyék azt talán elfogadják, és akkor az országgyűlés ellentállása is legyőzhető lesz. Azonban e remény meghiúsult, és a patens majdnem általánosan mint az alkotmány megsértése értelmeztetett. 1811 augusztus 25-dikén összehívott az országgyűlés, mely a patens ellen tiltakozott. 1812 május 13-dikán az országgyűlés föloszlattatott és a patens minden pontjában provisorium czimén szeptember 1-jén életbe lépttetett.

A kormány a februári patenssel nem érte el célját. 1811 márczius 15-dikén a váltójegyek árfolyama volt 180, és csökkent hónapról hónapra. Deczember vége felé javulás állott be, ekkor a háború ismét kitört. A költségek fedezésére új papírpénz bocsáttatott ki, az úgy nevezett «előlegezési jegyek», melyek a földadó előlegezését képezték, és tizenkét év alatt visszafizetendőek voltak. A papírforgalom ismét roppant mérvben szaporodott; a forgalomban levő váltójegyekhez járultak még az előlegezési jegyek, melyeknek összege 1815 október hó 20-dikán 466.556,175 forintot tett. A papírpénz árfolyama pedig volt minden év január havában:

1811.	—	1814.	185
1812.	229	1815.	282
1813.	140	1816.	372

A papírpénz-gazdaság károsan hatott a népesség munkakedvére és takarékosására. A könnyelműség legkétségbeejtőbb példái hozatnak föl ez időszakból, és a nép vagyonán a papírpénz-betegség mint rákfene rágódott. A béke visszaállításaival különben megújulnak a tervek a papírpénz megszorítására; 1816 június 1-jén csakugyan megjelenik a császári patens; — ígéri, hogy soha többé papírpénz kényszerfolyammal forgalomba nem hozatik; a forgalomban levő papírpénz pedig beváltandó, és pedig olykép, hogy mindenki a papírpénz két hetedét kaphatja mindenkor készpénzben, a többi öt hetedert pedig egyszázalékos állami kötvényt. A beváltás miveletével az akkor fölállított nemzeti bank bízott meg, melynek részvényei is olyképen voltak befizethetők, hogy 1000 forintnyi részvényért fizettetett 1000 forint papírpénzben és 100 forint ezüstben; a visszavont papírpénz pedig az állam által állami kötelezvényekkel váltatott be. Azonban csakhamar föl kellett függeszteni ismét a jegyek beváltását, mivel túlságos mennyiség hozatott a bankhoz, és az ércalap nagyon gyorsan megfogyott. 1818 óta a nemzeti bank szervezésével a papírpénz beváltása következetesen folytatott, és a papírpénz agiója lassanként javult, mint ezt a következő számok mutatják:

	1816	1817	1818
Január	—	378	300
február	—	367	293
márczius	—	383	278

	1816	1817	1818
április	—	357	269
május	—	332	252
június	283	332	247
július	275	329	243
augusztus	294	319	224
szeptember	323	309	233
október	324	289	237
november	327	300	246
december	348	301	250

1819-ben a nemzeti bank bizonyos föltételek alatt teljesen magára vállalván a papírpénz visszavonását, e műveletet szakadatlanul folytatta, és 1847 január 1-jén csakugyan a régi állami papírpénzből csak 7.804,688 forint volt forgalomban.

Azonban az osztrák államháztartás és közgazdaság nem sokára újból kitétetett a papírpénz-gazdálkodás veszélyes kísérletének. Bekövetkezett az 1848-diki örökké emlékezetes év. A háború Olaszországban igen nagy költségeket okozván, és nagy mennyiségű ércpénzt bevén igénybe, Ausztria néhány hét múlva ismét ott volt, hol 1816-ban állott. Már május 12-én ismét kimondatott a kényszerfolyam, és miután a bank pénzkészlete nagyban igénybe vétetett, ez is felfüggesztette a kész fizetést a hó végén; május 22-dikén pedig kiadattak egy és két forintos jegyek. A bank ércpénz-készlete tett 1848 február 29-dikén 65 milliót, június 30-dikán pedig 20 milliót. Nem sokára az ércpénz eltűnt a forgalomból, sőt követi a váltópénz is, úgy hogy a papírpénzt felezni és negyedekre kellett osztani a kis forgalom számára. A forradalom lezajlása után a közgazdasági reformok közt a papír valuta is figyelemben részesült. Bruck miniszter a valuta szabályozását tűzte ki főadatául. A bankot mindenek előtt az államtól függetlenné kívánta tenni. A bank az állam adóssága fejében államjóságot kapott azon joggal, hogy azokat értékesítheti; a banknak egyúttal megengedettett a jelzálog-üzlet. Ennek következtében a bank ércfödözete ismét emelkedik. 1855 október végén 48 millió forintot tett, 1856 december végén pedig már 87 milliót. 1856 február 7-dikén a kényszer-forgalom ismét némileg megszorítottott, a mennyiben megengedtetik kölcsönöket ércvalutára is megkötni. 1856 és 1857-ben az agio csökken, és ennek alapján megköttetett a

német vámegelettel a pénzszerződés, mely az államokat kötelezi 1858 végeig a valutát helyre állítani. Ekkor közbejött az 1857-diki válság, mely ismét leszállította a reményeket. De 1858-ban az agio ismét leszáll, sőt október végén egészen eltűnik. Érexpénz jut ismét a forgalomba, a bank fölveszi a kész fizetést; ekkor jött 1859 január 1-jén III. Napoleon nyilatkozata, mely a háborút Ausztriával kilátásba helyezi. A háború roppant áldozatai a papírpénz-forgalom megszüntetését ismét lehetetlenné teszi; de a béke visszaállításával Plener pénzügyminiszter ismét tervbe veszi a valuta rendezését, és azt 1862-ben a bank-aktával biztosítja. A bank-akta a készfizetést, illetőleg fölvételének időpontját 1867-re tűzi ki, mely időpontig az állam köteles tartozásait a bank irányában leróni. A törvényben megállapított föltételek a bank és állam részéről teljesíttetnek. De már 1866 elején, midőn a bank a készfizetés biztosítására a jegyforgalmat leszállítja, a közönség ez ellen fölszólal, és a kormány csakugyan figyelmezteti a bankot, hogy ne siessen túlságosan, miután a készfizetés megkezdése nem 1867 január 1-jén, hanem csak az év folyamán leszen megindítandó. Hozzá járult végre még a porosz-osztrák háború; az állam májusban ismét kiad állampapírpénzt, a nemzeti banktól átveszi az egy és öt forintos jegyeket, azokat állampapírpénznek nyilvánítja, és a kényszerforgalmat elrendeli. Május 25-dikén tíz krajczáros pénzjegyek bocsáttatnak ki, július 7-dikén a banknál egyelőre 60 millióra megállapított kényszerkölesön vétetett föl. Augusztus 25-dikén ismét kiadatik 90 millió államjegy. Ez által a valuta szabályozására tett intézkedések meghiúsultak ismét, és az érdekekben hozott nagy áldozatok hiába valók voltak.

Ausztria tehát, rövid időszakokat nem tekintve, az egész század alatt folytonosan ingadozó pénzértékkel bírt, mely az államháztartás bevételeit leszállítván, abban meghonosította a deficitet, a magángazdaságok egészséges fejlődését gátolta, az üzérkedést és könnyelműséget szította, és mely méltó párját találta a népet demoralisáló lottóban. Az időszerinti devalvatiók pedig, e papírforgalom rendszeres gyümölcsei, a népvagyon edzését lehetetlenné tették, és mint az ár, alámosták a jólét alapját.

A papírpénz mennyiségét és agióját a következő számok tüntetik föl (az év végén):

	összes jegyforgalom	ezüstagio		összes jegyforgalom	ezüstagio
1848.	222.976,504	112 ⁵ / ₈	1862.	426.877,276	114—
1849.	250.477,658	112	1863.	396.655,626	117·50
1850.	255.367,221	129 ¹ / ₄	1864.	375.828,020	114·25
1851.	215.636,519	120	1865.	351.100,755	104—
1852.	194.943,256	110 ³ / ₄	1866.	508.032,483	129·10
1853.	188.309,217	116 ⁵ / ₈	1867.	560.157,559	119·50
1854.	383.491,000	127 ⁵ / ₈	1868.	584.109,911	117·50
1855.	347.880,275	109 ¹ / ₈	1869.	602.781,781	120·75
1856.	380.181,085	107 ¹ / ₈	1870.	649.006,679	121·75
1857.	383.480,789	106 ⁵ / ₈	1871.	690.934,424	114·75
1858.	370.022,355	102 ³ / ₄	1872.	694.357,356	106·60
1859.	466.758,923	123 ³ / ₄	1873.	702.975,850	106—
1860.	474.861,562	144 ¹ / ₄	1874.	639.044,544	105—
1861.	468.874,423	140 ¹ / ₄	1875.	632.743,363	105—*)

Az ágio e szerint a következő hullámzást mutatja: az agio 1848 február havában mutatkozik először; június hóig emelkedik 17 százalékig, de augusztusban ismét leszáll; legmagasabb fokát éri el 1849 április havában a magyar forradalmi harc alatt; a világsi katastropha után az agio ismét leszáll. 1850-ben a Poroszországgal beállt complicatiók az agiót egész 33 százalékig emelik, mely magas agio kisebb-nagyobb hullámzásokkal egészen az 1852-dik év második feléig marad. Ettől fogva egész 1853 végeig az agio ismét kisebb, míg a krími háború azt egész 39 százalékig emeli. 1855 végén, a béke visszaálltával és a gazdaság nagy lendületével, valamint a valuta visszaállítása érdekében tett intézkedésekkel az agió majdnem egészen leszáll, és 1856 márczius havában egy és háromnegyed százalékig lepad. Az agio ez alacsony állása most alig változik, mi azon körülménynek tulajdonítandó, hogy az 1857-diki Németország és Ausztria között kötött szerződés a valuta visszaállítását 1858 végére biztosította. 1858 október havában az agio egy rövid ideig egészen megszűnik. Azonban 1859-czel ismét beáll az agio emelkedése; az olasz háború következtében az, az eddig még el nem ért maximumra, 40·25 százalékra emelkedik. Magas agio marad 1860-ban is, és a februárban beköszöntött «Sisti-

*) Ez adatok némileg eltérnek az ezüstágióknak évi átlagaitól; minthogy azonban az itt közölt jegyforgalmi adatok is az év végére vonatkoznak, az agio állapotját is e korszakra vonatkozólag mutatjuk ki.

rungs-Periode» 52·75 százaléknál látja az agiót. 1861 és 1862-ben az agio megtartja rendkívüli magasságát. A javuló politikai viszonyok, az új banktörvény, mely a valuta rendezésére igen hatályos intézkedéseket tesz, az agiót ismét lenyomják. 1865-ben az agio következetesen csökken, és 1866 márcziusban ismét csak 1·75 százalékot tesz, tehát közel áll a parihoz, és az év végén a készfizesítés fölvétele megindíthatott volna. Ekkor kitör ismét az osztrák-porosz háború; az agio június hóban 40·50 százalékon áll. Az agio csak 1868-ban javul ismét, különösen a jelentékeny gabnakivitel következtében, de 1870-ben a német-francia háborúval 33·50 százalékra emelkedik (július hóban). 1872 óta az agio ismét csökken és 1876 óta az ezüst a nagy értékesökkenés következtében megszűnik zsinórmértékül szolgálni.

VIII.

Az osztrák papírpénz története, mint azt fentebb röviden vázoltuk, hazánk viszontagságait is magában foglalja. Erről nem szükséges különösen szólani. Csak néhány vonással egészítjük ki a papírpénzről adott rövid vázlatunkat, a magyar papírpénz történetével. 1848-ban ugyanis kétféle hitelpénz adatott ki: a bankjegyek és a tulajdonképeni papírpénz (az úgynevezett Kossuth-bankók). A bankjegyek (egy és két forintosok) érez alappal bírtak, minek következtében agiójuk igen csekély volt, sőt beállt az eset, hogy Bécsben jobb árfolyammal bírtak, mint a nemzeti bank jegyei. E jegyekről Kossuth miniszteri jelentésében következőkép szól: «Másik pénzügyi munkálat, melyről szólanom kell, a magyar pénzjegyek kibocsátása. Óhajtottam volna ezt hamarább kibocsátani, de a műtani munka hosszadalmas időbe kerül; s valamint az első magyar köriratú ezüst pénz, csak épen most kerülhetett ki a pénzverő házból, úgy az első magyar pénzjegyek is csak mintegy tizennégy nap alatt jöhetnek forgásba. Az elsőbiket csak óvatos elővigyázattal adom át a forgalomnak; mert azon bizalmatlanságnál fogva, melylyel a közönség a hazánkat is elárasztott bécsi bankjegyek iránt viseltetik, korunk átkához tartozik, hogy az ezüstpénz irtózatoss progressióban tűnik el a forgalomból; a magyar pénzjegyeket

azonban oly biztos reménnyel nyújtom át a forgalomnak, hogy pénzügyünk valódi függetlenségének alapját teszszük le általok, s teljes névszerinti értékben álland meg hitelök viszontagságok közepett is; mert szilárdabb földözettel bankjegyek még sehoh és sohá sem valának kibocsátva. Egyelőre a kibocsátandó pénzjegyek összege tizenkét és fel millió forintra határoztatott, öt millió arany s ezüst alapján. Kezdetnek, már csak azért is, elégnek véltem, mert a jelen érczpénz-szük időben az öt milliányi alap is csak részletenként leend leltározható. A nemzet akarátától függend ez alapon a munkálatot tovább folytatni, s nehogy borús időkhben a papirospénz hitelének megcsökkenése a polgárok vagyón-állapotában rázkódtatást idézzen elő, miként ezt, fájdalom, a bécsi bankjegyekre nézve most is tapasztaljuk, a század elején pedig még siralmasabban érezök: a pénzforgalom élénkítésére nézve elegendő nyereségnek tartom, ha a forgó pénz, a jegykibocsátás által ily arányban növeltetik. Ha mindazáltal az ország rendkívüli szükségéi más alapon eszközlendő pénzjegy-kibocsátást tennének szükségessé, e szerződés annak teljességgel útjában nem áll.»

E szükség csakugyan beállott, és az országgyűlés egyéb pénzjegyek kibocsátását határozta el, egyúttal kimondván, hogy e pénzjegyek a háború megszűntével be fognak váltatni. — A nemzeti ügy bukásával e papírpénzek is szomorú sorsra jutottak. A bankjegyek ugyan kicseréltettek osztrák bankjegyekkel, de a pénzjegyek egészen értékteleneknek nyilvánítottak.

FÖLDES BÉLA.

A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZ- MÉNYEIK.

Irodalomtörténeti vázlat.

Hatodik és utolsó közlemény.^{*)}

VI.

A múlt század utolsó tizedének reformeszméi között a sajtó szabadsága bizonyára ép oly nagy jelentőségű, mint annak legfőbb kérdése: a nemesi alkotmány átalakítása; a reformok hívei így is gondolkodnak róla, s a különös érdeklődés, melyet iránta tanúsítanak, kapcsolatban annak objectiv jelentőségével, eléggé igazolják úgy hiszem, ha e nagy kérdésnek vázlatomban külön lapot szentelek.

A sajtó jogállása hazánkban majd három évszázadon keresztül határozatlan; alkotmányunknak egyéb tárgyakra vonatkozó alapelvei s a kormány részéről föntartott sajtó-rend homlokegyenest ellenkeznek egymással; a míg azonban törvényhozásunk ez elvek következményeit a sajtóra nézve megvonni elmulasztja, addig a kormány zavartalanul gyakorolja a sajtó természetével ellenkező politikáját.

A sajtó szabályozásának első nyomára az 1553: 24. törvényczikkben akadunk, hol a rendek a király fölszólítására azt felelik, hogy az eretnek könyvek kiadása és nyomása iránt mit sem határozhattak, miután tudják, hogy birtokaikon ilyesmi elő nem fordúlt.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 61., 62., 63., 64. és 65. számaiban.

Az ügyelet a sajtó fölött kezdetben tehát az orthodoxia érdekében történt, azt maga az egyház szervezte s az állam támogatta.

Miksa, mint római császár, hazánkra nézve is elrendelte a nyomtatványokon az év, a szerző, a nyomdász nevének kitételét, s a nyomdák tartását engedélyétől tette függővé. *)

Rudolf már nem császári, hanem királyi hatalmánál fogva teszi a nyomdák tartását engedélyétől függővé, s e szabadalmazott állását a nyomda-ipar 1848-ig megtartja; alatta hozatik az 1599: 45. törvényczikk, mely a Gergely-féle naptárt teszi kötelezővé, azzal a fenyegetéssel, hogy a mely papok azt elfogadni nem akarják, jövedelmeik elvesztésével bünhődjenek, a városok és földesurak pedig, ha e törvénynek ellenállának s a régi kalendáriumot nyomatnák és használnák, ő fölségétől, annyiszor-mennyiszor 1000 forinttal büntetessenek.

E törvényczikk szolgál a későbbi időkben ugy azoknak alapúl, a kik a sajtó szabályozását királyi jognak állítják, mint azoknak, a kik a nemzettel közösen gyakorolható jognak vitatják, hivatkozva arra, hogy a király a sajtóra vonatkozó büntető hatalommal csak e törvény adta fölhatalmazásnál fogva bír.

A gyakorlat — világos törvények hiányában — kétségkívül a királyi jog mellett szól. Erdélyben is Báthory István fejedelmi hatalmánál fogva hirtet 1571-ben kelt rendeletével oly kemény szabályokat a sajtóra nézve; ugyan ily alapon tépeti ki Rákóczi György Dávid Ferencz munkájából a szentháromságot gúnyoló lapokat.

A királyi jogból folyólag szerveztetik Lipót alatt a rendszeres könyvvizsgálás, melyet a *Corpus Juris* híres kiadója, Szentiványi Márton is gyakorol hosszabb időn keresztül, míg halála után az a nagyszombati egyetem időnkénti cancel-lárjára száll.

III. Károlynak a német birodalomra szóló, de Magyarország-ra is kiterjesztett 1730-diki rendelete csak ott engedi meg a nyomdák állítását, a hol egyetem vagy akadémia van,

*) Telegdi Miklós *Evangeliumai* «Az felséges római császárnak kegyelmes engedelméből» nyomatnak 1578-ban.

vagy a városi hatóság fölügyeletet gyakorol; a nyomdászat ezen kívül különös eskü letétele s egyéb szabályok megtartása által korlátoltatik, melyeknek megszegése vagyon-, esetleg halállal sújtatik.

Mária Terézia enged a könyvvizsgálatra a világi elemnek is némi befolyást; 1745-diki rendeletével a censurát a helytartó tanács egyházügyi bizottságára ruházza, melynek világi tagjai is szavaznak a jezsuitáktól az egyes munkákra nézve adott vélemények fölött; a bizottság határozata a helytartó tanács teljes ülése, majd a cancellaria elé kerül, s csak akkor, ha utóbbinak véleménye királyi megerősítést nyer, terjesztethetik a munka.

E fő könyvvizsgáló hatóság mellett a városi tanácsok is gyakorolták a censurát a politikai könyvekre nézve, de az elégségesnek nem találtatván, a pozsonyi helytartó tanács censura-bizottságainak jogköre az egész országra kiterjedt; ezen kívül kiterjedt hazánkra a bécsi censura-bizottság hatásköre is.

Az 1747-diki utasítás a censorok részére az uralkodó katolikus vallás, a katolikus fejedelmek, közállapotok és jó erkölcsök védelmét célozza; az 1767-diki rendelet a censorok figyelmét a szabados könyvekre irányozza, melyek a vallásról tetszés szerint értekeznek, s meg nem határozott súlyos büntetés terhe alatt tiltja azok olvasását.

A sajtó e jogállásán nagyot változtatott József fölvilágosodása; nem törle ugyan el a censurát, de a könyvvizsgálat elveit változtatta meg alapjában, a nyomdákat és könyvkereskedéseket pedig az engedélyezés alól fölmentette, sőt szaporításukat elősegítendőnek nyilvánította, egyedül azt kívánva, hogy minden nyomda három példányt küldjön a helytartó tanácshoz.

József a censura alapelvévé tette, hogy csak a becsmérő, gúnyoló, sértő munkák megjelenése gátoltassék, nem az okoskodó, bírálóké, utóbbiaké még akkor sem, ha a bírálatok a császár személyére vonatkoznának.

Lényeges újítás volt József azon rendelkezése is, hogy a sajtóvétségek büntetését a bíróságokra bízta, mindazáltal sajtórendszabályait elég szabatosan nem tudván formulázni, nem vette teljesen elejét a sajtó irányában az igazságtalanságoknak, az egyenlőtlen elbánásnak.

Ilyen volt a helyzet a sajtóra nézve a 90-es évek elején.

Az irodalom kiinduló pontját egyrészt a József-féle sajtórendtartás hiányai, de főleg a József előtti időkben a sajtóra nehezülő, azt szinte megsemmisítő nagy nyomás képezik.

A József előtti idők nyugozó hatását kétség kívül a protestansok érzik legjobban, hisz a censura jó ideig főleg ellenök gyakoroltatott, ámbár az Mária Terézia alatt politikai irányzatot is vesz s e mellett a fölvilágosodást törekszik korlátok közé szorítani.

A József idejéig a dolog lényege, ha nem is a forma szerint a jezsuiták monopoliumát képező censura hallatlan önkénykedést tanúsít az akatholikusok ellen. Komáromi Csipkés György bibliája azért tiltatik el s lesz 1754-ben gróf Barkóczy egri püspök rendeletére a lángok martaléka, mert az apocryph könyvek hiányoztak belőle, továbbá, mert «Az atya, fiú, szentlélek nevére» és nem «nevében keresztel» kitétel találtatott benne; az utrechti biblia eltiltatik s csak a baseli engedtetik meg, mert bár teljesen egyezők, de az utrechtiiben egy ima van: «Adj uram Isten Antikrisztuson győzedelmet, mert mi nekünk annyi erőnk nincs, hogy ellene állhatnánk», s ez Antikrisztus alatt nyilván a pápa értetik; egy protestans papnak József halálára írt elégiája eltiltatik, a míg mottoját, melyet a protestans biblia fordításból vett, a vulgatáival nem helyettesíti; a Rádai Gedeon fölött tartott emlékbeszédnek azon részét, melyben e protestans férfit egy katolikus pap az örök üdv részesének mondja, a censura kitörli oly indokolással, hogy botránys dolog tévelygéseit meg nem bánó protestansról ilyesmit állítani.

Hasonló sorsa volt a politikai s egyéb munkáknak is, egy részt a behozatal külföldről akadályoztatik, másrészt a honi termékek nyomattak el; így maradt kéziratban nem egy munka, mely szellemi életünkre termékenyítőleg hathatott volna, mint például Bessenyei György több érdekes dolgozata.

S ez állapotnak az irodalomban is akadtak védői; Vajkovic Imre, volt jezsuita és könyvvizsgáló, később kalocsai kanonok és címzetes püspök, *) épen 1791-ben bocsátja közre a censuráról régebben írt értekezései sorozatát, **) hogy,

*) L. Pauler: *Adalékok a magyar jogtudomány történetéhez.*

**) Decas dissertationum ecclesiastico-polit. de censoria librorum

mint mondja, a publico-politikai országos választmány föl-
adatát megkönnyítse, s a pozsonyi dicső censura emlékét
megőrizze, hízelegvén magának, hogy a censura II. Lipót
királynak is megnyerendi tetszését, miután az anyjának
alkotása, ki azzal a szégyent is le akarta törölni atyja, I. Lipót
emlékéről, melyet arra Brown Ede utazó hárított, ki azt állí-
totta, hogy annak a szabados szellemű munka, *Religio Medici*
kedves olvasmánya volt.

Vajkovicz szomorkodva szól koráról, mely nem követi az
ó-világ s a középkor példáját a veszedelmes iratok kiirtásában
s feddi a protestánsokat, hogy alapítóik nyomdokaitól eltérve,
nem állanak ellen a rossz könyvek özönének, mely pestisével
megfertőzteti a világot. Az akatholikusok nyomdái, mondja,
valóságos cyclops-barlangok, melyekben állandóan gyártják a
lövegeket az ég ellen.

Vajkovicz a censura fő feladatának az orthodoxia fön-
tartását jelöli ki, ámbar elismeri, hogy a katholikus fejedelmek
s országok védelmével is foglalkozhatik.

A szabadosság, a libertinismus az irodalomban egy
hétfejű hydra, annak mind a hét fejét, mint a libertinismus
egy-egy válfaját elemezi, megkülönböztetve a szabados tanokat,
melyek az empirismust, az atheismust, a pantheismust el
nem ítélik, melyek a dogmákat közönböseknek állítják, melyek
különbséget tesznek a keresztyénség úgy nevezett alap és
mellékes tanai között, s vitatják, hogy minden kereszttelt
üdvözülhet.

A libertinismus utóbbi válfaja szerint tehát a protestans
vallás ép oly üdvözítő, mint a katholikus, ámde e tant ne
hirdessek a protestansok, mert az, mint libertinus tan,
királyi rendeletek által eltiltatott.

Ebből folyólag Vajkovicz szerint a protestansoknak csak
is hitvallásokat és szertartásaikat tartalmazó s ezeket fejtegető
theologiai könyveik engedélyezendők; ennyit követelhetnek,
miután vallásuk gyakorlata nekik megengedettett s ily könyvek
nélkül az lehetséges nem volna; de azokat csak protestansok

disciplina. — Ez értekezések különböző czímek alatt a könyvvizsgálat
történetét tárgyalják az egyházban, a kárhoztatott tanok és munkák
jegyzékét, a szabados könyvek bírálatát, s végül a fejedelmek jogát
a könyvek bírálatára.

birhatják, nem a katolikusok is; nem szabad azonban e könyveknek az eredeti ágostai vagy helvét hitvallástól eltérni, minthogy a törvények csak is ezek megszenvedését mondták ki. Ellenben nem türendők a protestansoktól eredő tudós lexikonok, a természeti és polgári jogra vonatkozó, túlságos kíváncsiságot és fölösleges tudakosságot tartalmazó írataik; ezek megtűrése hitvallások engedélyezéséből nem következik, annál kevésbbé, mert mindezeket a katolikus írók műveiből sokkal jobban meríthetik.

Ezek szerint Vajkovics az egyházi és világi censura között nem tesz különbséget? De igen, mert jól lehet azt mondja, hogy a pozsonyi censurában mind az benne foglaltatik, a mit XIV. Benedek a római által elérni akart, mégis kiemeli, hogy Róma kiválóan Luther és Calvin tételeit kárhoztatja, míg a pozsonyi censura nem egyformán ítéli el a tévelyeket; csak azokat kárhoztatja utóbbi, melyeket az eretnekek első vezéreinek tanaihoz későbbi követőik kapcsoltak, minthogy hazánkban az ágostai és helvét hitvallások gyakorlata Rudolf- és Mátyástól kicsikartatott.

Különbözik az egyházi és az állami censura, Vajkovics szerint abban is, hogy utóbbi világi, az előbbi ellenben lelki fenytékekkel dolgozik, s az állami a valláson, az erkölcsökön kívül a közállapotokat is védelmezi, s általában a kettőt különböző jogalpból eredőnek tartja. Az állam joga a könyvek censurájára még a vallási könyvek tekintetében sem ered az egyház átruházásából, hanem a közjóból, melyet mi sem zavarhat meg annyira, mint a vallás ügye; származik az továbbá az állam kötelességéből, hogy az egyházat védelmezzé, ezt a kötelességet sem az egyház, hanem maga Isten róttá az államra; hivatkozik e részben Vajkovics a történeti fejleményekre, a librorum prohibitorum index-ét V. Károly császár előbb szerkesztette, mint a római curia, IV. Pál pápa csak V. Károly indexét vette át, megtoldva azt az olasz írók munkáival.

Az állam tehát önjogánál fogva gyakorolja a censurát, megbízhat azzal világi személyeket is, csak az egyház szándéka szerint gyakorolja; ily censura volt a pozsonyi, mely alak és gondosság tekintetében szakasztott mása a rómainak, s annak mintájára szervezettnek lenne mondható, ha a miénk hét évvel előbb nem álltattott volna föl, mint a római.

Az állami censura mellett azonban fönáll az egyházi, ezt a püspökök gyakorolják, kiknek nem a pozsonyi, hanem a római szabályokat kell követni, mert nem királyi censorok, hanem pápaiak, kik könyvvizsgáló hatalmukat Krisztus helytartójától nyerték, és pedig nem azért, hogy az eretnekek tévelyei iránt elnézők legyenek, hanem, hogy a Rómától távolabb eső helyeken a pápát helyettesítsék, annál is inkább, mert reájok a bécsi és linezi békéknek nincs ereje, a clerus azoknak törvénybe iktatása ellen tiltakozván, a törvény záradéka pedig, hogy e tiltakozásnak foganata nincs, semmis lévén, miután az ország alaptörvényei szerint a törvények hozatalához mind a négy rendnek hozzá kell járulni; e záradék tehát olyan, mintha az mondatnék: a tiltakozás hatályos is, nem is; hatályos az alaptörvények szerint, nem hatályos a záradék szavai szerint, de a törvény nyilván többet ér, mint e szavak, mert az alaptörvény mindenképpen akarátán, a záradék pedig csak némelyekén gyökerezik.

De az egyházi censura Magyarországon csak oly könyvekre gyakorolható, melyeket a királyi censura nem engedélyezett, a melyeket ez a király, türelmi jogánál fogva, megengedett, azokat a királyi méltóság iránti tekintetből, az egyházi censura sem bánthatja.

Össz-álláspontjából folyólag azt is következteti Vajkovic a censurái szabályokból, hogy katolikus nyomdásznak nem szabad akatholikus könyveket nyomtatni; e szabályok ugyanis tiltják, hogy ily könyvek katolikusoknak visszaadassanak; lelkiismeretileg minden esetre eltiltvák a katolikusok ily könyvek nyomtatásától, mert jóllehet a Bulla cœnæ hazánkban nem érvényes, az csak annyit jelent, hogy a benne foglalt egyházi fenytékek nem alkalmazhatók, de a benne tiltott cselekvénytől minden katolikus köteles tartózkodni.

Vajkovic álláspontjának ily részletes ismertetése tán nem is illik e vázlat szűk keretébe, ámde az ő érvelése sokkal közvetlenebbül jellemzi azon kor egy hatalmas pártjának fölfogását a sajtóra nézve, mintha az egész gondolatmenet helyett annak csak a legkirivóbb vonásait állítottam volna egybe.

Különben is a Vajkovic-fele fölfogás magyarázza a sajtószabadság azon conceptióit, melyekkel a 90-es években sürűn találkozunk, s melyek a sajtó szabadságát a katolikus

censura alól való fölszabadulásba s a censurának felekezetek szerint leendő szervezésébe helyezik. A mint Vajkovics s a párt, melynek szószólója, a censura katolikus jellegének föntartásáért küzd, ép úgy számos röpirat nem a censurának megszüntetéseért, hanem azért száll síkra, hogy a protestansok közjogi állásának megfelelően, nekik is befolyás engedtessek annak gyakorlására.

De a felekezeti szemponttól függetlenül, számos írat foglalkozik a sajtószabadság kérdésével, s elmondhatni, hogy az kelti a legáltalánosabb érdeket s annak nagy jelentőségéről a legáltalánosabb a meggyőződés.

Hosszadalmas lenne a sajtószabadsággal foglalkozó munkákat egyenkint fölsorolni, a 90-es évek irodalmának szinte egész nomenclaturáját kellene a kimerítő fölsorolásnak egybeállítani.

E helyett érdekesebb lesz az alapokra utalni, melyekre a sajtó szabadsága iránti követelések építettnek; egy résznél az ember veleszületett jogából vezettetik le a gondolatközlés szabadsága sajtó útján, a másiknál a lelkiismeret-szabadság kiegészítő részének, a vallásgyakorlat eszközének tekintetik, egy más gondolatirány a fölvilágosodással hozza kapcsolatba vagy ismét az alkotmányosság biztosítékaként méltatja.

Nem mondhatni ugyan, hogy az irodalom általában eltalálná a helyes, objectiv alapot, melyen a sajtó szabadsága nyugszik, hogy a sajtószabadság valódi mibenlétét fölismerné, inkább csak a sajtószabadság utáni ösztönszerű vágy s a szellemi élet kormányzati rendszabályozása ellen keletkezett visszahatás kifejezése az. A sajtó, mint a gondolkodó emberi elme minden irányú munkálkodásának leghatalmasabb organuma, mint a legeltérőbb gondolatirányok visszatükrözője, nem szerepel még eléggé a kor képzetében, a külső életre közvetlen hatást nem kereső tiszta szellemi élet teljes korlátlansága csak sejtve, de nem formulázva áll előttünk abban.

Az igaz hazafi fontosabbnak mondja például a sajtószabadságot minden egyéb jussoknál, mert az elme mindenkor nemesebb, mint a test, de a vélekedések, az elvont gondolkodó munka szabadságát csak egy bizonyos határig tartja lehetségesnek, úgy okoskodván, hogy «az észbeli szabadságnak is kellene bizonyos határok, mivel az olyan szabadság, mely semmi határt sem ismer, nem szabadság, hanem zabolátlan

esélecsapság. Határai a vallásnak és a közönséges társaságnak bátorságos voltak. Mind azt, a mi Libertinismus, Deismus, Naturalismus, azaz mindenféle Vallások belső fundamentomainak . . . felforgatására, a közönséges társaságban pedig anarchiára nem vezet, azt mind szóval, mind írással közrebocsátani, a mi mások sértése és gúnyolása nélkül megtörténhet, szabadságos dolog.»

A különbség az egyszerű, elvont elmélkedés s az injuriát tartalmazó izgatás, sértés, istenkáromlás között egészen szem elől van itt tévesztve, s ez által a gondolkodás, a bölcselkedés szabadsága megsemmisítve; az «észbeli szabadság határai» nem magába az észnek belső törvényeibe, hanem az állami kormányzat akaratába helyeztetnek, s így a sajtószabadság jó szándéka, lelkes védelme *Az igaz hazafi* névtelenénél sem végződhetik mással, mint szabadelvű irányt követő censura kívánásával, vagy is egy nagy ellenmondással, mert a sajtó szabadsága a tiszta szellemi élet semmiféle külső korlátozását, akár a szabadelvűség, akár a tekintély érdekében történjék az, meg nem tűri.

A sajtó politikai fontosságából indul ki gróf Batthyány Alajos, s szellemes modorával rajzolja, mint a zsarnokok fékét, az emberi jogok elnyomóinak ostorát, minden jogtalanság ravatalát, abban látva különös politikai funkcióját, hogy általa a legelvonultabb magános ember az ország tanácsadójává válhatik, a fejedelem pedig belőle érti meg a nemzet akaratát.

Ha azonban sajtórendezési javaslatát tekintjük, az nagyon is messze elmarad a sajtószabadság mögött. Miben áll szerinte a sajtó szabadsága? A kormánytól kinevezett censorok helyére az országgyűlés választotta censorokat akar tenni, s azt hiszi ez által s e censorok kötelessége által, hogy tilalmaikat indokolják, eléretik a sajtó szabadsága; mert a sajtó szabadságát előzetes censura nélkül veszélyesnek tartja.

Az irodalom mellett különös jelentősége van némely megye fölszólalásának a sajtó szabadsága mellett, melyek közül Abauj- és Biharmegyéét Schlözer *Staatsanzeigeneiben* szószerint közzétéve, s őket, mint a korszellemnek s a magyarságnak egyaránt becsületére való termékeket bemutatva, azok ez által egész Európa színe elé kerültek. *) Alkalmat

*) Hasonlót tesz Townson: *Travels in Hungary*. L. Fraknói: *Martinovics és társai*.

szolgáltatót a fölíratokra a helytartó tanács 1793. június 25-diki rendelete, mely a sajtót a királyi jogból kifolyólag szabályozza, s a censura átlágóit tisztí keresettel fenyegeti.

De érdekessé teszi e fölíratokat tartalmok is. Abaúj-megye két ízben is fölszólal a sajtó elnyomása ellen; egyik fölíratában, mely még a helytartó tanács rendelete előtt kelt, arra utal, hogy a censorok kezében van a nemzeti művelődés kulcsa, a közboldogság kiváló eszköze; József ismerte ezt föl különösen, s a sajtószabadság áldásait a nemzetnek örökre biztosítani kívánván, a művelődés szellemét annyira fölkeltette, hogy a magyar irodalom új korszakának kezdetét hálás szívvel tőle kell számítani. A helytartó tanács kötelessége a törvényes rendezésig arról gondoskodni, hogy e lendület csirájában el ne fojtassék. A másik fölírat már a rendelet ellen irányul; megtámadja az abban említett királyi jogot a könyvek előzetes vizsgálatához, önkényesnek mondja a tisztí keresetet, törvénytelennek a nyomdák királyi kiváltságtól függővé tételét.

A censura veszélyes, mert mentül inkább gátoltatik a könyvek nyomtatása, mentül szigorúbb a censura, annál inkább iratnak veszedelmes könyvek.

A sajtószabadság a polgári és politikai szabadság valódi palladiuma, ez emelte Angliát, Dániát, Németországot, Éjszak-Amerikát oly magas pozczra, ennek hiánya miatt maradtak barbar állapotban a keleti államok.

A múlt századi magyar szabadelvűség tyikus alakját képezi a jeles hazafi, a nemzeti művelődés lelkes híve, Cházár András tollából származó gömörmegeyi fölírat.

Az általános bölcselemi alapnak a különös magyar közjogi fölfogással összekapcsolása adja meg annak egyéni jellegét.

A könnyvizsgálatra vonatkozó királyi jog képezi a támadás tárgyát benne. A fejedelmek jogai, — így érvel, — a társasági szerződésből erednek s átruháztak, miután pedig hazai törvényeink ily átruházást a sajtóra nézve nem mutatnak, nyilván való, hogy a nemzet magának e jogot föntartotta. De különben is a gondolkodás és gondolatok közlése az ember természetes, ősi joga, melyről le sem mondhat, tehát azok megszorítására a hatalmat sem ruházhatta a fejedelemre; mert a gondolkodási képességet a természet adta az embernek,

s azt az állam ép oly kevésbé tilthatja el, mint a lélekzetvételt; de a polgári jogok czéljával is ellenkezik a gondolkodás korlátozása, mert az mit tartalmaz mást, mint a polgárok boldogságát, s minthogy erre törekedni mindenkinek joga van, a hozzá vezető utak, módok kijelölésére, a törvények, a kormányzat javítására czélzó javaslattelelekre sajtó útján is kell joggal bírnia.

De ellenkezik a censura saját czéljával, mert a tilalom növeli a vágyat a tilalmazott művek után.

Majd a tételes közjogból folyólag a censura áthágóira nézve a rendeletben követelt büntető hatalom veszélyességét az ország alkotmányára, alaptörvényeire mutogatja Cházár; ha a királynak az országgyűlés hozzájárulása nélkül joga van büntetések fölállítására, kiforgathatja az egész alkotmányt, melynek értelmében a törvényalkotás a királyt csak a nemzettel együtt illeti, ámde a censura-rendeletben a király az országgyűlés nélkül alkotott törvényt, midőn új büntetéseket állított föl, a törvényi jelleget valamely szabálynak kiváltképen az kölesönözvén, ha megtartására büntetésekkel lehet kényszeríteni.

A gömöri röpirat önként szembeötlő, könnyen sebezhető pontja a sajtószabadságnak mintegy az állam hatalmi körén kívül eső, ősjogra alapítása. Egy éles elméjű ismeretlen *) hosszab értekezésben száll vele sikra, egyúttal a társasági szerződés elégtelenségét is bizonyítgatva az állami életjelenségek magyarázására.

Az *Analysis* írója nem adja föl saját ítéletét a kor áramlata előtt, nem fogadja el a pactum sociale-t oly terjedelemben, mint a hogy az közkezen forog; az állam formája igenis szerződésből ered, úgymond, de nem az állam, nem a souverainitás lényege, melyen a szerződés mit sem változtat.

Mintha csak Stahl hallanók, midőn tovább fejtegeti, hogy az embertől függ házasságra lép-e vagy sem, de ha házasságra lépett, nem változtathat kénye-kedve szerint a házasság természetében gyökerező kötelességeken; hasonlókép áll a dolog az államban; a fejedelmeket annál fogva, mert a fő hatalom rájuk ruháztatott, mind az megilleti, a mi a

*) *Analysis repraesentationis Incl. Com. Gömöriensis circa libertatem preli.*

souverainitásban foglaltatik, kivéve a nemzet részére fön-tartottakat.

Abból, hogy az emberrel veleszületett a gondolkodási tehetség s a gondolatközlés, nem következik annak szabályozhatatlansága az állam részéről, hisz az ember más tehetségei is a természettől erednek; az embernek szabad boldogságra törekedni, de az egyes embert tenni annak souverain bírójává, minő eszközökkel gondolja boldogságát elérhetni; nem lehet, mert eszközei másokat sérthetnek, mások boldogságának állhatnak útjában.

Az *Analysis* írója ügyesen ostromol, de maga csak a sajtó veszélyeit látja s Rolanddal, a girondistával, fölkiált, hogy Mózesnek *Pharao* megbüntetésére csak egy csapása hiányzott: a könyvek özönével, melyek mai napság íratnak, nem zaklathatta. Ily fölfogás mellett nem csoda, ha erősebb a liberalisok gyöngéinek, mint a sajtó természetének és szükségleteinek fölismerésében.

A megyék közül Bihar jár legközelebb a helyes álláshoz; Hajnóczy munkáinak és Millot világtörténetének eltiltása miatt emel szót, mert bár e munkákat a megye rendei nem ismerik, de azok, czímeik után ítélve, oly kérdésekkel foglalkoznak, melyek az országos választmányok körébe tartoznak, már pedig a törvény maga kimondotta, hogy azokra nézve magános egyének is nyilatkozhatnak; de e könyvek eltiltásának más sajnos következménye is lehet, ha írni nem szabad a közügyekről, nem félős-e, hogy szólni sem lesz szabad rólok az országgyűlésen. A censura gyakorlása csakugyan barbarrá fog tenni bennünket, a mit rólunk rágalmazóink már most állítanak; hogy ne lennénk barbarrá, mikor a censura Mendelsohn *Phaedonjának* fordítását is csak megcsonkítva engedi megjelenni.

A legfontosabb azonban Biharmegye fölíratában, hogy határozottan elveti az előzetes censurát és a repressio rendszerét állítja föl. A sajtóval, úgymond, kétség kívül vissza lehet élni, de ebből nem következik, hogy a sajtót előzetes szabályokkal kelljen korlátozni; a sajtó és a sajtóval visszaélők két különböző dolog, a bűnös szándékú szerzőket s a veszélyes könyvek nyomtatóit kell személyökben büntetni, de nem a sajtót működésében gátolni, s a szerzők büntetésének

is a törvény rendes útján s az ország rendes bírái által kell történni.

A helyes álláspont ezekben kétség kívül ki van jelölve, csak a kifejtés hiányzik.

E helyes álláspontot foglalja el a publico-politikai országos választmány mély elméjű tagja, gróf Haller József, is előadványában, melyet azonban a literaria deputatio fölfogásával szemben érvényre emelni nem tud, s a választmány a censura egy szelid nemének megtartásában állapodik meg.

A sajtószabadság természetét, a kérdés sarkpontját azonban senki sem fogja föl oly tisztán, mint a nagy szellemű Hajnóczy; ő itt is magasan kiemelkedik kortársai közül s általában is a helyes álláspontot foglalja el.

Miben áll szerinte a sajtó szabadsága? Nem a sajtó törvényes korlátok alóli mentességében, hanem abban, hogy a sajtó a közönséges jog szabályai alatt álljon s ne alkottassék részére külön jog. A sajtó magában véve egyszerű eszköz, melylyel esetleg büntényt is lehet elkövetni, de ily esetben a büntett saját természeténél, a jog általános elveinél s nem azon különös körülménynél fogva toroltatik meg, mert a büntett elkövetésének eszköze a sajtó volt, a mint a gyilkosságot nem az teszi büntetésre méltóvá, mert méreggel vagy gyilokkal követtetett el, hanem, mert általa emberi élet oltatott ki.

Múlt századi irodalmunk, ha a sajtó ügyében mást nem mutatbatna is föl, mint Hajnóczy nézeteit, megérdemelné elismerésünket.

A mi a sajtószabadság és censura küzdelmét a politikai életben illeti, e részben a két álláspont hamis helyzetben van.

A királyi jog a könyvvizsgálatra nézve századokon át gyakoroltatott, s most egyszerre megsemmisítése, a sajtó-ügy minden rendezésének megszüntetése követeltetik; a királyság részéről igénybe vett censura-jog kétség kívül határozatlan s az alkotmánynak a törvényalkotásra vonatkozó alapelvével ellenkezik, de ép oly kétségtelen, hogy a sajtóviszonyok törvény útján szabályozva nem voltak, s a sajtóügy közrendezés nélkül nem maradhatott; az is bizonyos, hogy a sajtószabadság valódi természetének fölismeréséig csak kevesen emelkednek, s vagy arról folyik a vita, milyen szellemű legyen a censura, de a censura szükségé elismertetik, vagy

a sajtó ügye az állam hatalmi körén teljesen kívül állónak tekintetik, szóval bármily nemes czélúak legyenek irodalmunk és közéletünk törekvései a sajtóra nézve, nem mondhatjuk, hogy a kérdést a pártok egyike is helyesen állítaná föl, s küzdelmököt még némi határozatlanság, némi ellenmondás jellemzi, mely az 1791-diki törvényekben is mutatkozik, mert azok XV. cikkelye a sajtószabadságról, illetőleg annak jövődő meghatározásáról kíván az országos választmánytól javaslatot, ellenben a LXXVII. cikkely a könyvek censuráját említi.

A sajtószabadságért vívott, részben irodalmi harc czel végződik múlt századi reformeszméink története; az 1793-diki sajtórendtartás külsőleg fojtja el a tovább fejlődés szellemét, Martinovicsek sorsa a lélektani elrettentés által zárja le a reformerek ajkait.

Az elvakúlt reactionnak sikerült a nemzet szellemét más irányba terelni. A nagy többségben a francziák szeretetének, az alkotmány tovább építésének a francziák gyűlölete, a múlt-hoz való makacs ragaszkodás ad helyet, s a kik a nemzetet a francziákért lelkesítették, — a költők — most ellenök tüzelik; az alkotmány kérdéseit a franczia köztársaságtól fenyegetett nemzeti függetlenség és dynasticus hűség hangoztatása, az ősi nemzeti vitéség élesztése a franczia háborúban váltják föl; a reformoknak neve is kivesz a köz-öntudatból, a közélet magasabb rugójának, bár a politikától teljesen elszakítva, a nemzetinek eszméje marad meg, melyet a költészet, a szép-irodalom tart ébren, s mely az 1795-től tartó harmincz éves szomorú politikai árának egyedüli világitó fénye s az öntudatlan közvetítő a múlt század 90-es s a jelen 30-as éveinek reformtörekvései között.

E fordulat a nemzet szellemében szinte érthetetlen; a jobbagység sorsának javítását indítványozó Nagy Pál lehurrogatása és kikaczagása az 1807-diki országgyűlésen magyarázatot követel a 90-es évek most ecsetelt szelleme után, melyet, azt hiszem, nem szabad egyedül a kormány reactionarius irányában keresnünk.

Múlt századi reformirodalmunk és reformtörekvéseink az életben nélkülözték nagy becsök, jelentőségök daczára is azt, a mi az új eszméknek állandóságot, kivihetőséget biztosít; nem ragadták meg az egész nemzetet, de a mi még ennél is

fontosabb, elveket gyakorlati részletek, a megvalósítás fogásai, expediensei nélkül állítottak föl.

A fölvilágosodásnak a tétélest kicsinyítő iránya, a szabadelvű reformoknak inkább általános tétélek, mint az életviszonyok részleteiből, egészéből való levezetése, a viszonyok exact, pragmatikai elemzése helyett az emberbaráti lelkesedés, a szenvedélyes gyűlölet a csakugyan létjogukat elvesztett intézmények irányában jellemzik ez irodalmat, melynek hatását könnyű volt a reakciónak, a beállt háborús idők nyomasztó viszonyainak elnyomni.

Egyes, részletes nagy kérdések helyett az állam és társadalom összes nagy érdekeit felöleli ez irodalom, de ép ez által veszít intensiv hatásban; bizonyos légies, képzeleti, jóakaró, de gyakorlatiatlan jelleget nyer; nem eléggé magyarázza ki magát conceptióira nézve; a nemzet és a dynastia ellentétes törekvései, ennek az alkotmányt végromlással fenyegető politikája József alatt s reformtörekvései, annak alkotmányához ragaszkodása, nem nyerik benne azt a részletes kiegyenlítést, mely törekvéseinek kivihetőségével biztathatott s hatását maradandóbbá tehetette volna.

A magyarellenes hazai német irodalomnak összehangzása a reformok követelésében a hazai szabadelvűekkel, a nemzetinek elhanyagolása ezek részéről, az úr és paraszt, a nemes és polgár társadalmi ellentéteinek, az egyház és a fölvilágosodás érdekeinek, a felekezetek versengésének, a politikai és társadalmi reformoknak egyvidejű szönyegre hozása inkább kételyt, mint meggyőződést kelthetett Európának legsajátságosabb politikai és társadalmi szerkezetű földén.

Múlt századi irodalmunk e jellemében rejlik, azt hiszem, annak oka, hogy az oly csekély közvetlen hatást gyakorolt a nemzet életére, hogy egy évtized után a nemzet szellemében létezésének nyoma is alig van, s hogy manap szinte halottaiból kell föltámasztani s mint eddig ismeretlent bemutatni.

Az ember vele született jogainál, a szabadság elévülhetetlenségénél, az emberbaráti liberalismusnál valami meggyőzőbb, valami zilált társadalmi és politikai testünk szétlúzó érdekeit inkább egyesítő, vitán fölül álló, közvetlenül szembe szökő tényező hiányzott különösen ez irodalomból; a közgazdasági egyszerű számítás helyett, a mely tudvalevőleg kezdetleges földművelő társadalmaknak mindig gyöngye oldala,

a magas jogphilosophiából levont következtetéseknek volt benne túlsúlya; azon kezdte, a min végeznie kellett volna.

E hibát kerülte ki a negyven évvel később megindult reform, de belátta azt még előbb hazánk kitünő nemzetgazdája, Berzeviczy Gergely, kinek munkája ugyan a 90-es évek körén jóval túl esik, 1804-ben jelent meg, mégis e kor irodalmának mintegy természetes zárvékét, hallgatag kritikáját képezi.

Berzeviczy Gergely *De conditione et indole rusticorum* című munkájában az összes reform-kérdések közül egyet ölel föl, de azt, mely valamennyinek kulcsa: a jobbágyság ügyét s mintegy szelíd, hallgatag szemrehányással mondja munkája czéljának kitűzésénél, hogy nem azt kell keresni, hogyan keletkezett a jobbágyság, sem nem azt, mi természet szerint jogos és méltányos, hanem igen is az a fő kérdés, vajon a jobbágyság akkori jogi állása a király, a földesúr s az egész országra oly szükséges, oly mellözhetetlen-e, hogy ez állapot bárminő módosítása ellenkezznek a három érdekelt tényező valamelyikének javával.

Ezért a jobbágy érdekét nem is érinti, minthogy az uralgó fölfogás a jobbágyság föntartását az alkotmány fönnállásával azonosította, csak is az ország s a földesúr érdekét veszi mérvadónak; a szívre, az emberi méltóság és jog követelményeire szándékosan nincs tekintettel, — *decantatos de jure humanitatis quæstiones studiose evitabo*, — nem mintha maga a kérdés megoldásának ez elemeit kicsinylené, hanem mert ezektől nem vár a közvéleményre hatást, ezért támaszkodik a haszonra, az érdekre, mint a legmeggyőzőbb s az ellennézetiektől áldozatot nem kívánó elvre.

Berzeviczy e munkájával is igen magas színvonalon áll, a mily eredeti kiinduló pontja, ép oly éles megfigyelő tehetőségről tanúskodnak fejtegetései.

Berzeviczy mély gondolkodású social-politikusnak mutatja magát e munkájában, s a közigazdasági élet változhatatlan törvényeiből következteti a kiváltságoltakra is kívánatos reformok szükségét s ha Hajnóczy, Batthyány s a többi reformerek a helyes elvet föllállítják, Berzeviczy az, ki statisztikai adatokkal, a tényleges helyzet saját logikájából fejt ki a modern társadalom, a szabad birtok, a szabad munka szükségét.

Különösen hangsúlyozza, hogy ily nagy kérdésben az írónak, olvasónak egyaránt félre kell tenni rokon- és ellen-

szenvet, s a gazdasági mérleg szerint, mely a tényleges viszonyok alapján összeállítható, kell meghozni az ítéletet. S a mérleg, melyet a jobbágyság sorsáról fölállít, képezi a munka egyik kiválóan érdekes részét. Részletes számításokat tesz, fölveszi az akkori piaczi árak szerint a jobbágy összes állami és úri tartozásait, összeveti ezekkel évi jövedelmét, s arra az eredményre jut, hogy míg egy telkes gazda évi köz- és úri szolgálmányainak ára 240—255 forintba tehető, addig telke jövedelme nem nagyobb 180 forintnál.

Hogyan élhet hát meg a jobbágy családotul ily jövedelemből? Mert hogy megélhet, mutatja a tapasztalás, sőt akadnak néha gazdagok is a jobbágyok között.

Megélhetésének eszközeit nem telkeből, hanem azon kívül más nemű iparkodásából meríti, csak hogy az ország azon részeiben is, hol a parasztnak elegendő kereset nyílik, teljes erőfeszítésre van szüksége, hogy a status quo-ban magát megtarthassa, egy rész erre is képtelen s a következmény, hogy marháját eladja, zálogba bocsátja földeit, mi által közte egyesek meggazdagodhatnak, de a nagy rész épen csak a megélhetés meggyéjén áll, előmenetelére, erkölesi és physiszai állapota javítására nincs semmi módja.

A parasztnak úri és közszolgálati tehát óriásiak jövedelméhez képest, de e szolgálatoknak nemcsak mennyisége nagy, a kilenczed és tized, a gyalog és ígás munka lerovása, az utak készítése, az előfogatok kiállítás, a katonatartás, a katonaaállítás főleg a teljesítés módja által válnak terhessé, mert a kilenczed és tized beszédési módja által gyakran veszendőbe megy a termés nagy része, marhája tönkre tétetik a hosszú fuvar, a közmunka által, a katonáskodás pedig annak következtében, hogy a besorozott egész életére katonává lenni kényszerítetik, hogy az egyest egészen véletlenül éri e nagy teher, s a katonafogdosás a legdurvább módon történik, a szolgaság egy neméhez hasonlítható.

Helyes adópolitikai nézetekkel bírálja továbbá a parasztra nehezedeő országos adóterhet, mely szintén nagy, de még terhesebbé lesz az által, hogy kataszter hiányában önkényesen vettetik ki; a csalásnak, az adóeltitkolásnak, az eljáró közegek részéről a kedvezésnek ezerféle módja van, s így az adórendszer demoralisáló is.

A parasztság tényleges viszonyainak eredményeként

statisztikai kimutatásokat ad az 1785-diki népszámlálás alapján, melyek szerint Magyarország hét millió lakosa közül 325,000 nemes; ezek, vagyis a lakosság egy huszad része bírja az ország tizenhat huszad részét és semmit sem adózik, a lakosság tizenkilenc huszad része ellenben az országnak négy huszad részét bírja s viseli az összes adóterhet.

E leverő hatású mérleget követi a parasztság jellemének remek rajza, melynek alkotásában a közgazdasági író a lélek-búvárral fog kezét.

A paraszt jellemét egyforma nehéz munkája és örökös függése határozzák meg. Az első elzárja más foglalkozási emberektől, s minden gondolatát ugyanazon tárgyra kényszerül irányozni; e korlátolt munka- és életkörben tapasztalás által kevés, de biztos ismeretre tesz szert, és csak magában bíz, a magasabban állókat tudósabbaknak, de ügyesebbeknek nem tartja. A függéséből keletkezik nála az elnyomottság, az alattvalóság, a megvettetés érzete. Minden más sorsú iránt bizalmatlan s szabadnak véli azokon, a kik annyira fölötté állanak, ravaszsággal túltenni. E bizalmatlanságot minden bírói és politikai hatóságra kiterjeszti, mert azok földesurakból s ezekkel rokonérdekűekből állanak. Csak a királyhoz van bizalma, mert ezt annyival urai fölött állónak tartja, a meny-nyivel földesura nálánál magasabban áll.

Minden újítást, főleg mely az úrtól jön, gyűlöli a paraszt, tudva, hogy az úr java az övével ellenkezik, és mert abban csak kísérletet lát az úri jogokat az ő kárára terjeszteni.

A parasztság jellemére nagyban befoly, hogy egymással szoros kapcsolatban él, erdön, mezőn együtt dolgozik, együtt üli ünnepeit, s az egész család együtt lakik egy szobában; az életmód e közössége nagy testületi érzületet fejleszt ki benne, egynek baja valamennyiöket fölzaklatja s egy emberként lépnek föl, mihelyt valamely paraszti érdekről van szó.

A parasztot nehéz, egyforma testi munkája lomlává teszi, lelkét nyugalomra készíti, munkája természeténél fogva nincsenek gondolatai, teste merevvé lesz, lélekben, testben egyformán senyved.

De a parasztban nagy a gyávaság is; az ostobában azért, mert jobb sorsot nem érdemel; az értelmesben, mert arra a meggyőződésre jut, hogy semmikép sem emelkedhetik ki, s elkeseredésében utoljára is iszákossá lesz. Ha semmim sínes,

senki sem vehet el tőlem; ha van valamim, bizonyára másnak kell adnom, erre a philosophiára jut utóbb is a paraszt.

A paraszt e szomorú sorsát sokan azzal védik, hogy így könnyebb vele bánni, mert a míg a paraszt szegény, engedelmeskedik; a jobb módú ellenben ellenszegülő, de ez áltatás; csak ott igaz, a hol csupa nyomorúlt paraszt között egy jó módú is van, mert a tehetősebb és műveltebb paraszttal mindig könnyebb elbánni. A zsellérek és telkes gazdák közt is nagy a különbség; ezek nyersek, makacsok, azok képmutatók, ravaszok; a gazdáknak van hűség, tisztesség, a zsellérek vak engedelmisséget színélve csalnak.

A nagy engedekenység nem jó a parasztra, de sokkal többet vetkeznek a nagy szigorral; ha a paraszttal durván, kegyetlenül bánnak, olyan lesz, mint az állat, végkép elveszti emberies jellegét, s mint az igavonó marha, melyet folyton ostorral üznek, eltompúl, elfásul s épen nem teszi kötelességét. A parasztot durva bánásmóddal jobbá tenni nem lehet, pedig a földesúr csak jó jobbagynak veheti hasznát.

Érdekes rajza után áttér Berzeviczy a paraszt jogi állásának jellemzésére.

A paraszt jogi állása ellenkezik a gazdasági élet törvényeivel, melyekből az árak ingadozása, változása következik; a jobbagy szolgálmányai azonban változhatatlanul meghatározvák; az árváltozások nem módosítják azokat; a verseny, az árak e természetes és igazságos szabályozója, a viszony jogi megkötöttsége következtében nem érintheti őket. Az úr és jobbagy viszonya nem szabad szerződés eredménye, évszázadok óta fönnáll, hely és időköörülményekhez nincs alkalmazva, szóval minden tekintetben a forgalom természetével ellenkező.

Az úr továbbá nemcsak bírája jobbagyának, hanem, mint Berzeviczy finoman megjegyzi, rendőri hatalmat is gyakorol fölötte, mely hatalom természeténél fogva korlátlan lévén az úr által, a közrend ürügye alatt, saját érdekében gyakorlatik.

Mindazáltal Berzeviczy nem kíván rögtöni változtatást; a mi évszázadokon át fönnállott, annak alapja is kellett legyen; a fő dolog, hogy a nagy bajok, melyek a jobbagyság intézményével egybe kapcsolvák, ilyenekül fölismeressenek, hogy azokat adandó kedvező alkalommal orvosolni lehessen.

Nem állhat ellene a javításoknak az a jogi körülmény, hogy a jelenlegi földesurak utódaik joga által kötvék, mert a paraszton segíthetni, a nélkül, hogy a földesúr akár magának, akár utódainak ártson. De hogyan? Meg kell engedni, hogy szorgos munkája által minden terhét letisztázhassa, azaz magát örökre megválthassa, hogy keresetre s ez által élete kényelmesebbé tételére mód és alkalom adassék neki.

A paraszt állapotának megítélésében ama magaslatra kell emelkedni, a hol a fejedelem áll, s a honnét nem az egyes dolgok, hanem azoknak kapcsolata, a közhaszon, az általános jó tünnek szembe; ily állásponttól nézve, a paraszt szegény, jobban terhelni már nem lehet; ha ő kér valamit urától, az ura vagyonának kis részét teszi; ha ellenben ura követel tőle valamit, bármi csekélyet, ezzel is nagyon emeli súlyos terhét.

A kik a parasztot tudatlanságban, szegénységben hagyni kívánják, feledik, hogy a kinek gyakorlati ismeretei, műveltsége nincs, jó gazda, a kinek erkölcsről, Istenről durvasága, tudatlanságánál fogva helyes fogalmai nincsenek: jó ember, jó alattvaló nem lehet.

A jobbágyság állásának közgazdasági tarthatatlanságáról emelkedik főlebb Berzeviczy; bizonyítgatja jogi képtelenségét s a jobbágyság sorsán túlmenő, emelkedett büntetőjogi, közgazdasági, kulturpolitikai reformképpel zárja remek, de századunk első tizedének a liberalismus iránt ellankadt érzékű magyarjaira túlfinom rajzát. *)

Az irány, a közgazdasági alap, melyet Berzeviczy a *De conditione et indole rusticorum*ban a reformok tekintetében választ, kétség kívül ugyanaz, melyből Széchenyi István reformeri működésében kiindul; míg azonban Széchenyi munkáiban «ész és szív» egyesülvök a nagy földadatra, addig Berzeviczy, mondhatni, erőszakot tesz magán, hogy a reform szükségének igazolására készített gazdasági calculusát a kedély, a lelkesedésnek még csak látszatával se gyöngítse; de a mi

*) Berzeviczy e munkájának sajtósága sorsa volt; szerző nem akarva censura alá bocsátani, letette a nemzeti múzeumban s innét forgott másolatokban közkézen; Máriássy József azonban, daczolva a censura intézményével, «ex plenitudine juris nobilitaris» kinyomatta. Ezért Szepesmegye által tiszti kereset alá vétetett, a nyomdász pedig három napi fogságra ítéltetett; Máriássy ez ügybeni védelme végett Pestre indult, de kocsija Kerepesen feldőlt s urának halálát okozta.

irodalmi karakterüket tán még inkább elütővé teszi, hogy Széchenyi a mily reformer, ép oly erős magyar; Berzeviczy ellenben mélyen érző emberbarát, tisztán látó közgazda, de világtalan a nemzeti eszme irányában. *)

* * *

A kép, melyet politikai irodalmunkról a múlt század végén vázolni megkísérlettem, a legtávolabbról sem tart igényt teljességre; hazai nagyobb könyvtáraink lajstromai mutatják, mily sok, hihetőleg szintén becses és érdekes anyag maradt rajzomban figyelembe vétel nélkül.

De a tulajdonképi tanulmányaim irányától amúgy is eltérő ez irodalomtörténeti föladat teljes megoldására nem volt sem időm, sem teljes hívatottságom. S ha mégis hozzá fogtam s tanulmányaimmal a nyilvánosság elé lépek, mentsen ki az utóbbira nézve a körülmény, hogy múlt századi politikai

*) Berzeviczy e közönyösségét a magyarság tekintetében minden kétséget kizáró módon bizonyítja bizalmas barátja, gróf Dessewffy József, de látszik az munkáiból is; gróf Dessewffy József, kivel 1799 óta élte végéig levelezésben áll (*Taglalat* 33. lap), német-magyar embernek írja le Kazinczyhoz intézett levelében (*Kazinczy és Dessewffy levelei*. XVIII. levél), majd ismét 1810 augusztus 10-diki levelében így ír felöle: «Sokat leveleztem én és levelezek ez emberséges úri emberrel; valóban nagy kár, hogy a hazai nyelv és a vallás politikai tekintete dolgában oly kancsalok az ideái; mindent elkövettem, hogy e dolgokban a valóságos nézőpontra helyeztessem; de vagy tehetetlenségem, vagy néző eszközömmnek természete úgy hozta magával, hogy semmi-képen sem boldogulhattam. De bezzeg gyökeres ember ám mindazokban, a melyek a politikai gazdaságot illetik; már ezekben ember a talpán». Kazinczy szörnyűkődve írja róla Dessewffynek, hogy *Ueber den Welthandel* című munkájában, «hideg vérrel, sőt mintegy óhajtvá prophetizál, hogy mi austriacusokká leszünk magyarokból, s akkor aztán lesz commerciumunk. Mire jut az oly nemzet, melynek sok Berzeviczyje van? S a jobb ember kész aranyért, commerciumért megválni a maga nationalitásától?» S midőn Kazinczy e nézetét Berzeviczyvel egy harmadik személy által közli, utóbbi azt tudakolja tőle, vajon Kazinczy-e igazabb hazafi, a ki a nemzet egy harmadának nyelve érdekében dolgozik, vagy ő, a ki a nemzet mind a három harmadának javáért küzd. «Lásd ebből», írja Kazinczy Dessewffynek, «mely patrióta az, a ki nem érez semmit a nyelvért és nemzetért, a ki csak azt nézi, mely jászol van tele» (XVI. levél).

irodalmunknak ily vázlatos rajza is hiányzott eddig; az elsőre nézve pedig a kötelességérzet folytonos emlékeztetése, hogy mindenek előtt saját szellemi fejlődésünk történetét kell ismer-nünk, mely első kötelesség mögött pedig ugyan messze el-maradtunk.

Mert míg a külföldnek minden másod, harmadrendű íróit a politika, a philosophiai jog terén ismerjük, sőt közinté-zeteinkben tanítjuk és tanúztatjuk, addig magunkról oly keveset tudunk; pedig, mint tán rövid tanulmányom is mutatja, nagyon helytelenül.

CONCHA GYÖZÖ.

A KÖZÉPTANODAI TÖRVÉNYJAVASLAT.

Második közlemény. *)

A katolikus közoktatásügy történeti fejlődése 1773-ig.

I.

«Az egyház földéről hajtott ki eredetileg az iskola.» És «Magyarországon a katolikus egyház volt az első iskola-állító, a kereszténység ide behozatalával egyidejűleg.»

A középtanodai törvényjavaslat indokolásában foglalt e nyilatkozat fölment minket azon, egyébkint is köztudomású tény bizonyításától: hogy műveltségi tekintetben Magyarország a katolikus egyház emlőin fejlődött és erősödött.

Az egyház, az ő céljaiból és szervezetéből folyó kötelesség gyanánt töltötte be mindenkor kulturai hivatását. Szent István- és utódainak törvényei, melyek az újon alapított keresztény állam egyházi és világi vonatkozásait szabályozzák, az iskolák föllállításáról nem tesznek említést. Hasonlag a püspökségek és monostorok alapítóleveleiben nincs szó iskolákról. De erre nem is volt szükség.

A törvényhozók és az alapítók jól ismerték az egyház törvényeit és a szerzetek szabályait. Tudták, hogy a püspökök és lelkészek, a káptalanok és kolostorok a keresztény hit tanai mellett, a műveltség elemeit és a tudomány igazságait is terjeszteni fogják.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 65-ik számában.

Ennélfogva az uralkodók és magán-jótevők, mikor az egyházat dús adományokkal elhalmozták, nem gondoltak arra, hogy föltételül az oktatás terén kifejtendő tevékenységet tűzék ki, s mintegy ennek jutalmául tüntessék föl a dotációt.

Az egyház iránt nyilatkozó vallásos kegyelet és az abból kifolyó bőkezűség motívumai között bizonyára kiváló helyet foglalt el az a körülmény, hogy az egyház, a hívek meggyőződése szerint, az örök boldogság elnyerésének biztosítékai mellett, a civilizáció terjesztésének föltételeit is bírta. De nem lehet állítani, hogy a fejedelmek és főurak azért dotálták az egyházat, hogy képes legyen iskolákat állítani, és hogy e szerint az egyházi adományok mintegy a mai «közoktatási budget» helyét pótolták.

E megkülönböztetés nem hiú szörszálhasogatás. Mely értelme van, és fontos következtetéseknek szolgál alapul. Az egyház birtokjogainak szilárdságát fokozza, közoktatási autonómiájának jogosultságát igazolja, a nélkül, hogy az egyház kulturái föladatát az állam iránt tartozó kötelesség természetéből kivetkőztetné.

Az egész középkor lefolyása alatt az uralkodók és a nemzet teljesen az egyházra bízták a közoktatás ügyét. Nem ismerünk egyetlen országgyűlési törvényt, egyetlen királyi rendeletet sem, mely a tanügy szabályozására vonatkoznék. *) Ellenben gyakran és behatóan foglalkoznak azzal a magyarországi egyházi zsinatok és főpapi statutumok. **)

E helyen nem engedhetjük meg magunknak, hogy a magyarországi középkori tanügy történetét, akár csak vázlatosan is, megismertessük. Egyet emelünk ki mégis a fejlődés ezen stadiumának megvilágítása végett. Mindazon, sajnos gyér, adatok, melyek a XIII. században virágzott veszpremi főiskoláról, a nagy Lajos által alapított pécsi egyetemről és Zsigmond király óbudai egyeteméről ránk maradtak, arra utalnak, hogy a felső oktatás is — annál inkább tehát a trivium és

*) «Törvénytárunk tanúsága szerint, a magyar törvényhozás a közoktatás érleléből, legelőször az 1548 és 1550-ki országgyűléseken intézkedett.» Molnár Aladár. *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században.* I. 252. lap.

**) Vessd össze Lányi-Knauz: *Magyar Egyháztörténelem.* I. 522—608. ll.

quadrivium — teljesen az egyház igazgatása alatt állott. Az uralkodók befolyása arra látszik szorítkozni, hogy az általuk dotált főiskolának a várost jelölik ki, a hol működni fog, és az egyházi dignitariust, a kire fővezetését bízák. Nem változik ez állapot még Mátyás uralkodása alatt sem; habár éppen ez időben a humanismus apostolai egyebütt a tudománynak az egyház hatalma alól való fölszabadítását tűzik ki a renaissance nyíltan bevallott céljául.

Mikor a nagy király első ízben foglalkozik egyetem föllállításának tervével, — a pápához folyamodik a fölhatalmazásért. És ezt II. Pál pápa a *primásnak* adja meg, és őt ruházza föl azzal a hatalommal, hogy «az ország bármely városában, melyet a király ki fog jelölni, egyetemet alapíthasson, ezt a bolognai mintájára szervezhesse, annak minden statutumát, rendeletét és szokását, a szent széktől nyert megerősítés után átvegye».

És Vitéz János egész kiterjedésökben igénybe vette a jogokat. Ő hívta meg a tanárokat külföldről, és általán oly nagy része volt az egyetem föllállításában, hogy azt az érsek egyetemének nevezték, bár ő csak cancellárja vala. *)

II.

Így találta a tanügyet a mohácsi vész és a vallási szakadás.

A protestantismus kiragadta ugyan az egyház kezeiből a tanügy terén megszilárdult egyeduralmát. De a helyzet csak annyiban változott, hogy nem-katholikus iskolák keletkeztek. Az egyház viszonya a katolikus iskolák irányában érintetlen maradt; sőt éppen ekkor nyeri el országos törvény által szentesítését.

Mikor ugyanis a reformatió vezérférfiai a közoktatás

*) A Mátyás által tervezett budai nagy egyetemről fennmaradt adatok sem jogosítanak föl arra az állításra, hogy az más szervezetet kapott volna, mint a pozsonyi. Ugyanis a főiskola megnyitásáig, ideiglenesen a domonkosiak kolostorában elhelyezett «sonka egyetem»... valószínűleg csak alumnátussal egybekötött theologiai főiskola volt. (Vesd össze Abel J. *Egyetemeink a középkorban*. 1881.)

ügyében nagy tevékenységet kezdének kifejteni, a katolikus tanügy pedig, a török foglalás és a pártvillongások közepett megzavart hierarchikus viszonyok következtében, hanyatlásnak indult: az ország rendei az 1548-dik evi országgyűlésen először karolták föl a katolikus közoktatás érdekeit.

A király fölhívására arról kellett tanácskozniok, miként lehetne a katolikus egyházat ősi állapotába visszahelyezni, és az új tanok terjedésének gátot vetni.

Az ország rendei, ismerve és respectálva az egyház szervezetét, abban a véleményben valának, hogy az egyház érdekében kifejtendő actiónak a *főpapság* köréből kell kiindulni. Előterjesztéseik és az azok alapján alkotott törvények tehát arra czéloznak, hogy a főpapok az őket megillető jogokat gyakorolhassák és kötelességeiket teljesítsék. A király által jelzett czél elérésére tehát a következő eszközöket hozták javaslatba: A főpapi székekre tudományosan képzett egyházi férfiakat kell nevezni; ezek ismét fő- és al-esperesekké, lelkészekké alkalmas papokat rendeljenek, a kik az igaz hit hirdetésében buzgón járjanak el; az idegen kezekre jutott egyházi javakat törvényes birtokosaik részére vissza kell szerezni stb.

Továbbá a rendek kívánják, hogy «a főpapok, tehetségök szerint, állítsanak iskolákat, melyekben a tudomány és az igaz vallás taníttassék; hogy ekkép a tévtanok napról napra inkább eltöröltessenek, az ősi vallás ismét föleledjen, és a jó egyházi szónokok országszerte elterjedjenek».

Míg ekként a főpapokat hívják föl az iskolák föllállítására: őket ebben támogatni is kívánják. Elhatározzák ugyanis, hogy az elpusztúlt zárdák, kolostorok és káptalanok javai s jövedelmei fordíttassanak katolikus lelkészek javadalmazására, jöreményű tanulók segélyezésére, és «iskolák helyreállítására, alapítására, azokban tudós és jámbor tanítók ellátására».

Mindazáltal az országgyűlés nem gondolt arra, hogy az ily elpusztúlt egyházi javadalmakból létesítendő iskolák *országos* jellemet nyerjenek, és kormányközegek hatósága alá helyeztessenek. Ugyanis a törvény végrehajtásáról a következőképen intézkedik: «Hogy a főntebb elrendeltek helyesen foganatosíttassanak, és az említett jövedelmek a kijelölt czélokra fordíttassanak: erről mindegyik *főpap* tartozik a maga megyéjében gondoskodni, és a mennyiben szükséges, eljárásáról ő fölségének számot adni». E szerint az elpusztúlt egyhá-

zak javairól, a törvény értelmében, a rendelkezés és kétségtelesenül az azokból állítandó iskolák igazgatása is a püspökökre van bízva; míg a királyt a főfelügyelet és ellenőrzés illeti meg.

A püspökök természetesen nagy nehézségekbe, a magánérdek által eléjük gördített akadályokba ütköztek, a melyeknek elhárítására nem volt elég erejük. E miatt az 1550-dik évi országgyűlés a királyhoz fordul azon kérelemmel, hogy «fordíttassa az elpusztult egyházak, káptalanok és konventek javait mindenütt, haladék nélkül — az ellenszegülőket királyi hatalmával kényszerítve — iskolák állítására és tudós férfiak ellátására; hogy ily módon, az országba hozott tudós férfiak és a föllállított iskolák által, az ősi vallás és isteni tisztelet minél gyorsabban föléledjen».

A szóban forgó javak és az iskolák kezelésének módjáról e törvény nem intézkedik; így tehát hallgatagon megerősíti az 1548-diki rendelkezést.

Hogy csakugyan az ily javak és az azokból alapított iskolák fölött a hatóság az illető püspökhöz tartozott, világosan hirdeti I. Ferdinánd király 1560 ápril 10-dikén kelt rendelete, mely a világiak kezeiben levő egyházi javak visszaszerzéséről gondoskodik. A *püspököket* hatalmazza föl, ugyanis, hogy a visszaszerzendő javakat, a mennyiben üresedésben levő javadalmakhoz tartoznak, «fordíthassák oly iskolák és tanintézetek föllállítására és ellátására, a melyekben az ifjúságot katolikus, nem eretnek sem gyanús tanárok a keresztény vallás előmozdítására oktassák». *)

Itt csak azt kívántuk kimutatni, hogy az elpusztult egyházi javakkal iskolai czélokra való rendelkezés az *egyházat*, illetőleg a püspököket illette; s azt a király nem tartotta fönn magának. Azt, hogy ez iskolák katolikus jellemmel bírtak, és egyenesen a katolikus egyház szolgálatára voltak föllállítan-

*) A fölhatalmazás azon püspököt illette, a kinek területén a birtok fekszik. Mivel ugyanis léteztek egyházi javadalmak, melyek ki voltak véve azon püspök hatósága alól, a kinek megyéjében feküdtek, és közvetlenül az esztergomi érsek hatósága alá voltak helyezve: a rendelet megállapítja, hogy az esztergomi érsek joghatósága föntartván, ez esetben «a megyés püspököt illeti a javak és jövedelmek hova fordításáról való intézkedés». (E rendelet a *Corpus Juris* törvénygyűjteménybe is föl van véve.)

dók: bizonyítani fölösleges. A törvény intentiója a szövegből minden kétséget kizárólag kiolvasható.

Habár az 1548 és 1550-dik évi törvények és az azokon sarkalló 1560-dik évi királyi rendelet intézkedései csak szűk korlátok között léptek életbe: az azokban lefektetett elvek a katolikus alapítványok és iskolák jogi viszonyainak alapját képezik.

A püspökök hatósága volt tehát minden tekintetben mérvadó a katolikus közoktatás ügyében. Így, például, Oláh Miklós, ki a XVI. század főpapjai között legtöbbet tett a kulturái érdekekért, az esztergomi érsekség székhelyének Nagyszombatba áthelyezése után, a főegyházi iskolát (1558) egészen önhatalmúlagon emelte akadémiai színvonalra, és állapította meg szervezetét. A királyhoz folyamodni csak a végből szándékozott, hogy tőle, a főiskola számára, a tudori fokozatok adományozásának jogát eszközölje ki. Ugyan ő alkudozott a jezsuiták megtelepítése iránt a renddel és Nagyszombat városával. Dotációjukat, az 1548: XII. törvényezikk értelmében, elpusztult egyházi javak képezték. De rövid idő múlva a várost és az országot elhagyták.

Mikor később (1586) Draskovics György fáradozásai következtében a jezsuiták ismét visszahívtak, Rudolf király a túróczi prépostságot adományozza nekik. Az adománylevelében világosan kimondja, hogy «alkalmat kíván adni a katolikus ifjúságnak, magát a katolikus vallásban és a tudományokban kiképezve, az egyházi pályára előkészülni». De a létesítendő tanodákra magának jogot nem tart fenn. *)

A következő (XVII.) század tanügyi történetében mindenek fölött kimagaslik Pázmány Péter alakja. Miként az egyházi és állami élet egyéb téerein, úgy a tanügy körében is mély nyomokat hagyott. Alapításaiban és szervezési tevékenységében szintén egészen függetlenül járt el.

Még a nagyszombati egyetem föllállítása és szervezése tárgyában is, a Jézus-társasággal a kormány beavatkozása

*) Miksa király (1571) felső Magyarországon egy főiskolát szándékozott létesíteni. Ez — úgy látszik — királyi és világi intézet lett volna. De a terv nem valósult. — Mindezeket, miket itt csak érinthetek, tüzetesen tárgyalom ily czímű munkámban: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* (1873.)

nélkül alkudozott és jutott megállapodásra. Egészen a rendre ruházta az egyetem fölött a batóságot. E mellett utódainak az érseki széken föntartotta az ellenőrzés jogát, hogy a rend elvállalt kötelezettségeinek eleget tegyen: és megővta azt a felügyeletet, melyet a kánoni-jog a főpapoknak az egyházmegyék területén létező összes iskolákra nézve biztosít.

Figyelemre méltó, hogy az érseki alapító-levelben a király felügyeleti jogáról, vagy annak előlegesen kinyert jóváhagyásáról egy szóval sem történik említés. Pázmány a befejezett tényt magában foglaló oklevelet utólagosan mutatta be a királynak; oly czélből — a mint a megerősítő oklevél szövegéből látjuk — hogy a fejedelmi pártfogást és a királyi adományozástól függő előjogokat szerezze meg intézete számára. Azon kérelemmel fordul tehát II. Ferdinándhoz, hogy «nemesak mint magyar király, hanem úgy is mint választott római császár az általa föllállított egyetemet hagyja helybe, az előterjesztett alapítólevel értelmé szerint erősítse meg, az akadémiái kiváltságokkal díszítse föl, . . . minélfogva azokat, a kik itt az akadémiái fokozatokat elnyerik, egyéb akadémiák . . . úgy tekintsék, mintha akármely más régi, híres egyetemen nyerték volna el.» A király megfelelt mindezen kívánatoknak, a nélkül hogy a főiskolára, melyet érseki egyetemnek nevez, magának és utódainak jogokat tartott volna fön. *)

A közép-iskolák alapításánál, mivel ilyen privilégiumokra szükség nem volt, fölöslegesnek tartá a megerősítést kikérni. **)

Sőt a király is, mikor ily középiskolákat maga alapított és dotált, azokra nézve sem a szervezés, sem az igazgatás jogát nem vette igénybe. ***)

*) Az 1635 május 12-diki alapító- és az október 18-diki megerősítő oklevél Podhraczkynál. *Pázmány P. élete* 75. s kk. ll.

**) Például szolgálhatnak a pozsonyi és szatmári intézetek alapító levelei. Ugyanott. 57. és 85. ll.

***) Így például II. Ferdinánd a győri collegium (1627 szeptember 20-dikán kelt) alapító levelében a jezsuiták kötelezettségeit ezen általános kifejezésbe foglalja: «ut ea, quae ad peragendum rite cultum divinum, erudiendamque in pietate et honestis literis pubem pertinent, fideliter, diligenter et sollicite obeant». Egyebet nem köt ki. (Fejér *Codicillus*. 163. lap.)

III.

Ekként a katolikus felső- és középiskolák teljesen a Jezus-társaság kezei közé jutottak. Ez mindenütt a saját tanrendjét hozta be, mereven ragaszkodott ahhoz, és feltékenyen zárt ki minden idegen beavatkozást. Arra, hogy a kormány gyakoroljon befolyást ez iskolákra, ennek megfelelő közege sem volt, és kísérletet sem tett. Sőt még az esztergomi érsekek és a többi püspökök is tényleg, úgy szólván, egészen elvesztették azt a hatóságot, mely őket a jezsuiták intézeteire, névszerint a jezsuiták vezetése alatt álló egyházmegyei papnöveldekre; az egyházi jog, az 1548-dik évi törvény és az alapítók szándéka szerint megillette volna. A mi a főpapok egy részében nem csekély elégtelenséget szült. *)

Nevezetes tény, hogy a főpapok, jogaik visszaállítása érdekében, a *magyar törvényhozáshoz* folyamodtak.

Ugyanis az 1712—5-dik évi országgyűlésen, mikor a nagyszombati érseki papnövelde és jezsuita-collegium között főnforgó birtokjogi pör mikénti elítélése tárgyalás alá került, a főpapok nem elégedtek meg azzal, hogy a primás elnöklete alatt rendkívüli bíróság alakítottatott. Elvi jelentőségű határozatot óhajtottak provocálni, a miben őket a rendek teljes készséggel támogatták.

Az országgyűlés ugyanis elhatározta, hogy «az alapítók hivatalbeli utódainak és a megyés püspököknek szabadságokban álland az országban és határain kívül alapított seminariumokra és convictusokra, akár személyesen, akár kiküldötteik által fölügyelni, számadásaikat megvizsgálni, s örködni, hogy az alapítvány föltételei pontosan teljesíttessenek; ha hiányt vagy szabálytalanságot vesznek észre, azt az ország határai között saját hatalmukkal igazítsák el, az országon kívül pedig az illetékes egyházi vagy világi hatóságnál eszközöljék a hibák kijavítását; egyébként a királyi fölség is föntartja magának, hogy ugyanezt, a hol és a mikor neki tetszik, legfőbb hatalmánál fogva, maga vagy biztosai által eszközölje».

*) A jezsuita tanintézetek szervezéséről és állásáról bőven értekezik Molnár A. 128—250. ll.

Kétségtelen, hogy az ország rendei itt csak katolikus alapítványokról, sőt azoknak csak egy részéről kívántak intézkedni; és a püspökök hatóságának visszaállítására céloztak, míg a király föfelügyeleti joga mintegy mellékesen van érintve.

De ez időben III. Károly környezetében már uralomra törekedett az az irány, mely a feudális állam intézményei által korlátozott királyi hatalmat minden téren emelni és közvetlen aktióképességgel fölrüházni igyekezett.

XIV. Lajos példája megmutatta, hogy az egyházi intézmények és alapítványok fölötti fölügyelet joga a hatalom nem kis mérvű gvarapítását eszközölheti.

Így történt, hogy az országgyűlés által benyújtott törvénytervezet az udvarnál lényeges átalakuláson ment keresztül, s ily formulázást nyert:

«Az egyházi és világi ifjúság számára, bárki által az ország határain belül vagy kívül alapított papnöveldek, nevelő- és tanintézetek fölött, a mikor szükségesnek látszik, a fölügyeletet, és annak, vajon az alapítványok föltételei teljesítenek-e, számadás vétele mellett, megvizsgálását, a királyi fölség, apostoli tiszténél és legfőbb hatalmánál fogva, egyedül magának tartja fönn.»

Az országgyűlés megnyugodott e formulázásban, és a törvényezikk így jött törvénykönyvünkbe. Határozottan megállapítja az a magyar király fölügyeleti jogát az összes nevelő- és tanintézetek, valamint alapítványok fölött, és pedig tekintet nélkül felekezeti jellemökre.

Habár e törvényezikk (LXXIV.) a királyi fölügyelet nagy horderejű elvének kimondása mellett, egyáltalában nem zárta ki azt, hogy az igazgatás és rendelkezés, mint ezelőtt, az illetékes közegeknél megmaradjon; mivel mégis az «egyedül magának» (sibi soli) kifejezés azt a magyarázatot is megengedhette, hogy a törvénytervezetben hangsúlyozott, az 1548: XII. törvényezikkben is szentesített püspöki fölügyeleti jog tagadását foglalja magában: a püspökök fölhasználták a legelső alkotmányos alkalmat, hogy igényeik érvényesítésére újabb kísérletet tegyenek.

Az 1722—23-dik évi országgyűlés elismerte álláspontjuk jogosultságát. A királyhoz benyújtott törvénytervezetben intézkedéseket javasol az alapítványok kezelése és fölügyelete

íránt, olyképen, hogy a *megyés püspökök* vizsgálják meg az alapítványokat, vegyenek rólok számadást, rendelkezzenek a hiányok és visszaélések tárgyában, és minderről tegyenek jelentést a királynak.

A király ezt a javaslatot sem fogadta el. Ragaszkodott a kiküzdött vívmányhoz. A szentesített törvényezikk (LXX.) ismét megállapítja, hogy «bárminemű kegyes alapítványra fölügyelni, és azt, vajon föltételeik teljesítettnek-e, megvizsgálni: ő fölsége, apostoli tiszténél és legfőbb hatalmánál fogva magának föntartotta». A király egyúttal gondoskodik most már organumról is, melyre fölügyeleti jogának gyakorlását bízni fogja: «A királyi helytartó tanács kebeléből», így folytatja a törvényt, «néhányeket rendelend, kik a föntebbiekre különös gondot fordítsanak».

A helytartó tanács kebelében az alapítványok bizottsága haladék nélkül megalakítottatott, és megkezdette működését.

Azonban a királynak csakhamar elég alkalma volt meggyőződni, hogy az egyházi hatósághoz tartozó ügyekben a fölügyelet gyakorlására politikai organum magában véve kevésbé alkalmas, működésében hatálytalan. E miatt compromissum jött létre. A király föntartotta a törvények által biztosított fölügyeleti jogot, de gyakorlását a püspökökre, mint királyi megbizottakra ruházta.

III. Károly, 1733 márczius 7-diki rendeletében, így intézkedik: «A seminariumpokra, convictusokra, collegiumpokra és az alapítványok rendeltetészerű fölhasználására való fölügyeletet, melyet a . . . törvények értelmében magunknak föntartottunk, . . . Magyarországon az érsekekre és püspökökre ruházzuk, és ezennel megbizzuk a fölügyeletnek s az 1722 óta folyó számadások vizsgálásának saját megyéjökben eszközölésével, utasítván őket, hogy a nevezett seminariumpok, convictusok és collegiumpok igazgatásáról részletes jelentéseiket, valamint a jól vezetett számadásokat a helytartó tanácsnak időről időre fölterjeszszék.»

Ugyanakkor, a mikor a királyi föfelügyelet jogát a törvény ismételve biztosította, a tanügynek emelésére is kiterjeszté figyelmét a törvényhozás.

Az 1712—15-dik évi országgyűlés azon bizottsága, mely az ország ügyeinek jobb karba helyezése iránt javaslatot készített, «valamely tudományos főiskola, vagy legalább aka-

démia föllállításának» szükségességét hangsúlyozza. Az ország rendei, úgy látszik, tudatára jönek annak, hogy az államhatalom közvetlenül is köteles lendíteni a közoktatás állapotán. A javaslat mind az által nem került tárgyalás alá.

A következő (1722—23) országgyűlés a közoktatásra vonatkozó kívánatok és tervek egész sorozatával áll elő. Törvénynyé csak az lett, hogy az akadémiákon a hittani, philozófiai és jogi tudományok mellett, — úgy mint a külföldi egyetemeken — a «köz- és katonai státust illető» egyéb tantárgyak is taníttassanak. Azonban ennek sem lett gyakorlati eredménye.

A helytartó tanács föllállítása óta, mint a közélet egyéb térein, a közoktatásügy körében is kezdetét veszi az államhatalom közvetlen actiója.

Az 1724 végén megalakított alapítványi bizottság, — mely a helytartó tanács három tanácsosából és egy titkárából állott, — később a tanulmányi ügyek kezelését is átvette, oly módon, hogy megállapodásait véleményképen mutatta be a helytartó tanácsnak, s ez a mennyiben elfogadta, a király elé terjesztette (*Commissio in negotio studiorum*).

Azonban e bizottság működése sok ideig elég meddő vala. A jezsuiták III. Károly alatt is, úgy alapítványaik-, mint tanodáiktól távol tudták tartani a kormány beavatkozását. Administratív tevékenységre kis tér nyílt. A király 1733 márczius 7-diki leiratában oda utasította a helytartó-tanácsot, hogy szükséges lévén «úgy az alsó mint a többi oktatást rendezni», tegye ez ügyet minél előbb megfontolás és tanácskozás tárgyává. De habár az 1734 június 5-diki leirat ismételé a meghagyást: a bizottság kitért e nehéz föladat elől, mely alkalmat nyújtott volna befolyását a szervezés terén érvényesíteni. *)

*) A Mária Terézia trónra lépteig terjedő korszakra a közoktatás történetét illető adatoknak gazdag tárháza Molnár Aladár munkája. Sajnos, hogy a szerzőt kora halála munkája befejezésében megakadályozta.

IV.

A dicső emlékü Mária Terézia királynő vala hívatva arra, hogy az ország közoktatási állapotát gyökeres átalakuláson vigye keresztül; bár uralkodásának első felében, a vészteljes háborúk által igénybe véve, nagy lelkének sugalmazásait el kellett némitania, népeinek javára czélzó szándékai való-sítását el kellett napolnia.

Miként atyjának kormánya alatt a jezsuiták és a főpapok között támadott conflictus szolgáltatott alkalmat a királyi főfelügyelet jogának törvény által való megállapítására; úgy most is e feszült viszony készíté elő a közoktatás terén az államhatalom beavatkozását, majd uralomra jutását, és az egyház hatáságának jelentékeny csorbulását; újabban igazolva azon trivialis latin közmondást, mely szerint két fél versen-gésének egy harmadik élvezi előnyeit.

A XVIII. század közepén a Jézus-társaság teljesen ural-kodott a magyarországi iskolákban. Öt felsőbb tanintézet, tizenkét papnövelde, negyvenegy gymnasium volt kezeik között. És a püspökök hatásága ez iskolák és alapítványok fölött csak-nem árnyékká vált.

Ekkor föllép gróf Barkóczy Ferencz. 1761-ben elfoglalva a primási széket, lelkének egész hevével igyekezett az Oláhok és Pázmányok hagyományait és hatalmi aspiratióit föleleve-níteni.

A szó szoros értelmében elmondhatni róla, hogy kora műveltségének színvonalán állott. A kor irányának annyiban is hódolt, hogy ellenséges állást foglalt el — már mint egri püspök — a Jézus-társaság irányában. Azt hitte, hogy leküzdve e rendet, hatalmát az episcopátusra fogja átszállíthatni.

Alig vette át a magyarországi egyház vezérletét (1761 tavaszán), támaszkodva azon kiváló bizalomra, melylyel őt Mária Terézia megtisztelé, megizente a háborút. Két irányban intézte a támadást.

Egy részről a jezsuiták által bírt convictusokra irányozá a királynő figyelmét, kiemelve, hogy az alapítók által kítüzött föltételek sok tekintetben nem respectáltatnak.

Másrészről iskoláikat és tanításukat szigorú kritika tár-

gyává teszi. Azt mondja, hogy «haszontalan szóharezokra» helyeznek fő súlyt; a latin nyelv betanítására fordítják a legtöbb időt; míg ellenben «az egyház és az állam szükségleteire» nincsenek tekintettel.

A következő javaslatokat terjeszté a királynő elé :

A convictusokat illetőleg, bízza rá az egész országban a főigazgatást, és hatalmazza föl, hogy évenként maga, vagy helyettese által meglátogathassa ez intézeteket.

Az iskolákra nézve kéri, hogy a királynő közölje vele a bécsi egyetem és az örökös tartományok egyéb közoktatási rendszabályait; hogy megvizsgálja, mit lehetne azokból Magyarországon alkalmazni. Rendelje el, hogy az ország összes tanintézeteinek állapotáról részletes jelentéseket nyerjen. Mihelyt ezek beérkeztek, szakférfiak közreműködésével, egyetemes tanulmányi rendet (universale institutum omnium studiorum) fog kidolgozni. Ezt a királynő elé terjesztendi, és ha jóváhagyását elnyerte, megküldendi a megyés püspököknek, kiknek földadatuk «egyházmegyéikben úgy a pásztorok, mint a tanítók tisztében, a melyet az apostol is összeköt, buzgalommal eljárni». A püspökök fognak örködni a rendszer életbeléptetése fölött, a miről a prímásnak, ez pedig a királynőnek évenként jelentést teendnek. *)

A Jézus-társaság tartományi főnöke, szemben e fenyegető veszélyvel, kész volt némi engedményekre, és kijelenti, hogy a társaság egészen «a királynő rendelkezésére bízta magát»; de határozottan kinyilatkoztatta, hogy le nem mondhat alapítványaiknak «teljes, szabad és föltétlen kezeléséről, úgy a lelkieken, mint anyagiakban». **)

A magyar udvari cancellária is hathatósan védelmezte a jezsuitákat, és támogatta álláspontjukat; óvta a királynőt a prímás széles kiterjedésű reform-terveitől. ***)

Mária Terézia csak egyben volt tekintettel a cancellár előterjesztésére. A convictusok és növeldék fő igazgatásával egyedül az esztergomi egyházmegyében, nem az ország egész

*) 1761-ben benyújtott két emlékirata (dátum nélkül) a magyar országos levéltár cancelláriai osztályában.

**) Kéry provincialis két (dátum nélküli) emlékirata ugyanott.

****) A cancellaria 1761 november 19. és december 18-diki fölterjesztései ugyanott.

területén bízta meg a primást; de csak is azért, mert nem akarta a többi püspökök hatóságát sérteni.

Ellenben az egész ország és kapcsolt részei területén, «az ország összes nyilvános tanintézeteinek védnöke» (Protector) címmel, a primásra ruházta a tanügy fővezetését, úgy hogy «hatalma alatt álljanak (in potestate sint) az összes egyetemek, akadémiák, gymnasiumok és nyilvános iskolák». Megbízta, hogy mindezen intézetek állásáról jelentéseket kérjen be, és azután dolgozzon ki javaslatot az iránt, «mily módon lehetne legalkalmasabban a közoktatás hármass főladatát megoldani: «az ifjúságot a keresztény kötelességek teljesítésére vezérelni, a tudomány magaslatára emelni, és az ország közhivatalainak viselésére kiképezni». *)

Barkóczy primás e szerint célját elérni látszott. Nagy jelentőségű hatáskör nyílt meg előtte. Azonban a királynő mikor bizalmának ily kiváló tanúságát adja, az ország tanügyének vezetését és reorganisatióját a primás kezeibe teszi le: nem mulasztá el megóvni királyi hatalmát, melyre minden elődjénél féltékenyebb vala. A királyi leíratba ennel fogva beiktatta azt a záradékot, hogy a tanulmányi ügyek országos védnökének tisztét egyedül az ő személyére ruhazza e jogkört — a curialis stílusban szokatlan kifejezéssel élve — «az ő erényeinek és tudományának engedli át». **)

*) Nem tartóztathatjuk meg magunkat attól, hogy a királynő ezen emelkedett szellemű leíratának még egy szép és jellemző helyét idézzük: «Scholarum Moderatoribus enitendum erit, ut juventutem ab eo studio, quo non nisi sua mirari, externa insectari amat, abducant; condoceantque, ut nihil quod Patriae utile esse potest aspernentur; quin potius efficiant Moderatores, ut juventus ea domum inferri cupiat, quae alibi cum emolumento exerceri videt. . . Verbo, in id curas vertant, ut omnes intelligant, civis nomine compellendum haud esse eum, qui, ceu sibi natus esset unice, se Patriae commodis non devovet». (Az 1762 január 7-diki királyi leírat ugyanott.)

**) «Jure hoc tamen Ejus duntaxat virtuti et scientiae, non aliis, quos successores fors habiturus est, tributo». — Hogy Mária Terézia e körülményre mily nagy súlyt fektetett és mily gondosan latolta a kifejezéseket is, mutatja a másik (a convictusok főigazgatóságára vonatkozó) leírat sorsa. A cancellaria beiktatta, hogy e tisztet Barkóczy «ad eiusdem solummodo personam, absque consequentia ad successores intelligenda» nyeri el. A királynő itt kitörülte ezt, és saját kezével írta a lap szélére: «Diese Worte wär auszulassen dan er mit selben thun kan was er will als primas ist nicht als eine gnad von mir». (Az országos levéltárban).

Ez bizonyára igen hízelgő volt Barkóczy grófra nézve; de ki nem elégíthetné a primást és a főpapot. Minél fogva végezeljät meghíúsítva látván, nagy terveit elejté, és a rá ruházott hatalmat nem érvényesíté. *)

Alig húnyta be szemeit Barkóczy, a cancellár sietett javaslatba hozni, hogy a tanulmányi ügyek főigazgatása és reorganisatiója az 1723: LXX. törvényezikk értelmében a helytartó-tanács hatáskörébe utasíttassék vissza. És ezt a királynő sem késétt 1765 július 1-jén kelt leíratával elrendelni. **)

A tanulmányi bizottság e szerint ismét megkezdé működését. Első föladata: az új tanulmányi rendszer kidolgozása volt. Ennek megoldása küszöbén mindjárt nehéz kérdés merült föl: vajon a tanulmányi rendszer csupán a katolikus, vagy egyszersmind a protestans iskolák számára is készüljön-e?

A tanulmányi bizottság és a helytartó-tanács igennel válaszolt. De a magyar udvari cancellaria ellentétes álláspontot foglalt el, és azt oly módon fejtette ki, mely a megelőző korszak közoktatásügyi politikáját jellemzően tünteti elő.

Ha a helytartó-tanács munkálata — így szól a cancellár — a protestans iskolákra is kiterjeszkednék, ezzel a protestansok soraiban nagy megütközést, majd nem megdöbbenést idézne elő, mivel eddig azon véleményben valának, hogy úgy vallási, mint tanulmányi ügyeik intézése egyedül a királyi fölségnek van föntartva. Továbbá a cancellaria attól tart, hogy mikor, a tanulmányi bizottság a különböző hitfelekezetek iskolai ügyeinek tárgyalásába egyformaságot hozva be, a nem-katolikusok jogainak megszorítására czélöz: abból jogaik kiterjesztése és országos állásuk megszilárdulása következnek.

«Ekkorиг ugyanis mindazokat, a kik az igaz hittől idegenek, az ország törvényei csak túrték; ezek hitvallásuk és iskoláik tekintetében a királyok szabad rendelkezésétől függetek; úgy hogy az idegen hitfelekezeteknek iskoláikra bírt jogait, az uralkodók, a körülményekhez képest, tetszésök szerint, eltö-

*) Mikor halála után irományait a helytartó tanács átvette, néhány beérkezett jelentésen és ezekről készített táblázaton kívül egyebet nem talált levéltárában.

**) «... Tam piarum fundationum quam ex regulationis studiorum ad etiam revisionis librorum negotia Consilio huic nostro Locumt. constanter incorporanda benigne resolvimus.

rölhették, korlátozhatták és módosíthatták.» Ha már most a helytartó-tanács terve elfogadtatnék, «a megállapítandó egyformaságnak az lenne következménye, hogy iskolák tekintetében a nem-katholikusok egyenjogúaknak tartanák magokat a katolikusokkal; minél fogva irányukban a király rendelkezési joga lényegesen megszoríttatnék. A mi úgy az uralkodó vallásra, mint az apostoli király jogaira sérelmes.»

A királynő nem osztozott a cancellaria aggodalmaiban és nézeteiben; a helytartó-tanács javaslatát emelte határozat erejére. *)

A helytartó-tanács e szerint az ország összes tanintézetei számára volt hivatva tanulmányi rendet dolgozni ki. De mielőtt ez elkészült, bekövetkezett azon fontos esemény, mely a katolikus közoktatás történetében korszakot alkot: a Jézus-társaság föloszlatása. **)

FRANKÓI VILMOS.

*) Az 1766 február 5-dikén kelt fölterjesztés ugyanott.

**) Ez esemény következményeiről s a katolikus középiskolák újabbkori viszonyairól és jövőjéről a harmadik közleményben szólunk.

TÖRTÉNELMI TANÚLMÁNYOK.

Első közlemény.

Parlamentarismus. — Administratori rendszer.

A történetírásban ma már senkit sem elégít ki az események pontos elsorolása. Tudni és ismerni akarjuk az események alakulásának minden körülményeit, látni akarjuk a fejlődés minden apró részleteit.

Ösztönszerűen érezzük, hogy minden a mi történik, csak okozat, a természet örök rendében előzetes okok szüleménye, mely a mint előáll, új okozat forrása lesz és mindez egy soha meg nem álló fejlődési láncolatot képez.

Minél mélyebbre hatolunk a történelmi események kutatásában, annál világosabban látjuk, hogy az események fejlődésében semmi sem a véletlen vak szüleménye, hanem minden az előzmények kényszerű folyamánya.

Az előrelátás nem egyéb, mint józan belátás.

Ha ezeket belátjuk, azonnal meggyőződünk, hogy minden kor eseményeinek kulcsát az előzőtt korok ismeretében kell keresnünk, és mert ugyanazon okok mindenkor azonos eredményeket szülnek, ezek csak amazok megvilágítása által lehetnek számunkra tanulságosak.

A magyar történelem alig mutathat föl eseményeiben megkapóbb, fejlődésében tanulságosabb korszakot, mint a 48-ki volt.

Mindaz mit ez idő nagy eseményeinek alakulásáról eddigelő hazai történelmünkben följegyeztetett, alig fogja kielégíteni a mélyebbre törekvő utókor búvárlóit.

Horváth Mihály sem hitte *Függetlenségi harcunk* történelmének megértését lehetőnek azon *Huszonöt év történel-*

mének megírása nélkül, mely a 48-ki korszakot megelőzte és előkészítette.

De a történelemben a kortársak hívatása inkább az anyaggyűjtés, mint a földolgozás, mi sem tekinthetjük e kor történelmének megírását befejezettnak, és a letelt félszázad történelmi eseményeinek tüzetes fejtegetéseit sem fölöslegeseknek, sem érdekteleneknek.

Sok van, a mi korunk nagy eseményeinek halmazában nem csekély jelentőséggel bírt, de behatása a dolgok alakulására kevésbé méltányoltatott, emléke már elmosódott a benyomások kápráztató világításában.

Ezek közt alig van amaz időben érdekesebb és hatásosabb epizód, mint a parlamenti rendszer iskolájának föllépése irodalmunkban, és egyidejűleg az akkori kormány kezdeményezett actiója az administratori rendszer behozatalában.

Kinek csak némi ismerete van az 1847—48-ki országgyűlés lefolyásáról, az tudja, minő válságos szerepe volt ez országgyűlésen az administratori rendszernek és a befejezésnél a parlamentarismusnak.

Ezért választám a negyvenes évek történelméből e töredéket fejtegetéseim anyagául és a megoldást következőkben állítom elő.

* * *

Magyarország művelődési történelmében alig találhat a kutató történetíró földolgozásul hálásabb korszakot, mint azon tizennyolcz év, mely 1830-tól 1848-ig lefolyt.

Közéletünk szellemi mozgalmi sohasem voltak élénkebbek és érlelő hatásai érezhetőbbek.

A francia történelemnek is épen e tizennyolcz év képezi sajátos önálló érdekes cyclusát — az Orleans-ház uralkodásának korszakát.

Franciaország közéletében e tizennyolcz év az újabbkori alkotmányosság, a francia parlamentarismus fénykora, mely benyomásaival nem csekély befolyással volt saját hazánk szellemi mozgalmaira is, mi eddig történetíróink által kevés méltánylatban részesült.

A francia ez időbeli közélet ragyogó külszíne két fiatal lánglelkű hazánkfíra gyakorolt mély, kiolthatatlan benyomásokat.

Egyik Eötvös báró, másik Dessewffy Aurel gróf. Rendkívüli tehetségeikhez mért ragyogó pályát szánt a sors mindkettőnek. Az elsőnek az irodalomban, az utolsónak a közéletben nagyobbat — de ez utóbbi, a pályafutás kezdetén kidőlt, magával ragadva a fényes reményeket, melyeknek tág látkörét rövid tevékenysége eléggé megjelölé kortársainak.

Eötvös báró öt évvel fiatalabb volt, mint Dessewffy gróf; Eötvös egészen költői lélek, Dessewffy Széchenyi után a legnagyobb államférfiúi és szervező tehetség az időben.

Hogy a francia közélet mindkettőre különböző benyomásokat tett, igen természetes; ehhez hozzájárult, hogy Eötvös mint huszonhárom éves ifju, Dessewffy mint harmincz éves meghaladott férfiú, amaz a harminczas években, ez a negyvenesben volt észlelője a francia közállapotoknak.

Mindkettő átvitte benyomásait a magyar közéletbe, melyben azok eltörölhetetlen nyomokat hagytak.

Eötvös költői lelkében a parlamentarismus politikai eszméinek ideáljává alakult, melyet ő rajongással ölelt föl.

Ez eszmény bálványzásával eltelve kezdett hozzája intézményeivel megismerkedni, és soha sem tudott azokkal megbarátkozni.

Nem volt a meyerendszernek határozottabb ellenese a magyar földön, mint Eötvös. Ezt ostorozta még szépirodalmi működésében is, és a *Falu jegyzőjéből* ismerkedett meg a német világ ősi rendszerünk hiányaival, s ez által lett szomszédainknál példaszóvá a mi «Comitats-Wirthschaftunk».

Ilyeket amaz időben csak Eötvös merészeltetett.

A magas állás, melyet első föllépésével irodalmunkban elfoglalt, kiválókép pedig igen rokonszenves egyénisége, kétségbe nem vonható tiszta hazafisága, ártatlan költői kedélye mindenkit megnyertek és elbűvöltek. Én is mindig egy pártban voltam vele, az ő benső barátai voltak az én barátaim is, de többször ő engemet, én őt «calamitás»-nak mondtuk politikai ügyeink folyására nézve. Még 1861-ben is az országgyűlésen azt mondá barátaink körében: az a szerencsénk, hogy én nem vagyok köztök — de azért soha sem volt köztünk összeütközés és igen szerettük egymást mindig.

Ama korban, midőn a nemzeti intézmények iránti előszeretet culminatióját érte el, evvel ellentétes rendszer iskolá-

ját alapítani és a létező szellemi áramlattal épen ellentétes elveket fennen hirdetni — valóságos merénylet volt.

A centralismusnak kevésbé kedvező talajt alig lehetett Európában találni, mint hazánk volt.

Ezért az ujjainkon elszámálhattuk volna az új iskola neves híveit. Két körülmény azonban kedvezett a föllépésnek.

Egyik: hogy oly kifogástalan nevek álltak az iskola élén, mint Eötvös, Szalay, Szemere. Másik, hogy az országban nagyon elterjedt és népszerűvé lett *Pesti Hírlap*nak szerkesztésétől Kossuth hirtelen megvált, és Landerer a szerkesztéssel Szalay Lászlót kínálta meg s az elfogadta. Ez által ez iskola egyszerre a legolvasottabb és terjedtebb magyar lap élén állott és kezdette hirdetni új doctrináit.

Egyelőre a felelős nemzeti kormány és képviseleti parlament eszméjével lépett a világ elé, ennek ki mondhatott volna ellen?

A polgári jogok kiterjesztése és a kormány felelőssége az összes magyar értelmiségnek közóhajtása volt a reformok terén. A közigazgatás központosításától nálunk nem tartott senki, kivált miután a legvérmesebb képzelődés sem láthatott lehetőséget, hogy e kérdések gyakorlati megoldása egyhamar szőnyegre kerüljön.

A legbuzgóbb, de belátó municipalisták fölismerték, hogy ez iskola módosító és mérséklő befolyása nem lehet káros a megyei omnipotentia túlkapásai ellen, mely már némely megyében a statutórius jog terén minden józan korlátokon túlrontott.

Így keletkezett nálunk az úgynevezett modern alkotmányosság iskolája, mely hazánk regenerationalis fejlődésének feltételeül tüzte: nem tekinteni hazai intézményeink egészen ellentétes addigi fejlődését, behozni a francia parlamentarismust, központosított kormányzati rendszerével.

Ez iskola a kormány felelősségét nem is képzelhette a közigazgatás teljes központosítása nélkül. Ezért az ő doctrináik épen egyenes ellentéte voltak a fönnálló magyar rendszernek. És ha ők tanaiknak tért akartak hódítani, első sorban is a megyerendszert kelle megtámadniok. Ezt tették is eleinte.

Ők voltak a magyar közéletben az elvont elmélet emberei a politika terén, kik minden kétségen kívül hívatva vol-

tak volna a magyar közügyi fejlődésnek nagy szolgálatot tenni, ha az idő működésöknek kedvez és normalis viszonyok közt erősen megtámadva a magyar municipalisták által kénytelenek európai formáikat a birodalmi és specialis magyar viszonyokkal némileg kiegyeztetni, vagy eszméiket mint inpracticus tervelők föladni.

A következő idők nagy szerencsétlensége épen az volt, hogy erre nem jutott ki alkalom, és mindnyájunk meglepetésére a megoldás órája korábban előállt, hogysen ily mérvű átalakulás befogadására eszméink világában csak némileg is tisztában lettünk volna.

Ha a szellemi mozgalmak legélénkebb korszakában, minők a negyvenes évek voltak, nem tétetik fátumszerűen lehetetlenné, hogy a parlamentarismus és annak következményei a megvitatás szőnyegére kerüljenek — nem volt volna lehetséges, hogy a 48-ki események minket egészen készületleneknek találjanak épen azon vitális kérdésekre nézve, melyek akkor sorsunkat eldöntötték.

A mint a felelős kormány gyakorlati behozatalának kérése a megvitatás napirendére kerülhet, két nagyjelentőségű kérdés tolja föl magát azonnal, megoldást követelve a centralistáktól.

Egyik: miként férhet meg egy magyar miniszterium a birodalmi viszonyok épségben maradásával?

Másik: megférhet-e egy felelős miniszterium és mikép az ország önkormányzati rendszerével?

E kérdések tisztába hozatala a 48-ki válság előtt — a megoldást a békés reformok terén tette volna lehetővé.

E nélkül alkotmányunk körüli átalakulásunk szükségkép forradalmi, rohamos, rögtönzött lett és mert az újon elfoglalt térnek sem magaslatait, sem síkját és örvényeit nem ismertük, a válság útjára jutottunk és végzetes harcra keveredtünk.

Nem sajtószzerű fátumnak kell-e ma tekintenünk, hogy miután nemzetünk értelmisége tízenyolcz éven át épen az európai szabadelvű eszmék meghonosításával foglalkozott;

miután szinte öt évvel a 48-ki korszak meglepése előtt a parlamentaris felelős kormányzat, tudniillik a modern alkotmányosság, hívei hazánkban fölléptek es tanáikat kihirdették; miután nálunk mindenki tudta, sőt naponként fölemlítet-

ték, hogy hazánkat a sanctio pragmatica által teremtett kapcsolat egészen sajátserű helyzetbe hozta az örökös tartományokkal, mely helyzetet tekinteten kívül hagynunk nem lehet:

mind e mellett megtörtént valóságban, hogy 48 márczius hóban a magyar független felelős miniszterium kineveztetett már, a nélkül hogy e tényről válhatatlan kapcsolatban létező vitalis kérdések valaha csak meg is pendítették, annál kevésbbé megfejtettek vagy tisztába hozattak volna.

A politikai nagy evolutiókban a megoldandó föladványok nem az elmélet, hanem az élet adja előnkbe és a megoldás sikere attól függ, ha mi azt átértettük és követelményeit kielégítettük.

A mi föladatunk volt volna 48-ban a pragmatica sanctio által tényleg megalkotott birodalom imponáló egységét Magyarország állami létével és független nemzeti kormányzatával összhangba hozni és kiegyeztetni.

E két nagy elvet, melynek összeütközéséből egy világra szóló végzetes harc keletkezett, 48 előtt még csak meg sem említette senki.

Pedig lehet-e ma már valaki, ki e két nagy érdek létezését, a 48-ki eseményekben döntő szerepét és befolyásának hatalmát tagadhatná.

A magyar centralistákat, kik egy felelős miniszterium eszméjét nálunk először hirdették, illetve kétségen kívül a köteleesség is kifejtteni a sajtó terén, hogy e kormányzati átalakulás hazánkban miként érinti a fönnálló kapcsolati viszonyokat Ausztriával, és miként kiegyeztethető e hatalmas érdek el nem utasítható követelményeivel?

Föl sem menthetnök Eötvöst és társait e mulasztás súlyos következéseinek vádja alól, ha sajátserű körülmények belejátszása nem kényszeríti őket világgá bocsátott tanaik fejtegetésével fölhagyni, sőt a megindúlt mozgalmak közt eszméikkel ellentétes állást foglalni el a közvita terén.

Ezt okozta az időközben életbe léptetett administratori rendszer.

A kormány által megindított actio föltámasztotta a megyék feltékenységét és rendkívüli forrongásba hozta az országot.

Ha a közelkeseredés közepett a centralisták folytatják a kormány hatalma mellett és a megyerendszer ellen meg-

kezdett hadjáratot a sajtóban, úgy állnak a közvéleményben mint a kormány szövetséges czinkostársai legföltettebb hazai intézményünk megtámadásában.

Ily gyűlöletes szerepet nem lehetett elvállalniok. Ellenkezőleg, kénytelenek voltak a megyék védelmére kelni a kormány törekvései ellen, és saját elvöket egy időre megtagadni.

Szellemi életünk folyamatában minden esetre fölötte érdekes mozzanat az, hogy a negyvenes évek kezdetén két egészen ellentétes oldalról, egymástól elválva, teljesen egyirányú mozgalom indított meg a nemzeti átalakulás útjának egyengetésére.

Hogy miután 1827-ben az országgyűlés berekesztetett és a szentesített törvényekben az alkotmány szoros megtartása újlag biztosított: valaminek kell történni Magyarországon, mi a hosszú tespedésnek véget vessen — ez uralkodó nézet lett a hatalom kezelőinél Bécsben.

A 30-as években nemcsak megindult a nagyszerű reformmozgalom Magyarországon, de a hosszú 1832—36-ki országgyűlés mutatta, hogy e mozgalom szerfölött megerősödött.

Az ellenzék és kivált Wesselényi befolyása az ellenzékre okozta, hogy Reviczky főcanczellár állása tarthatatlanná lett és helyt kellett engednie Pálffy Fidel grófnak, kiben a csökönös conservatismus győzött egy időre és ennek sikerült a megfelelő eszközöket alkalmazni a megindult mozgalmak ellen.

Wesselényi a szatmári gyűlésen mondott beszédeért pörbe fogatott. Kossuth Lajos, valamint az országgyűlési ifjuság négy tagja, szintén elfogattak és országháborítási kereset alá vétettek.

Azonban a conservativ reactionnak e lépései az országban épen ellenkező hatást idéztek elő, mint mire czéloztak. A helyzet mindinkább elmérgesedett, a megyék vetélkedni kezdettek a kormány elleni kifakadásokban, a köz fölháborodás nőttön nőtt az egész országban és a kormány bonyodalmai növekedtek — a pereket szaporítani kellett, a szólásszabadság kérdéséhez a követi immunitás és követi qualificatio nehéz kérdései sorakoztak.

E beháborgások Magyarországon kiváltkép Metternich hercezet kezdették feszélyezni külügyi actiójában, és ő behatóbban kezdett a magyarországi ügyekkel foglalkozni, és érte-

kezvéen több hazai kitünőségekkel, belátta a kormány rendszabályainak fonákságait és nem csekély befolyással volt arra, hogy ez üldözési kísérlet következései megszüntessenek és az 1839—40-ki országgyűlés Deák józan vezetése mellett teljes kibékülésben és igen jó hangulatban oszlott szét.

Ez időben kezdett Dessewffy Aurel gróf Metternich herczeggel az ország ügyeiről közelebb érintkezni és a viszony mivoltát onnan ítélni meg, hogy Dessewffy gróf tagúl lévén kinevezve a büntető törvénykönyv szerkesztésére kiküldött országos bizottsághoz, a kormány őt saját költségén a külföldre küldé, ott tanulmányokat szerezni ez ügyben és ajánló levelekkel őt Metternich herczeg látta el.

Az ő föladata volt Európa büntető és börtönrendszerével megismerkedni, de a jeles főben — mint Szalay mondja — nagyszerűbb dimenziókat nyer minden föladás. Ő kiterjesztette tanulmányait az alkotmányos élet és socialis viszonyokra is a külföldön.

A hazánkat ért súlyos fátumok közé sorozhatjuk méltán, hogy Dessewffy Aurel politikai conceptióiról tények után nem beszélhetünk. Mely számítással kijelölt közpályájának kezdetén elragadta tőlünk a halál; épen csak annyi ideje volt, hogy indulásában pótolhatatlan veszteségünk mértékét hagyja hátra.

Nem volt korában senki, ki fényesebb kilátásokkal bírt volna a hatalom legmagasabb polczára, mint ő. Mint a magyar királyi helytartóságnak számfölötti tanácsosa, alig harmincz évet meghaladott fiatal ember, mintegy kijelöltetett a magyar kormány élére.

Csak a kinek az akkor Bécsben uralgott Zopf-rendszerrel némi fogalma van, ítélni meg az ily elhatározás rendkívüliségét.

Mіндеzen eredményt egyedül tehetségeinek és Metternich herczegre nyert befolyásának köszönheté.

Az tény, hogy őt mindenki a közel jövőben a magyar kormány fejének — magyar főcanczellárnak — tekinté Bécsben és Pesten egyaránt.

Ez pedig nem volt volna lehetséges a nélkül, ha Metternich herczeg és Dessewffy gróf a magyarországi teendőkre nézve nem voltak volna együtt teljesen tisztában.

Sőt mennyire bírta föltétlenül Metternich herczeg bizalmát, onnan is kétségbe vonhatatlan tény, hogy daczára min-

den addigi szokásnak és a hivatali hierarchia nyügének, biztosított, hogy a kormány élére fog állíttatni.

Fölötte sikamlós és nehéz pálya volt ez, mire Dessewffy gróf lépett, mihez csak ő az önbizodalma és merészsége kellett.

Mi és az utókor velünk, daczára a Metternich herczeg iránt uralkodott előítéleteknek hazánkban, biztosan ítéltünk Dessewffy Aurel politikai terveinek értékéről és az ő politikai jelleméről.

Dessewffy gróf mindenek előtt minden ízében magyar volt. Szabolesmegye és a Tiszamente szülötte. Nem németül növekedett magyar mágnás, hanem törül metszett magyar.

Miben állapotdhattak meg Metternich herczeggel a Magyarországon megindítandó actió részleteire nézve, azt adatok hiányában ki tudná ma megmondani.

Annyit akkoriban hallottunk megbízható forrásból, hogy Dessewffy gróf hazatérve külföldi útjából, többször behatóan értekezett Metternich herczeggel és mint ez alig lehetett máskép ez politikai terveit egy terjedelmes *Emlékiratban* monddta el, melyben a teendők minden részleteit kifejtette.

Mi volt ez *Emlékiratban*, miután ez soha világot nem látott, ki mondhatná meg?

Azonban a későbbi tényekből, az abban foglaltak szelleméről tévedés nélkül ítéltünk.

Birjuk például Metternich herczegnek később Dessewffy gróf halála után a főherczeg nádorhoz írt levelét, melyben Magyarországról eszméit kifejti.

Kétség alig férhet azon föltevéshez, hogy e levélben foglalt kiindulása Metternich herczegnek és az ezekre épített következmények a Dessewffy gróffal történt megállapodások folyamányai.

Ha már most az akkor Bécsben forgalomba jött híreket, a később megindított actióval egybevetjük, fönnebbi föltevés valóságán nem kételkedhetünk es a herczeg levelét azon *Emlékirat* viszhangjának vehetjük bátran.

E levél a magyar viszonyokat így jellemzi:

«A bajok oka onnan eredt, mert két elem állott egymással harezban: — a magyar alkotmányos és uemet kényuralmi. Egyik sem haladott az igaz úton . . .»

«A nyilvános élet Magyarországon meg van bénítva» . . .

«Mert a kormányzat, igazán véve, az ötvenkét vármegyében létezik; oly helyzet, mely maga elég az ország általános javát (közjavát) *pium desideriummá* változtatni.»

«Mert a democrat elem a magyar viszonyok összegével — a birtokviszonyoktól kezdve — merő ellentétben áll.»

«Mert végre nem létezik lehetőség, hogy a kormány az alsó táblánál magának az országgyűlésen többséget biztosítson, és egy képviseleti alkotmányval bíró állam fönn nem állhat, hanem szükségkép elvész, ha kormánya mellett többség nincsen.»

«Magyarország nem új, csak most alakítandó állam, hanem egy ódon, rég elavult törvények alatt létező, a természetnek kitünő kedvezményeivel megáldott ország, melyben a kormány földje ugarként míveletlen hever, mialatt más földeken a jó magot gyom fojtja el.»

«Itt segélyre van szükség! És honnan jöjjön az?»

«Ha az fölülről nem jő, úgy az országnak csak egy út marad nyitva bajaiból szabadulni — a socialis forradalom útja. Oly államban, hol a leglényegesebb elemek egymással ellentétben állnak — hol a nemzetiségi érzelmek egymást ellenségesen érintik — a privilegiumok magoknak a kiváltságosok törekvéseinek gátat vetnek — hol a harmadik rend még csak csirájában létezik — hol az országgyűléseken gyakorlatiatlan eszmék és életérdekek közt élénk harc foly — ily országban csak fölülről jöhet a segedelem.»

Ezek Metternich herczeg levelében a kiindulási eszmék.

Alig lehet kétségünk, hogy a magyar viszonyok ily mély fölfogása Dessewffy gróf eszméinek reproductiója. A herczeg érdeme az, hogy nemcsak átértette, de el nem ejtette, sőt a mély meggyőződés zaklató hangján ajánlja ezek méltatását a főherczeg nádornak akkor is még, midőn azok teremti szelleme már két év előtt meghalt, és a hatalmas szellemi erő, kihez a kivitel sikerének reményeit kötötte, már rég letűnt.

A levél főnnebb eléadott szövegéből a mély jelentőségű tények mellett, melyek a magyar viszonyok szövevényeiről elmondhatnak, kiválóan két nagy államférfiúi eszme emelkedik ki, megkapva figyelmünket.

Egyik: a sanctio *pragmatica* által alkotott államviszony tiszta fölfogása és correct kifejezése.

Föltehetjük bizvást, hogy a birodalmi egységnek nem

volt az osztrák államférfiak sorában sem buzgóbb hive, mint Metternich herceg, ki a birodalom imponáló egységét oly mérvben érvényesítette, mint ritka államférfi.

E mellett Magyarország állami létét és önálló alkotmányos mivoltát oly *correcten* állítja föl, mint csak magyar publicista tehetné.

Lehet-e szabatosabban kifejezni, mint e levél teszi, hogy Magyarország mint önálló állam saját alkotmányos lényegében egészen különválva tekintendő és egészen sajátzerű, önlényegéből merített elvek szerint kormányzandó, mint nulli *altero regno obnoxium, nec ad normam aliarum provinciarum gubernandum*.

Államviszonyunk e mély fölfogásában Dessewffy gróf egy vonalon áll Széchenyivel és ők ketten fölötte álltak az összes magyar akkori értelmiségnek, mely a kapcsolati viszony e magaslatára még csak huszonöt év múlva jutott 1867-ben.

Másik nagy eszme: hogyha a magyar fejlődés élére a kormány nem áll, és annak vezetését nem veszi kezébe, nálunk annyi ellentétes érdekek vannak fölhalmozva, hogy azoknak összeütközéseiből socialis forradalomnak kell okvetlenül keletkezni.

Az ellenszenves nemzetiségek, az ellentétes osztályok a kibontakozás vajudásai közt okvetlenül harcba keverednek, ha a kormányhatalom fékező befolyása nem akadályozza meg a fölkeltett szenvedélyek kitérőseit.

A fönnebb előadott kiindulási eszmék kényszerű folyománya az: hogy Magyarországon a kormánynak kell *actiöba* lépni és az átalakulást vezetni, erre pedig egy céljaival tiszta jött erős kormány kell.

Ez előzmények alapján Metternich herceg fönnebbi levelében a közel teendőket így adja elő:

Biztos többség alakítása az alsó táblán.

A lehetőség megszerzése, hogy e többség a kormány által vezettessék.

E célra szükséges, hogy a megyék más vezérlet alá jussanak, mint eddig voltak.

A fönnebbi kiindulás alapján egyenes tiszta logikai következtetéssel eljutunk az administratori rendszerhez.

Ez volt egyedül az átalakulás vezetésében az alkotmá-

nyos út, mert a magyar alsó tábla döntő elemeit a megyék követei képezték.

E követek a megyék utasításához esküvel voltak kötve.

Czélt tehát csak a megyék által leheté érni; ezért azokra közvetlen és nyomós befolyást kelle szerezni.

Megyékben a központi kormányt a főispán volt volna hívatva képviselni, azonban a fejlődés folyamatában a főispánságból mindinkább méltóság lett, mely kiváló ünnepélyességeknél a megyehatóság külfényét, nem pedig hatalmát képviselte.

A főispánok ez időben már ritkán jelentek meg megyéjükben, csak a tisztújítás és követválasztás alkalmával láttuk őket gyűléseinken. A megye politikai vitáiba, a közigazgatás ügyeibe nem avatkoztak s annál népszerűbbek voltak, minél kevésbé voltak befolyással.

Ha tehát a kormány befolyást keresett a megyékben, nem volt más út, mint a befolyástalan méltóságok helyett oly főispánokat vagy főispán-helyetteseket nevezni ki, kik a megyében állandón működve, a közgyűléseket vezessék, a közigazgatást ellenőrizzék és magoknak a megyében állandó nyomós befolyást szerezzenek és a kormány szándékait képviseljék és annak érvényt szerezzenek.

Ez a hírhedt adminisztratori rendszernek genesisé.

Ez ellen zudúlt föl az egész ország, midőn az 1845-ben behozatott, és az abból támadt izgalom lett az 1847--48-ki országgyűlésen oly végzetes hatásúvá az események fejlődésére.

Igen hibáznánk, ha abból, mit hazai történelmünk az administratorok viselt dolgairól és a magyar ellenzék akkori harcairól följegyzett, ha ezekből Dessewffy gróf politikai értékére következtetést vonnánk.

Dessewffy gróf conceptiói kifogástalanul alkotmányosak. Ő minden gyanút kizáró nyíltsággal és páratlan bátorsággal lépett nehéz pályájára. Már mikor Metternich herczeggel egészen tisztába jött és az új szellemű kormány fejéül kijelöltetett, mielőtt ez állást elfoglalná, a magyar közelet legélénkebb küzdelmeinek arenáját kereste föl és a politikai gladiatorok első sorába lépett.

Az akkor hatalmas *Pesti Hírlap* ellen, melyet Kossuth Lajos vezetett, egy más lap élére állott és saját személyében

saját neve alatt vezette a harczot. Pestmegye közgyűlésein mindig ott volt és mindenben részt vett.

A közvitatkozások sem terét, sem alkalmát nem kerülte soha. Semmi fölmerülő kérdésben nem volt nézeteivel tartózkodó. Reservált eszméi soha sem voltak. Ellenkezően, nem került elő kérdés az akkor fölötte élénk szellemi forgalomban, melyről tiszta, világos és határozott nézetét el ne mondotta volna.

Politikai jellemét leginkább az tünteti föl, hogy már mint designált főcanczellár oly nyilvános életet élt köztanácskozásokban és irodalomban, hogy minden gondolatát ismertük, és nem volt szőnyegen forgó kérdés, melynél lapjából rá nem olvashattunk volna.

Adjuk hozzá még, hogy Dessewffy gróf designált állásában a magyar ellenzékkel és az irodalom embereivel intim érintkezésben volt, és akkoriban nem volt kormányember, kit az ellenzék többre becsült és színlés nélkül jobban szeretett volna.

Ép oly áldás volt ő a kormánypárt, mint Deák az ellenzék élén.

Nem hiszem, hogy nagyot mondok, és be nem igazolhatók állítok, ha kifejezem, mikép ha a sors Dessewffy Aurél életének kedvez és az 1843—44-ki országgyűlés vezetését ő veheti által, a magyar átalakulás egészen más folyamatot vesz szükségkép és a 48-ki forradalom lehetetlen.

Elmondva részletesen az adminisztratori rendszer keletkezését hazánkban, mielőtt annak életbeléptetéséről és a 48-ki országgyűlési szerepéről némieket kiegészítésül elmondanék, elemezzük kissé e kormány-actió következményeit.

Egy kormány, mely az országgyűlés elé kész törvényjavaslatokkal lép, mely a törvények alkotását vezeti, mely a többség által akar működni — ily kormány alakításának kísérlete már hatalmas lépés volt a parlamentarismus felé.

Ilyféle kormányzati actió eszméjével akkoriban már a bécsi magasabb körök teljesen meg voltak barátkozva. E körökben két eszme különösen általános elfogadásra talált, mit azon körökben lehetett mindenkitől hallani.

Egyik az: hogy miután ő fölsége 1827-ben szentesített törvény által Magyarországon határozottan az alkotmányosságához szegődött és azt ünnepélyesen fogadta — okvetlenül

történni is kell valaminek és nem lehet tovább Magyarország alkotmányos fejlődését parlagon hagyni és a fejedelmi szót kijátszani.

Másik az : hogy hivatkozva a francia alkotmányra egyhangúlag magasztalták Lajos Fülöp kormányának okosságát, mely birt elég ügyességgel magának a képviselők körében többséget szerezni, erre találhatni az alkotmány korlátain belül elegendő hatályos eszközöket s uralkodhatni könnyen a képviselőházon. Ez, mondák, legkényelmesebb kormányzat-forma, mitől épen nincs semmi ok félni vagy vonakodni.

Bizalmasabb körben ki is mondák, hogy nagy balgaság a magyar országgyűlés turbulentiáival vesződni — nincs nép, melyet könnyebben lehet kormányozni, mint a magyar, sehol több címre és hivatalra vágyó ember nincs, mint nálunk, sehol a többség megszerzése könnyebb nem lehet, mint köztünk.

Végre pedig a kormány, ha csak az Ausztriában már dívó közteher-viselést, birtok- és hivatal-képességet akarja behozni, Magyarországon épen attól tarthat, hogy akadályokra talál és nem hogy a szabadelvűségben a kiváltságolt nemzet által túlszárnyaltatik. A kormánynak tehát nincs mit a reform-actiótól tartózkodni, ez a tömegeknél csak népszerűvé és ez által erőssé teheti a kormányt Magyarországon. Ezek voltak körülbelől a bécsi illetékes körök nézetei a magyar alkotmányosságról és a teendőkről.

E nézetek alapján nem volt ott többé szó arról, hogy a magyar alkotmány mint alkalmatlan nyűg elnyomassék, sőt inkább, hogy modern alakban odáig fejtsék, míg az, mint a francziáknál, könnyen kezelhető és kényelmes lehet.

Az eszmék e hatalmas átalakulása Bécsben kétségen kívül a fiatal conservatív-párt műve volt, mely az 1839—40-ki országgyűlésen Dessewffy gróf vezetése alatt tömörült és az 1843—44-ki országgyűlésen már mint rendezett kormánypárt, Apponyi gróf vezetése alatt, a felsőházban nyomatékkal működött.

Bécsben így előkészítve lévén a talaj, a kormány megkezdeti a megállapított irányban az actiót, ha 1842-ben februárban e működés teremtő szelleme ki nem dől.

Így az actió bizonytalan időre fölfüggesztetett, de, mint láttuk, Metternich herczeg a tervet épen nem ejtette el csak arra várt, kit jelölnek ki a fejlődő körülmények a kivitel

megkísértésére és e kérdésre a választ megadta az 1840—44-ki országgyűlés.

Míg a bécsi kormány köreiben a főnnebb esetelt mozgalmak folytak, melyek életbe léptetve, kétségtelenül hatalmasan előkészítik a parlamentarismus meghonosítását hazánkban, addig benn a hazában is ez irány felé történt egészen ellenkező oldalról mozgalom.

1841 január 1-ső napján megjelent Kossuth Lajos vezetése alatt a *Pesti Hírlap*, mely a magyar addig igen szerény lapirodalomban új korszakot alkotott.

Nem ide tartozik esetelni a rendkívüli hatást, melyet e lap megjelenése gyakorolt, annyit első számából mindenki észlelt, hogy a sajtóviszonyokat illetőleg egészen új világba léptünk.

A sajtó illetén fölszabadítása már az 1840-ki országgyűlési kibékülésnek és a Bécsben lábrakapott újabb eszméknek kifolyása volt.

A szokatlan, hatalmas hangtól azonban, melylyel e lap föllépett és mely első megjelenésénél nemcsak követelő, de részben fenyegető is volt, sokan elrémültek.

Sikerült mind e mellett a hatalom beavatkozását föltartóztatni, miután egyfelől Széchenyi egy terjedelmes könyvben, a *Kelet Népében* hadjáratot indított a lap izgató modora ellen, másfelől Dessewffy Aurél, megérkezve külföldi útjáról, 1841 derekán a *Világ* című hírlapot megszerezte és pártja közlönyevé tette és személyesen vezette a harcot a *Pesti Hírlap* izgatásai ellen.

Míg Kossuth ellenében az ország két leghatalmasabb szelleme, Széchenyi és Dessewffy Aurél, harcoltak, mentére hagyta a kormány a dolgot, nem avatkozott bele.

De Dessewffy gróf a harcz közben kidőlt és ez által a kormány aggodalmai ismét föltámadtak.

Sokáig tanakodtak Bécsben, miként lehetne Kossuthot a hatalmassá lett *Pesti Hírlap* szerkesztéséről leszorítani. Oly módózatról, mely a cselekvény gyűlöletességét a kormány ellen fordítaná, szólni sem lehetett. Ekkor már uralgó lett a bécsi legmagasabb körökben ama nézet, hogy az országot fölháborítani és a kormány ellen elkeseredést támasztani semmiért nem szabad.

Végtére — kinek, kinek nem, nem tudjuk, tanácsára — megtalálták a megoldás kulcsát.

Fölvívták a laptulajdonos Landerert Bécsbe. Ott vele megegyezve a kárpótlás iránt, ő a dolog elintézését magára vállalta.

Ismerte jól a magyar ingerlékeny természetet. Lejövén Bécsből, a szerkesztőhöz ment, és rövid beszélgetés után Kossuth — nem is sejtve a czélt — fölgerjedéssel dobta oda neki a szerkesztőséget.

Landerer ekként czélt ért, de lapját időközben szerkesztés nélkül nem hagyhatván, Szalay Lászlóhoz fordult.

Szalay értekezve Eötvös báró és több társaival, a lap vezetését elvállalta.

Így jutott Eötvös báró és társai kezére véletlenül a legterjedtebb és hatalommá lett *Pesti Hírlap* vezetése, és mert a politikai irányt, melyet követni fognak, ki kelle mondani, fölléptek mint a parlamentarismus és felelős kormány, szóval a modern alkotmányosság hirdetői az ország előtt.

E szerkesztői változást oly ügyesen vitték keresztül, hogy Kossuth visszalépése sajnálatot igen, de fölháborodást nem keltett. Eötvös, Szalay pedig a magyar ellenzék legszabadelvűbb elemeinek hírében álltak és a lap megtartotta azon állást, melyet az, mint a magyar ellenzék közlönye, előbb is elfoglalt.

Azonban az új politikai iskola központosítási tanain megütközött az ellenzéki tábor nagy része s ez két töredékre osztja az ellenzékot, ha a küszöbön levő 1843—44-ki országgyűlés más tέρre nem vonja a figyelmet és az összetartást nem teszi kényszerűséggé.

Alig volt országgyűlésünk, mely vérmesebb remények közt nyílt meg, mint az 1843—44-ki — de mely nagyobb elkeseredés közt oszlott volna szét, mint épen ez.

Két hatalmas tényező, mely 1840-ben a szerencsés megoldást előidézte, hiányzott a küzdtéren. Dessewffy Aurél a kormány, Deák az ellenzék részéről.

Az országgyűlésen pedig fonák helyzetben volt mind a kormánypárt, mind az ellenzék.

A kormánypárt védelmét azoknak kelle vezetni, azon fiatal kormánypártnak, melynek útjában állt épen a hatalmon levő ó-kormány.

Az ellenzéknél Kossuth a sérelmi ügyeket, Eötvös a reformok, különösen a városok, ügyét zaklatá.

E bonyolult helyzet lehetetlenítette a békés megoldásokat, az országgyűlés nagy elkeseredésében kimondotta a kormány elleni mély bizodalmatlanságát és kikiáltatott a védegyelet, melynek igazgatójává Kossuth választatott meg.

Már az országgyűlés folyamata alatt belátta Metternich herceg, hogy a kormány erélyesebb föllépését tovább halasztani nem lehet.

Bántotta a hercezet egy esemény is, mely magában nem nagy jelentőségű ugyan, de reá rendkívüli hatással volt.

Egyik estélyén az orosz nagykövet czárja nevében megkínálta ötven ezer fegyveres erővel a magyar zavargások fékezésére. Ekkor keringtek Bécsben a horvátokkal való országgyűlési összeütközés nagyított hírei.

Metternich herceg az óvatosan tett ajánlatot nagy megaláztatásnak vette Ausztriára nézve és nem sokat leplezgetve fölháborodását, utasította vissza — különben is — így szólt — a magyar turbulentiákat megszoktuk, azoknak komolyabb következése nincs.

Bántotta még is öt a külföld fölfogása ügyeinkről mondhatatlanul és ez is befolyhatott az actió megindításának siettetésére.

Eötvös fejtegetéseiben a parlamenti kormányról, kétségen kívül államtani igazságokat mondott: «hogy a szabadságot nem veszélyezi, ha a kormány hatalommal ruháztatik föl. Azon fontos kötelességek teljesítése, melyek a kormányra bíznak, nagy hatalmat kíván. Hol a kormány természetes hatáskörében megszoríttatik, törvényen kívül igyekszik megszerezni a befolyást, melyet a törvény nem enged. Ott a sérelmek története. stb.»

E tanok épen a kormány törekvéseinek kedveztek. Erős befolyásos kormány, mely a többséget bírja, és a nemzeti életet vezérli — volt az új kormánypártnak úgy mint a centralistáknak hitvallása.

Sőt a megyék hatósági körének megtámadásában a centralisták túmentek az ifjú kormánypárt szándékain is, kik a megyéket csak rendezni és befolyásolni akarták volna.

Actióját a kormány az administratorok kinevezésével kezdte meg.

Sokan még maig is, mint akkor, az adminisztratori rend-

szer alkotójának Apponyi György grófot tartják. Ő pedig csak Dessewffy gróf helyére azért állítottatott, mert élen állott a fiatal kormánypártnak az 1843—44-ki országgyűlésen, sőt azt sem állíthatjuk, hogy az administratorok tapintatos kiválasztásában döntő része lett volna, miután főcanczellárrá csak később (1846) és akkor neveztetett ki, midőn már a kinevezések jobbadán megtörténtek.

Az administratori rendszert illetőleg, annak jogosultsága ellen alig lehetett sem tudományos elméleti, sem magyar törvényes szempontból kifogást tenni. Józanabb államtani fölfogás szerint ebben a kormány csak menthetetlen mulasztását hozta helyre.

A magyar alkotmányosság szelleme sem kívánt a megyékből önálló, egymástól és a központi hatalomtól független, apró államocskákat teremteni. Meg volt az összekötő kapocs a megye és királyi hatalom közt a hatalmas főispánokban. Utóbb azonban ezek nagyúri hiúsága, részben tehetetlensége, okozta, hogy befolyásuk a megyében megsemmisült, és a felső kormány és megye közti állandó kapocs megszűnt.

Sőt a központi kormánynak állandó képvisellete a hatóságokban, semmi más rendszerben nem volt annyira elutasíthatatlan követelménye az állami rendnek, mint a magyarban, melynek sajátsága volt, hogy a nemzet közvetlen befolyásával hozott törvényeket, a nemzet maga hajtotta hatóságaiban végre. Itt tehát a végrehajtás felsőbb ellenőrzése elengedhetetlen kellék volt.

Mind a mellett a kormány e föllépése rendkívüli fölháborodást idézett elő az országban.

Ez épen nem bizonyít a kormány tapintatos eljárása mellett.

Már maga az administratorok tömeges és rögtönzött kinevezése balfogás volt.

Másik még nagyobb ballépés volt, hogy némely megyékben azok lettek administratorokká kinevezve, kik a pártéletben mélyen compromittálva voltak és kik állásukat csak pártfegyverül használták az ellenzék elnyomására.

Azon körülmény is, hogy több megyében a conservatív kisebbség fő embere lett administrator, alig hagyott kétséget a felől, hogy a kormány egyedüli törekvése ez actióban a többséget megnyerni a megyékben s ha e célra egyes me-

gyékben az administratorok épen nem voltak válogatósak az eszközökben — nem láttatott a kormány semmi szándékot, hogy ezeket rendre utasítsa.

Szóval semmit sem tett a kormány, hogy ez actiójának magasabb államrendi föladatát jelezze; ellenben igen is világosan kitünt némely túlbuzgó administrator eljárásából, hogy csak a többség megszerzését tekinti célul és annak elérésében sem nemes erkölcsi eszközökre támaszkodik, hanem hivatali súlyát, sőt a corruptiót sem tekinti megvetendő eszköznek.

A kivitel e hibáiért nem lehet menteni akkori kormányunkat, mely a reformok iránti teljes készségével és sok rendszabályaival eléggé kimutatta, hogy a közhangulat lecsöndesítését és megnyerését eléggé becsülni tudja; azonban bámulatos makaassággal nem akarta észrevenni, hogy az administratori eljárásban minden előnyeit semmivé teszi és a mérsékeltbb elemek csatlakozását lehetetleníti.

Pedig nem volt volna szabad a kormánynak félreismerni, hogy a helyzet Magyarországon sokkép és hatalmasan változott.

Ezt teljesen kimutatták később az 1847-ki országgyűlésre adott utasítások a megyékben.

Tudniillik az 1843—44-ki országgyűlés kimondván az alsó és felső táblán a köz teherviselés nagy elvét, a megyékben megsemmisült a reformok elleni izgatásoknak minden anyaga.

Addig az adózás ellen lehele föltüzelni a tömegeket, de a reform többi kérdései nem nyújtottak alkalmas fegyvert a köznemesség körében izgatásokra.

Ennélfogva, ha a kormány az elvek terén kísérti meg a többség megnyerését és az akkor már országosan elítélt korteskedés megvetésében előljár, alig van kétség, hogy célját érhetne volna.

Így mint megszorító eredményt kell följegyeznünk azon elvitathatatlan tényt, hogy az administratorok ügye folytonos forrongásban tartotta a megyéket és a pártok állásában oly mérvű elmérgesedést tartott fenn, melyet sem a kormány reformkészsége, sem Széchenyinek a kormány által támogatott fényes sikerei, sem István főherczeg mindent megnyerő körútja, sem ezer más apróbb tényezők nem bírtak kiszélesíteni.

A politikai pártoskodás, fájdalom, a kormány által elesztve, midőn az ő pártja mindig előljárt, oly mérveket öltött már 1847-ben, minő az előtt soha sem volt.

És midőn az elvek terén váratlan közeledés történt a pártok között, a kölcsönös elkeseredés nőttön nőtt és e helyzetben a pártszenvedély végkép személyiségekben kereste és találta kielégítésének tárgyát.

Ha ma az akkori conservatív párt emlékiratát, melyben programját kifejti, átolvassuk, kínos érzülettel látjuk, miként halványítja el az elvek tárgyilagosságát a pártszínelés elevenése. Majdnem azt mondhatnók, sokkal inkább pártelleni manifestum, mint elvek felsorolása.

Mindenki tudta, hogy e manifestatiók éle Kossuth befolyása ellen van intézve s különös súly arra fektetve, hogy behozandó reform érdeme valahogy a párttól el ne tulajdoníttassék és ki ne zsákmányoltassék.

Más részről mindenki tudja, hogy az ellenzék országos akkori elnöke Batthyány Lajos gróf Apponyi gróf főcanczellár eltávolítását a kormánytól szinte a pártezel fontosságával ruházta föl és Kossuth megválasztását Pestmegyéből épen e szempontból követelte és egyedül befolyásával vitte keresztül.

«Minden esetre — így szól Kemény Zsigmond báró — a követválasztás alatt Batthyány Lajos gróf erős karja tartotta fenn Kossuthot; különben nem a conservatív párt — mert ez Pestmegyében gyöngé volt — de az ellenzék buktatta volna meg.»

«Az ország jövője — megjegyzi Kemény — inkább függött a pesti megyei teremtől, mint Genua sorsa azon deszkától, melyen át akart Fiesco a hajóra lépni, hogy egy forradalom trónjára ülhessen.»

Ily körülmények közepett jutottunk az 1847-ki országgyűlés megnyitásáig.

Az utasítást készítő megyegyűlések hangulata és a választások mutatták, mennyi hajlam van az országban a békés kiegyenlítésre.

Az utasítások jobbadán igen higgadt hangulatban készültek, alig pár megyében voltak a pártok közti viták élesebbek. Több megyében kiegyezés történt a követekre nézve, mert elvi eltérést az utasításokban nem láttak, megegyeztek

hogy mind a két párt adjon egy-egy követet, így kerülték ki a korteskedést és az élesebb összecsapást.

Mindez nem használt semmit. Még az országgyűlés megnyitásának minden várakozást és reményeket meghaladó modora és a büvölet, mely a kedélyeket meghatotta és a dynastia iránti cultust rajongássá fokozta — mindez elvesztette hatását, midőn a válaszfőirati vitában a sérelmek megemlítésénél az administratori rendszer behozatala szönyegre került.

A rendek a conservatívpart javaslatára, sőt Széchenyinek a két párt között közvetítő főlirata ellenében Kossuth válaszfőiratát fogadták el, melyet azonban a főrendek utasítottak vissza.

Ekkor történt, mindjárt az első ügyben — hogy a főrendek el nem fogadó válaszára Kossuth a válaszfőirat letételét indítványozta és ez elfogadtaték.

E válaszfőirati viták meggyőzték a hazafiakat, hogy míg az administratori kérdés fönnáll, kiapadhatatlan anyaga van az izgalomnak és végtére a conservatívek főnökei hajlamot mutattak az administratori rendszertől szép móddal megmenekülni.

«Főldozták volna a lényegét — mint Kemény mondja — ha az illedelem formáit megtarthatják».

«Ez visszavonulás lett volna, a megveretés nyílt bevalása nélkül».

Több ellenzéki követekkel egyetértve, egy megnyugtató királyi leirat tervezeték, melyben tetteleg az ellenzéknek szolgáltatik igazság, csak a kifejezések és nyilatkozatok által óvatik meg a kormány méltósága.

A leirat szövegét is egy ellenzéki tekintély formulázta. A közvetítést Bécsben a főherczeg nádor vállalta el.

A főherczeg nádor a leiratot Bécsben nehézség nélkül elfogadtatta és a kormány e leiratában a rendszer további zaklatásáról lemondott és visszavonult. Evvel a jog terén az administratori rendszer felfüggesztetett.

Azonban e megnyugtató királyi leirat megérkezése és tárgyalása oly leírhatatlan elkeseredésnek és viharos jelene-teknek lett forrása az országgyűlésen, minőt sem azelőtt sem azután nem igen mutathat föl törvényhozási életünk.

Ennek története és részletei e végzetes 1847—48-ki or-

szágygyülésnek egyik nevezetes epizódját képezi, mely lefolyásában és hatásaiban annyi érdekléssel és jelentőséggel bír, hogy külön gondos földolgozást méltán követel.

E helyen, hol az administratori rendszer fátumait akarom végeig kíséreni, csak annyit akarok följegyezni, hogy a kormány addig halogatta e veszélyes izgató szernek eltávolítását, míg végtére midőn engedett is, az nem használt többé; ellenkezőleg oly viharoknak lett szülője még kimúlásánál is, melyek épen ellenkező irányoknak adtak lendületet és a kibékülést még inkább lehetetlenné tették a pártok között.

Képzeljünk magunknak ily helyzetet —

Azon kérdésben, mely leginkább volt égető a kedélyekre nézve, érkezik megnyugtató királyi fölírat a rendekhez, az ellenzék ismert tollának szövegezésében, mint pártok közti compromissum és békülés díja —

És fölolvására oly vihar keletkezik a rendek tábláján, minőt az nem látott soha, a közingerültség kitöréseinek nincs határa — az ülésből több párba keletkezik, egy megye követi meghatottan elidálják egymást — és az ellenzéki vezér a legmagasabra fokozott ingerültség közt kiált oda ellenfeleinek: «vessenek számot magokkal, kiknek tetszett a dolgot így élére állítani, ez országgyűlésen béke többé nem lehet. Legyen hát harez . . . és lesz harez az utolsó percig!»

Ilyen volt az administratori rendszer temetése az 1847—48-ki országgyűlésen. Elképzellhetni mennyire érdekes epizódja ez amaz idő történelmének, hol a szándék és hatások ily meglepő eredményeket mutatnak és hol a nyilván és titkon működő érdekek ismerete nélkül lehetetlen az események megértésében eligazodnunk.

E viharosságban példátlan tusa az országgyűlésen mutatta legvilágosabban, minő fegyverré lett az izgatás kezei közt az administratori rendszer, mely még kimúlásában is növelte a válságokat a helyzetre nézve és következéseit csakhamar érezteté.

Az administratori rendszer, mint fönnebb láttuk, leszorította a térről a parlamentarismus megvitatását.

A helyzet sajtószerű alakulásánál fogva a centralisták közlönye — a *Pesti Hírlap* — híven küzdött a municipalistákkal az administratori rendszer ellen és saját tanait nyugalomba helyezte.

Ez azonban nem ment oly simán, mint itten röviden elmondtam.

Eötvös nem az az ember volt, ki oly könnyen lemondjon meggyőződéséről és elhallgasson.

A felelős kormányzat elvét mind a lapban, mind Pest megye gyűlésén erélylyel védte és ajánlotta.

Pestmegye közgyűlésén az újabb sérelmek (adminisztratori rendszer) tárgyalása alkalmával Eötvös a kormányfelelősségre utalt, mint az alkotmány elleni kísérletek egyedüli gyógyszerére s e fölött Kossuthal élénk vitába keveredett.

Az ellenzék ily megoszlása nagy aggodalmakat keltett az ellenzék táborában és az ellenzék több vezérei annyira ostromolták Eötvöst, hogy ő elkésérítve, örökre visszavonulni akart a politikai működéstől.

Voltak, kik ezt méltán sajnálták és Eötvöst megnyerni vagy legalább kibékíteni szerették volna.

Így történt, hogy az ellenzék programjába egy rövid passus bevételét a felelős kormányzatról, mint a párt törekvésének végcéljáról.

Mennyi értéke volt e phrasisnak a párt valódi meggyőződésében, ezt Kemény így beszéli el:

«Én jelen valék egy magán tanácskozásban, melyben Kossuthnál a programm (ellenzéki) első vázlata föbb eszméiben fölhoztatik. Valamelyik vidéki a «felelős kormány» megemléztetését czélszerűtlennek találta. Kossuth azzal csillapítá le a csak alig érintett más véleményt, hogy «Eötvösnek a parlamentaris kormány vesszőparipája» lévén, érte kell a programra a felelősség eszméjét beleszőni, mi egyébiránt se nem használ, se nem árt, miután csak egy theoreticus nézet, mely mostanság úgy sem jön alkalmazás alá.»

Ennyire tisztázott nézetekkel közeleedtünk mi azon időhöz, melyen Eötvös «vesszőparipájára» hazánk legerősebb municipalistája Kossuth maga fölpatant, és azon vezette be az országot órák alatt a parlamentarismus édenébe.

Mekkora tanuláság rejlik a fönnebb elsorolt események lefolyásában!

Ha a történelmi események keletkezését születésöknek utolsó forrásáig kutatjuk, azok egészen más világításban fognak előttünk föltűnni, mint szereplések a lezajlott politika tükrében fölmutatja.

Téveszti pedig történelmi munkálkodásunk legszentebb föladatát — igazságszolgáltatási szerepét a kor embereire nézve, ha működésök egész összege minden indokaival előttünk teljes világitásban nem áll.

Így vagyunk pedig mi hazai történelmünk legérdekebb korszakának, a 48-ki eseményeknek, földolgozásával is jobbadán.

Hazai irodalmunk terén alig mutathatunk föl fényesebb eredményeket, mint a történelmi téren.

Munkásságunk tárgya azonban mondhatni kizárólag — a múlt.

Nemzetünk legérdekesebb és legtanulságosabb történelmi korszakának szemtanúi már is igen megapadtak. Ha azok, kik még élnek és tehetik, nem sietnek összehordani az anyagot az építő utódok számára, sok becses részlet homályban fog maradni szükségkép, és történelmünk az események valódi indokainak fölismerésében tévútra fog jutni.

A fönnebbi vázlat nem akarhat a parlamentarismus és administratori rendszer történelmi leírása lenni. Ezt nem tűztem magamnak föladatúl. Egyszerűen el akartam mondani egy messze kiható mozgalom keletkezésének részleteit, hogy midőn annak utóhatásaival annyiszor találkozik a történetíró ismerje azt egész benső értékében s megítélhesse születésétől kezdve elferdült fejlődésében is.

Ha a negyvenes évek szellemi mozgalmait minden részleteikben történelmi hűséggel földolgoztuk, világos lesz előttünk a helyzet, melyből a 48-ki események természetes láncolatban fejlődtek, és nem szorulunk nem bizonyítható titkos befolyások és képzeleti bűnbakok alkotására, hogy körünk igen tanulságos történelmét átértsük és összeállítsuk.

KOVÁCS LAJOS.

MAGYAR NŐI TYPUSOK.

Magyar hölgynek születél,
Áldd érte sorsodat,
Magyar nőnek születni
Nagy és szép gondolat.

Garay János.

Egy francia író — mondják Diderot volt, mások Beaumarchaisnak tulajdonítják — azt követeli, hogy a ki nőt veszen a tolla hegyére, az voltaképp ne is tollat vegyen; vagy ha azt vesz, ne is ténzába mártsa s ne közönséges papirosra vesse a gondolatait, hanem a virág szárát itassa meg harmattal, érzelmeit írja föl a rózsalevéltre, sorait homok helyett szórja be hímpporral s póstásnak válaszszon tarka pillangót.

Ez az írói tanács annyira édeskés, annyira éhletetlen, hogy hajlandó vagyok apokryphnak tartani, főleg ha Beaumarchaisnak tudják be, a ki szerette, csodálta a nőket, de nem udvarolt nekik ilyen esztergályozott bókkal, mintha csak egy akkori bálnak a referense volna — ha ugyan estek a francziáknál abban az időben nőegyleti és jogászbálok, mint most minálunk.

A ki nőről akar írni, ám fekete kalamárisból itassa meg a pennáját s fekete betűvel szántsza tele a papirosát. Majd ragyog az a toll, ha tárgyára érdemes; majd illatozik az alizarin, ha szíve szerelmét vegyítette bele a költő; majd fölkapja azt szárnyaira a hírnek sólyommadara, ha igaz lesz. Mert a költészeti physikának törvényei szerint az terjed könnyen, a miben meg van az igazság súlya. A kendőzött érzés, a léhaság, a tartalmatlanság, ólom gyanánt akaszkodik íratára, mely — bármi hosszú reklám-madzagon röpítette is föl, — lebukik

vissza abba a sívó porondba, a honnan föleresztette, mert nem volt benne magasba vivő lendület.

Könnyelmű vagyok, a midőn így nehezítem meg útam; hogy épen mikor indulóban vagyok, teszek le a kényelemről; hogy kihívom a nehézséget; s megérdemelném, hogy meg se hallgassanak, ha igazán abba a messzeviritő, gazdag rózsatóbe vágnám bele hitvány peniczilusomat, mely rózsató alatt értem a nőnemet általán s tüzetesen a magyart, az ő jószagú, ragyogóra fejlett virágaival, biztató fakadásnak indult bimbaival s talán — mert ilyen is akad rajta — fonnyadóban levő egy-egy rózsaviselt csipkegyümölcsével, mely csakúgy védekezik tüskével, mint nyíló hűga, de szívében egy boldog múltnak már csak emlékeit rejtegeti. A kímélet, a gyöngédség, a veleérzés legmelegebb hangjaira van szükség, ha vénülő leányról szólunk, a kinek csöndes elvézése egy égő szemrehányás a mi fonák társadalmi viszonyaink ellen.

Tiszta sor tehát, hogy nőről írni mindenkép nehéz.

De nem törekedem sem olyan nagyra, hogy jó Garay Jánosnak soraim elejére tűzött mondására újjak változatokat, vagy zengő paraphrasist; se nem vállalkozom olyan veszedelemre, hogy bolygassam a tövisi vértjében megvonult herbáriumi példányt. Bekezdőleg csak néhány szóban útba szeretném igazítani az idegent, ha a magyar női típus szépségét keresi nálunk; meg egy későbbi nemzedék számára kívánnék megmenteni néhány női alakot, mielőtt eredetiségéből kivetkezik s faji vonásait elsimítja az úgynevezett európaiság. Úgy érzem, mintha mesgyéjén állanék annak a kornak, hol az ismeretes régi jó idő itt-ott még átkúszik indáival a divatos jelenbe, de a melyben már nem tud megélni s belőle apránként kivesz; míg az új, az ő éhes gyökérszáleit annál mohóbban ereszti bele a régibe, elszítja tőle a mi tápláló része van, assimilálja s új színben, új formákkal mutatja föl azt.

Az újabb magyar történelmi írók sok dohos írásesomóból ébresztettek már pompás virágzásra egy-egy elfakult oklevelet, mely a múlt századok magyar asszonyait vonzó, sokszor elbájoló világban közlik velünk. A magyar hajdannak dicsőséges dicsőítői: Vörösmarty, Arany s Jókai, mekkora varázst hintettek a régi magyar nőre! Mindnyájan ismerjük a fejedelmi édes anyát, a vitéz hitvesét, a kemény apa vértjére

kérelve odaboruló hajadont, hős ifjának boldog aráját, a bajnok gyászos özvegyét, a tatárkézre jutott büszke asszonyt. A magyar mythos bűvös homályából művészi kézzel fejtették ki a hadurat ünneplő szüzeket, a középkor romantikájának aranyos pírjában förösztik a magyar nőt, a mint hol gerelyvel üldözi a szarvast, hol a puskapor felhőin villan át kardja, hol ott imádkozik egy klastrom hideg márvány koczkáin szőrcsuhában; nemes arcát az apáca fátyola szegi be, szívében egy nagy lemondással és szomjazva a vezeklést, kérve a megváltást. A szépség, az erény, a bölcsesség s vitézség gyöngéd női hüvelyben: ki ne lelkesednék ily rajzolon! S ez általánosabb vonások mellett a tüzetes magyarnői sajátosságok művészi képe: a halhatatlan Ilonák, Annák, Zsuzsannák, Cziczellék s Borbálák; — kinek szívét ne dobbantanák gyorsabb lüktetésben, kivált ha e szív egy férfi, tegyük hozzá: egy fiatal férfi kebelében lakik?

S hogy mind valamennyi szép volt: Zrínyi Ilona s Lorántffi Zsuzsánna, Bornemisza Anna s Rozgonyi Cziczelle, a szilaj és szerelmes Széchy Maresa s az ecsegi városszony, ekebontó Borbála — az nagyon természetes. Az ifjúi rajongás tündöklőnek vallja mindegyikét s ez eszményekhez szabja hozzá a maga imádottságát.

Veszendőbe ment-é e nagy asszonyok virtusa? — állítani nem merném. Nyilván csak átváltozott. A mai Lorántffi Zsuzsánna aligha nem lapot szerkeszt valahol, vagy doktori diplomát váltott s a fővárosban praktizál; a mai Rozgonyi Cziczelle vele harezol az urával a börzén; a mai ekebontó Borbála meglehet, valamely jótékony egyesületnek az elnöke s az új Zrínyi Ilona talán egymaga képes végig játszani egy hangversenyi estén a Beethoven száz változatát. Tehát nem veszett ki a magyar nőből az anyák erénye, csak másmilyenek mutatkozik.

De, hogy a szépséget változatlan örökbe kapta, ez előttem bizonyos.

Valóban, sok a szép magyar nő. De azért a magyar női szépség tipikus meghatározása nehéz dolog. Legalább mostanság, a midőn a fajvegyülés annyi változatait látjuk. A külföldi, a ki ép oly kevéssé tudja elképzelni Magyarországot a pusztá, a betyár s a cigány nélkül, nem is tekint mi nálunk magyarnak más nőt, mint a kinek szája érzekei, álla teljes,

orra sasorr, haja szeme ragyogó fekete. Pedig a nóta festi azt leghívebben :

Se nem szöke, se nem barna
Az igazi magyar fajta.

A merengő bársony szem, a melyből oly könnyen villan ki a dacz, hogy ép oly gyors átmenetben pajkosan mosolyogjon : ez a barna, árnyas szem a legjobban világítja meg az ő jellemét, magyarázza vérének hármias gördülését, lelkének hármias égét, a melyen hol a méla hold úszik, hol a villám czikázik át, hol az üde hajnal dereng vidám rózsaszinben. Prózáilag szólva : egy kissé hirtelen természetű biz ő, csapongó és vérmes. Szíve húrjain az accord egy rezdületre csap át a piros durból a kék mollba. Hangulatának chromatikus fokain játszik a szenvedély s a csüggedés, a szökelő dévajkodás nyomába oda omlik a bánat. Arczának erős járomcsontjait kifogás alá venné az antikra esküdő képfaragó, a ki az ő istenasszonyának lehanyatló vállát is hasztalan keresné azon az energikus derekszögön, melyen a magyar nő feje fölépül. De milyen kecsesen ringatózódik ez a fő a kerek vállakon! Mennyi báj és erő e vonalakban, mily zene a taglejtésben, milyen rhythmus a rugalmas lépésben!

Hogy lába miért keskeny, amolyan nyerges — tehát az antiktól kissé elforduló, s a varga munkáját nagyra néző fölfogáshoz képest — szép? Keze feje ellenben mi okból szelesebb? — erre úgy lehet megadni a választ, hogy azt mondjuk : lovas ember volt az apja, ennek az apja is az volt, s vissza egészen Árpádig, lóháton ült valamennyi őse. A lábok pihent a kengyelben, a kezök forgatta a vasat. A darvinismus révén tehát meg volna fejtve: az eredeti magyar származású nőnek a lába miért gyöngédebb a kezénél.

Szerelemre gyújtó, csodálatra méltó a magyar nő az ő apró fogyatkozásai mellett is.

Nem a tenger habjaiból kelt Vénus, és nem is vestáli papnő; de teste mégis ünneplése a természetnek; oltár, a melyen az ifjú szépség lángja lobog. Szeszélyes, harcziás, mert szenvedélyeit elemi erő élteteti. Ám e zajos tulajdonok létjogát a szeretetreméltóság adja meg s a kellem. A kellem, a mely hasonlatos a lángelméhez, melyben szintén az ellentétes tényezők olvadnak egymásba. Csodája az a nyugalom-

nak, a kecses főnsegnek, a kellemnek; összhangozása az eleven elmének a természeti büszkeséggel, hullámzása az életnek a fanyar szüziességben. Varázsa abból az isteni szeméremből s naiv érzékiségből fakad, mely önmagában leli meg támasztékát, s melyet nem kér számon s nem zavar meg a társadalmi szabvány. A görög szobrászat alkotásaiban: a belvederi Apollóban ép úgy, mint a milői istenasszonyban, bámuljuk e báj, a hol természeti mysteriummá szűrődik le s tisztul meg, a melytől megittasodunk, mint a szerelemtől, vagy a tavasz lehétől. Elragadó az az igazi kellem az érzelem és gondolat primitív harmoniája által, mely, mint a nyugalmas tenger, ugyan abban a pillanatban simítja el a hullámot, midőn tarajjá akart kiélesedni. A grációzus elme játékának élét s az élez tövisét megolvasztja az érzékiség; egyszerűbben szólva: az az eszemadtság, mely kifejezése a speciális magyar női kellemnek. E souverain női tulajdonság meghatározása nem oly meddő foglalkozás, mint sok tudományos definitió s magyaros nyilatkozása ép úgy méltó egy még születendő honi bölcselő fejtegetéseire, mint a hogy halhatatlan édességű dalokra gyujtott már sok hazai költőt.

A bölcelet mélyeiből föl — s az éneklés magasairól alászállva: a vígjáték s regény gazdag mezején a típusok nagy száma kínálkozik; részben persze már csak azért is, hogy az író bele mentse őket a jelenkorba, melyben, mint már panaszosan említém, mindinkább elmosódik az eredetiség. A társaságot értem s nem a népet, mely szívósabb s conservativebb.

Azon magyar női típusok legtöbbje, melyeket vázolni: károk, csak a túlgyöngé, vagy a túlvaskos férj oldalán fejlődhetnek. A férj lanyhasága érlelte meg bennök az erőt és önállóságot vagy a férj darabos volta törte meg s puhította meg lényöket s hangolta lágyabbra elegiacus szívöket.

* * *

Még él a *politikus asszony*, de nem oly értelemben, mint régente. Ma hétköznapi korteskedésre használja szózatot szemét s lankasztó hízelgését. Férje mögött áll s nem előtte jár. A hadviselésben ném strategai terveket, csak apró, taktikai cseleket szö. Nem harsog, de süg.

Milyen asszony is volt az a Baráth Judit Kadocha-vármegyében! Névre ugyan soha sem volt ilyen vármegye az országban. Legalább nem tud felőle még Pesty Frigyes uram sem, pedig az nem egy holt vármegyét támasztott már föl az ő tudós pennájával. Névleg nincs, nem is volt; de tényleg van és lesz is mindvégig, ha az átkos kormány életben hagyja.

Abban a Kadocha-vármegyében uralkodott a szép Judit asszony, a ki az ő férjét, született Csonth Gábort szánta annak az élére, mint alispánt. A főispán, az csak arra való, hogy minden esztendőben ragyogó diszmagyarban jelenve meg a tekintetes vármegye előtt, hosszú beszédet mondjon s nagy ebédet adjon. Aztán visszahajtat Bécsbe. Lelke a vármegyének az alispán, a ki ezer atyafiságos szállal van hozzáfűzve a nemesi familiákhoz; a legmagyarabb magyar, az alkotmány erős várának vitéz parancsolója s veszedelem idején első annak bástyafokán.

Ilyenné szerette volna avatni az ő urát Judit asszony. Mert nem érte be az uralkodással. Kormányozni is akart. A magnátériának hadat kell üzenni, mert lanyhálkodik az ország doigában. Az eszejárását Bécsből igazgatják, a szíve háromnegyedes valczer-ütemben dobog, németül beszél, francziásan öltözködik, angol lovászt tart, talján az udvarmestere, svéd a keztyűje, orosz a teája, spanyol a czeremoniája; magyar csak a származása, a neve, meg a vagyona.

Könnyű is volt Judit asszonynak ily beszédekkel maga, voltaképp a férje mellé téríteni a vármegyét. A pártját ugyan elnevezték parasztpártnak; de hát csak annál erősebb ennek a válla. Ha kimagaslik rajta az ő Gabija, meglátják Bécsben is; kezdik vele az alkudozást és, ki tudja? — esztendőre vagy kettőre főispánné lesz belőle; lesz méltóságos, lesz excellentiás asszony s a Hadady grófné nem dölyfösködik vele többé, mint a múltkori bálon is, a midőn csak az újja végét nyujtotta oda a keze helyett.

Judit asszony szép asszony volt. Ékesszóló az ő selyempillás barna szeme, de még beszédesebb az ő finom metszésű piros ajka. Hogy tudott izgatni, mikor az urak és kurta nemesek oda sereglettek a portájára. Hogy eltalálta a szájuk ízét! Odaállt eléjük az ambitus legfelső grádicsára s pillantásának gyújtó exordiuma után, messzececsengő, gyöngyen gördülő beszédben előadva az összetartás szükségét az

aulikus befolyás ellen: harsogó lelkesedésre ragadta az ő magyarjait. Hogy ki legyen hát alispán? Ott van a Czeglédi Bálint. Ilyen amolyan derék ember, igaz magyar, nagy törvénytudó.

Hm! mind igaz ez, mondják neki; de rossz gazda. Zsidó kézben van.

Hát akkor forduljunk Csathó Dávid felé. Az is ember a talpán, jó hazafi, katona is volt; regulában tartja majd az a vármegye dolgát.

Úgy ám, csak hogy az meg jó gazda, mindig a birtokait bújja; az nem viselné gondját a közügyeknek.

Ez is igaz. De hálá Istennek, nem vagyunk szükiben a jeles férfiakkal. Éltesük Darvai Samut!

Darvai Samut? Az afféle prókátor. Harmadnapra pörbe keverné a vármegyét a szomszédjaival.

Senkiben sem tudtak megállapodni. Ekkor előlép egy őszbe csavarodott, kékbeli választó nemes. A kerek fésűvel hátra igazítva szürke üstökét, smándlija újjával végig törülve barázdás homlokát, a bal keze mutató újjának felső ízét a jobboldali tenyere élével elvágja és ez emlékezetes mondásra fakad:

— Hej, nagyságos asszonyom, csak ekkor kisodorítható bajza volna a nagyságos asszonynak: majd tudnám én, ki legyen a mi viczispányunk!

Persze, hogy végre is Gábor úrban állapotok meg, a mint ezt az ő nagyravágó, szép és ravasz felesége kieszelte. Fölsegítette-é az urát odáig, hogy magából méltóságos asszony legyen, s a beiktató ünnep fényes tánczvigalmán kezét fogott-é vele a gögös Hadady grófné? — erről hallgat az én krónikám.

* * *

Nincs társadalom, nincs politikai állam, a mely a nőnek akkora súlyt, akkora tekintélyt és függetlenséget szerzett és biztosított volna, mint a régi magyar törvény a nemes özvegyasszonynak. «Immanet bonis maritalibus». Meghagyták a férje javaiban. Nagy úr volt hajdan a magyar özvegyasszony. A miben ez időszerint részeltetik az angol és amerikai nőt: az hódolat, az kényeztetés, melynek forrása lehet a méltányosság, sajnálat, a divat — de nem a jog. Mintegy kérélnék látszik, a miért a férfi a hatalmasabb. Minden erőlködés, mely a női jogegyenlőséget akarja kivívni; az a nagy háború,

melyet a női emancipációért folytatnak még most is — vajmi kevés eredményt mutat föl. Itt-ott egy doktor pátiens — egy-egy ügyvéd pör nélkül. Ez az egész. De a régi időben a magyar özvegyasszony még választói joggal is bírt. Nem személyesen gyakorolta ugyan, csak megbízó levél, amolyan *credentionalis* által, a melylyel a méltóságos mágnás özvegye, a «tekintetes grófné» szavaztatott magáért a dietán. Kossuth Lajos egy ilyen «tekintetes grófné» *credentionalis*ával foglalt helyet a pozsonyi dietán. Akkor volt ő első ízben képviselő, vagy, mint abban az időben szokták volt mondani: követ.

A megbízó úri asszony persze jól ismerte a törvényt s ez a törvényismeret megteremtette nálaunk a *fiskális asszonyt*.

Haj, veszedelme volt ő minden bírónak, rettegése az ellenfélnek, nyugtalanítója a befolyásos embernek! Szívósság, erély, bátorság, ékesszólás, tudomány, néha még a szépsége: olyan fegyverei voltak, a melyekkel diadalmasan vívta ki a jussát. A hét-nyolcz íves replikát egy pördültre írta le s kanyarított bennök akárhány olyan mondást, hogy a mire a végire ért az ember, háromszor is meg kellett állania, hogy lélegzetet vehessen. Nem nézett sem rossz időt, sem rossz utat. Mentől alamuszibb volt a férje, maga annál mozgékonyabb. Ha pedig özvegységre jutott: gyermekeinek szerelme hevíté, sarkalá őt; s a mi benne volt akkora, mint az anyai szeretet: a dacz, az még csak növelte az erejét. A kölykeit védelmező nőtény oroszlány elszántsága, a kigyó csábossága és okossága egyesült benne, ha kiindult a nehéz csatára.

Sokan ösmerték eredetijét annak a képnek, melyet néhány vonásban ide vázoltam. Mikor magához hívatta egyik törvénytudó hívét, még akkor boldog fiatal embert, az ágyban feküdt betegen. Azaz nem is feküdt, hanem ült. Előtte egy sodró deszkán a nagy paksaméták, a melyeknek lapjait forgatta mint a szélvész. Szeme villámlott, majd sirt, kezében a levelek csattogtak — valóságos zivatar volt tehát, mely a belépő nyájas látogatót fogadta.

— Barátom, adjon tanácsot! Ki akarnak fogni rajtam. Nézze így (s csak úgy döntötte ki magából a szót) meg amúgy (s fehér újjaival idegesen bökölte egy vastag könyv kiálló paragrafusait) — a vesztemet akarják, segítsen!

S ebben a pillanatban gazdag szöke haja kibomlott, patyolat válláról lecsúszott a kendő s kerek, puha karjával

szenvedélyesen hadonázott a megigézett jogtudós előtt. Egy szép özvegy, a ki sír, a ki a fehér válláról leejti a kendőt s a ki a jussát nem hagyja : lánggra gyújthatja a szívet, de meg nem élesíti az elmét.

Mondta is neki a látogató :

— Nagyságos asszonyom, ha azt akarja, hogy én önnek a pörös ügyében tanácsosal szolgáljak, akkor kérem ne sajnálja erősebben megkötni nyakában a kendőt.

A tanácskozás vége az lett, hogy majd szolgál jó tanácsosal Deák Ferencz. Még az nap délutánján fölkereste az özvegy. Beteg volt, de izmait megaczelozta az erős akarat, lábra segíté az elkeseredés. Egy tráger — még akkor így hitták magyarán a hordárt — csak úgy nyögött a teher alatt, hogy a fasciculusokkal búbosan megrakott nyekergő targonczáat a felső Dunapart egy háza elé toltá, melyben akkor Deák Ferencz lakott.

A fiatalabb tanácsadó az innenső szobában olvasgatott, míg odabent egyre zengett a szép asszony sűrű beszédje, melybe csak nagy elvéve mordult bele egy mély hang. Múlik egy óra, még sincs vége. Múlik a második, csak szakad a szó a szép özvegy ajkairól. Már ötre jár s egy pillanatnyi szünet sem akar bekövetkezni . . . midőn kívül a téren iszonyu robaj támad, valami rengeteg dobbanás, melytől meginogtak a ház falai. Abban a perczben zuhant le tudniillik a szemközt épülő hidról a roppant láncz, melyet a munkások az ormótlan csavarokból kiszalajtottak. S e nagy láncz leomlása jelentette ama bilincsnek leomlását, melyekben a bájoló panasztevő tartotta fogva Deákot. Mikor ijedten eltávozott a fiskális asszony, Deák Ferencz ott ült a szoba közepén s nagy foularddal törölgetve a homlokát, így kiáltott belépő barátja felé :

— Még szerencsétlenségnek akkora hasznát nem vette ember, mint én ennek az áldott lánczbomlásnak !

* * *

Tőszomszédja a fiskális asszonynak a *kardos asszony*. Nem az oldalán csörteti ; hüvelye a szája. Ha kiszabadítja : vág, szúr, öl. A lelke is vas, minden idegszála vas ; a vére is azért pirosabb, mert több benne a vas, mint egyéb alkatrészs. A kardos asszonyt nem kell összetéveszteni az «áspis kígyóval».

A kardos asszonynak helyén van a szíve: jóságos ura ő az ő férjének; gyermekeinek szigorú, de édes anyja; cselédeinek felelme. Nincs az a torzomborz férfi, a kitől megíjdedne, s elejébe állana a golyónak is. Szörin-szálán tudja az egész gazdaságát. A fiának, ha öles ember is, ő parancsol. A háznál az történik, a mit ő akar. Női hüvelybe szorult hadvezér. Jóakaró zsarnok, a kinek erőszakosságában ott van a szeretet, keménységében a becsületféltség, fenytésében az áldás.

Maga kálvinista — a kardos asszonyok többnyire kálvinisták — de azért megszíveli háza körül azt a boldogtalant is, a ki, mint ő, nincs «magyar hiten». A Menyus kocsisa például kálvinista, persze a parádés. Az ígás kocsisa Palkó, szegény elmaradt katolikus ember.

Észre veszi az asszony, hogy a szérüs kertben idő előtt fogyatekán van az egyik szénás boglya. Hamisság van a dologban. Majd ráles. Nem terhelkedik e végett itatásig ott gubbasztani a fészerpapláson. Mikor leáldozott a nap, csakugyan a szérüs kert kútjához jön itatni a Menyus. Míg a lovai javában hütik a szomjukat, oda settenkedik a Menyus a boglyához, körül néz s hogy nem lát veszedelmet, a boglya oldalából a vonyigóval hamarosan jókora rakást gyűjt, becsapja a dugott hamvasba, oda czammog terhével a fűzes érig, a hol a lopott szénát átveszi tőle a Palkó. De Palkó még jóformán meg se zötytyenthetette vállán a nagy csomót: már a Menyus nyakába zápor gyanánt hul az ütés.

— Jézus, a nagyságos asszony! bögi a Menyus.

De csak tovább döng bele a háta a görcsös bot rettentő munkájába.

— Nagyságos asszonyom, rivalog a Menyus, hasze a Palkó is hibás!

— Nem hibás az, te beste fia! Csak te magad vagy a bűnös. A katolikus Palkónak diákul beszél a papja, hát nem érti az Isten parancsolatját. De neked, gazember, magyar nyelven hirdetik az Isten igéjét, mégis vétesz ellene!

S újból püfög le rá a nagyságos asszony méltó fölháborodása.

Ez is hozzá tartozik a kardos asszony jellemzéséhez.

A kardos asszonynak az *áspis kígyó* csak torzképe. Én is láttam egyet gyermekkoromban s ma is ijedve gondolok rá. Öreg nemes kisasszony volt. Káromkodott mint a jégeső, pipázott mint a basa. A fél válla kissé magasabb volt; nyilván maga nevelte olyanra, hogy karjának annál jobb hasznát vehesse, ha üt. Mert ütött ám. Akadt kérője nem egy, hiszen jókora vagyonnal bírt. De csak azzal a föltétellel ment volna férjhez, ha a völegény be tudja hajlítani a menyasszony kifesztett karját. Nem akadt. Olyan hitványnak pedig ő nem lesz a felesége. Még most is látom, a mint, kieresztve haragjának zúgó karikását, ott csattogott azon a ragyás malomkövön, mely küszöbnek volt oda sülyesztve a saraglya elé. Ezt a csizmás lábának orrával fölrúgva, kiállott a pítar elé s agyarára szorítva a kurta szárú pipát, maga elé idézte az öregbérest, a kinek hanyagsága miatt fölfordult a gazdaság legtagosabb két ökre. Szép szál fiatal ember volt ez a öregbéres. Töredelmesen forgatván kezében a kalapot, szemlesütve állt meg a rettenetes kisasszony előtt. A nép úgy hitta, hogy Eszti ténsúr. Erre aztán az Eszti ténsúr rágyujtott olyan áldásra, hogy ma is csodálkozom a mennyboltozat szilárdságán, mert bátran ránk szakadhatott volna attól a kisallangozott mondókatól, a mely a kaszárnyában is számot tett volna. Mikor vége volt a sitergő villám-szózatnak, a kisasszony fölgűrte a magosabbik vállába akasztott karján a ruha újját s kerges keze feje úgy vágódott az öregbéres ábrázatjához, mint a ménkü.

* * *

Finomabb alak a *gavallér asszony*. Nevelése úriás, modora előkelő, bár stylje sokkalta kisebb a kardos asszonyénál. Katonás kifejezésekkel él. Nem a káplártól, hanem törzstiszt-től kölcsönzi. De valami kaszárnya íz mindig rajta van a beszéljein. Ért a lóhoz, szereti a turfot, a sport minden fajtát; czeľba lő, kutyával jár és cicisbeóval, egy örökös udvarlóval, a ki neki leghívebb szolgája. Sétáiban a kutya előlszalad, a cicisbeo hátul tipeg, oldalán pengve egy karesú lovastiszt, a kivel szabatosan lépést tart. Mosolya nincs, de zajos kacagása annál ingerlőbb. Nagyravágyása egy párbaj, melyet miatta vívtak; toilettje extravagáns. Úgy látszik, férfiszabóval varrat. Olvasmánya, ha olvas, a lapok tárczaregénye,

zeneírója Strausz és Offenbach, kiknek leder, kaczkai rhythmusait tűrhetőleg s folytonos pedáléval veri el zongoráján, főleg négy kézre, a midőn megint csak a lovastiszt a kísérője. Ha valamely kirándulásban a társaság a terebélyes fa árnyékába heveredik: napernyőjét az egyik lovagnak dobja oda, legyezőjét a másiknak s puha keztyűinek göngyölegét egy harmadiknak. Van gondja rá, hogy bármely attitűdjében finom faragású bokájánál többet ne lássanak meg. De ennyit bizonyosan és mindig. Contributióba fogja egész környezetét s állandóan tart udvart.

Fiatalabb éveimből emlekezem egy ilyen gavallér asszonyra. Egész mythos fejlődött ki körülte. Nem is a szárazföldön lakott, hanem egy nagy folyó hullámainál mosott szigeten, egy mesés tulipánfa árnyékában, régi romok tövében, egyedül. Az akkori párbajok az ő kis palotája nagy termében estek, a melyet erre a célra rendezett be. Szép nem volt, de a mi ennél sokkal veszedelmesebb: érdekes, igazán érdekes. Egyik imádója azt mondá róla, hogy elragadóan rút.

Fantasztikus estélyei, melyekre szárazföldi barátjait meghívta, valóságos tündéri éjszakák voltak. Az ős fák lombja közt bujkált a hold, a bokorban zengett a fülemile, fűszer-számos virágok illatoztak, a túlsó partról az éjjeli szellő áthozta puha szárnyán a harangszót, a nagy folyam jóslatosan zúgott, amodább a titokzatos félhomályból karének zendült meg, melyre messzünnen, tán nem is erről a földről, jött meg a rejtelmes visszhang — s im egyszerre a barlangban megjelen egy fehér alak, haján, ruháján kigyúlnak a csillagok . . . a sziget asszonya! Szentjános-bogarakkal tüzelé tele a fejét s leomló köntösét. Bűvös látvány volt. Nem lehet tagadni, hogy jókora adag költészet is élt ebben a gavallérokodásban. Az ne rontsa meg senkinek az illusióját, ha elmondom róla, hogy ép e napokban reklamált tőlem egy újságszámot az ő — unokája részére, a kinek a *Kis Lapot* járhatja.

* * *

Mulatságosabb, őszintébbb és egyúttal magyarabb is a gavallér asszonynál ennek egy válfaja: *a jukker asszony*.

A kiválóképen lovas nemzet leányai alig lovagolnak. De hajtani szeretnek nagyon. Mikor Birike a férje mellett ott

ült a szándlófer magas első ülésén, apró, erős balkezében tartva a gyeplőszárat: a jobbával kieresztette a suhogót s az ostorhegyesnek a füle körül csapkodott vele; aztán ügyesen elkapva a sudarát, egy rándulatra ismét a nyele köré csavargatta, mialatt a szeme szikrázott a boldog hevüléstől s az erőlkedéstől arca pirosra gyúlt. Ekkor megállt a templom partján Czirok Dani s így sóhajtott utána a szép asszonynak: «Jaj, de szerelmes vagyok a Keszeli Pista kocsisába!» Lévén Birike boldog Keszeli Pistának az ő aranyos felesége. Nincsen párja a várnegyében. Haragosa minden asszony, de bomlanak utána a férfiak s a lányok mintául veszik, ha majd egyszer ő nekik is bekötik a fejüket. Úgy foghegyről nem tud beszélni egy asszony sem. Letromfolja az még a patikáriust is, pedig az már csak «vicezős embör». Magázza még a prépostot is, legyeskedik az öreg urakkal, a keringőben repül, a csárdásban remeg minden porczikája s mikor a lassút járja, vad körtét szed ki a zsebéből s azt eszik hűsítőnek. Egy kicsit betyáros, egy kicsit vadócz, de jóízű.

* * *

Nem lehet neki nagyobb ellentéte, mint a *tudós asszony*

A harmadik öreg apja is pap volt, az édes apja is, a férje is, de még a fia is. Anyai ágon való egyik nagybátyja népszerű tudományos könyvet írt a lópatkolás mesterségéről — diák nyelven. Kicsinyben múlt, hogy meg nem tettek akkor a magyar tudományos akadémia leveledző tagjának. Épen csak annyiban múlt, hogy akkor nem is volt még Magyarországon tudományos akadémia.

Az ilyen tudományos atmosphærában nevelkedett az én asszonynéném, nagy tiszteletű özvegy Halápi Gerzsonné asszonyom. Nem esoda, hogy rá ragadt a diák nyelv, hogy tudott olvasni még héberül is, a classicusokat meg úgy ismerte, mint a tyukjait. Akár hányszor rám olvasott egy-egy latin remekírt. Mikor egyszer elhoztam neki a félevi tartás-pénzt (mert kosztosa voltam) így fogadott Ovidiussal: «Salve læta dies, meliorque revertere semper!» Egyszer, hogy a szokottnál tovább találtam aludni, benyitott a szobácskámba s így aposztrofált: «Adhuc sub paplano kuczorgasz? Szurgye puer, jam jam Aurora digitibus roseis tingit cœlum!» Sehogy

se tudták elképzelni a fiúk, az én latin occupatiómban hogy nem akadt soha egy betű hiba sem.

* * *

A tudós asszonyról némi átmenetet képez az irodalomért, a híres fiakért s mind azért rajongó hölgy, a mi nyomtatásban megjelen. Ő az az úgynevezett *honleány*. Kimondhatatlanul gyöngéd s egy-egy névnek, szónak, ha sziporkányit horzsolja meg az ő felér lelkét, legott analogont keres. A tojás neki nem tojás, hanem költemény; a hurka nem hurka, hanem töltemény; a tyúk, az a kakasnő, s a füzőváll: melltyű.

A vidéken lakik s olvassa a divatlapot, melynek piskótabos édessége megzavarta a fejét. A szerkesztői üzenetek, valahányszor egy rébuszfejtést, egy rétes-receptet küldött be, néha még költeményt is (a szerkesztő úr a tojást többre becsülte volna) — azok a lízelgő üzenetek meggyőzték róla, hogy ő valóban kecsdús csillag a magyar honhölgyiség ragyogó bájegén. S a mikor a fővárosban jár, azt a kis megmaradt józanságát is elveszi tőle Prielle Cornelia, mikor a hercegnőt játszsza annyi finomsággal s előkelőséggel.

Férje maga a próza s nem törődik a felesége hóbortjaival, a míg az ő pipája szelel s a gyerek nem ordít. Vörösmartynak azt a szürke köpönyegét, melyet Tomori Anasztáz még most is kegyeletesen őriz drága ereklyeként, egyszer nagy hevületében lekapta a költő vállairól, elejébe térdelt s buzgón megcsókolta, a min Vörösmarty nagyon megijedt.

* * *

Törül metszett, talpig derék nő az, a kire most rátérek. Nagyon kedves ő nekem, pedig már nagyon *vén kisasszony*. Nem maradt ő hoppon, csak nem akart férjhez menni az olyan kártyás duhajokhoz, mint akkor voltak a vármegye ifjai. Ahhoz a csöndes fiúhoz meg, a ki instructor volt a házban, nem adták hozzá. A fiú neki búsulta magát s ment szerzetesnek, a kisasszony pedig megmaradt kisasszonynak. Sokáig hordozta magában a gyötrelmet. De hát az ember, ha sokáig él, kiheveri a leghosszabb nyavalyát is. A szívében meggyülemlett nagy szerelmet ráfordítja a testvére árváira.

A háznak ő a jó angyala; bár zsörtölődik: ki ne hallaná ki belőle az ő szerető lelkét?

Most is morog, hogy Lacziék fölmentek Pestre a dietára!
S így szól:

Mit keres ő a dietán? Mikor az én Laczi öcsém annyit ért az orszíg dolgához, mint én a franczia szóhoz.

Mennyi kínunk volt vele, a míg által tuszkoltuk az iskolákon! Mikor még diákoskodott, hány rejtegetett regi huszasomba került a csekély tudománya! Hja, mikor nem telik a fejbül, telni köll a harisnyából.

Csak ne az én áldott Marim lett volna az édes anyja! Szegény Mariskám! A sógor halála leteríté, a Laczi élete oda-szögeze a betegágyra. S ez a széltoló legény jól tudta, hogy le nem veszem róla a kezem. Megérezte, hogy az ócska strimflimben van bent az ő tudománya.

Hogy megúnta a just, haza jött gazdálkodni. Dejszen, ha a nyomában nem volnék külsőnek-belsőnek, rég a másé volna itt minden.

Mikor az apja kedviért megtették megyés embernek, azóta azt hiszi magúról, hogy státusférfiu. El is prézsmítálta a nagy, meg a kicsi asztal mellett, a mi apai, anyai jussa volt. Én tartom benne a lelket. Csakhogy módjával, öcsém! Czenzi nénin nem fogsz ki egyhamar, mint a boldogtalan boldogult édes anyádon.

Tán ha megházásítom, magába tér, gondoltam magamban. Kommandáltam is neki jó nevelésű, szelid, módos, dolgos lányt. Csak úgy irtódzott tőle. Majd ő azt az erényességtől szuszogó, kopott körmű, vörös kezű, tisztos hajadont veszi el! Van eszében! S megkérte azt a sionos, módos, hosszú körmű kisasszonyt, a ki későn kél, mint a rosszúl dagasztott kenyér, délig öltözködik, aztán klavérhoz ül, regényt olvas, verset ír és cselédképző egyletbe jár, pedig azt se' tudja, mi fán terem a kender és színét se' látta még konyhának, kamrának. Én édes Jézusom, milyen fiatalság!

Most meg, hogy követté választatta magát Laczi, fölment az urával Pestre köteni. Színház, koncert, bál köll neki. A rongyot meg halomszámra varratja. No csak szórjátok a pénzt! Csak pucezoskodjál, öcsém asszony! Az én harisnyámnak végre is van feneke. Odáig pedig le nem nyúlok értetek.

Már ott szabadon kenegetheti be a képit azokkal az — oah! — istenverte puderokkal. Nen fél már, hogy rálesek. Hogy is nem utálja fiatal teremtés létire!

Hej, de csak máskép is volt az az én időmben! Legfőlebb egy kis vizes borba mártottuk a törülközőt s ezt húztuk végig az orezánkon. Ragyogott is, mint a hajnal. De tán ép ez nem köll nekik, hanem fehér föddel keveri be a képit. Az itthon főzött szappannál többre becsüli azt a szaporítlan kókust. Tajtékzik, mint a veszett kutya, de a mocskot le nem szedi. Mitől is mocskosodnék be a keze, mikor aludni is keztyüben alszik? Kremzelesz, balzsam, paszta köll neki, hogy a szája szélit puhítsa meg vele. Mink a faggyúnál egyéb szépítőszert nem ismertünk; a levendula volt a parféunk.

Most odafönt dégálnak. Férjem uram a ház padjában odalent ha kitátja a száját, tudatlanságával kompromittálja a familiát. Az asszonyka meg a karzaton kokotéroz az urakkal. Este meg Laczi jobbra a klubb helyiségeibe, Szidi meg balra azokkal a hőbörtös Kotlik Zirzákkal árvát növelni, czukrásznál vett dunsztot kiállítani, a hazulról küldött magam nevelése, magam füstölése sódart a sajátja gyanánt kiállítani. Hiszen a *Hölgyek Lapjában* már az arczképe is megjelent és földicsérik benne a hon első «sonka-művésznőjének».

Bezzeg, hogy az én Istenben nyugovó édes apám uram a pozsonyi dietán járt oda, már anyátlan árva voltam. De azért kordában tartottam a házat, gazdaságot, megreguláztam a cselédet. Pozsonyba meg — mert édes apám uram a rossz utaktól és a messzeségtől még az ünnepekre se gyühetett haza — olyan szekér elemozsiát küldtem, hogy akar hotélt nyithatott volna vele. Nem is az apámról beszéltek a dietán, hanem rólam, az én parázs pogácsámról, az én mandula-ízű pulykámról, az én szaftos kolbászaimról. Öcsémasszony meg, ha tudja a különbséget a szakajtó meg a garabó közt, ne legyek tisztos vén lány.

Mert biz én hoppon maradtam. De a magam akaratjából. Nem akartam a mai generatióknak anyja lenni — karmolja meg a czirmos cziczám!

Erős kedvet érzek magamban tollam hegyére venni a *kálomista zsidó asszonyt* is, a kit, ha az úr jóvoltából a hetvenöt évet jutott is elérnie, a Sári vagy a Panna szolgáló mégis csak úgy szólít, hogy: «ifiaszony!» Kálomista zsidó asszonynak pedig híjják az ő magyar voltáért. Ha egy kenyéren nem is, de egy biblián van a szomszédos Kása Rákhel asszonyommal, a szent írás szorosra fűzi az ő barátságukat.

De ellene kell állanom a kívánatnak, valamint annak is, hogy a *czivát*, a debreczeni asszonyt vázoljam, azt a sajátos magyar nőt, a ki már nem parasztasszony s még nem teljesen polgárnő: az erő, humor, élelmesség és jószívűség e csodálatos keverékét, a kit a rohamos haladás nem bírt még kivetkőztetni a ködmönből, de a kezébe már oda nyomta a fekkert.

Még csak egy típusról néhány szót. *Nagyasszonyomról*, a ki fiatal korában *nemzetes asszonyom* volt.

A kisebb nemesi rendből való, ősi szabású, a ki, mint a paraszt asszony, urának vallja a férjét s mire a matrónaságra jut: asszony nénije a falunak, a fél vármegyének. Hat fiat nevelt a hazának. Valamennyi sudár volt, mint a jegenye, erős, mint a tölgy. Négyet közülök, férfiaságuk delelőjén, megfojtott a halál: kit a csatatéren, kit ágyban. Most özvegységében a két megmaradt fiára támaszkodik s lelke legédesebb gyönyörűsége, a midőn évről évre a bölcső fölé hajolva, abból a nemzetsége fájának egy-egy új rügye mosolyog feléje.

Láttam cselédjeivel, a kiken bölcseséggel uralkodott; láttam egész házi népével, a mely hódolattal járult eléje. Tisztelték mint a királynőt, szerették mint az édes anyát.

Bizodalma az Isten, szerelme a baba, büszkesége a származása, boldogsága a család.

A míg ilyen «nagyasszonyokat» ád nekünk a gondviselés, nem féltem én a magyart.

ÁGAI ADOLF.

IBIKUS DARVAI.

A dal- s szekér-versenyre tartván,
Mely összehozza Korinth partján
Göröghon törzseit, jöve
Ibikus, a muzsák híve.
Apoll a lant, a szózatos dal
Ajándokát adá neki,
Igy vándorol most könnyű bottal
Regiumból, ihlettel.

S már látja a vándor, hogy int
Magas tetőn Akrokorinth.
S Poseidonnak fenyőberkébe
Meghatva, elfogódva lép be.
Csend van, csak vándor darvak úsznak
Feje fölött a légen át,
Nagy, szürke rajban délre húznak,
Keresve más, enyhébb hazát.

«Köszöntelek ti hű barátok,
Kik tengeren társim valátok ;
Jó jelnek veszlek, van okom,
Hiszen sorsunk úgy is rokon.
Nagy messze földről vándoroltunk
S szállást esdnek az érkezők —
Oh lelne bár idegen-voltunk
Szíves gazdát, védelmezőt.»

S útját tovább sietve méri,
 S az erdő közepét eléri;
 De a sűrüből hirtelen
 Elötte két rabló terem.
 Küzdésre kell emelni karját,
 De haj, lelankad az legott,
 Csak lanthoz ért, pengetni hurját,
 De íjjet feszíteni nem szokott.

Istent, embert kiált; de jajja
 Mit ér! nincs mentő, a ki hallja,
 A meddig hívó hangja hat
 Az erdő néma, hallgatag.
 «Hát így halok meg, siratatlan,
 Idegen földön, jaj nekem!
 Latrok kezétől, hol miattam,
 Még az sincs, ki boszút vegyen!»

És eldől ott halálos sebben,
 De ím a darvak szárnya rebben;
 Nem láthat immár, hallja csak
 Szörnyű rikoltozásukat.
 «Ti darvak ott fenn, hogyha senki
 Nem hallja, látja vesztemet,
 Vádat tehát emeljete ti!»
 Kiált s megtörnek a szemek.

Ott fekszik a ruhátlan hulla,
 S hogy meglelik, bár eltorzulva,
 Felismeri arczúlatát
 A korinthusi jó barát.
 «Hát így kell látnom téged itten,
 Az édes ajku dalnokot,
 Zöld ággal koszorúzni hittem
 Díctől sugárzó homlokod».

S fölsír a vendég, valamennyi,
 Ki Poseidont jött ünnepelni;
 Egész Görögthon lázba jó,
 Minden szívnek halottja ő.

És kezd a tér áradni, telni,
 A Pritánhoz tolong a nép,
 Vért, vért kíván, kiengesztelni
 A meggyilkoltnak szellemét.

De hol a nyom, mely a tömegben,
 Mely áradó sűrű seregben
 Az ünnepélyre érkezett,
 A szörnyü tetteshez vezet?
 Rabló okozta-é halálát,
 Vagy ellenség irígy keze?
 Csak Hélios, mely mindent jól lát,
 Mondhatná meg, az-e, ez-e.

Tán most is, szentelen, arczátlan,
 Ott jár a görögök közt bátran,
 S míg őt a bosszú éhezi,
 Gaz tette hasznát élvezi.
 Daczol talán az istenekkel
 Ön-templomukban, s vágyva ront
 Előre a sűrű tömeggel,
 Mely a színház felé tolong . . .

S már pad, padon szorongva ülnek,
 Az oszlopok majd összedülnek,
 A mindenünnen összefolyt
 Nép egyetlen tömegbe forrt,
 És zúg, zsibong, mint a morajló
 Hullám, az ember-áradat,
 S mindig tovább föl, ívbe hajló
 Körökben az égig dagad.

Ki számlálná s nevezhetné meg,
 Kik ide vendégül gyülnének,
 Athén- s Phocisból s Aulis
 Partjáról, meg Spártából is,
 Ázsiából s a szigetekről,
 Kik jöttek tengerhabon át,
 S hallgatják a nézőhelyekről
 A kar borzalmas dallamát.

Mely ős szokás szerint, sötétén
Feltűnik a szín háttérében,
S halk léptekkel, lassan kerül
A szín körén körös-körül.
Anya nem szül ilyent világra,
Ezek nem földi asszonyok,
Alakjuk óriás aránya
Felülmul ember-alkatot.

Úgy húzza mind sötét uszályát,
És vérvörös világu fáklyát
Csóvál lesorvadt váz-kezők,
Arzuk sötét, miként mezők,
S a homlokon, aláfolyó haj
S lágyan lengő fürtök helyett
Méregtől puffadó kigyófaj
Gomolygó rajja hempelyeg.

S borzalmasan, forogva körbe',
Kezdik a hymnust, mely gyötörve
Szívet tép, elmét tebolyít,
A bünösön hurkot szorít.
Hangzik észet bontva, szívet rontva
Az Erynnisek éneke,
Velöket rázó hangot ontva . . .
S elvész a lantok zengzete.

«Boldog, kit a bün súlya nem tör,
S megörzi lelkét minden szennytől
Nem üzi azt sötét boszunk,
Vészt életére nem hozunk.
De jaj, jaj annak, a ki orvul
Gyilkolva vért ont, jaj neki,
Nyomán vagyunk, bármerre fordul,
Mi, az éj szörnyü gyermekéi.»

«Ne hígye azt, hogy szökni tud tán,
Mi szárnyasan követjük útján,
Lába elé hurkot vetünk,
Mig elbukik. Nem engedünk

Egy pereznyi nyugtot, úzzük egyre,
 Kérlelhetetlenek vagyunk,
 Tovább, tovább, az árnyakig le,
 S békét neki ott sem hagyunk !»

Igy dallanak, körtánczot járva,
 S halotti csend borúl a házra,
 Úgy érzi a nyomott kebel :
 Az istenség ott van közel.
 És ős szokás szerint kimerten,
 Halk léptekkel járják körül
 A szín körét, és háttérében
 Eltűnnek észrevétlenül.

S látszat s való között lebegve
 Hánykódik minden szív, remegve,
 S a bírótól szorongva fél,
 Mely lesben állva lát s ítél.
 Mely titkosan, megfejthetetlen
 A sors sötét szálát szövö,
 Ott él csak, mélyen a szívekben,
 Ámde a napfényt kerüli.

A legfelső padokról erre,
 Egy harsány hang kiált egyszerre :
 «Nézd csak Timotheus ! na ni,
 Nézd, az Ibikus darvai».
 És elsötétül fenn az égbolt
 S keresztül a színház felett
 Sűrű rajban, mint egy sötét folt,
 Húzódik egy darusereg.

«Mit, Ibikus !» A drága névre
 Új sebben ég minden szív vére,
 S mint habra hab a tengeren,
 Fut ajkról ajkra hirtelen :
 «Ibikus ? kit siratunk, s véres
 Rablókéz orvul ejte meg !
 Mi van vele ? És mit beszél ez ?
 S e darvak mit jelentenek ?»

Minő talány, hol a megfejtés!
S villám gyanánt fut át a sejtés
A szíveken, és tiszta lesz:
«A fúriák hatalma ez!
Meg lesz boszúlva hát a dalnok,
A gyilkos magát adja fel —
Fogjátok el, magára vallott,
És társát is fogjátok el!»

De az, a szó alig szaladt ki
Ajkán, szeretné visszakapni;
Késő! . . . Beszél a büntudat,
Mit reszkető ajkuk mutat.
A nép bíró elé hurezolja,
A szín ítélőszék leszen,
S gaztetteért a két latorra,
Lesújt a bosszu véresen.

SCHILLER *után németből*

VARGHA GYULA.

KÖZOKTATÁSÜGYÜNK LEGÚJABB MOZZANATAI.*)

I.

Alkotmányos életünk legújabb korszakának kezdete óta közoktatásügyünk állapotában igen sok örvendetes haladás történt. A népoktatás általánosabbá, jobbá, nemzetibb szelleművé lett; az eddig elhanyagolt nőnevelés fejlesztésére nagy gond fordított; nagyobb mértékben megindult az ipari és gazdasági szakoktatás; a középiskolázás terén a gymnasiumok mellett a gyakorlatibb irányú reál-iskolák állottak fel; egyetemi oktatásunk a budapesti két egyetem hatalmas továbbfejlesztése által a kor színvonalára emelkedett, s egy egészen új, a kolozsvári egyetem fölállításával külterjedelmileg is növekedett; a tudományok mellett a művészetek fejlesztésére is megtörténtek az első lépések a művészeti szakiskolák felállítása által. E téren való haladásunkat még a legnagyobb pessimista sem tagadhatja. S e haladásban a legnagyobb érdem mindenesetre közoktatásügyi kormányunkat illeti, mely a kezdeményezést megragadva, mindent elkövet elmaradásunk és hiányaink pótlására, az élet által megteremtett szükségések kielégítésére s köznevelési állapotaink czélszerű fejlesztésére. Az eredményeket láthatjuk szétszórva közéletünkben, s rendszeresen föltüntetve a közoktatási kormány évenkénti jelentéseiben. E jelentések közül a tizedik csak nem régiben hagyta

*) *A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett tizedik jelentése 1879/80—1880/81. — Buda-Pest, 1881. negyedrét, 742 lap.*

el a sajtót, részletes kimutatást adva közoktatásügyünk legújabb mozzanatairól.

E tizedik jelentés az előbbieknél annyival érdekesebb ránk nézve, mert nem csupán egy évről szól, mint a többiek rendesen, hanem nagy vonásokban összegezi közoktatásunk legfontosabb ágának, a népoktatásnak, a legutóbbi tíz évben történt előhaladását. A népoktatási törvény szentesítése óta ugyanis lefolyt az első évtized, s ez időszak eredményeit foglalja össze mindenekelőtt a jelentés. E bevezető rész után öt külön szakaszban szól, csak a múlt iskolai évre vonatkozólag, a népiskolákról, a középiskolákról, a felsőbb tanintézetekről, az autonóm felekezeti közép- és főiskolákról s végre az emberbaráti és közművelődési intézetekről.

Az öt szakasz közül az első, tehát a népoktatásról szóló, tölti be a könyv legnagyobb részét; a többi négy szakasz együttvéve sincs felényi terjedelmű, mint az első. Ez magában a dolog természetében leli magyarázatát, mert democraticus államban a népoktatás tere sokkal szélesebb, mint az oktatás többi ágaié összefoglalva. De hogy erre nézve nem csupán ez objektív ok volt a döntő, s hogy közoktatási kormányunknak a népoktatás az édes gyermeke: ezt világosan mutatja azon körülmény, hogy a népoktatásra vonatkozó adatok nagy gondal föl vannak dolgozva a jelentésben, míg az oktatás többi ágairól szólóknak csak nyers anyaga van közzétéve. S így az olvasó míg amazokból elég tiszta képet alkothat magának, emezekből aránylag sokkal kevesebb okulást meríthet. Kíváncos volna tehát, hogy jövőre e tekintetben nagyobb gond fordíthatnák az adatok földolgozására, összegezésére.

II.

Népoktatásunk tíz év alatti fejlődéséről szóljanak itt a következő adatok: 1869-ben volt az országban 13,798 népoktatási tanintézet, 1880-ban 15,824; a szaporodás tehát 2026. Ez iskolák legnagyobb része, 87%-a, felekezeti, állami jellegű csak 266, és községi 1669; miből az tűnik ki, hogy kormányunk nem célozta a felekezeti iskolák számának apasztását, hanem csak azokban a tanítás színvonalának magasabbra emelését. Fokozatuk szerint ez iskolák között van 15,652 elemi

népiskola, 71 felső nép- és 101 polgári iskola; e két utóbbiak a legközelebbi tíz év alatt keletkeztek. — A tanítók száma tíz év alatt 17,792-ről 21,664-re emelkedett, kik között okleveles 80%. A tanítás módjának javulására következtetést vonhatunk azon adatból, hogy a tanítóknak majdnem fele része már az 1868-ki népoktatási törvény szerint szervezett tanító- és tanítónő-képző intézetekből került ki, a mennyiben ez intézetekben a nevezett év óta az elemi, felső nép- és polgári iskolai tanítóságra összesen 9916 férfit és nőt képesítettek. — Igen figyelemre méltó azon adat, hogy a népiskolák főtartására fordított összeg tíz év alatt 3.700,000 forintról 10.000,057 forintra emelkedett, tehát majdnem megháromszorosodott. Ha tekintetbe vesszük, hogy ez összeghez az állam fél millióval járul, önként szembe ötlük, hogy népiskoláinkat legnagyobb részt a polgári és egyházi községek tartják fenn, melyek az utóbbi időkben nem riadtak vissza valóban igen jelentékeny pénzáldozatoktól, hogy népiskoláikat az állami törvény kívánta színvonalra emeljék. A népiskolák tannyelvét illetőleg fölemlíti a jelentés, hogy a tisztán magyar tannyelvű iskolák száma tíz év alatt mintegy másfél ezerrel szaporodott; az egyéb tannyelvűeké fogyott valamivel, csak a román és szerb nyelvű iskoláké mutat némi emelkedést.

Nőnevelésünk elhanyagolt állapota is jelentékenyen javult a lefolyt tíz év alatt. 1867 előtt nyilvános leányiskolákul csakis elemi iskoláink voltak, s ezek szervezete is sokkal alantabb állott a fiúkénál. A közrendű és szegényebb családok leánygyermekai tudatlan együgyűségekre voltak kárhozthatva. Nem sokkal nyújtott örvendetesebb képet az előkelők és vagyonosabbak leányainak neveltetése sem. Az idegen országbeli házi nevelőnők idegen szellemet oltottak a jövő nemzedék anyáiban, s a magán nevelőintézetekben a neveltségnek csak külső mázát szereztek meg a leánynövendékek. — Jelenleg már ott vannak a városi leányok számára a felső nép- és polgári iskolák, melyekben az eleminél magasabb képzést nyerhetnek; ott vannak a most csak fejlődni kezdő felsőbb leányiskolák, melyekben az úgynevezett általános műveltség elemeit is megszerezhetik, s mely felsőbb fokú leányiskolák míg egyrészt sokakra nézve nélkülözhetőkké teszik a magán nevelőintézeteket, másrészt jótékony hatást gyakorolnak amazok korszerű s reálisabb nevelést nyújtó átalakítására. Felsőbb

leányiskolánk eddigelé három van, mindhárom az államtól fölállítva. Ezek: a budapesti, hat osztálylyal s 341 növendékel s a mármaroszigeti három osztálylyal s harminczöt tanulóval.*) Az utóbbi tíz év haladásához tartozik továbbá e téren a tanítónőképző intézetek felállítása. A jelenleg főnnálló hat állami, tíz felekezeti és 1 magán jellegű ilyenemű intézetben 1879—80-ban 1283 nő tanúlt és készült a tanítóságra. A tanítónők tudományos képzésének akár a kis gyermekek iskolai nevelésében, akár a nőnem értelmi színvonalának emelésében nyilvánuló hasznát nem szükséges itt fejtegetnem. De föl kell említeni azon szép reményekre jogosító intézkedést, melyet nőnevelésünk czélszerű továbbfejlesztésére legújabban tett közköztatásügyi miniszterünk. És ez a pesti sugárúti polgári iskolai tanítónőképezdének olyanemű átalakítása, hogy a belőle kikerülő növendékeknek legalább egy része alkalmazható legyen előkelő családokban nevelőnői állomásokra; e czélból igen nagy súlyt fektetnek ez intézetben, melynek tanfolyama kettőről három évre emeltetett, arra, hogy a növendékek, szaktanulmányaik mellett, a német, francia és angol nyelvben meg a zenében minél teljesebb kiképzést nyerjenek; továbbá, hogy a leendő nevelőnők gyakorolhassák magokat ne csak az iskolai tanítás, hanem a házi nevelés teendőiben is: az intézet eddigi gyakorlóiskoláját belakással kötötték össze s ezzel megnyitották az első állami leánynevelő intézetet. Ez intézkedésből, kivált ha az majd szélesebb körű kifejlődést nyer, nagy hasznót fog húzni nemzeti irányú, s általában helyes irányú nőnevelésünk. Ha előkelőbb családaink is úgy akarják: lassauként elérjük, hogy ellehetünk a külföldről hozott és idegen szellemet terjesztő gouvernante-ok nélkül; másrészt a majdan elszaporodó állami leánynevelő intézetek ha ki nem szorítják is teljesen a nyereszkedésre alapított magán leánynevelő intézeteket, legalább azok valódi mintaiskoláivá leendenek.

* Legújabban állott fel s így a jelentés körén kívül esvén, ott nincs főlemlítve a kolozsvári felsőbb leányiskola.

III.

Az eddig felhozottak mind igen örvendetes tények. De a jelentés nem mulasztja el fölmutatni a kép sötétebb oldalát sem. Megtudjuk ebből, hogy az országban még mindig 2150 olyan község van, melynek nincs semminemű iskolája, e községeket megyénként külön-külön megnevezi a jelentés. Az iskolákban szűkölködő megyék közt elől áll Zala 247 oly községgel, melyben nincs iskola; azután következik Vas megye 240 ily községgel, Hunyadmegye 177-tel, Nyitramegye 154-el, Sárosmegye 145-tel, Trencsénmegye 133-mal, stb. — Megtudjuk, hogy az iskolaköteles gyermekek száma tíz év lefolyása után csökkenést mutat fel, a mennyiben 1880-ban 200,000-rel tett kevesebbet, mint 1869-ben. Ennek okául a jelentés a gyermekek közt a múlt években erősen dúlt járványokat említi föl, de különösen azt, hogy igen sok szülő iparkodik gyermekét az iskolától elvonni, s így a pásztorkodásra s mezei munkákra használt gyermekeknek tetemes százaléka nem vétetett föl az összeírás alkalmával. — Megtudjuk, hogy csökkenést mutat az iskolába feljárt tankötelesek száma is, a mennyiben 1880-ban mintegy 25,000-rel kevesebb járt iskolába közülök, mint az előbbi évben. 1880-ban a tanköteleseknek hetvenhét százaléka járt iskolába; ha azonban külön választjuk a mindennapi és az ismétlő iskolára kötelezettek számát, kitűnik, hogy míg amazok közül nyolczvanhét százalék, addig emezek közül csak ötvenhat százalék látogatta az iskolát. — Csökkent az iskolalátogatásban való szorgalom is, mert 1880-ban több mint negyedfél millió félnappal szaporodott az iskolamulasztás az előbbi évéhez képest. — Ha tekintjük az újonnan fölállított felső nép- és polgári iskolák látogatottságát, itt sem nyerünk valami kedvező képet. Az állam és községek fölállítják nagy költséggel ez iskolákat, de a nagy közönség, mely még mindig megelégszik az iskoláztatás legalsóbb fokával, s nem igen érzi a réginél kissé magasabb képzettség szükséges voltát, — igen gyéren küldi gyermekeit az új iskolákba. Úgy látszik, hogy nálunk még a városi lakosság nagy része is úgy gondolkozik, hogy a gyermekeket a négy osztályú elemi iskolán fölül csak az esetben kell iskolába járatni, ha hivatalnokokat vagy

«urakat» akarunk belőlük nevelni. Lássuk a számokat. Egy tanítóra, az összes népoktatási intézeteket egybe foglalva, 1880-ban esett hetvenegy tanuló, a felsőbb népiskolákban tizenegy, a polgári iskolában tizenhárom növendék. Vagy vegyünk föl egyes példákat: Kolozsvárott van egyetlen polgári iskola négy osztálylyal, hat tanteremmel, hét tanítóval; a növendékek összes száma negyvenhét. A szoboszlói négy osztályú polgári iskolának összesen volt tizenkét növendéke! Bár némely helyeken, például Szegeden, Szentesen, sokkal jobb az arány: mégis az egészből az tűnik ki, hogy közönségünk még nem barátkozott meg eléggé a népoktatás e felsőbb intézeteivel. E téren tehát, s általában az iskolázatás szorgalmazásában, igen fontos földat vár a társadalomra, különösen a társadalom azon előkelő tagjaira, kik helyzetöknél és állásuknál fogva a nagy közönséget vezérelni, érdekeire figyelmeztetni, jó tanácsokkal ellátni hivatvák.

IV.

Közüktatási kormányunk pedig mindent megtesz arra nézve, hogy a felsőbb nép- és polgári iskolákat minél szorosabb összhangzásba hozza népünk és hazánk érdekeivel. Legújában az «ipar» lett nálunk a jelszó: fejleszteni kell primitív állapotban sínlődő iparunkat, mert különben országunk mind jobban elszegényedik. Az ipar fejlődésének első föltétele az, hogy legyenek értelmes, művelt iparosaink. Közüktatási kormányunk ezt az által kívánja elérni, hogy az ipari szakoktatást beviszi a felső nép- és a polgári iskolákba. Ez némileg már valósítva is van az által, hogy a házi iparoktatás eddigelé már 152 iskolában gyakoroltatott országszerte, még pedig hatvanegy iskolában az állam költségén; tanították a következő iparágakat: szalma- és vesszőfonást, kalap- és kosárkötést, kukoricafosztalék-fonást; lombfűrészélést, méhkas-készítést és forgácsmunkát. A terv azonban, különösen alkalmas tanerök hiánya miatt, még nagyrészt valósításra vár. A közüktatási miniszteriumnak ugyanis szándéka, hogy «a fönnálló, valamint a keletkező mindenik polgári és felső népiskola mellé időről időre, természetesen fokozatos előhaladásban, a vidék szokásaihoz, megszokott életmódjához, általában viszonyaihoz

alkalmazott ipartanműhelyt fog felállítani». Úgy hogy «a polgári iskola negyedik osztályába átlépő tanuló, ha a polgári iskola mellé ipartanműhely is van állítva, beléphet abba, és az ott fölvevett iparágat az iskola negyedik, ötödik és hatodik osztályában kiszabott tantárgyak tanulása mellett megtanulhatja annyira, hogy onnan mint iparossegéd léphet át az illető iparos műhelyébe». Az ide szükséges tanerők képzésére lépés tétetett az által, hogy a budai polgári iskolai tanítóképzőben már két évvel ezelőtt ipari szakcsoport állítottatott föl.

De iparunk fejlesztésére még egyéb fontos kezdeményezéseket is tett közoktatási kormányunk. 1879 őszén fölállította a már szép fejlődésnek indult budapesti állami középipartanodát, melynek czélja, hogy a nagyipar számára értelmes művezetőket képezzen. A belépésre rendszerint négy polgári vagy középiskolai osztály végzése szükséges. A rendes tanfolyam három éves. A második évtől a tanítás szakcsoportokra oszlik, melyeknek: a gépészeti, építészeti, vegyészeti, fém-, vasipari szakcsoport; tervben van a malomipar fölvétele is. E jelen évben megnyitottak ugyanitt egy három havi esteli tanfolyamot gépkezelők és gépfűtők számára. Növendékek elég szép számmal vannak, csak az a baj, hogy, — mint a jelentés mondja, — «a jelentkezett tanulók képessége és képzettsége kevés kivétellel igen közepszerű volt». Közönségünk, úgy látszik, azon nagyon téves nézetben van, hogy az ipari szaktanuláshoz nem is kell tehetség, mert különben nem küldene a közép ipariskolába nagyrészt oly növendékeket, kik a gymnasiumban vagy reáliskolában nem igen boldogulhatnak. Így nem egy könnyen közelítjük meg nyugatot az ipar terén! — Ugyanily czélú egy másik állami intézet, a kassai gépészeti ipartanoda, melynek három évi tanfolyamában az 1880—81-ik iskolai évben negyvenöt növendéke volt.

Az iparról szólva, meg kell még említenünk azon huszonhét ipari tanműhelyt, melyet más iskolákkal való kapcsolat nélkül, az ország különböző vidékein egyesületek állítottak föl jelentékeny állami segélyvel. Ilyenek többek közt a rimaszombati fametszészeti, bánffihunyadi gyermekjátékszer-készítő, székelyudvarhelyi szövészeti tanműhely s a budapesti nőipariskola.

V.

A népoktatás állapotáról bővebben kellett szólnunk, mert a jelentés is ezzel foglalkozik legtöbbet, aztán meg e téren történt aránylag a legtöbb újítás. A jelentés többi fejezeteiről kevesebb mondani valónk lesz. Ezekben, mint említők is, a statisztikai adatok földolgozatlanul, néhol hiányosan vannak közölve, tehát nem tüntetik föl átlátszóan az állapotokat.

A középiskolákról való jelentés két külön fejezetre van szakítva. Az egyikben szó van az állam közvetlen fölügyelete alatt álló, s a másikban az autonóm felekezeti középiskolákról. Az előbbi fejezet bár kimerítőbb, de a statisztikai adatok csak tankerületenként vannak külön-külön közölve, sőt az egyes tankerületekben foglalt összes intézetek adatai sincsenek összeadva, hanem nagyobb részt csak egyes intézetekről felsorolva. A felekezeti középiskolákról szóló adatok pedig nemcsak hogy nem eléggé részletesek, de még hiányosak is. Így például a szarvasi, aszódi ágostai hitvallású, s a makói helvét hitvallású gymnasiumokról nincs semmi adat, hanem helyettök azon jegyzet, hogy: «adat nem érkezett». — Középiskoláink állapotának alapos megismerése végett szükségünk van kimerítő középiskolai statisztikára, mint a minő népiskoláinkról már van. Már csak ez az egy ok is sürgetően követeli, hogy középiskoláink minél előbb egységes kormányzat alá jussanak. Ha az autonóm felekezetek bebocsátják népiskoláikba az állami tanfelügyelőt, miért akarják kizárni az állami főigazgatót középiskoláikból? Sajnos, hogy a középiskolák rég vajudó kérdésében még mindig a régi kiváltságos Magyarország küzd a modern állam eszméjét megtestesíteni törekvő új Magyarországgal. Hogy pedig mily szükség volna már a középiskolai törvény megalkotására, annak bizonyítására, számtalan ismeretes ok mellőzésével, itt csak néhány statisztikai adatot említünk föl a jelentésből. Tudjuk, hogy az állam, saját középiskoláiban az osztályok túltömöttségén úgy oktatási mint egészségügyi szempontból segítő, párhuzamos osztályokat állít ott, a hol szükségét látja; ugyanezt elrendeli a középiskolai legújabb törvényjavaslat is az ország minden középiskolájára (lásd 30. §.), annak kijelentésével, hogy «a gymnasium vagy reáliskola

egy-egy osztályában ötven tanulónál több rend szerint nem lehet». És e pædagogiai szükséggel szemben mit mutatnak a tényleges viszonyok? Azt, hogy van hazánkban sok gymnasium, kivált a szerzetes rendekéi, melyeknek egyes osztályaiiban 100 körül, sőt 100-on is fölül vannak a tanulók. Így például Szededen a kegyesrendiek gymnasiumában 1880—81-ben volt az I. *a* osztályban 84, az I. *b*-ben 86, a II-ban 96, a III-ban 86 tanuló, stb.; Szombathelyt (premontrei) az I. osztályban 100, a II-ban 72 tanuló; Pécssett (czisterczita) az I. osztályban 91, a II-ban 78.

Érdekes lesz talán itt rámutatni, hogy a hazánkban levő különféle vallásfelekezetekhez tartozók mily arányban használják föl a középiskolai oktatást. Arányszámokat nem mondhatunk, mert az adatok nincsenek összegezve, sőt hiányosak is, de ezekből is könnyen belátható, hogy izraelita vallású honfitársaink vesznek részt legnagyobb arány szerint a középiskolai oktatás hasznáiban. Így például a besztercebányai tankerület hét gymnasiumában tanult a föntebbi évben 850 római katolikus, 485 izraelita, 107 ágostai és harminczegy helvét hitvallású tanuló. — A budapesti belvárosi reáliskolában tanult 238 izraelita, 189 római katolikus, tizenöt ágostai, tizenegy helvét hitvallású, négy görög keleti vallású növendék. Ugyanott a VI. kerületi reáliskolában 346 izraelita, 100 római katolikus s huszonnégy más vallású. Tekintetbe véve, hogy hazánkban az izraeliták a lakosságnak mintegy négy százalékát teszik, s azt, hogy a például fölhozott számadatok nem magokban állók, s hogy a budapesti két egyetemen is az izraelita tanulók számra nézve mindjárt a római katolikusok után következnek, könnyen meggyőződhetünk az előbbi állítás valóságáról.

A három egyetemünkről szóló jelentés általános része legtöbbet foglalkozik az ezen intézeteink számára részint fogantatban, részint tervben levő építkezésekről. A részleges adatok kevéssé vannak összegezve, s egyáltalában nincsenek az előbbi évekéivel összevetve.

A jogakadémiákról közzétett számadatok azt mutatják, hogy ez intézeteknek kevés jogosúltságuk van az életre. Ha tekintetbe vesszük, hogy ez akadémiákon három egész nyolcz tanuló esik egy tanárra (csak a debreczeniben esik tíz—tizenegy): beláthatjuk ez intézetek pangását, s azt, hogy a rájuk

fordított költségek épen nem felel meg, legalább mennyiségileg, a kívánt eredmény.

A jelentés utolsó szakasza foglalkozik a siketnémák váczzi, s a vakok budapesti országos intézetével. Amannak volt az 1880—81. iskolai évben 98, emennek 83 növendéke. Mennyi szegény néma és vak marad hazánkban minden iskolai oktatás nélkül! A jelentés is fölemlíti, hogy az emberbaráti ilyenmű intézetek terén még igen távol állunk más culturállamoktól, tehát országosan még igen sok teendő vár reánk. Csak a szomszéd Ausztriát véve föl, ennek tizenöt intézetében 1122 siketnéma részesül nevelésben, míg nálunk a váczzi országos és pesti izraelita intézetben csak 140! Derültebb képet nyújt ez után a jelentésnek azon része, mely a művészetek ápolására fölállított ifjú intézeteink fejlődéséről szól. A színi tanodának 1880—81-ben volt hatvankét növendéke; az országos zeneakadémiának 103, köztük hatvanhat nő; az országos mintarajztanodának 100 növendéke, köztük nyolcz nő. Hazai művészetünk fejlődésére kecsgetető reményt nyújt a képzőművészeti akadémia fölállításának tervezése, melylyel a miniszteri jelentés bevégeződik.

* * *

Közoktatásügyünk jelen állapotában, összemérve azt a múltéval, lehetetlen föl nem ismernünk az örvendetes haladást. S ha a figyelmes szemlélő mind e mellett is vesz észre hiányokat itt és amott: ezek fölismerése és élénk érzése a jövő javulás legbiztosabb záloga.

KOMÁROMY LAJOS.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE.

Néhány év előtt a francia akadémia pályadíjat tűzött oly munkára, mely a közlekedés terén történt nagy forradalomnak hatását gazdasági és kulturális életünkre tárgyalja. A pályadíj Alfred de Fovillenak ítéltetett oda, ki gazdaságstatisztikai, különösen árstatisztikai tanulmányok által már azelőtt jó nevet vívott ki magának és kinek munkája most e czímen megjelent: *La transformation des moyens de transport et ses conséquences économique; et sociales* (Paris, 1880). A munka nem tesz mely tudományos kutatásokat a közlekedésügy elméleti kérdésre nézve azonban érdekes módon adja elő, miképen változott az új közlekedési eszközök hatása alatt gazdasági életünk, miképen hatottak azok termelésre, forgalomra, jövedelem-elosztásra és fogyasztásra, mikép alakult a mezőgazdaság és a mezői termékek árprocessusa, mikép nagyobbodott és fejlődött az ipar és kereskedelem, mikép szabályozódnak jelenleg az árak, mily jótékony befolyást gyakoroltak a közműveltségre, az ismeretek terjedésére, a közegészségügyre, a népek politikai életére, a népesedési mozgalomra, szóval a társadalmi élet minden mozzanatára. Foville erős vonásokkal mutatja, mivé tették e közlekedési eszközök — a vasút, a gőzhajó és a távirda — a forgalmat és e tényezőnek fontosságát könnyen fölismerjük. 1840-ben a gyorsposta Franciaországban óránként kilencz kilométert tett, a vasúti gyorsvonaton a gyorsaság 70—80 kilométert is eléri. Egy tonnának szállítása a régi szállítási módszer szerint kilométerenkint húsz centimeba került, míg jelenleg egyes vasútakon a gabona tonnánként és kilométerként 0.6 centimet fizet. És ezen, olcsósága, gyorsasága és nagy szállítóképessége által egy-

aránt kiváló, közlekedési eszköz gyorsan elterjedt az egész művelt világon. 1830-ban összesen csak 890 mértföldnyi vasút létezett; 1880-ban, ötven évvel később, a vasúti hálózat 202,021 mértföldet tesz. 1458 millió személy szállítatik évenként ez úton, azaz több, mint az egész emberiségnek egy tizedével fölérő szám. És a hatalmas vasúti hálózat, melylyel egy többszörös gyűrűt lehetne a föld egyenlítője körül kövacsolni, alatta és fölötte halad a földnek, szüntelenül eszközölvén személyek és javak forgalmát. A New-York Elevated Railway, mely a legnépesebb útcák fölött halad, havonként 2.000,000 személyt szállít; az Oroya-vasút Peruban 15,000 lábnyi magasságban halad el és egyre szaporodnak még a forgalom e csodaművei. Egyre szaporodnak az alagúti vasútak és már valószínűsítéshez közel áll a Dover-Calais-vasút, mely a büszke Albiont megijeszti és fiait ama nyilatkozatra bírta, hogy e vasút nem építhető, mivel Anglia függetlenségét veszélyezteti. De a Dover-Calais-i vasút el fog készülni, és lehet, hogy akkor Anglia gazdasági és közviszonyainak egészségtelen volta számos ponton még jobban fel fog tűnni, mint jelenleg, hol zavartalanul élvez egy nagy természeti privilegiumot, melynek hiánya más európai államok évi költségében milliókkal szerepel. Foville munkájának érdekességét emeli azon körülmény, hogy nem szorítkozik azon hatásra, melyet az újabb tökéletes közlekedési eszközök a gazdaság terén gyakoroltak, hanem kiterjeszkedik azokra minden irányban.

Igen érdekesek azon fejtegetések, melyekben Foville a vasúti közlekedés hatását a közművelődésre, politikára, társadalmi és szellemi életünkre vizsgálja. Számos jelenség új magyarázatot nyer, sok tanulságos megjegyzést veszünk a politikai és közművelődési életre vonatkozólag. De Foville nemcsak a vasútak hatását vizsgálja, hanem érdekesen ír a tengeri forgalom terén tett nagy haladásokról, a belföldi vízi forgalomról, csatornákról, továbbá az országútról, a postáról és távirtdáról, a tramwayról, és csakugyan képét nyújtja azon nagy átalakulásnak, mely az újabbkori történet egyik legérdekesebb fejezetét képezi, azon átalakulásnak, mely gazdasági életünket, a termelést és fogyasztást, erkölcsünket, társadalmi és politikai életünket teljesen megváltoztatta és minden esetre tökéletesbítette.

A jelenkor ez erősen lüktető gazdasági életének ábrázó-

lásával behatóbban két munka foglalkozik, melyek mindenkép megérdemlik figyelmünket. A napi sajtó is mindkettőt gyorsan fölkarolta. Az egyik Mulhall: *Progress of the world* (London, 1880), mely azonban sokkal szigorúbb bírálatot érdemelt volna; sok helyen nagyon megbízhatatlan és igen sok tekintetben conjecturalis statisztikával foglalkozik. De vannak a munkának jobban dolgozott részei is. Leggyöngébbek a nemzetközi összehasonlítások, míg ezek épen a másik munkának erős oldalát képezik. E munka Neumann-Spallart: *Uebersichten der Weltwirthschaft* (Stuttgart, 1881), melyek ismét bővített terjedelemben láttak napvilágot. Neumann a gazdasági élet minden fontosabb mozzanatait tárgyalja és adatait a legmegbízhatóbb forrásokból gyűjti. Statisztikai képei a főbb kereskedelmi cikkek termelési és forgalmi viszonyaival, továbbá a világkereskedelemmel és világforgalommal foglalkoznak. És e statisztikai képek nagyon érdekesek; föltárják előttünk az emberiség óriásilag fokozódott munkatevékenységét, az anyagi szükségletek terén mutatkozó fejlődést, a gazdasági élet haladását és egyre javuló és tökélyesbedő szervezését. Legjobban tükröződik vissza e hatalmas élettevékenység, ha figyelemmel kísérjük a világkereskedelem emelkedését, melynek 1879-diki állapotáról Neumann következő képet nyújt:

Európa	20,218·9	millió	frt	osztr.	é.
Amerika	4,925·8	"	"	"	"
Ázsia	2,521·2	"	"	"	"
Ausztrália	913·1	"	"	"	"
Afrika	682·7	"	"	"	"
Összesen	29,261·7	millió	frt	osztr.	é.

A világkereskedelem által képviselt érték nem kevesebb, mint mintegy harmincz milliárd forint évenként. Ha pedig hozzávesszük, hogy a legkiválóbb nemzetgazdák szerint a világkereskedelemben kerülő értékek csak csekély, talán kilencz, egész tizenhatod részét teszik minden egyes ország belforgalmának, gazdasági életünk jelene iránt némileg tájékozódhatunk. Ha pedig szem előtt tartjuk, hogy még húsz évvel azelőtt e forgalom csak mintegy tizennégy milliárd forintot tett és hogy különösen az Európán kívüli államokban is a gazdasági élet már nagyobb mérvekben halad, a világforgalom jövőjét is némileg előre sejtethetjük. *Crescit eundo.*

És épen e nagy haladás, bizonyítja egy újabbkori író, magában rejt a szegénység csiráját. Az író, a kit értünk, Henry George, kinek munkája *Haladás és Szegénység* (német fordításban Berlin, 1881) kimutatja, hogy a jelenlegi gazdasági rendszer szükségképen oda vezet, hogy a haladást, a gazdagságot mindig a szegénység, az alsóbb osztályok legkedvezőtlenebb helyzete kíséri. A munka megérdemli a figyelmet. Rövid idő alatt négy kiadást ért, egyesek által egekig magasztaltatott és mintegy «a félszázad könyvének» neveztetett, de még szigorúbb bírálatok is dicsérni valót találtak a munkában. Elismerjük, hogy kevés nemzetgazdasági munka van, mely annyi élénkséggel, gyakorlati tapintattal, új, eredeti fölfogással, vonzó irálylyal dicsekedhetik, a mellett meglehetőes jártassággal a nemzetgazdaságtanban, mérsékletességgel és tárgyilagossággal van írva. Mindezek következtében a könyv elég élvezetes olvasmányt kepez, de okoskodásai korántsem kifogástalanok. George különösen az uralkodó munkabérelméletet és Malthus népesedési törvényét vizsgálja, melyeket megczáfol, kimutatván, hogy azon jelenségnek, miszerint emelkedő gazdagsággal a nép nagy tömegének elszegényedése karöltve jár, egyedüli oka a földjáradék, mely a nemzeti jövedelem folyvást emelkedő részét veszi igénybe. Ezért azt kívánja, hogy a magán földbirtok eltöröltessék, illetőleg az állam az egész járadékot adó által lefoglalja. Ennek következménye volna, hogy mindenki a földet mivelhetné, hogy a föld termelékenysége a legügyesebbek versenye következtében emelkednék és az állami gépezet is egyszerűsítették, ha a sokféle adó helyébe az egyedüli földadó lépne. A társadalomban uralkodó szegénység és ínség korántsem vezethető vissza természeti törvényekre, hanem helytelen társadalmi intézményeinkre. Ez intézmények javítandók, de nem a socialismus módja szerint, mely talán évszázadok múlva volna valósítható, hanem az által, hogy azokat lassankint átalakítsuk. Ez röviden e munka javaslata, melynek polemiája nagy vitákat idézett föl és melynek írója már most egy amerikai fötanodán a nemzetgazdaságtan tanszékét foglalja el. A munka minden esetre az újabb nemzetgazdaságtan érdekesebb jelenségei közé tartozik, bár azt korántsem mondhatjuk róla, hogy csakugyan sikerült volna az uralkodó elmélet elveit megczáfolni és állításait bebizonyítani.

Egy másik író is, ki az alsóbb osztályok sorsával foglalkozik — Loria: *La legge di popolazione ed il sistema sociale*, Siena, 1882 — a szegénységet különösen a földbirtokrendszerre és az uralkodó gazdasági szervezetre vezeti vissza, melyek ismét eredményei a népesség sűrűségének. A gazdasági rendszer és a népesség sűrűsége közti kapcsolatot történeti adatokkal is iparkodik kimutatni. Mint általában az olaszok dolgozatai, úgy ez is igen sok lelkesedéssel, élénken van írva és a tárgy iránti érdeklődésen kívül a vonzó előadás is előnyére válik a munkának. A munka különben csak ugyanazon előzményekből indul ki, mint a fiatal írónak terjedelmes munkája a földjáradékról.

Az olasz irodalom még egy termékéről legyen szabad megemlékezni. Értem Roccának terjedelmes, 485 lapra terjedő tanulmányát az orosz papírpénz történetéről. (Rocca: *La circolazione monetaria ed il corso forzoso in Russia*, Róma, 1881.) Rocca behatóan tárgyalja a rendezetlen valuta hatását az árákra, a külkereskedelemre, a váltóárfolyamra és az állami pénzügyekre. Nagy részletességgel tárgyalja különösen a legújabb korszak történetét, kezdve az utolsó török-orosz háborútól. Mily mérvben rosszabbútlak e háború következtében az orosz valutaviszonyok, ezt a következő számok mutatják. Forgalomban volt az év elején:

1877-ben	790·0	millió	rubel	papírpénz
1878-ban	1040·0	“	“	“
1879-ben	1188·1	“	“	“
1880-ban	1162·5	“	“	“
1881-ben	1133·5	“	“	“

Az agio pedig emelkedett:

1877-ben	56·70	százalékra
1878-ban	72·62	“
1879-ben	67·96	“
1880-ban	59·61	“

1878-ban a papírpénz majdnem értékének három negyedét veszttette!

Rocca élénk színekben festi a rendezetlen valuta káros hatását, kimutatja mennyivel károsabban hatott most Oroszországban és hat egyáltalában a rendezetlen valuta a közleke-

dési eszközök tökélyesbedésével, minthogy evvel együtt a kölcsönös hatás és kapcsolat az ország egyes részei között nagyobbá válik. «Most», azt mondja, «a gazdasági vérkeringés akadálytalanul történik és a méreg az egész testre kihat (il veleno che vi si infuse dovette scorrere per tutte le arterie e scuotere tutte le fibre di esso)». A háború nem volt — szerinte — oly véstetjes, mint a rossz pénz és csak a parasztok fölszabadításának tulajdonítandó gazdasági edzés oka annak, hogy az orosz népet a rendezetlen valuta gazdaságilag meg nem törte. Rocca haladéktalanul kívánja a valuta rendezését, egyelőre azon intézkedéssel, hogy az utolsó háború alkalmával kibocsátott jegyek a forgalomból kivonassanak és reméli, hogy ép úgy, mint a parasztok fölszabadítása a rabszolgaságból a krími háborúnak egyik szerencsés következménye volt, úgy a török-orosz háborúnak egyik következménye az orosz népnek fölszabadítása lesz az évszázados gazdasági rabszolgaságból, melybe a papírpénz súlyesztette.

F. B.

ÉRTESITŐ.

— *Kant. Élete, fejlődése és philosophiája. Írta Alexander Bernát. Kant Immanuel arczképével. Buda-Pest, 1881. A magyar tudományos akadémia könyvkiadó-hivatala.*

Most, midőn újra többen fordulnak nálunk a philosophia felé, sok függ attól, mily irányban indul meg a mozgalom. Az olyan kölesönzött bölcsekedés, mely mögött valamely kedvencz újabb német vagy angol író rejlik, nem sokat lendít a dolgon; ép oly kevésbé lehet a philosophia tárczaszerű fölhígításáról szó, mint azt némelyek szeretnék. Nekünk vissza kell mennünk a philosophia történetére, meg kell ismerkednünk a történeti fölfogás alapján a mesterekkel, csak így adhatunk számot a philosophia lényeges problémáiról, s e problémák fejlődési fokáról.

Alexander könyve Kantról e tekintetben hézagpótló, mintegy útát mutat, melyen szerencsével haladhatunk. Széles történeti alapon tárgyalja Kant tanát; kifejti azt is, hogyan támadt, hogyan létesült. Nyomról nyomra követi Kantban — művei fonalán — gondolatai fejlődését; s midőn a könyvet elolvastuk, nemcsak azt tudjuk, mit tanított Kant, hanem egyszerszínind elemeiből reconstruálni tudjuk philosophiája alapjait.

Nálunk jobbára compendiumokból, vagy Kuno Fischer kitünő előadásából ismerik Kantot; művei járatlan tájakon feküsznek. Inkább másod kézből vett, dogmatikai ismeretiünk van Kantról. Alexander könyve ezt a dogmatikai ismeretet tövestől kifogatja. s az érdeklődőt arra készteni, hogy a forrásokhoz forduljon. Belátás hiányát mutatja, ha valaki Alexanderre Kuno Fischert olvassa rá. A jeles német író is tárgyalja a történeti előzményeket, de csak legáltalánosabb vonásokban; midőn pedig Kant tanát adja elő,

csak a criticismus már *kész* gondolatait népszerűsíti. A *Tiszta ész bírálata* tárgyalásánál például csak a könyv tartalmát önti új, áttetsző formába. Inkább csak Kant gondolkozásának eredménye érdekli, mint annak fejlődése. A czélt mutatja föl, melyhez Kant jutott, de az út felől homályban hagy. Alexander ellenkező úton jár. Az eredményhez inkább a tényezőket keresi, s könyve folytán e tényezőkből származtatja le az eredményt. A fejlődő Kanttal együtt gondoljuk át azon problémákat, melyek őt végre a criticismusra, tanának alapjaihoz vezetik. E mellett megelevenül elménkben a XVIII-ik század philosophiája is; megértjük, mit kölcsönzött onnan Kant, s mennyire vált függetlenné tőle.

A módszer, melyet Alexander könyvében követ, oly kérdéseket és pedig fontos kérdéseket vet útjába, minőket a dogmatikai tárgyalásmód nem is ismerhet. A *Tiszta ész bírálata*t rendszeren mint kész egészet adják elő. Pedig az érzékiség új elméletével Kant már régen tisztában volt, midőn még a transcendentalis logika problémája alig derengett előtte. Mily változásokon ment át Kant gondolkozása, míg az értelem új elméletéig eljutott? oly kérdés, melyre Kuno Fischerben választ nem találunk. E kérdésre való felelet Alexander könyvének egyik legérdekesebb s legsikerültebb része.

Különben részletekbe bocsátkozni nem e sorok föladata. Csak az író módszerét akartuk röviden jellemezni és azt a különbséget, mely az ő s Kuno Fischer tárgyalása közt fönáll. Annyival inkább, mert e tekintetben egy különben jól szerkesztett s jól induló folyóiratban furcsa dolgot olvastunk.

A könyv első részével rövidebben végezhetünk. Kant tana tárgyalását megelőzi egy fejezet, mely természettudományi kutatásáról szól; egy másik, mely a philosoph életét írja le. Itt újra védelmünkbe kell vennünk Alexander előadását. Egy bírálója, ki szerzünk könyvében az igazi tudományos módszert, a «genetikait» sehogy sem képes fölfedezni, arról vádolja Alexandert, hogy sok életrajzi adat előadásában Fischert kövcti, de ezt nem nevezi meg», Fischer meg van nevezve a fejezet végén a források közt. Arra meg bíráló nem gondolt, hogy az általa idézett adatok közkeletűek, melyeket maga Fischer néha hasonló fordúlattal Schuberttől kölcsönzött. Az életrajz eredetiségét pedig nem pár sornyi adatok, hanem a földolgozás és jellemzés módja határozzák meg. E részben Alexander dolgozatát oly kevésse vezethetni vissza a Fischerére, mint ezét a Schubert életrajzára. Lehet, hogy a bíráló genezikai módszere

kitűnő, hanem az «összehasonlító» nagyon hiányos. Több benne a rossz akarat, mint az igazság.

Az életrajzot egy általános bevezetés előzi meg, mely a «XVIII. század szellemi mozgalmairól» szól. E fejezet elégit ki legkevésbé. A kornak legáltalánosabb vonásait tárgyalja benne szerző egy kissé schematicus módon, túlságos logikai szélességgel magyarázva. Majdnem azt mondanám, a könyv értékén nem esik csorba, ha az az egész fejezet el is marad. Maga Alexander teszi szükségtelemmé, mert tartalmát még egyszer földolgozza és pedig jobban — könyve későbbi fejezetében. Midőn Kant fejlődését rajzolja, szemünk elé hozza hőséne viszonyát philosophiai elődeihez, s innen sokkal élénkebb ismeretét nyerjük Kant történeti helyzetének s philosophiai fontosságának, mint az egész első fejezeteből. Ez inkább csak olyan pompázó általánosság, mely írójának sok gondjába került s könyve becsét jóval még sem emeli.

Mi azonban most a szigorúan philosophiai rész mellett maradunk. Ez oly dolgozat, mely bármily nyelven számot tenne; leginkább számot tenne a németek között, hol a mai Kant-irodalom a lényeges iránt érzékét veszítve, philologiai kicsinykedésekbe vész.

p.—

A magyar doctinairek, Csengery Antal, báró Eötvös József, báró Kemény Zsigmond, Szalay László, Trefort Ágoston. Írta Beksics Gusztáv. Buda-Pest, Aigner Lajos, 1882.

Újabbkori irodalmunk nem gazdag politikai tanulmányokban. Úgy látszik, hogy politikusaink erejét és tehetségét a politikai actio emészti fel — irodalmi tanulmányokra nem marad idő és gond. A negyvenes évek nagy politikai íróitól — a mai korig valószínűleg visszaesést fog följegyezni a történetíró. Báró Kemény, Szalay, Eötvös, Csengery, Trefort nagyszabású politikai irodalmi munkásságának örökébe nem siet lépni az újabb nemzedék. Pedig, ha van kor, melyben a politikai essay — politikai monographia virágzására volna szükség: bizonyára a mai az — midőn állami életünk részletes berendezésének munkája között élünk, midőn az 1848-diki nagy újjáalakulás szellemében az akkor lerakott alapok kiépítése vár reánk. Bármerre tekintünk a közélet terén: mindenütt ott látjuk még a letűnt kor romjait s mindenütt az újabb kor fejlődésének követelménye szólít parancsolólag vállvetett munkára. De

úgy látszik — fajunkat csak az alkotmányjog nagyobb kérdései bilincselik le, mindazt, mi e körön kívül áll, mi az ezer és ezer kisebbnek látszó, de azért egyaránt életbevágó alkotmányjogi és igazgatás-jogi kérdéseket illeti — irodalmi munka tárgyává tenni nem látjuk szükségesnek.

Nagy fontosságú kérdéseket old meg nálunk a törvényhozás a nélkül, hogy a magyar irodalom azon kérdésekkel behatóan foglalkoznék. Néhány felszínes vezércikk, s ezzel ki van merítve a politikai kérdések irodalmi előkészítése. Előttünk — hogy csak egyet említsünk — a közigazgatási rendszer nagy problémája, legfőlegb egy enquete-ben a szónoklat kimért, szűk keretében hangzanak el a vélemények. Az autonomia — municipalismus — centralisatio és decentralisatio szavai hangzanak, de jelentőségek fölött fogalomzavar és chaos uralkodik. Egyik azt hiszi, hogy a ki centralisatiót emleget, az ellensége az önkormányzatnak, és tudni sem akar a megye autonom jogköréről, a másikról, ki municipalismust és autonomiát hord ajakán, azt hiszik, a régi vármegyei védbástyákat akarja visszaállítani. Hogy a centralisatio és autonomia, erős központi kormány és municipalismus nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő fogalmak, s hogy a modern értelemben vett autonomia és municipalismus mást jelent, mint a mit az 1848 előtt jelentett, mindenestre oly kérdések, melyeket érdemes volna politikai tudósaink gondjának tárgyává tenni s a kérdések minden oldalú és részletes kifejtésével az eszmék érlelését elősegíteni.

A «doctrinairek» kijelölték az utat, melyen haladnunk kell, — *eszmék és tudományos elvek harcán keresztülvezetni a törvénytárba jutandó kérdéseket* — nekünk ez utat követnünk kell, ha biztos kezekkel akarjuk kiépíteni a nagy doctrinairek úttörő munkájának segítségével lerakott talapzatot, melyen az új Magyarországnak föl kell emelkednie.

Ha egyéb haszna nem is volna Beksics munkájának, mint az, hogy visszaidézi emlékünkbé a negyvenes évek tudós politikusainak hangyaszorgalmú munkáját, az oly dicsőséges fegyverekkel küzdött nagy irodalmi harcot és egyik vagy másik hívatottabb elmét arra a gondolatra keltené, hogy a jelenlegi küzdelem módszerét cseréljük el a doctrinairek módszerével: úgy már teljes elismerésre volna méltó a «magyar doctrinairek»-ról írt tanulmány.

De van annak más bece is. Egybefoglalva találja abban az olvasó Magyarország politikai történetének legtanulságosabb lapjait. Ott találja az európai alkotmány-politikai eszmék fejlődésének

vázlatát Magyarországon, és megtanúlhatja abból, mely lelkesültséggel és mennyi tanulmánynyal küzdött a nagynevű kis csoport elveit és eszméit, megtanúlhatja abból, mely ereje van a valódi politikai tudomány és a valódi politikai elvek következetes cultusának, megtanúlhatja, mire képes az észszerű rendszerhez ragaszkodó államférfiúi és publicistikai belátás. Megtanúlhatja azt is, hogy az állambölcsészet magaslatán álló politikai erély, legalább is van oly tényezője a közéletnek, mint a szívekig és velőkig ható ékesszólás varázsereje, vagy az úgynevezett tapasztalati politikusok nyers naturalismusa.

Ennyi tanulságot meríthetni ez élénk verve-vel írt könyvből, melynek minden mondata gyakorlott tollra mutat és a szerző, ki az *Egyéni szabadság Európában és Magyarországon* és a *Democratia Magyarországon* című derék tanulmányával és szakadatlan publicistikai munkásságával méltán magára vonja a figyelmet, megérdemli, hogy műve bírálásánál nagyobb mértéket alkalmazzunk.

Az általános benyomás, mit reánk a könyv tesz, a sietség, az anyag gyors feldolgozásának benyomása. Meglátszik szerzőn, hogy az államjog és politika sok kérdésével foglalkozik, de azokat nem szűri egészen át a contemplatio és reflexio tisztító szövetén. Innen van, hogy szerző nem annyira mély, mint eleven, nem annyira hű, mint érdekes. Meglátszik a könyv minden lapján, hogy el tudna mélyedni tárgyában — melyért igazi hévvel s odaadással lelkesül — de hiányzik nála az otium, az a nemesebb értelemben vett otium, midőn az elme egész erejével és egész tehetségével csünghet tárgyán. Számos kérdésnél csak a fölszint érinti az író tolla, de sejteti az olvasóval, hogy az elmondott nem minden, mit a kérdésről tud, s mit szeretne is elmondani, de rövid a tér és rövid az idő. És ezért szabadkozik is szerző mindjárt bevezető soraiban, hogy nem akar ő történetet írni. «Az eszmék, politikai tanok keletkezésének, fejlődésének és diadalának rövid vázlatát kísértem megadni — úgymond — mely eszmék és politikai tanok a régi Magyarország helyén fölépítették az új Magyarországot, a rendi állam helyén a parlamentáris, a demokratikus államot.»

Szerző — úgy látszik, a kritika mértékét kívánja alább szálítani, midőn kitűzött föladatát a történetíróival szembe állítja. Téved szerző, ha azt hiszi, hogy a kitűzött föladat könnyebb, ha szembe állítja azt a történetíró föladatával, hisz az eszmék keletke-

zésének, fejlődésének és diadalának vázlata a történetírás legnehezebb része. Taine érdeme nem kisebb, mint Michelet-é.

Buckle föladata volt oly nehéz, mint Carlyle vagy Macaulay-é. Megírni az eszme születését, annak izmosodását és terjedését a külvilág rétegein keresztül, míg végre eléri a termékenyítő légkört, melyben nagyra nő és hússá és vérré válik — a legnehezebb föladat. Egy-egy uralkodó eszme körül csoportosulnak a tények ezrei s az, ki azon eszmének keletkezését és fejlődését vizsgálja: az azon kor történetét tárgyalja. A ki arra vállalkozik, hogy megírja, miként keletkezett a parlamentáris kormányrendszer eszméje Magyarországon, miként hódított mindig nagyobb és nagyobb tért s győzte le végre ellenéit is: az történetet ír. A parlamentáris kormányrendszerre, az erős központi kormányra való törekvés, és a megyei szabadság és municipalls széthúzás iránti vágy voltak a mozgó eszméi azon kornak. A ki tehát ez eszmék keletkezését vizsgálja és fejlődési s végre diadalútjokon végig kíséri, az annak a kornak történetén hat keresztül. Épen ezért csak oly szigorú mértékkel mérjük szerző kitézött föladatának megoldását, mintha épen nem nyilatkozott volna azon látszólagos ellentétről, mely az ő kitézött föladata és a történetírás között van. Történetírásnak nem azért nem tartjuk e kis művet, mert «politikai eszmék és tanok keletkezéséről, fejlődéséről és diadaláról» szól, hanem más okokból. Egyrészt sokkal közelebb állunk még a korhoz — melyről a mű szól — sokkal jobban benyúlnak azon kor mozgalmái és institúciói jelenünkbe, hogy a történetíró tárgyilagossághoz szükséges távlatból nézhetnök az akkori küzdelmet; másrészt szerző írói egyéniségében is sokkal több az előszeretet, mint a pártatlanság, több a túlleke-sültség izgatottsága, mint a higgadság nyugalma, több a hatásos, az érdekes festése és színezése iránti érzék, mint az observáltak nyugodt elbeszélésének teltsége. S ezért túlzásoktól nem ment a könyv.

Átrezgi az egész könyvet azon helyes alaphang, hogy a parlamentáris kormányrendszerért s a miniszteri felelősségért legtöbbet tettek a doctrinairek, hogy ők legtisztábban látták magok előtt a célt — a *miniszteri felelősséget és népképviseletet*. Tökéletesen igaz. Nem tagadhatja senki. De ő, hogy igazsága fényesebben ragyogjon, elragadtatja magát s azt mondja: «tisztá fogalommal az alkotmányos tanokról csak a doctrinairek bírnak» (44. lap). Elmondja azután, hogy Széchenyi, Deák, Kossuth nem voltak tisztában a népképviselet és miniszteri felelősség eszméjével. Ez bizonyára

túlzás — Széchenyi, Kossuth és Deák és még igen sokan is jól ismerték a francia s angol parlamentarismust, olvasták, tanulták a restauratio korát — Royer-Collard, Guizot, Benjamin Constant, Toqueville stb. munkáit bizonyára olvasták — Rotter- és Welcker-féle liberalis íratokról nem is szölok, s így valószínűleg nekik is volt fogalmuk az alkotmányos tanokról. Hogy Deák a népképviselőben és nem a felelősségben látta a legfőbb garantiát, s hogy, mit szerző is felhoz, 1845. január hó 7-én azon nyilatkozatot tette, hogy a «kormány felelőssége magában véve jó, de nem oly abstract eszme. mely magában állhatna és panacæa lehetne. Franciaországnak voltak felelős miniszterei, kik büntetés nélkül törvényt ronghottak. A népképviselő a fő.» Abból még nem szabad azt következtetni, hogy Deák elválasztotta volna a népképviselőt eszméjét a felelősségtől. Ő csak azt mondta, hogy az nem panacæa, s nem a fő. És tökéletesen igaza volt. Most már a tudomány s a törvényhozások is belátják, hogy a valódi alkotmányos jogállamnak a miniszteri felelősség nem elég biztosítéka, s a párt-kormány felelősségre vonása nem sokat jelent s épen azért a modern alkotmányos államok a közigazgatási bírásokodásban keresik a garantiát s keressük mi is; ha tehát Deák azt mondta, nem a miniszteri felelősség a fő, bizony nagyon bölesen nyilatkozott, s abból épen nem következik, hogy az alkotmányos tanokat nem értette volna tisztán.

Kár, hogy szerző bővebben ki nem terjeszkedett a francia és a magyar doctrinairek közti párhuzamra. Annyi hasonlatosság, annyi közös vonás. Küzdeni a mérsékelt liberalis eszmékért a radicalismus és a reactio ellen volt közös sorsa a francia és magyar doctrinaire-csoportnak. Sem itt, sem amott nem volt az eszmék és ügyek zászlaja egy kézben. Itt is, ott is óriási hatalommá fejlődtek. Richelieu herczeg 1818 márcziusban mondta valakinek, ki némi csekély tárgyban pártfogását kérte: Lehetetlen, mert *Royer Collard, de Serre, Jordan és Guizot urak nem akarják* — nálunk hasonlóképpen a legnagyobb s legbefolyásosabb államférfiakká lettek. Igen emelte volna a mű becsét az is, ha szerző fúradtságot vesz magának, s a francia doctrinairek lapjainak s folyóiratainak irányát, jellegét s hatását összehasonlítja a *Pesti Hírlap* irányával, jellegével és hatásával. A *Currier, Globe*, az *Archives philosophiques, politiques et litteraire*, a *Revue Française* mind doctrinairek organumai voltak. Még a küzdelem formája is sokban hasonlított. Chateaubriand, Bonald, és Villèle a *Consercateur*-ben, Benjamin

Constant a *Minervában* támadtak, a doctrinairek hol védték, hol támogatták a kormányt. Nagyon helyén való lett volna, ha a magyar doctrinairek egyéniségét, politikai jellemét is kidomborítja, ha a *Pesti Hirtlap* műhelyét is ellesi s az eszmék keletkezésének vajudását is leírja; ha figyelemmel lenne arra, mily hatással volt egyik-másik külföldi író vagy institutio egyik-másik magyar doctrinaire, miben volt köztük teljes egyetértés, miben nem, minő vitán ment keresztül egy-egy nagyobb szabású actio, míg a *Pesti Hirtlap*ba került stb. — ezek mind nagyon beillettek volna a «magyar doctrinairek»-ről írt korrajz keretébe s az eszmék keletkezése és fejlődésének vázlatát képezik.

A politikai tudomány szempontjából az a kifogásunk, hogy nem fordított szerző kellő gondot a doctrinairismus, mint politikai iskola elméletének kifejtésére, Pedig tagadhatatlan, a doctrinairismus a politikában egy individualis politikai iskolát képez. Megtaláljuk a doctrinaireket minden parlamentben, — nagyon sok tanszéken — és sok tudományos műben. Szerző könyvének elolvasása után könnyen azon tévhit származhatik, hogy az elmélet és tudomány érvényesítése a politikában már doctrinairismust jelent s ezzel szemközt áll az ötlet, a tapasztalati politika. Pedig nem minden tudományosság jelent a politikában doctrinairismust. Voltak és vannak politikusok, kik az elmélet színvonalán állanak, kik a tudományt csak oly tényezőnek tartják a politikában, mint a tapasztalást és routine-t — és még sem doctrinairek. A mi a politikust doctrinairré teszi: az az előre contemplált rendszerhez és elvekhez való következetes ragaszkodás, az a deductiv irány cultiválása a politikában vagy — mint Guizot mondja — «a doctrinairek nevéket és jelentőségöket a philosophiai emelkedettség és a politikai mérsékeltség vegyületének, a jogok észszerű tiszteletének, s azon tanoknak köszönhetik, melyek egyszersmind újak és conservatívek voltak, forradalom-elleniek a nélkül, hogy hátrálók lettek volna» — vagy más helyütt: «a doctrinairek elveket tűznek ki elvek ellen, hivatkoznak nemcsak a tapasztalásra, hanem egyszersmind az észre, nemcsak érdekekre, hanem jogokra».

Szerző, legfőlebb idézi Szalay Lászlónak csipős érveit, melyekkel a doctrinairismus vádját saját értékére leszállítja; de meg sem is kísérti a doctrinairismusnak, mint külön politikai iskolának elméletét kifejteni.

Ezen inkább negativ mint positiv hiányokat azonban feledteteti a szerző melegsége és lelkesültsége, melylyel tárgyán csüng;

felelteti a styl elevensége és formaérzéke, és a rendelkezésére állott anyag lelkiismeretes fölhasználása. Meglátszik szerzón, hogy komoly tanulmánynyal s a viszonyok alapos ismeretével nyúlt kitűzött feladatához.

Meglátszik, hogy szerző nemcsak alapos jogász és a kor-kérdések magaslatán áll, hanem széles olvasottságú politikai műveltséggel essay-írói tehetséget párosít. Politikai irodalmunk kétségkívül nyert Beksics Gusztáv e tanulmányában, melyre bizonynyal hálásan fog visszaemlékezni egykor a negyvenes évek történének írója.

WLASSICS GYULA.

Gems from Petőfi and other hungarian poets (translated) with a memoir of the former and a review of Hungary's poetical literature, by W.M. N. Loew. New-York 1881. Published by Paul O. D'Esterhazy.

Egy egész kötetre való anthologia, magyar költők, Petőfi, Vörösmarty, Arany, Eötvös, Garay, Kölcsey, Bajza, Kisfaludy, Szász, Tompa, Tóth Kálmán, Czuczor, Névy László, Erdélyi János, Kiss József, Jókai, és Várady Antal verseiből, angolra fordítva egy már itthon is ismert nevű honfitársunk által s kiadva New-Yorkban oly kiadó neve alatt, a kit nemcsak a név hangzása, hanem az előszó is, szintén magyar honfiúnak vall.

Ki ne venne ily kötetet érdeklél és örömmel a kezébe ?

A magyar irodalomnak, melyik barátja ne sietne elismerést mondani a szorgalmas fordítónak, a ki ennyi magyar versnek angolra fordítása, még pedig alakhú fordítása nehéz és veszödséges munkájára vállalkozott és elismerést a kiadónak is, a kit ily kötet közrebocsátásában aligha buzdíthatott az anyagi siker vérmes reménye.

Bizonyára áldozatkészség ösztönözte mind a kettejüket s az áldozatkészség mindig elismerést érdemel.

Mielött azonban a kötet belsejébe pillantanánk, egy keserű csepp hull örömiünk poharába. A címlapon ott áll Petőfi jelmondatának (*Szabadság szerelem stb.*) fordítása :

«Liberty and sweet Love,
These two I ever need;

Willingly I would yield
 For Love my life's poor meed ;
 But even my love would yield
 To Freedom's claim thereof.»

Ez a hat sor kétségbe ejtő próza. Petőfi egyszerű, keresetlen, de annál emelkedettebb, szívből fakadt lelkesült mondatát alig lehet kihalászni e meed-ek, claim-ek és thereof-ok keverékéből, s az erőltetett és mégis gyarló rímek a kínos esztergályozó munka nyomaikat viselik magukon.

Apolló segíts! ilyen-e az egész kötet?

Őszinte örömmel mondhatjuk, hogy nem. Keresve sem találunk benne több ilyen tönkre tett strófát s ezt épen azért említettük föl legelől, mert tartunk tőle, hogy e rosszul sikerült motto láttára sokan olvasatlanul dobják félre a kötetet. Pedig nem azt érdemli.

Hogy hangulat, rhythmus, lendület, a nyelv zenéje, szóval mind annak tekintetében, a mi a költeményt költeménynyé teszi, e gyűjtemény legsikerültebb darabjai is megütik-e egészen a mértéket, arról az angol kritika részéről kell várunk az ítéletet. Határozott véleményt mondani nem mernénk. De a magunk magyar szemüvegén át nézve, számos egészen sikerültet találtunk köztök, kivált Petőfi dalai és kisebb költeményei között. Például a *Magyar vagyok, Ha férfi vagy, légy férfi, Szeptember végén, Bucsú*, mely utóbbinak refrainje különösen hangzatos és szép:

Isten veled szép ifjú hitvesem,
 Szívem, szerelmem, lelkem, életem!

God's blessing on you, pretty little wife,
 Goodbye, my heart, my love, my soul, my life!

Általán és egészben véve a versek tartalma és értelme elég híven van visszaadva. E tekintetben is tehetünk ugyan erős kifogásokat. Például Petőfi *Szülföldemen* című költeményének e sorai helyett:

«Haza megyek, ölébe vesz dajkám,
 Az altató nóta hangzik ajkán,
 Hallgatom s fél álomban vagyok már
 «Cserebogár, sárga cserebogár!»!»

a fordításban ezt találjuk:

«Gently the dear old nurse lulls me to sleep,
Kissing me lovingly; why does she weep?
Why are my eyes filled with burning tear?
And «Mayfly, yellow Mayfly» still I hear.»

A fordító úr által itt betoldott pótlék nemcsak a hűség ellen vét, hanem tökéletesen rossz is, elrontja az egész költeményt, melynek alapgondolata az, hogy a költő, hosszú távolléte után, szülővárosába térve, eltöltik lelkét a gyermekkor fölújuló emlékei, míg végre egészen gyermeknek képzelet magát, mintha fűzfa-sípval nád paripán lovagolna és szaladgálna késő estig, akkor pedig kifáradva térne haza, a hol dajkája csendes dúdolása mellett szunnyad el. Ugyan miért sírna itt a dajka is és a költő is «égő könnyeket»? Hol veszi ezt a fordító úr?

Azonban ilyen vaskos hiba, ilyen szándékos rontás nem sok van; ezek tehát nem is rontanak meg a gyűjteményt. Jobban megromtják a kisebb rendű eltérések, melyekkel csaknem minden lapon találkozunk kell. Ez eltérések részint pusztán hézagpótlásból származnak, a mérték vagy rím kedvéért betoldott, de a költeményhez alig illő szavak beszurása által, részint pedig fordítói fölületességből. Nem nevezhetjük szelídebb névvel azt a kényelmes elbánást, ha egyes költői képet vagy metaphorát, a mit a költő valami új alakban, egészen saját képzetté alkotva, fejezett ki, a fordító szó nélkül mellőz s a hétköznapivá lett poetai szólásformák valamely locus communisával helyettesít. Mintha valami műtárgyról lefaragná a művészi kéz által alkotott díszítményeket, hogy gyári toldalékot tegyen a helyére.

Ha például Petőfi azt mondja, hogy a falu végén álló korcsma a Szamos vizében «megis látná magát» ha az éj nem közelegne; de közeledik az éjszaka, lecsendesedik a világ, pihen a komp is, kikötötték, s «benne hallgat a sötétség»: hol marad e képektől a fordító, a kinél a korcsma «a folyamban tisztán tükröződik», a kompot pedig «köröskörül övezi a sötétség».

Hosszúra terjedne bírálatunk, ha az efféle hiányokat csak a kötet egy részéből is ki akarnók szemelni. Jellemzésül vegyünk elé csak egyet, valamely általánosan ismert költeményt, például Arany *Ágnes asszonyát* s vessük össze az eredeti költemény végső szakaszait a fordítással.

S Ágnes asszony a patakban
Lepedőjét újra mossa;

Fehér leplét, tiszta leplét
A futó hab elkapdossa.

A fordításban :

And poor Agnes in the streamlet
Washeth *well* her linen sheet ;
Almost is her now clean cover
Borne off by the water's fleet.

A *well*, *almost* és *cover* szavak hézagpótlók, de nem ártatlan pótlékok, mert lapossá teszik a mondatot. S vajon az *almost is borne off* adhatja-e ugyanazon képzetet, mint «a futó hab elkapdossa»?

- Virradattól késő estig
Áll a vízben, széke mellett :
Hab zilálja rezgő árnyát,
Haja fürtét kósza szellet.

Ez festői kép. Ágnes áll a vízben, árnyéka elterül a patak tükrén, a habok az árnyéket, a játszi szellő pedig Ágnes szétbomló haját kuszálja szét. Az egész, úgy szólva, szemmel látható. A fordításban e kép teljesen elmosódik.

From the early dawn till evening
In the stream she laves her sheet,
Waves may sway her frail-grown figure,
Winds her gray, once black, locks greet.

A költő csak két versszakkal később mondja meg, hogy Ágnes e rögeszmétől késő vénségéig nem bír szabadulni ; a fordító pedig átugorja e két versszakot s már itt roskadt és ősz alaknak mutatja be Ágnest. Ez eltérés annyival hibásabb, mert zavart okoz az események egymásutánjában s egyszersmind fölládozza a festői képek azon sorozatát, a melylyel az eredeti költeményben Ágnes fokozatos összerokadása rajzolva van. Mert a föntebbi nappali kép után a költő egy éjszakai képen is fölmutatja a szegény bűnös nőt :

Holdvilágos éjjelenkint
Mikor a víz fodra csillog
Maradozó csattanással
Fehér sulyka messze villog.

A ki valaha csendes estén elmélázott a habokban tükröző holdfény játékán, a ki látott valaha sulyokkal mosó nőt és ismeri ezt a «maradozó hangú» csattogást, annak nem kell magyaráznunk e versszak élet-hűségét.

Mit ad e helyett a fordító :

Even in the night by moonlight
She is ever at her post,
At the streamlet's bank still washing —
There she stands, a river-ghost.

A második sor lapos próza; a *river-ghost* (folyami kísértet) pedig olyan beszúrás, a mit még a «szabadon fordított» munkába sem volna szabad bele tukmálni.

Az eredeti költemény a fentebbi két kép után, mielőtt Ágnest végkép megtörve és megöregedve mutatná be, egy újabb strophában készíti elő az olvasót a fokozatos hanyatlásra. Még mindig a régi szép asszony áll előttünk, de teljes pusztulás közepett.

És ez így megy évrül-évre,
Télen-nyáron, szünet nélkül;
Harmat arca hó napon ég,
Gyöngé térde fagyban kékül.

A két utóbbi sor festői szépsége a fordításból ismét teljesen kimaradt:

Thus, from year's end unto year's end,
Winter, summer brings *no ease*,
Now from burning heat *she suffers*,
Now the chill winds *make* her freeze.

És azután :

Őszeb fordúl a zilált haj,
Már nem holló, nem is ében
Torz alakú ráncz verődik
Szanaszét a sima képen.

Ezek helyett ismét csak a poétai nyelv járt útain vezet bennünket a fordító

On her head has come the winter,
Gone her beauty is and grace,
Bent and broken; full of wrinkles
Now is her once beauteous face.

Úgy véljük elég volt e néhány versszak, hogy illusztráljuk, mit értettünk föntebb a «kényelmes elbánás» alatt.

Megmarad a költemény egészben és nagyjában; de a finom részletek, a fény, a szín — az mind oda! Mintha olaj-nyomatban látnánk egy művészi festményt.

Azonban, hogy igazságtalanok ne legyünk, ismételnünk kell, a mit már mondtunk: számos költemény sokkal jobban sikerült, mint az idézett szakaszok. Minél kevesebb finom részlet van az eredeti költeményben, s minél compactabban van benne kifejezve az alapgondolat, annál jobban sikerült a fordítás.

Ha szegény Kertbeny kísérletei és Bowringnak ezekből diluált angol fordításai is figyelmet kelthettek a külföldön Petőfi iránt, az előttünk fekvő kötet sem fog hatás nélkül maradhatni s terjeszteni fogja nemzeti irodalmunk hírét nevét.

Marc-Aurele et la fin du monde antique, par Ernest Renan de l'Académie française. Deuxième édition Paris, (Calmann Lévy, éditeur) 1882.

8-o, VI és 648 lap. Ára 7 frk 50 c.

A hetedik s egyszersmind utolsó kötete van előttünk annak a nagy értékű irodalmi vállalatnak, mely a világtörténelem egyik legfontosabb szakaszának, a keresztyénség őskorának szigorúan tudományos földerítése céljából ezelőtt két évtizeddel indult meg s melynek minden egyes darabja világra szóló érdeklődést keltett. Ez érdeklődés azonban természetesen nem azonos színezetű volt mindenütt. Itt csodálat, amott ócsárlás vagy éppen fölháborodás fogadta a merész történetíró, ki vizsgálódásait sem egyházi hagyományok, sem vallási kegyelet, sem bevégezettekül tekintett tények által korlátoztatni nem engedvén, a legnagyobb objectivitással állította a történelem ítélőszéke elé mind a szereplőket, mind az eseményeket, mind az igazságot, mind a tévedést egyaránt.

Nagy volt Renan előtt a megoldandó feladat; de ő minden tekintetben embere volt vállalkozásának. Különbösen is nagy írói tulajdonaival oly szigorú részrehajlatlanságot s oly nagyszerű eru-

ditiót párosított, hogy majdnem lehetetlen volt a remekségen alúl maradnia, annyival kevésbé, mivel egyúttal kutatási és alakító módszere is a lehető legszerencsésebb.

Most már teljesen befejezett nagy munkája voltaképen hét önálló monographiából áll, melyeknek egyenkénties önálló volta azonban legkevésbé sem gátolja, hogy e részek együtt egy teljesen harmonikus egészszé csoportosuljanak, a minthogy valóban is egy-séges volt a terv, a mely szerint a látszólag mosaik-munka készült, sőt ez a terv volt az egyedüli, mely igazán alapos biztosítékot nyújthatott, hogy a nagy képnek minden egyes részlete saját értékének megfelelő egyediségben és plasticitással domboruland ki.

A *Marc-Aurele* című befejező kötetet, mely — úgyszólván — mire hozzánk eljutott, már második kiadást ért, mint tudjuk, a következő darabok előzték meg: 1. *Jézus élete*, 2. *Az apostolok*, 3. *Szent Pál*, 4. *Az Antikrisztus*, 5. *Az Evangéliumok* s 6. *A keresztyén Egyház*. Ezek a keresztyénség kezdődését és fokozatos kifermódását mutatják föl előttünk; míg az utolsó kötet a teljes szerveződés és uralomra jutás történeteit beszéli el oly pragmaticus alapossággal, oly igazságérzettel és részletességgel, mint eddig még soha senki.

A harminczkét fejezetre osztott könyv Marcus Aurelius egyéniségének s trónra jutásának (161.) ecsetelésével indul meg. Bőven szól e kitűnő császárnak mind élete-, mind tetteiről. Úgy mutatja fel őt előttünk, mint az erényes és magas műveltségű uralkodók példaképét, ki alatt sokat szenvedett ugyan a keresztyénség, de nem az uralkodó pogánysága, hanem a miatt, hogy Marcus Aurelius uralkodása alatt dőlt el az ó- és újvilág közötti élethalál-harcz, s az ó-világ természetesen csak drága áron engedhetett helyet és diadalmas uralomra jutást az újnak.

Gyönyörű helyeket mutat be M. Aureliusnak a *Gondolatai*-ból, melyek e nagy embernek nemcsak kiválóan erényes életét, hanem philosophiai álláspontját is tiszta világításba helyezik előttünk. S ez utóbbira az író annyival nagyobb figyelmet fordít, mert Marcus Aurelius korában történt, hogy az aristocratiát a rhetorok és philosophusok teljesen kiszorították a birodalom kormányából. Maga a császár, noha egész philosophiai készségét a stoicismusnak köszönheté, semmiféle philosophiai iskolához nem tartozott, sőt voltaképen nem is volt philosophiai rendszere, mint nem Jézusnak sem. Magáról a világ rendszeréről sem voltak olyan nézetei, melyek kora tudományosságának színvonalán állottak volna; de

morálja a lehető legemelkedettebb volt, úgy hogy e tekintetben is tökéletesen megérdemelte a «nagy és jó» melléknevet. Magatartásának alapja az ember-tisztelet. Ez nyer megtestesülést a római jogban is, mely ő alatta emelkedett arra a tökéletességre, hogy kevés változtatással a mai népeknek is egyetemes törvényévé válhatott.

Nem került ki a figyelmét, hogy a philosophusok uralma sok kifogásra adott alkalmat, de azért még sem változtatott a rendszeren, mert a hibákat nem a tanokban, hanem az emberi gyöngeségekben kereste, melyek iránt senki sem volt elnézőbb sem a közéletben, sem a családban, mint ő. Tény, hogy az ekkori professionatus philosophia nem mindenben volt kifogástalan; mert rendkívül nagy és kedvező hatással volt e philosophus-uralom a társadalmi és erkölcsi haladásra, a humanításra és a bölcsesség által kormányzott állam eszméjére; de az is tény, hogy a katonai erő, a művészet és az irodalom tetemes hanyatlásnak indult miatta. S ez annál kevésbé csodálható, mivel az akkori uralkodó philosophia a legmagasb fokú moral volt ugyan, de nem vala eléggé tudományos, mert nem vizsgálódott. Innen lett, hogy az értelmi haladás e korban épen nem felelt meg a társadalmi haladásnak. Az államvallás iránti ragaszkodás sok babonának lett okozója s egyszersmind gátolta a jó közoktatás létesítését is.

A keresztyénségnek nagy kárára vált, hogy az a philosophiai irány, mely Marcus Aureliust teljesen megnyerte magának, ellenséges indulattal viseltetett a keresztyénség iránt. De ez még nem bírta volna Marcus Aureliust a keresztyénség üldözésére, sőt az üldözés eltűrésére sem. Sokkal jobban felizgatta a császárt az a daczos, sőt kihívó magaviselet, melylyel őt magok a keresztyének boszantották. Ezek voltak a türelmetlenek, a kizárólagos szelleműek. Valóságos szenvedélylyé vált köztök a martyrságra való törekvés. Pedig nemcsak a császár, hanem egyik ázsiai helytartója: Arrius Antoninus is megtette, hogy az elébe hurezolt keresztyéneket megbüntetés helyett elkergette e szavakkal: «Takarodjatok, nyomorúltak; ha annyira szerettek meghalni, hát vannak meredek kőszikláitok s vannak magatoknak köteleitek». De különösen meggyűlöltették magokat a keresztyének az által, hogy katekhetáik kiválóan a nőkre és gyermekekre kívántak hatni. Ez sok csintalan mende-mondára adott okot, s végre olyan megbotránkozást idézett elő, hogy az üldözés elháríthatatlanul kitört, még pedig annyira, hogy ha valaki így szólt; «én keresztyén vagyok», menten eljegyezte

magát a halálra. Az üldözés miatt senki sem kesergett többet, mint az emberszerető császár. De mit volt mit tennie? Ő római volt s kénytelen volt római módon cselekedni, ha a közvéleménnyel szembezállni nem akart.

Azonban az üldözések nem gátolták a római keresztyén egyházat, hogy a keresztyénségnek középpontjává legyen. Épen oly képzett, mint politikus papjai közül különösebben Anicetus oly nagy tekintélyre emelkedett, hogy a keresztyén világ mindenben ő hozzá fordult tanácsért. A kelettel való közlekedés pedig annál is könnyebb volt, mert az egyház ez időben még általában a görög nyelvet használta. Fölöttébb emelte a Róma iránti kegyeletet az, hogy ekkor már sikerült világszerte elhitetni, hogy a római egyházat Péter apostol alapította s egyszersmind arra ruházta azt a primatust, melyet ő Jézustól nyert. De volt gondjuk a papoknak, hogy a római egyház a Pálénak is tekintessék. S igazában Péter és Pál összebékeltetése az a mesterfogás, mely Rómának jövődöbeli suprematiáját megalapította. Pál nevének ilyen kitűzése végképen eloszlatta a keletiek féltékenykedését. De e suprematiának egyéb körülmények is kedveztek. Így a mellett, hogy a római egyház már roppant gazdag volt, s a kellő helyekre lekötelező segélyeket is nyújthatott, a keresztyénség közös pénztára is Rómában volt. Továbbá a III. század derekán egy nagy hatású — *Αποκρυφισμοί* (Vallomások) című — apokriph írat került felszínre, melyet a római egyház egyik nagyemlékű püspökének, Kelemennek, nevéhez fűzött az ismeretlen szerző. E munka voltaképen regény, a mennyiben utazások, szerelmi történetkék, hajótörések, tengeri rablók s egyéb kalandos dolgok adatnak benne elő. A fődolog benne mindazáltal az, hogy Kelemen (kit egy tévedés fejedelmi sarjnak nevezett el) Péter apostol erőszakos halálát és azt tudatja Jakabbal, hogy Péter őt (Kelement), mint hű útítársát, jelölte ki püspöki utódjául (mert Péter már a püspöki méltóságról is prédikált volna!) s egyszersmind meghagyta neki, hogy közös utazásaikat és prédikálásaikat írja meg Jakabnak. Azt azonban gondosan elhallgatta, hogy Péter hol és mily körülmények közt halt meg. E jámbor hiszékenységre számított nagyon is naiv munka theologiai és philosophiai fejtegetésekben is elég gazdag. Szerinte az isteni lényeg csak magát istent illeti meg, míg a fiú alsóbbrendű természetű, csupán a Szentlélek eszköze s utolsó próféta stb. Ezek s hasonlók miatt csakhamar jobbnak látták az érdeklettek magát az apokriph könyvet titokban tartani, s a közönség közé csak olyan kivonatozott alakban bocsátani, mely-

ből minden kihagyatott, a mi az újabb tanokkal, állításokkal és aspirációkkal ellenkezett. A könyvnek azonban még így is bámulatos hatása volt. Róma és a római püspök tekintélye kimondhatatlanul emelkedett általa.

Alább az új egyház apologetáit mutatja be Renan, kiket rendszereikhez képest két csoportra különít: az egyik görög alapon áll s arra törekszik, hogy a keresztyén dogmákat a görög philosophiával összebékéltesse; a másik syriai vagy afrikai színt vall s gyűlöli a görög philosophiát s a keleti vagy (a göröggel s rómaival ellentétben úgynevezett) «barbar» philosophiához csatlakozik. Mint-hogy azonban mind a kettő szélsősésködő, a végeredmény az, hogy igazában egyik sem szolgál javára a védelmezett ügynek.

Majd több (VII. s köv.) fejezetben át az e korbéli philosophiai irányok méltatásával foglalkozik. A három keresztyén (Valentinianus-, Basilides- és Saturninus-féle) s általában a gnosticus köznévről foglalt philosophiai irányok közül a Valentinianus-félét tartja legkomolyabbnak és legkeresztyénebbnek, noha az igazságra, a hitre s az üdvösségre stb. vonatkozó elvei ennek is olyanok, hogy, ha ez irány közérvényre emelkedik, «a keresztyénség megszűnt volna moralis tény lenni, s olyan cosmogoniává s metaphysicává alakult volna, melynek az emberiség általános haladására befolyása sem lett volna». A gnosticismus, mely a görög és latin világban egész divattá vált, nyugaton aránylag elég gyorsan letűnt. Nem így keleten, hol a belőle származott roppant eszmezavar általános syncretismus okozója lett s az ettől áthatott badar vallási társaságok csak épen hogy meg nem szűntek keresztyének lenni. E vallásos társaságokat az orthodox egyház nagyon lenézte, sőt megvetette; pedig igen sok gnosticus hiedelem, ünnep és symbolum vált a katolikus egyház hiedelmévé, ünnepévé és symbolumává. A gnosticismus által áthatott theologia az egyénre nézve igen vígasztaló és épületes volt, de mint egyházalkotó tan, nagyon gyöngének bizonyult. Egyedül Marcionnak sikerült e törékeny alapon szilárdabb épületet emelnie; csak-hogy a marcionismusnak meg az a nagy hibája volt, hogy dogmái dualismusával a manicheismusnak, docetismusával pedig az iszlamnak nyújtott kezét. Fenmaradt ugyan egészen az V. századig, de túlzásai végre is megsemmisítették.

Mind a theologusok, mind a philosophusok mindmegannyi külön iskolát, vagy épen sectát iparkodván alapítani, az eretnységek bőven tenyésztek, főleg keleten. Ez iskolák azonban nem-

csak az orthodox egyházzal, hanem a politikai hatalommal is minduntalan össze-összeütköztek, mi által az üldöztetések minden nemét magok hívták ki magok ellen. Elvégre azonban csakugyan az orthodox egyház, jobban mondva az episcopatus győzött; ez lett magává az egyházzá, melynek mint szövetséges olygarchiának kétszeres erőt adott az a tény, hogy hatalmas középpontja volt. Róma, e középpont, kétségtelen hatalomra emelkedett, de nem kelettel szemben is. Az ázsiai secták mereven ragaszkodtak zsidós hagyományaikhoz, s a többek közt a húsvét napjának megállapításában sehogy sem akartak a középpont fölfogásához alkalmazkodni. A húsvét kérdését végre is a nicæai zsinat döntötte el, de úgy, hogy a kik a zsinat határozatát nem fogadták el, az egyházból kizárt eretnekekül tekintettek. A vita következménye nagyobb fontosságúvá lett magánál a vitánál. A püspökök már túlsúlyra jutott hatalmuknak teljes tudatára ébredtek. Kiderült, hogy egyházi kérdésekben a laikus elem semmi. Közvéleménynyé emeltett, hogy valamennyi egyház közt csak a rómainak van kezdeményező joga, s e kezdeményezés kiválóbban oda irányult, hogy az egyház egysége, még a legaggasztóbb schizmák koczkatásával is, keresztülvitessék. Senki sem hitte ugyan még, hogy a római püspök csalhatatlan, de hierarchiai elsőségét már mindenki elismerte.

E fejtegetéseket a phrygiai montanista férfi és nő-próféták rajongásainak élénk rajzolása követi (XIII. f.). E boldogtalan tévelygők ellen, kik millenarismusokkal, szertelen asketismusokkal és elvadulásig fajult ábrándjaikkal az egész keleti keresztyénséget elbódították, egész erejével szállt síkra az orthodox egyház, melynek győzelme valóban a mérsékeltség és humanismus győzelméül tekinthető, s egyszersmind főokozója lett, hogy, a mi ábrándos álmოდózásnak látszék, megvalósult: a keresztyénség tartós életű vallássá lett. S itt tűnik ki legszembeötlőbben az episcopatus ildomos tapintata. A montanismus föltétlen tökéletességet követelt. Szerinte, a ki nem szent, nem is keresztyén. Ennek ellenében az episcopatus az embert tévedhető embernek tekinté, ki igen jó keresztyén lehet, ha az egyházi felsőségnek engedelmeskedik. Hanem annál szigorúbb különbséget tett az egyházi és világi elem között. A tömeg egyháza mellé oda állította a szentek egyházát, a közélet mellé a klastromot, az egyszerű hívó mellé a szerzetest, a mint hogy a szerzetesi élet bizonyos tekintetben logikai követelménye a keresztyénségnek, melynek tanai és szertartásai csak szűk körökben érvényesíthetők. Hadl legyenek tehát a klastromok a

hívők tengerében mintegy a vallásos gyakorlatok szigetei; hadd végezzék azokban azon szertartásokat, melyeket a nagy gyülekezetek már nagyságuk miatt sem végezhetnek. Az is nagyon bölcs tapintata volt az episcopatusnak, hogy férfiakat s nőket egyenlő egyháztagokká emelte, ellentétben a zsinagógával és mecsettel, melyek a nőket vagy egészen kizárták, vagy a mellőzésig elkülönítették.

Ezek után Marcus Aureliusnak a quadok elleni hadjáratát beszéli el, s teszi ezt nem magáért a hadjáratért, mint inkább azért, hogy hőségét jellemezze. Kimutatja, hogy Marcus Aurelius nemes lelke utálattal fordult el a háborútól, s ha mégis hadakozott, tette azt kényszerűségből. Híres *Gondolatait* legnagyobbbrészt ez alatt a háború alatt írta. Fölötte nagy híját érezte otthoni philosophusainak, s így maga philosophált. Ehhez a hadjárathoz fűződik a «Legio fulminata»-ról szóló legenda, mely szerint a szárazság miatt nagy szomjúságban szenvedő seregét a táborban levő kereszténynek imádsága következtében keletkezett viharos eső mentette volna meg a végzetes eltikkadástól. E legendán nagyon kaptak az apologéták, kik e tábori csodát világszerte elhíresztelték, s magát Marcus Aurelius is bátorokdát figyelmeztetni, hogy őt ez esetben a kereszténynek mentették meg. Ez újabb apologéták föllépése különben annyiban nagyon fontos, hogy előjelévé lett a kereszténység és császárság összebékülésének.

Alább azt beszéli el, hogy Lyonban és környékén hogyan terjedt el a kereszténység, miként szerepelt ott a gnosticismus és montanismus, s mily iszonyú martýrságok okozói lettek az új hit vallóinak rajongásai. Az enyészet szélére jutott Rhônevölgyi egyházat Irenæus szilárdította meg újra, kiküszöbölte az eddigi ázsiai hatást a görög nyelvvel együtt, s a latin nyelvű római egyházhoz csatlakozott.

Epen ez idő tájban két tekintélyes pogány tudós, Celsus és Lucianus támadta meg irodalmilag a kereszténységet. Munkáik nagyon nyomósak voltak, de ekkor már a kereszténységnek érzékenyebben nem árthattak; erőtelen tiltakozások gyanánt hangzottak el.

Nagyon nehéz idők voltak a kereszténységre nézve M. Aurelius utolsó évei. Az üldözések időnként szörnyen dühöngtek; de az egyház már oly erős volt, hogy a legnagyobb rázkódásokkal is daczolhatott. Az üldözések az apologétáknak egész új sorát indították tette. Az apologiáknak a hatalommal szemben csekély hatása volt, de an-

nál maradandóbb nyomokat hagytak azok magában a keresztyén-ségben. Egyik apologeta, Theophilus, már a szent háromságot is fessegeti, mely kérdés aztán le sem tűnt többé. A «katholikus egyház» elnevezés teljes érvényre emelkedett. A keresztyénségben az egyház, az egyházban pedig a püspök lett mindenné úgy, hogy az 1870-ben kimondott csalhatatlanság első csirái már a II. században föltalálhatók.

Az egyház fokozatos fejlődésében Renan a következő öt phazist különbözteti meg: első volt az *ős ecclesia*, melyben minden tag egyenlően részese volt a Szentlélek ihletésének; második volt a presbyterek túlsúlyra jutása, kik már csak magokat azonosították az *ecclesia* fogalmával; harmadik volt a presbyterek elnökének, az episcoposnak felülkerekedése; a negyedik fokon már csak az egyes egyházak episcoposainak összesége teszi a katholikus egyházat; végre az ötödik fokon az episcoposok egyike, a római, ragad magához mindent, s ezzel készen van a pápa, ki Jézus egyházát monarchiává alakítja át. Megjegyzendő azonban, hogy ez a fejlődés csak a latin egyház keretén belül bírt általános érvénnyel, s hogy a pápa teljes hatalomra jutása ott is csak későbbben válhatott elismert ténynyé. A még pogány állam méltán gyanús szemmel nézte az egyház hatalmának fokozódását, a minthogy csakugyan az is lett bukásának fő okozója. A római hazafiak ösztönszerűleg érezték, hogy az Isten országának emberei nem lehetnek jó hazafiak. «A haza földi dolog; a ki angyallá akar lenni, az mindenkor gyöngve hazafi. A vallási rajongás mindig ártalmas az államra nézve. A martyr váltig állíthatja, hogy ő nem lázong, hogy ő a legodaadóbb alattvaló; de, ha az államot arra az alternatívára kényszeríti, hogy vagy üldözze, vagy pedig elfogadja a theocratia törvényét, sokkal veszedelmesebb az államra, mint a leggonoszabb természetű lázongások. Soha sem egészen ok nélkül van az, ha valaki mindennek gyűlöletének tárgya; a népeknek e tekintetben csalhatatlan ösztönük van. A római császárság is érezte, hogy e titkos hatalom lesz a megölője». Egyébiránt tagadhatatlan, hogy üldözései által maga siettetete azt, a mit el akart háritani. A továbbiakban a szerző az alexandriai és edessai iskolákat ismerteti, mint olyanokat, melyek a hagyomány helyére az irodalmat tették s így a voltaképi egyháztörténelem művelését megkezdték. Aztán a keresztyénség geographiai elterjedését és statisztikáját mutatja föl, bő adatok alapján állítván, hogy «a 150. év felé nem volt a földnek olyan zuga még a barbar népek között sem, hol a megfeszített Jézus nevében nem

imádkoztak volna». E nagy elterjedés mindazáltal csak a Földközi tenger mellékeire értendő, s ott is különösebben a római birodalom hatalmi sphaeráján belül.

Majd M. Aurelius letüntének előzményeit s halálát beszéli el nemcsak kegyeletes részletezéssel, hanem oly vonzó közvetlenséggel, mintha ő maga is szemtanú lett volna. M. Aurelius szívének, eszének s jellemének magasztalása közben azt a meggyőződését fejezi ki, hogy ez emberben «kis időre olyan férfiú kormányozott, ki századának legjobb s legnagyobb embere vala». Halála döntő hatású lett. Ő vele együtt szállt sírba az ő civilizatió is; de ezzel a nappal nyílt meg egyszersmind a keresztyénség szebb jövője is. M. Aurelius kis utódja, Commodus, mint mindenben, úgy a keresztyénség elleni magatartásban is épen ellenkező elveknek hódolt. De meg is adta az árát. A keresztyénség magához ragadott mindent, a mi jó, s ugyan olyan mértékben gyöngítette a társadalmi rendet. A hadsereg elzüllött; a hazafiság hideg szóvá lett; a szemek egy eszményi hazára irányzódtak, melynek feje, uralkodója Jézus. A tant illetőleg a «háromság» eszméje még 180 táján is nagyon zavaros, de közkeletű. A «fiú» nagysága hova tovább öregbedik, istenítésig emelkedik, ellenben az «atya» fénye mindinkább homályosodik, Mária cultusa is mind több pártolásra talál. Az egyház szervezetének elméletében az apostoli öröklés a püspök hatalmának alapja. A canonicus könyvekre nézve csaknem teljes megegyezés jő létre. Szóval a keresztyén tan már oly teljes, hogy később semmi lényeges dolog nem járul többé hozzá, sem semmi érdemleges csonkítást nem szenved.

Az utolsó fejezetekben mintegy összegezi a szerző a munka folyamán mondottakat; éles ítélettel veletegi össze az okokat az okozatokkal, az előzményeket a következményekkel s úgy mutatja be az egyházban megállapodott cultust és fegyelmet, a keresztyén erkölcsöket, a keresztyénség győzelmének okait, a keresztyénség által világszerte előidézett társadalmi és politikai forradalmat, a keresztyén császárságot s végül a már megtörtént és még megtörténendő átalakulásokat. Ez átalakulásokat illetőleg Renan úgy vélekedik, hogy az evangelium betűihez ragaszkodó keresztyénség ma csak a klastromban állhat meg, melynek falain kívül a keresztyénség és a tudomány között okvetetlenül be kell következnie annak a harcznak, melyből csak az egyik küzdő fél menekülhet meg. S mit tehet a keresztyénség, hogy ne ő legyen a vesztes? Minden természetfölöttinek, minden képtelenségnek elvetésével legyen józan és

szövetkezék a józan polgári társadalommal. Nagyon okos és conservativ ténynek tekinti a XVI. századi reformot, de csak az akkori idők szempontjából. Ma a XVI. századi alapon álló protestantismus nem mentheti meg a keresztyénséget; de megmentheti olyan protestantismus, mely a teljes rationalismuszig jutva, szövetkezik minden szabad szellemmel, mely ekképen gondolkodik: A keresztyénségben van legtöbb képesség a világosság és igazság eszményének valóstítására. A keresztyénség zsidó eredetű ugyan, de idővel az emberiség közös alkotásává képződött, mivel minden nép beleillesztette azt, a mi a saját énjében a legjobb volt. Isten nem kizárólagosan, hanem igazabban van meg benne mint minden más vallási és morális alkotásban. A keresztyénség a művelt népek vallása. Őrizzük meg tehát a keresztyénséget nagy erkölcsi értéke, historiai fönsége, szent könyveinek szépsége iránti csodálattal. Csakhogy e könyveket úgy kell magyaráznunk és bírálnunk, mint minden könyvet. Tartsuk tiszteletben dogmáit is, de ne legyünk azoknak rabszolgáivá. Mellőzve a részszerinti csodát s a kizárólagos illetést, hajoljunk meg e nagy egyház fönséges csodája előtt. A mi a cultust illeti, iparkodjunk abból néhány szembe szökő babonát kiirtani; tekintsük a cultust általában másodrendű dolognak, melynek nincs egyéb értéke, mint az az érzelem, melyet belé öntünk. A katholicismus bizonyos kétségsébe esett őrjüngéssel merül mind belebb-belebb a csodahívésbe, az orthodox protestantismus mozdulatlan; a népszerű rationalismus, a közoktatás haladásának s a demokrata intézményeknek ez elmaradhatatlan következménye üreseké teszi a templomokat s szaporítja a tisztán polgári házasságokat és temetéseket. Minden jel oda mutat, hogy a katholicismus kebelében elébb-utóbb nagyszerű válság ál'and be. Csak egy bizonyos, hogy az emberiség jövendőbeli vallásában Jézusnak mindenkor igen nagy szerepe lesz. Ő alapította a keresztyénséget. s a keresztyénség lesz az emberiség vallásos életfolyamának a medre. A szerző e nagy folyamannak a kezdetét, a felső folyását kívánta ismertetni, s annak vizsgálása közben azt a tanulást meríté, hogy «az emberi társadalomnak a haza és a család a két természetes nagy formája. E kettő egyiránt szükséges, de nem elegendő. Ezek mellett egy olyan intézményt is fönn kell tartani, mely a lelket táplálja, vigasztalja s tanácsolja, melyben a szeretet legyen az éltető elem s melynek lelki tanítói s igazgatói legyenek. Ez intézmény az egyház, melyről le nem mondhatunk, hacsak kétségbeeséssel szárazzá nem akarjuk tenni az életet, kivált a nőkre nézve. De fő dolog, hogy a vallási társadalom ne gyöngítse a polgári

társadalmat, ne legyen az egyéb, mint szabadság, ne rendelkezék semmi világi hatalom fölött, az állam pedig ne foglalkozzék vele se ellenőrző, se oltalmazó gyanánt.

Íme igen rövidre vonva az a sok tény, eszme és elv, melyekkel a Renan könyve foglalkozik, s melyek talán ez úttal is sok helyt adhatnak okot a megütközésre, sőt megbotránkozásra; de egyet a nagy munkától senki sem tagadhat meg; nem annak az elismerését, hogy a szerző a nagy fontosságú tárgyat a történetíró minden komolyságával, a tudós minden józanságával s az igazságszeretet minden elfogulatlansága- és méltóságával dolgozza föl, s hogy ekként az úskeresztyénség történeteit minden eddigi írónál alaposabban s tüzetesebben adta elő, még pedig, a mint kellett is, nem kizárólagos szakkörök, hanem a keresztyén művelt közönség számára, mely fölfogás, hit és érzelem tekintetében ellentétben állhat ugyan a szerzővel, de művét semmi esetre nem élvezet és haszon nélkül fogja olvasni.

K. P.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő úr!

Bírálóimmal polemizálni nem szeretek, nem is szoktam. Ha mi jót és igazat mondanak, bár megrováskép, abból tanulni kívánok; ha mi helytelent vagy igazságtalant, az magát ítéli el. «Opinionum commenta delet dies». Mindazáltal ténybeli tévedéseket helyre igazítani, azt hiszem nem hiba, sőt szükséges is.

Riedl Frigyes *A világirodalom nagy eposzai* című művem I. kötetéről a *Budapesti Szemle* májusi füzetében közölt bírálatában sajnálatát fejezi ki a fölött, hogy Homér eposzai tárgyalásánál Steinthal *Zeitschriftjét* s Jordan *Epische Briefeit* nem használtam. Azt hiszem ugyan, hogy Homérról igen jól lehet írni s az enyémmel még sokkal tökéletesebb képet is lehet adni a nevezett két forrás fölhasználása nélkül. Homérról (mint Shakspere-ről vagy Molière-ről vagy Dante-ről is) annyi íratott, hogy ha minden új kommentator, vagy új ismertető mind azt föl akarná használni, soha ki nem bonyolódna. Mindazáltal, legalább Jordanra nézve meg kell jegyezni, hogy *Epische Briefe*-it, igen is használtam (bár rövidség okáért nem idéztem) — mint erről tisztelt bírálóm könnyen meggyőződhetik, ha a könyvem 562. lapján álló jegyzetet (Achilleus

sérthetetlenségéről) Jordán negyedik levele elejével (58. 59. l.) vagy a könyvem 541. 2. lapjain az eposz drámaiságáról mondottakat Jordan hetedik levele 149., 150 lapjaival egybeveti.

A köztem s Weber Alb. közt főnforgó különbségről sem egészen alapos, a mit Riedl mond. Weber általa is idézett nagy tanulmányát én figyelemmel olvastam. A mit ő bebizonyít, hogy a régi buddhista mondában még a Szíta (Helena) elrablása hiányzik, épen nem zárja ki, a mit én (hozzávetéskép) mondok: a közös eredetet; hisz Weber maga kimutatja azt is (én is emlftem), hogy Valmiki e buddhisticus mondákon kívül régibb brahmán mondákból is merített s ép azokból alkotta meg Rámának a buddhisticus fölfogással merőben ellenkező jellemét.

Bírálóm helyreigazítja, a mit Mohl *Le livre des Rois*-járól a 242. lapon olvasható jegyzetben tévesen mondok. E jegyzet azonban csak tévedésből jött át a könyvbe a *Sháh Náméról* még a Csengery *Budapesti Szemléjében* közlött tanulmányomból; akkor (1863-ban) úgy volt igaz. De nézze meg tisztelt bírálóm ugyan e dologról a 379. lapon álló jegyzetet. Az nemcsak helyreigazítja az előbbi tévedést, hanem pontosabban mondja meg a tényállást, mint az ő nem egészen correct észrevétele.

A Schliemann ásatásaira való hivatkozásom sem többet, sem kevesebbet mondani nem akart, mint a mit mond (472. l.), hogy tudniillik annyit bebizonyítottak, hogy a Homér *Iliásza* nem képzeletből kapott monda csupán, hanem van történeti alapja.

Egyébiránt nagy köszönettel tartozom Riedl urnak, méltányló bírálatáért átalában, különösen azért, hogy művemet az ellen a fölfogás ellen megvédte, hogy a hindu és perzsa époszokról jól s alaposan (bár népszerű művet) nem írhat, a ki szanszkrit és pehlvi nyelvet nem ért. Ily tétel mellett egyetemes irodalomtörténetet senki sem írhatna. Még több hálával tartoznám Riedl urnak, ha ama másik fölfogás ellen is megvédett volna, mely szerint ily művet újjból szopni lehet, források s azok fölhasználása s így bizonyos mértékig compilatio nélkül. De talán oly nevetségesnek tartotta e fölfogást, hogy nem tartotta szükségesnek czáfolni.

SZÁSZ KÁROLY.

II.

Tisztelt szerkesztő úr!

Figyelemmel olvastam Fraknói Vilmos nagyérdékű czikkét e folyóirat most megjelent 65. számában; s készen volnék azonnal

megfelelni azokra, miket az előbbi számban megjelent cikkem ellen fölhoz. Miután azonban szerkesztő úr a «modorra» nézve már megtette észrevételét, Fraknói Vilmos cikkének pedig folytatása is következik, jobbnak látom észrevételeimet a cikksorozat befejezte utánra tartani föl; s e soraim célja csak megnyugtadni szerkesztő urat és az általam különösen tisztelt Fraknói Vilmos urat is, hogy érdekes fejtegetései nem fognak észrevétel nélkül maradni részemről sem, a ki ellen azokat nagyrészen intézte.

Fogadja szerkesztő úr stb.

Buda-Pest, 1882 május 7.

—m—

III.

Tekintetes szerkesztő úr!

Mióta Gyuri fiam verseket ír s Erzsí lányom megkapta a hosszú ruhát és a *Fővárosi Lapokat*, magam is bővebben elmulatgatók a literaturán. Hazafiúi gyönyörűségem telik a nagy haladásban, a mit az én rhetor korom óta tett s csak annál jobban sajnáltam ez ideig, hogy egyben nagyon elmaradott. Esztendőök óta csak panaszkodást látok tudniillik az újságokban, hogy nincsen kritikánk. Már az baj, mondok, mert hát így írtatlan mivé fog burjánzani a magyar szépemesterség? Igaznak is kell lenni a dolognak, mert a Gyuri fiam verseit, a miket a poetica classisban költött Kecskeméten s az én költségemre kinyomtatattott, semmiféle újság nem recenseálta. Nem igen lehet még arra való emberünk. Újabb időkben azonban örvendezve látom, hogy nemzeti csinosodásunknak e parlag ágában is történik valami.

Ötvös Silberstein Ádolf úr, híres német tudós, a *Pester Lloyd*-ból a főntebb tisztelt *Fővárosi Lapok*hoz leereszkedve, egy idő óta magyar nyelven bocsát közzé jeles cikkelyeket, melyek alapos eruditóval oktatnak bennünket a kritika ismeretlen mesterségének ábécéjére. Így nagy örömmel tanultam meg tőle a minapában, hogy mi az a történeti dráma, mely kérdéstről előtte nálunk nem igen gondolkodtak a literátorok, sőt előadásából az tűnven ki, hogy történeti drámánk sem igen van, nem is gondolkodhattak. Kaszinóbeli szomszédom csóválta ugyan rá a fejét és azt mondta, hogy, egyebekről tisztelettel hallgatva, ezeket a dolgokat már ötven esztendeje különben megírta még Bárány Boldizsár is, a ki neki komája volt és megküldte a munkáját. De, mondok, ez itt nem holmi komázás, hanem komoly dolog. A napokban meg is jött a bizonyosságom, hogy igazam

volt. Mert ha csakugyan lett volna nálunk már akármiféle kritika irodalmi, mi szükség lenne akkor rá, hogy a fönt tisztelt *Fővárosi Lapok*ban Ötvös S. Ádolf úr egész az öreg Á-nál kezdje a tanítását? El van az ott kezdve, még pedig emberfél. Megismertet bennünket az egész ördögséggel, valamennyi szerszámával. Azt mondja, hogy a kritikus, ha bírál, csak a tudományával dolgozik, a publikum meg az ízlésével, még pedig azzal, a minél fogva a kecske szereti a sót. Hígye el, tekintetes szerkesztő úr, hiába is mosták meg a minap ennek az Ádolf úrnak a fejét, van abban valami! Tőle tanultam azt az örömdolgot is, hogy a irodalmi folyton folyvást emelkedik; vagy a kritika szorítja fölfelé, vagy a irodalmi a kritikát, de mindig csak fölfelé megy a szekerök, és soha sem alá. De örömdolgot egy beszéd! Így azután csakugyan lesz benne valami, akárhogy berzenkedik is ellene a tekintetes szerkesztő úr, hogy a Kiss József versei csakugyan többet érnek az Arany Jánoséinál, mivelhogy húsz esztendővel később készültek. Gyuri fiam is helyesen okoskodik, hogy — Petőfi már elavult, most ő következik. Hála légyen annak a derék úrnak, hogy milderre beoktatott. Meg aztán arra is, hogy kritikában egy mérték dukál mindenkinek, az az igazság. Épen ebből következtetem én a magam nagy örömet, hogy e szerint mink is lennénk valamik. Ötvös S. Ádolf úr a fönt tisztelt *Fővárosi Lapok*ban követeli az egyforma mértéket: annyi hát már csak bizonyos, hogy abban a boltban ilyen igazsággal mérnek. A minap pedig ott ugyancsak lemocsokolták az *Úrhatnám Polgárt*, a melyről azt tudom, hogy a leghíresebb francia költő munkája. A tekintetes Csiky Gergely úr *Kaviárját* pedig ugyanott ugyancsak tele torokkal magasztalták. Ha hát egy volt a mérték, akkor nekünk sokkal különb komédiaíróknak van, mint valaha volt a francziáknak. Biz' Isten, nagy öröm. Sokra ment a nemzeti csinosodásunk. Hát még az én apai örömöm milyen, ha arra gondolok, hogy minek kell még lenni az én Gyuri fiamból, a ki húsz esztendővel következik Csiky úr után.

Hanem bizodalmasan megvallom, hogy egy még sem volt nyemre az Ötvös S. Ádolf úr cikkelyében. Az, hogy a Zola nevezetű francia író, a kinek *Nani* nevű regénye a kaszinónk könyvtárában is megvan, vezérbírónak nevezte. Nem tudom ugyan egész világosan, mi az a vezérbíró, de ha olyan vezér-ürüféle a irodalmi, biz' Isten nem szeretném, ha a báránykáink utána indulnának.

Tehtetes szerkesztő úrnak alázatos szolgálja

GYÖMBÉR MÁTÉ,

a gyömbérfalvi olvasó kör választmányi tagja.

812135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

542/15

rolas bair...

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

660/6

2145

61. SZÁM.

1882. JANUÁR.

*A nagy-banitsai legyei sáros
ren di sáros kérésztiny sáros.*

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA.

1882.

TARTALOM.

- I. A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (I) — Concha Győzöttől.
- II. A VÁMJÖVEDELEM ÉS FOGYASZTÁSI ADÓK. — Hunfalvy Jánostól.
- III. AZ AGGTELEKI BARLANG ÖSEMBERTANI JELENTŐSÉGE. — Téglás Gábortól.
- IV. THACKERAY MAKEPEACE-VILMOS. — Baráth Ferencztől.
- V. REMUSATNÉ LEVELEI. — Wertheimer Edétől.
- VI. A KÖZGAZDASÁG ELMÉLETE. — Ecséri Lajostól.
- VII. AGYVELŐ ÉS LÉLEKTAN. — Weisz Jakabtól.
- VIII. LÁTOGATÁS. Rajz. — Beöthy Zsolttól.
- IX. A VADÁSZ. Költemény. — Góbi Imrétől.
- X. OLASZ FORRÁSOK MAGYARORSZÁGRÓL. Radó Antaltól.
- XI. ÉRTESÍTŐ: Jókai: *A kik kétszer halnak meg.* Riedl Frigyesztől. — Javaslat a cukor-, kávé-, pótkávé-, csokoládé- és sörfogyasztási adónak az 1881 évi IV. törvényczikkben megállapítottól eltérő módon volt kezeléséről. —r. — Schwicker J. H.: *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen.* —u—f. — Oettingen: *Ueber akuten und chronischen Selbstmord.* F. B. — *A Nyelvtör és a Budapesti Szemle.*

A BUDAPESTI SZEMLE megjelen évenként tizenkétszer, 120 ívnyi tartalommal.

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között. E mellett lehető széles tért nyit a nemzetgazdasági közleményeknek, a m. t. akadémia nemzetgazdasági bizottságától támogatva.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer 10 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt. Minden egyes szám 1 frton megszerezhető.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. A reklamációk azon könyvkereskeletéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

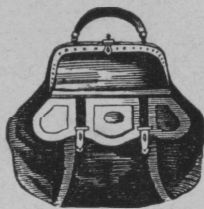
A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

Legjobb és legnagyobb választékban csak

Löwinger Károlynál

cs. és kir. udvari bőröndös

BUDAPEST, IV., kis hid-utca 10. sz.

A Franklin-Társulat magyar irod. intézet kiadásában Budapesten megjelent:

LÁNYOK KÖNYVE.

FIATAL LEÁNYKÁK SZÁMÁRA.

Irta

WARGA LAJOSNÉ.

(RAJKA TERÉZ.)

6 aczélmetszettel és több kisebb képpel.

Ára kemény kötésben 2 frt.

INGYEN ÉS BÉRMENTVE kívánatra mindenkinek szívesen átküldetik bármelyike a következő ujon megjelent árjegyzékeimnek:

**Bámulatos
UJDONSÁG**

Husz uj eljárás
írás, rajz-nyomat sokszorosítására
úgy Anilin-mint napálló-vagy bronz-szinekből mik kivihetők a

PHÖNIX
egyelemes sokszorosító lapokon
(KOMÁROMY M. SZABADALMA)

Phönix lapok nagyság szerint 50x feljebb
Használati-utasítást és árjegyzéket bérmentbe küld a
FŐ-RAKTÁR

SEEFELNER J.L.
BUDAPEST DE VÁCZA-UTCA 9. SZ.
VIZIONTELADÓN KERESZTETNEK

Ezen hirdelmény egy
PHÖNIX-NYOMAT
fotózinkografikus kisebbilménye.

HARERKÖRN & LOVICSI

A Író-, levelezési és irodai szükségletek.

B Rajz- és vízfestészeti szerek. Építészeti, építői és műszaki kellékek.

C Iskolai, író-, rajz- és vízfestészeti szerek.

D Olajfestékek és olajfestészeti szerek.

F Cotillon és bálai czikkek.

Levélbeli megrendelések utánvét mellett a szokott pontosság és szilárd-sággal eszközöltetnek.

A **Franklin-Társulat** magyar irodalmi intézet kiadásában Budapesten (egyetem-utca 4-ik szám) megjelent és minden könyvárúsnál kapható:

DEÁK FERENCZ BESZÉDEI

1829—1847.

ÖSSZEGYŰJTÖTTE

K Ö N Y I M A N Ó

Ára füzve 4 frt.

LÉVAY JÓZSEF

ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI.

A KÖLTŐ ARCZKEPÉVEL.

K É T K Ö T E T .

Ára füzve 3 frt 60 kr.

Diszkötésben 5 frt.

LEÁNYAINK ÉS JÖVŐJÖK.

WEISZ KÁROLY után németből átdolgozta TÓTH PÁL.

TARTALOM. A teremtő eszméje a nevelésben. — A férfi- és nőnem közötti természeti különbség. — A férfi- és nőnem közötti szellemi különbség. — Nőiesség. — A házi nő. — A nő a nyilvános életben. — Az élet, melynek nevelünk. — Társadalmi osztályok. Falu és város. — A városok újabbkori szelleme. — Az anyagiság, a látszat, a pénz uralma. — Társadalmi bajaink, mint a helyes nevelés akadályai. — Vallásosság, fegyelem a nevelésben. — A leány- és leánynevelés általában. — A nők társadalmi helyzete, erkölcsi értéke, a férfinnemhez való viszonya. — Házasság. — Munka biztosítja a nő jövőjét. — A gyermek és a gyermeknevelés általában. — Táplálék, mértékletesség, ruházat, hajápolás. — Egészség. — Munkásság, rend, igazmondás, engedelmesség, szigor. — Isten és a természet. Keresztynség, keresztényi hit és erkölcs. — Eszményi és gyakorlati nőnevelés. Írás, olvasás, számolás. — A nő az élet céljában. Gazdaság, gazdálkodás. — Zongora, idegen nyelvek. — A nőiesség művelése. — A nő mint feleség, anya. — Az otthon. — Az iskola.

Ára füzve 80 krajczár.

8 | 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

62. SZÁM.

1882. FEBRUÁR.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR LUD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1882.

TARTALOM.

- I. A BÁRÓNÉ LEVELEI. (I.) Eredeti beszély. — Pálffy Alberttől.
- II. A 90-ES ÉVEK REFORMMOZGALMAI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (II.) Concha Győzöttől.
- III. A VÁROSOK KELETKEZÉSE, ALAKULÁSA ÉS SZEREPLÉSÉNEK TÖRVÉNYEI. (I.) — Kautz Gyulától.
- IV. DANTE DIVINA COMMEDIÁJÁBÓL: (V.) A fény fokozatai a Dante Paradicsomában. — Szász Károlytól.
- V. KÖLTEMÉNYEK: *Csendes a szív* . . . Vargha Gyulától. — *Éltemnek tilka van* . . . Arvers Félix után, francziából, Jánosi Gusztávtól.
- VI. A VÁMJÖVEDELEM ÉS FOGYASZTASI ADÓK. — Fenyvessy Adolftól.
- VII. ÉRTESÍTŐ: *Kiss József költeményei*. — m. p. — *A m. kir. pénzügy-ministerium története. 1878—1881.* D. R. — *Történeti kézikönyvek.* Csengery Jánostól. — *Thackeray mint humorista.* I. Heinrich Gusztávtól. II. Baráth Ferencztől. — *Nyílt level a szerkesztőhöz.*

A BUDAPESTI SZEMLE megjelen évenként tizenkétszer, 120 ívnyi tartalommal.

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között. E mellett lehető széles tért nyit a nemzetgazdasági közleményeknek, a m. t. akadémia nemzetgazdasági bizottságától támogatva.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmaért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer 10 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt. Minden egyes szám 1 frton megszerezhető.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. A reclamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

DEÁK FERENCZ BESZÉDEI

1829—1847.

Ára fizve 4 frt.

ÖSSZEJÜJTÖTTE KÓNYI MANÓ.

Ára fizve 4 frt.

TARTALOM.

- Védő beszéd egy rablógyilkos ügyében. 1829. szept. 10.
- A botbüntetés korlátozásáról. 1833. május 2.
- Az országgyűlés tárgyaitak soráról. 1833. május 6. és 11.
- A két táblának egymáshoz való viszonyáról. 1833. május 25.
- A jobbágyoknak személy- és vagyonbeli batorságáról. 1833. június 15. és 17.
- A vallás ügyében. 1833. júl. 13.
- Az urbéri telkek maximumáról. 1833. július 23.
- Az irtványok visszaváltásáról. 1833. augusztus 1.
- A földesúr nem tulajdonosa az urbéri telkeknek. 1833. aug. 19.
- A jobbágyok birtokképeségéről. 1833. szept. 4.
- A jobbágyoknak személy- és vagyonbeli batorságáról. 1833. szept. 21.
- Az urbér tárgyában. 1833. november 13.
- A lengyelek érdekében. 1833. november 23.
- A király dorgáló leveléről. 1834. január 14.
- A KK. és RR. táblájának külön fölterjesztési jogáról. 1833. január 16. és 21.
- A szentszékekről. 1834. február 1. és 3.
- Az országgyűlés tárgyaitak soráról. 1834. febr. 6.
- A bírói parancsok eltörléséről. 1844. febr. 16.
- Két megye követsége egy személyben. 1834. febr. 19.
- A békebírákról. 1834. ápr. 3.
- A felső ítélőszékek tagjainak az országgyűlés által való választásáról. 1834. ápr. 3.
- A határörvidékek polg. hatóság alá rendeléséről. 1834. ápril 7.
- A szavazatok visszavonásáról. 1834. ápril 7.
- Az úriszékről. 1834. ápr. 9.
- A városi tanács tagjainak minden polgár által szabadon választásáról. 1834. ápr. 10.
- A vármegyei ítélőszék elnökéről. 1834. 1834. ápril 23.
- A bírák elmozdíthatatlanságáról. 1834. ápril 23.
- Óvás. 1834. május 5.
- Az elnök hatóságának köréről. 1834. május 13.
- A bírói parancsok eltörléséről. 1834. május 21.
- A magánjog codificatiójának követendő methodusról. 1834. május 24.
- Az ősiségről. 1834. június 25.
- Az országgyűlés ellen felszóltat Bereghmegye megbüntetéséről. 1834. júl. 1.
- Az egyházi főszemélyek végrendekezési jogáról. 1834. július 4.
- A hitbizományokról. 1834. július 12. és 15.
- A kir. fiscus örökösödéséről. 1834. július 30.
- A végrendeletileg oszthatlanak határozott birtok fölözthatásáról. 1834. augusztus 6.
- A protestansok fölmentéséről az egyházi tized alól. 1834. aug. 25. és 27.
- A személyes szabadság oltalmáról a titkos felső rendeletek ellenében. 1834. szeptember 9.
- Az irtványok visszaváltásáról. 1834. szept. 10.
- A földesúr bíraskodásáról saját ügyében. 1834. okt. 8.
- A magyar nyelv érdekében. 1834. okt. 16.
- A zsellérek elmozdításáról. 1834. okt. 21.
- A gabonapálinka főzhetéséről. 1834. október 24.
- A jobbágyok örökváltságáról. 1834. november 10.
- A földesúri hatóságról és az urbéri perről. 1834. deczember 3.
- A jobbágyok örökváltságáról. 1834. decz. 10.
- A nyilvánosságról az úriszékeknél a tanúk vallomása hitelesítése alkalmával. 1834. deczember 20.
- A jobbágyoknak személy- és vagyonbeli batorságáról. 1834. deczemb. 30. és 1835. jan. 2.
- Válasz a Ferdinand király trónraléptét tudató kir. leiratára. 1835. márczius 10. 14. és 17.
- Erdély. 1835. ápril 9.
- A legelők tárgyában. 1835. május 20.
- Erdély. 1835. május 29.
- Ferdinánd király cziméről. 1835. május 29.
- A boltnyításról. 1835. jun. 5.
- A Wesselényi személyében megértett szólásszabadság tárgyában. 1835. jun. 16.
- Az elnök intő jogáról. 1835. június 22.
- A szólás szabadsága tárgyában. 1835. július 1.
- A Wesselényi személyében
- A kir. fiscus vádemelő jogáról. 1835. július 14.
- A kormány és fejedelem nem egy. 1835. július 20.
- A szólás szabadsága tárgyában. 1835. július 31.
- A szólás szabadságán ejtett sérelmek tárgyában. 1835. aug. 5. és 8.
- Ferdinánd király cziméről. 1835. aug. 17. és 19.
- A ténitgetésről. 1835. aug. 25.
- A junctimról. 1835. szept. 1.
- A Magyarország és Ausztria közötti kapcsolatról. 1835. szept. 4.
- A katonaság élelmezéséről. 1835. október 16.
- A békésmegei sérelem tárgyában. 1835. okt. 31.
- A magyar nyelv érdekében. 1835. nov. 2.
- Az országgyűlés tárgyaitak soráról. 1835. nov. 3.
- A botbüntetésről. 1835. nov. 17.
- A magyar nyelv érdekében. 1835. decz. 9.
- Articularis deputatio. 1836. január 12.
- Az országgyűlés tárgyaitak soráról. 1836. jan. 14.
- A szóbeli perek bíráinak választásáról a sz. kir. városokban. 1836. jan. 18.
- A praeventiva cenzuráról és cautionól. 1836. jan. 23.
- Horvát István érdemeinek elismeréséről. 1836. jan. 3.
- A kisajátítás jogáról. 1836. február 3.
- Az egyházi tizedről és a sz. kir. városokról. 1836. febr. 10.
- Az állam engedélyezte munkák visszaszállásáról az államra. 1836. febr. 17.
- A Ludovica katonai intézetről. 1836. febr. 18.
- Az adó megajánlása ügyében. 1836. febr. 27.
- A circulatio. 1836. márcz. 9.
- A földesúr büntető hatóságáról. 1836. márcz. 17.
- A magyar nyelv érdekében. 1836. márczius 18.
- Az adó megajánlása tárgyában. 1836. márcz. 24., apr. 5. és 21.
- Az országos bizottság tagja nem maradhat, a ki királyi hivatalt vállal. 1836. apríl 27. és május 1.
- A király rendelkező jogáról a közlekedési vállalatok körül. 1836. apr. 28.
- A praeparandiák és polvtech-

novemberes. 1830. jun. 22.
A királyi párnak magyar nyelv-
fogadásáról. 1839. jun. 5.
Alakulás. 1839. június 8.
A Ráday-ügy. 1839. június 10.
A K. K. és R. R. táblájának ki-
egészítéséről. 1839. jun. 13.
A pestmegyei sérelem orvos-
lásának elsősegéről. 1839.
jun. 17. és 18.
A praeventiva censuráról.
1839. jun. 21.
A pestmegyei sérelem orvos-
lásának elsősegéről. 1839.
jun. 22.
A szólás szabadságán ejtett
sérelekről. 1839. jun. 24.
A szólás szabadságán ejtett
sérelekről, különösen te-
kintettel a curia eljárására.
1839. július 3.
Az elnök kinevezheti-e a kül-
dötségek tagjait? 1839. jú-
lius 15.
A magyar nyelvről Horvátor-
szágban. 1839. július 16.
A sérelem orvoslásának első-
segéről. 1839. aug. 1.
A junctim. 1839. aug. 2.
A sérelem orvoslásának első-
segéről. 1839. aug. 14.
A jobbágyit-rétek örökös meg-
váltásáról. 1830. szept. 7.
A junctim. 1839. szept. 12.
A szólás szabadságán ejtett
sérelekről, különösen te-
kintettel a curia eljárására
és ítéleteire. 1839. okt. 2.
A jobbágyoknak téglaegető jo-
gáról. 18. okt. 9.
Kirekeszthetők-e a zsidók ur-
béri telkek vételéből? 1839.
okt. 18.
A vallásbeli sérelekről. 1839.
okt. 21.
A pénzbeli elmarasztalásokat
magukban foglaló ítéletek
végrehajtásáról. 1839. ok-
tóber 24.
A nemesi jószágot bíró nem
nemes adókötelezettségéről.
1839. okt. 24.
A magyar nyelvről. 1839. ok-
tóber 25.
A bírói végrehajtás útján el-
adandó nemesi birtok zá-
logtermészetéről. 1839. no-
vember 2.
A kerületi napló kinyomatá-
sának akadályozásáról. 1839.
november 4.
A sérelem előleges orvoslá-
sáról. 1839. nov. 13.
Avatkozhatik-e a magyar tör-
vényhozás Horvátország
municipális jogaiba? 1839.
nov. 19.
A szólás szabadságán ejtett
sérelemnek a katonák meg-
ajánlása előtt való orvoslá-
sáról. 1839. nov. 21 és 22.
A kamatok kamatáról. 1839.
nov. 25.
Hányan választassanak az
egyházi rendből és a városi

novemberes. 1830. jun. 22.
A királyi párnak magyar nyelv-
fogadásáról. 1839. jun. 5.
Alakulás. 1839. június 8.
A Ráday-ügy. 1839. június 10.
A K. K. és R. R. táblájának ki-
egészítéséről. 1839. jun. 13.
A pestmegyei sérelem orvos-
lásának elsősegéről. 1839.
jun. 17. és 18.
A praeventiva censuráról.
1839. jun. 21.
A pestmegyei sérelem orvos-
lásának elsősegéről. 1839.
jun. 22.
A szólás szabadságán ejtett
sérelekről. 1839. jun. 24.
A szólás szabadságán ejtett
sérelekről, különösen te-
kintettel a curia eljárására.
1839. július 3.
Az elnök kinevezheti-e a kül-
dötségek tagjait? 1839. jú-
lius 15.
A magyar nyelvről Horvátor-
szágban. 1839. július 16.
A sérelem orvoslásának első-
segéről. 1839. aug. 1.
A junctim. 1839. aug. 2.
A sérelem orvoslásának első-
segéről. 1839. aug. 14.
A jobbágyit-rétek örökös meg-
váltásáról. 1830. szept. 7.
A junctim. 1839. szept. 12.
A szólás szabadságán ejtett
sérelekről, különösen te-
kintettel a curia eljárására
és ítéleteire. 1839. okt. 2.
A jobbágyoknak téglaegető jo-
gáról. 18. okt. 9.
Kirekeszthetők-e a zsidók ur-
béri telkek vételéből? 1839.
okt. 18.
A vallásbeli sérelekről. 1839.
okt. 21.
A pénzbeli elmarasztalásokat
magukban foglaló ítéletek
végrehajtásáról. 1839. ok-
tóber 24.
A nemesi jószágot bíró nem
nemes adókötelezettségéről.
1839. okt. 24.
A magyar nyelvről. 1839. ok-
tóber 25.
A bírói végrehajtás útján el-
adandó nemesi birtok zá-
logtermészetéről. 1839. no-
vember 2.
A kerületi napló kinyomatá-
sának akadályozásáról. 1839.
november 4.
A sérelem előleges orvoslá-
sáról. 1839. nov. 13.
Avatkozhatik-e a magyar tör-
vényhozás Horvátország
municipális jogaiba? 1839.
nov. 19.
A szólás szabadságán ejtett
sérelemnek a katonák meg-
ajánlása előtt való orvoslá-
sáról. 1840. apr. 8.
Az adó meddig szavaztassék
meg? 1840. ápril 9.
Az adó megajánlása feltéte-
leiről. 1840. ápril 10.
Az adó megajánlása tárgyá-
ban. 1840. ápril 13.
A szlavoniai három alsó vár-
megye magyarországi vár-
megye. 1840. ápril 14.
A porták kiigazításáról, külö-
nösen tekintettel Horvátor-
szág viszonyára Magyaror-
szághoz. 1840. ápril 15.
A Dunát és Tiszát összekötő
csatornáról. 1840. ápril 16.
A honosítandókról. 1840. ápr-
il 16.

A szarvasmarhára nézve föl-
állítandó vesztigintézetek-
ről. 1840. ápril 28.
A hadkötelezettség nyolcz
vagy tíz évig tartson-e?
1840. ápril 30.
Az adó emeléséről. 1840. áp-
ril 30.
A szólás szabadságán ejtett
sérelekről és a főrendek
véleményének természeté-
ről. 1840. május 5.
Az országos végzés ellen óvás-
nak nincs helye. 1840. má-
jus 7.
A koronaörök választásáról.
1840. május 7.
Követjelentés. 1840. jun. 27.
Intések az ifjusághoz. 1841.
november 28.
A vegyes házasságok tárgyá-
ban. 1841. jan. 11.
Két egyházi haszonvétel
ugyanazon egyházi személy-
nek nem adható. 1841. ja-
nuár 17.
Az áttérés szabadságáról. 1841.
november 8.
A páztorok lóirtása érdeké-
ben. 1841. november 8.
Miért nem fogadta el Deák
Ferenc 1843-ban az or-
szággyűlési követtséget?
A magyar nyelv és nemzeti-
ségek. 1843. nov. 10.
A subsidiumról. 1844. szept-
ember 26.
A nemesk adózásáról. 1844.
november 4.
A teendőkről. 1847. jan. 7.
A védegyetről. 1845. febr. 9.
Az egyesületi jogról. 1845.
márczius 4.
Nemesek önkéntes adózása-
ról. 1845. márczius 4.
Unió Erdélylyel. 1845. május.
Az adminisztratori rendszer-
ről. 1845. május 26.
A partium visszakapcsolásá-
ról. 1845. július 15.
Az adminisztratori rendszer-
ről. 1845. november 10.
A megye jogának korlátozá-
sáról a katonai karhatalom
alkalmazását elrendelő kö-
zegek fölött. 1845. nov. 11.
Különböző sérelem tárgyá-
ban. 1846. márczius 3.
Az áttérési szabadság szabá-
lyozásáról kormányrendelet
útján. 1846. jun. 15.
Egy hagyomány tárgyában.
1846. szept. 14.
Zala vármegye nemesi pénz-
táráról. 1846. szept. 14.
A főispán hatóságának köré-
ről. 1846. szept. 15.
Csak táblabírók választhatók-e
törvényszéki bíróknak. 1846.
november 9.
Elienzzéki nyilatkozat. 1846.
június 7.
Az 1847-iki országgyűlés
terjesztet kir. előadással.
1847. november 17.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

63. SZÁM.

1882. MÁRCZIUS.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1882.

TARTALOM.

- I. AZ ERDÉLYI SZÁSZOK KÉRDÉSÉHEZ. — Marczali Henriktől.
 - II. A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (III.) — Concha Győzöttől.
 - III. ADALÉKOK A TULAJDON TÖRTÉNETÉHEZ ÉS ELMÉLETÉHEZ. — Medveczky Frigyesztől.
 - IV. A BÁRÓNÉ LEVELEI. (II.) Eredeti beszély. — Pálffy Alberttől.
 - V. LÉNAU MIKLÓS ÉLETÉBŐL. — Sonnenfeld Zsigmondtól.
 - VI. A HOLLÓ. Költemény. — Poe Edgár után, angoltól. — Lévay Józseftől.
 - VII. STATISZTIKAI SZEMLE. — Földes Bélától.
 - VIII. ÉRTESÍTŐ: Vargha Gyula: *Dalok.* —z—. Reinke J. és Rodewald H.: *Studien über das Protoplasma.* Dezső Bélától. — *Két utazási munka az erdélyi részekről.* s.—r. — Dr. Schenzl Guidó: *Adalékok a magyar koronához tartozó országok fölmágnassági viszonyainak ismeretéhez.* Lengyel Istvántól. — *Még egyszer a vámjövdelemről és fogyasztási adókról.* Hunfalvy Jánostól. — *Nyílt levelek a szerkesztőhöz.* — Schwickertől és u—f—tól.
-

A BUDAPESTI SZEMLE megjelen évenként tizenkétszer, 120 ívnyi tartalommal.

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között. E mellett lehető széles tért nyit a nemzetgazdasági közleményeknek, a m. t. akadémia nemzetgazdasági bizottságától támogatva.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős. A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az aka lémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer 10 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évrre 12 frt, félévre 6 frt. Minden egyes szám 1 frton megszerezhető.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogal. A reclamációk azon könyvkeres-ke léshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizeteltni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A FRANKLIN-TÁRSULAT

magyar irodalmi intézet kiadásában megjelent és kapható:

AZ EZER TÓ ORSZÁGA

(FINNORSZÁG)

IRTA

Dr. SZINNYEI JÓZSEF.

Ára füzve 2 forint 80 krajczár.

Tartalma: Természet. — Éghajlat. — Néesség. — Történet. — Kormányzat. — Finn elem harca a svéddelel. — A finnek Deákja. — Közigazgatás. — Törvénykezés. — Egyházi ügyek. — Közoktatás. — Tudós társaságok. — Irodalom. — Időszaki sajtó. — Cenzúra. — Színművészet. — Képzőművészetek. Zene. — Helsingfors. — Helsingforsi élet: — A finn parasztok. — A parasztság életmódja és szokásai. — Földmivelés és baromtenyésztés. — Bányászat. — Erdőgazdaság. Vadászat. Halászat. — Ipar. — Kereskedés. — Pénzügy. — A finn-magyar nyelvrokonság.

ELBESZÉLÉSEK.

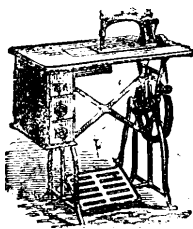
IRTA

HOMONNAI BÉLA.

Ára füzve 2 frt.

TARTALMA: Manna. — Balambér lelke. — Severina. — Egy nő, ki mérget akar venni. — A szelimes gyermek. — A végzetes mókus. — Barát és vetélytárs. — Egy bolond, a ki szeret.

Raktár eredeti varrógépekből a legkedveltebb szerkezettel, családok és iparosok részére; gépek női házi iparra; Gazdag választásban varró eszközök és varrógép alkatrészek. — Varrógépeknek javító műhelyét valamint házi sürgönyök és villámhárító felszerelési intézetét ajánlja

OTTO HERMANN (Ohm C. O. utóda)

Budapest V., Józseftér 5. szám
az állami nőképezde és ipar-iskolák szállítója.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és kapható:

MELYIK ERŐSEBB?

EREDETI REGÉNY.

IRTA

Ifj. ÁBRÁNYI KORNÉL.

Ara füzve 2 frt.

TOLDI.

KÖLTŐI ELBESZÉLÉS.

IRTA

ARANY JÁNOS.

NYELVI ÉS TÁRGYI BŐ MAGYARÁZATOKKAL

ELLÁTTA

LEHR ALBERT.

Ara füzve 3 forint 60 krajczár.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

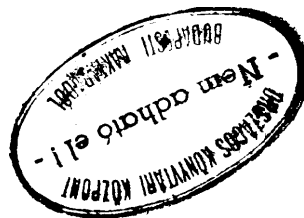
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

64. SZÁM.

1882. ÁPRILIS.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1882.

TARTALOM.

- I. PLAUTUS NŐALAKJAI. — Csiky Gergelytől.
 - II. A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (IV.)
— Concha Győzöttől.
 - III. MUNKÁCSY MIHÁLY OLAJFESTMÉNYE: KRISZTUS PILÁTUS
ELŐTT. — Pasteiner Gyulától.
 - IV. A PORTA ÉS HITELEZŐI. — th.
 - V. A FELSŐHÁZ REFORMJA. — Trefort Ágostontól.
 - VI. KÖLTEMÉNYEK. — *A hü leány.* Gyulai Páltól. — *Egy trappistához.*
Hugo Victor után, francziából: Jánosi Gusztávtól.
 - VII. KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. — Földes Bélától.
 - VIII. HAYNALD ÉRSEK MEMORANDUMA ÉS A KATHOLIKUS ALLAS-
PONT. — m.
 - IX. MAGYARORSZÁG II. JÓZSEF KORÁBAN. — Marczali H. műve. —
Pauler Gyulától.
-

A BUDAPESTI SZEMLE megjelen évenként tizenkétszer, 120 ívnyi tartalommal.

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között. E mellett lehető széles tért nyit a nemzetgazdasági közleményeknek, a m. t. akadémia nemzetgazdasági bizottságától támogatva.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer 10 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt. Minden egyes szám 1 frton megszerezhető.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. A reclamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent:

Arany János. Toldi. Költői elbeszélés. Bő nyelvi s tárgyi magyarázatokkal ellátta *Lehr Albert* tr. 3 frt 60 kr.

Arany János balladái, fejtegeti *Greguss Ágost.* Füzve 2 frt. Diszkötésben 2 frt 50 kr.

Bajza József összegyűjtött munkái. Második bővített kiadás, *Toldy Ferencz* által. A szerző arcképével. Hat kötet. 8-rét. Füzve 4 frt. Kötve 6 frt

Ballagi Aladár. A magyar kir. testőrség története. Különös tekintettel irodalmi működésére. Második kiadás. Füzve 2 frt.

Berzsenyi Dániel munkái. Ujra átnézett kiadás, a költő örökösei megbízásából *Toldy Ferencz* által. Két kötet. A költő hü arcképével. Füzve 1 frt 50 kr. Vászonzba kötve 2 frt 40 kr. Velinpapíron diszkötésben 3 frt.

Csokonai válogatott munkái. Kéziratok és eredeti kiadások alapján. *Toldy Ferencz* által. Három kötet 1 frt 50 kr. Velin-papíron diszköt. 3 frt.

Deák Ferencz beszédei 1829—1847. Összegyűjtötte *Kónyi Manó.* 4 frt.

Duncker Miksa. Az ókor története. A harmadik kiadás alapján a magyar tudom. akadémia megbízásából ford. *Jónás János.* Négy kötet. Füzve 16 frt.

Duray Viktor. Világtörténelem. Átdolgozta és Magyarország történetével bővítette dr. *Ballagi Aladár.* Füzve 3 frt.

Garay János. Szent László. Történelmi költemény. Diszkötésben 2 frt.

Gyulai Pál. Vörösmarty életrajza. Második javított kiadás. Vörösmarty arcképével. Füzve 2 frt.

Gyulai Pál költeményei. Második bővített kiadás a költő arcképével, füzve 4 frt. Diszkötésben 5 frt 50 kr.

— **Emlékbeszédek.** Füzve 2 frt.

Tartalma: Kazinczy Ferencz. — Pákh Albert. — B. Eötvös József. — Toldy Ferencz. — Kriza János. — Szigligeti Ede. — B. Kemény Zsigmond. — Gróf Széchenyi utolsó évei. — B. Jósika Miklós. — Mészáros Lázár. — Kossuth levele Deák halálakor. — A Vasárnapi Ujság 25-ik évfordulóján.

Horváth Mihály. Magyarország történelme. Az új dolgozat második bővített kiadása. 1—8. kötet, összesen 281 iv, nagy 8-rét. Diszkiadásban füzve 30 frt.

Kisfaludy Károly minden munkái. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti *Toldy Ferencz.* Ötödik kiadás. 4 kötetben. A költő arcképével. Füzve 4 frt. Kötve 5 frt 60 kr.

Lessing Gotthold E. Bölcs Náthán. Drámai költemény öt felvonásban. Németből ford *Zichy Antal.* 1 frt 50 kr. Diszkötésben 2 frt.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelentek :

Lévay József összes költeményei. A költő arcképével. Két kötet. Füzve 3 frt 60 kr. Diszkötésben	5 frt.
Mangold Lajos. Világtörténelem. Dr. Müller Dávid kézikönyve nyomán. Első kötet. Ókor. Füzve	3 frt.
Mill János Stuart. A deductiv és inductiv logika rendszere, mint a megismerés elveinek és a tudományos kutatás módszerének előadása. Az eredeti hetedik kiadás után a magyar tudományos akadémia megbízásából ford. Szász Béla. Három kötet. Füzve	9 frt.
Mommsen Tivadar. A rómaiak története. Az ötödik kiadás után a m. tud.akadémia megbízásából ford. Toldy István. Nyolcz kötet. Füzve	16 frt.
Petőfi-reliquiák. 1841—1849. Gyűjtötte <i>Halasi Aladár.</i> Füzve	80 kr.
Puskin Sándor. Anyegin Eugén. Regény versekben. Oroszból fordította <i>Bérczy Károly.</i> II. kiadás. Füzve 1 frt 60 kr. Diszkötésben	2 frt 40 kr.
Szász Károly. Költemények. Két kötet. Füzve 2 frt 50 kr. Diszkötésben	3 frt 60 kr.
Széchenyi István gróf munkái. Korszerű kivonatban. Második kiadás. Három kötet. Füzve	5 frt.
Szilágyi Sándor. Vértanuk a magyar történetből. Történeti tanulmányok. Füzve	2 frt 50 kr.
Szilágyi Sándor. Erdélyország története, tekintettel mivelődésére. Két kötet. Czimképes kiadás. Füzve 4 frt. Diszkötésben	6 frt.
Tompa Mihály. Virágregék. Ötödik kiadás. Szinezett czimképpel, füzve 2 frt 50 kr. Vásznonba kötve (diszkötés) 4 frt. Francia bőrbe (diszk.) 5 frt.	
Toldy Ferencz. A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a jelenkorig. Második átdolgozott kiadás. Öt kötetben 10 frt. Kötve 12 frt	
— A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig, rövid előadásban. Negyedik javított kiadás. 2 frt 40 kr. Félbörkötésben	3 frt.
— A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. Második javított kiadás egy kötetben. Czimképpel, 2 frt. Diszkötésben	3 frt.
Weber György. A világtörténet tankönyve. Tekintettel a műveltségre irodalomra és vallásra. A XI. kiadás után magyarítva. Öt kötet	10 frt.
Zrínyi Miklós, gr. Szigeti veszedelme. Az első 1651-iki kiadás után. V. kiadás. Füzve 1 frt 40 kr. Diszkötésben	2 frt.

8/2155 4474

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

1882. MÁJUS.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1882.

TARTALOM.

- I. ÓCSKAY LÁSZLÓ. — Angyal Dávidtól.
- II. A VAROSOK KELETKEZÉSE-, ÁTALAKULÁSA- ÉS SZEREP-
LÉSÉNEK TÖRVÉNYEI (II). — Kautz Gyulától.
- III. A MUHAMMEDÁN KÖZVÉLEMÉNYRŐL. — Goldzilher Ignácztól.
- IV. A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (V). —
Concha Győzöttől.
- V. EGY ÖSSZEESKÜVÉS I. NAPOLEON ELLEN. — Wertheimer Edétől.
- VI. A KÖZÉPTANODAI TÖRVÉNYJAVASLAT. (I). — Fraknoi Vilmostól.
- VII. KÖLTEMÉNYEK: *Volnék csak a sors kegyencze*. Vargha Gyulától. —
Olasz népdalok. I—X. Olaszból. Radó Antaltól.
- VIII. STATISZTIKAI SZEMLE. — Földes Gyulától.
- IX. ÉRTESÍTŐ: Pekár Imre: *Földünk buzója és lisztje*. Keleti Károlytól. —
Szász Károly: *A világirodalom nagy eposzai*. Riedl Frigyesztől. — *Kalauz
az országos magyar iparművészeti muzeum részéről rendezett könyvkiál-
táshoz*. Szilágyi Sándortól. — Lehr Albert: *Arany János Toldija, nyelvi
és tárgyi bő magyarázatokkal*.

A BUDAPESTI SZEMLE megjelen évenként tizenkétszer, 120 ívnyi tartalommal.

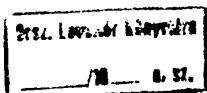
A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között. E mellett lehető széles tért nyit a nemzetgazdasági közleményeknek, a m. t. Akadémia nemzetgazdasági bizottságától támogatva.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkeszteség felelős. A szerkeszteséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer 10 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt. Minden egyes szám 1 frton megszerezhető.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. A reclamatiók azon könyvkeres-
keléshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadásában megjelent és kapható:

TELJES
FRANCZIA ÉS MAGYAR SZÓTÁR

IRTA

MÁRTONFFY FRIGYES.

ELSŐ KÖTET: FRANCZIA-MAGYAR-RÉSZ.

Ára füzve 4 frt.

ÉLETRAJZOK PLUTARCHUSBÓL.

Lykurgus. Solon. Themistokles. Aristeides. Kimon. Periklés. Nikias. Alkibiadés.
Lysandros. Agésilaos. Pelopidas.

GÖROGBŐL FORDITOTTA ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTTA

SZILASI MÓRICZ.

Ára füzve 1 forint 60 kr.; csinos vászonkötésben 2 forint

BUDAPESTI
CZIM ÉS LAKJEGYZÉK

A BEJELENTÉSI HIVATAL
HIVATALOS ADATAI ALAPJÁN

Második évfolyam, 1882.

Ára füzve 3 frt 80 kr. — Vászonba kötve 4 frt 50 kr.

Tartalma: I Budapest főváros összes utczáinak, tereinek stb jegyzéke (a régi utcza nevek megjegyzésével). II. Házjegyek. — III. Hitóságok, intézetek, egyletek stb. — IV. Czim-jegyzék. — V. Lak-jegyzék. — VI. Hirdetések.

443

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1882.

TARTALOM.

- I. ADALÉKOK A PAPIRÉNY TÖRTÉNETÉHEZ ÉS STATISZTIKÁJÁHOZ. — Földes Bélától.
- II. A 90-ES ÉVEK REFORMESZMÉI ÉS ELŐZMÉNYEIK. (VI.) — Concha Győzöttől.
- III. A KÖZÉPTANODAI TÖRVÉNYJAVASLAT. (II.) — Fraknoi Vilmostól.
- IV. TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. (I.) *Parlamentarismus. Administratori rendszer.* — Kovács Lajostól.
- V. MAGYAR NŐI TYPUSOK. — Ágai Adolftól.
- VI. IBIKUS DARVAI. — Schiller után. Németből. — Vargha Gyulától.
- VII. KÖZOKTATÁSÜGYÜNK LEGUJABB MOZZANATAI. — Komáromy Lajostól.
- VIII. KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. — F. B.
- IX. ÉRTESÍTŐ: Alexander Bernát: *Kant élete, fejlődése és philosophiaja.* — p. — Beksics Gusztáv: *A magyar doctrinairek.* — Wlassics Gyulától. — Loew: *Gems from Petöfi and other hungarian poets.* — Renan E.: *Marc Aurèle et la fin du monde antique.* K. P. — *Nyilt levelek a szerkesztőhöz.* I—III.
-

A BUDAPESTI SZEMLE megjelen évenként tizenkétszer, 120 ívnyi tartalommal.

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között. E mellett lehető széles tért nyit a nemzetgazdasági közleményeknek, a m. t. Akadémia nemzetgazdasági bizottságától támogatva.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer 10 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt. Minden egyes szám 1 frton megszerezhető.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén megjelent és kapható:

SCHNEIDER KÉPES ÁTLÁSZÁ.

A természettudományi földrajz kézi átlásza

ISKOLAI ÉS HÁZI HASZNÁLATRA.

Magyarra fordították:

GÖNCZY PÁL ÉS HUNFALVY JÁNOS.

A vallás és közoktatási m. kir. miniszterium 19752. számú rendelete az elemi és polgári iskolák, tanító és tanítónő képezdék, továbbá középtanodák használatára mint a leiró földrajz tanításához kitűnő eszközt kiválóan ajánlotta.

TARTALOM: Európa I—III. tábla; Afrika IV—VI. tábla; Azsia VII—IX. tábla; Ausztrália X—XI. tábla; Amerika XII—XV. tábla.

Ára 1 forint 50 kr.